

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

Ш. З. АБДУЛЛАЕВА

ПУЛ, КРЕДИТ ВА БАНКЛАР

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
томонидан дарслик сифатида тавсия этилган*

ТОШКЕНТ — «МОЛИЯ» — 2000

УДК 336.71
ББК 65.262

Ш. Абдуллаева. Пул, кредит ва банклар. Тошкент, «Молия», нашриёти, 2000 йил, 312 б.

Ўзбекистон Республикасида пул, кредит муносабатлари, банклар тизими ва уларнинг фаолиятини ташкил қилиш ҳамда олиб боришга бағишланган ўзбек тилида ёзилган биринчи дарслиқдир.

Мазкур дарслиқда иқтисодий категория сифатида пул, кредит ва банкларнинг моҳияти, функциялари, вазифалари, бозор иқтисодиёти шароитида уларнинг янги мазмуни, пул, кредит муносабатларининг ва республика банк тизимининг ўзига хос хусусиятлари очиқ берилган. Китобда ҳар бир бўлим бўйича олинган билимларни янада мустақамлаш мақсадида шу соҳада мавжуд хорижий адабиётларни таҳлил қилиш бўйича кўрсатмалар келтирилган.

Дарслиқ олий ва ўрта махсус таълим давлат стандартлари асосида ёзилган бўлиб (В340200-В340900) иқтисодчилар, банк, молия, солиқ тизими ходимлари, илмий ходимлар ҳамда пул-кредит тизими ва банклар фаолиятини ўрганишни хоҳловчилар учун мўлжалланган.

Тақризчи: иқтисод фанлари доктори, проф. Қодиров А. Қ.,
иқтисод фанлари доктори, проф. Ё. Абдуллаев.

© Ўзбекистон Республикаси Банк-Молия
академияси. «Молия» нашриёти, 2000 й.

Nizomiy nomdagi TDPU
KUTUPXONASI

У-5785/2

КИРИШ

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон олдингидан тубдан фарқ қилувчи янги иқтисодий муносабатларга асосланган иқтисодий ривожланишнинг навбатдаги босқичларига ўтиб бормоқда. Бозор иқтисоди асосида товар-пул муносабатлари ётади. Товар-пул муносабатлари — товар ишлаб чиқариш, товарларни айирбошлаш ва пул муомаласига хос муносабатларни ифода қилади. Бозор иқтисоди эркин товар-пул муносабатларига асосланган, иқтисодий монополияни ишқор қилувчи, ижтимоий тараққиётга, аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш йўналишига эга бўлган ва бошқарилиб бориладиган иқтисоддир.

Ўзбекистон республикаси иқтисодиётида бозор муносабатларини қарор топтириш долзарб тадбирлардан бўлган пул, кредит ва банклар тизимида ҳам чуқур ўзгаришларни амалда оширишни тақозо қилди. Бозор муносабатларига ўтиш иқтисодий категория сифатида пулнинг, кредитнинг, фойиз, солиқ ва бошқа категорияларнинг моҳияти ва аҳамиятига бошқача ёндашиш зарурлигини тақозо қилади.

Бозор муносабатларига ўтиш шароитида банк-молия тизимининг аҳамияти тубдан ўзгармоқда. Бозор муносабатларини бошқариш соҳасида давлат томонидан олиб бориладиган барча ишларнинг оғирлик маркази ана шу тизимларга кўчди.

Шу сабабли, банк тизимини такомиллантириш, банкларнинг мустақиллиги ва пул муомаласидаги аҳвол учун жавобгарлигини ошириш, пул-кредит муносабатларини тартибга солиш, сўмнинг барқарорлиги ва юксак пуффузини таъминлаш соҳасидаги муаммоларни ўрганиш, шунингдек тегишли илмий хулосалар чиқариш ва тавсияларни ишлаб чиқиш ўта долзарб масалалардан ҳисобланади:

Бугунги кунда қўлидаги саволлар илмий нуқтаи назардан жавобларини кутмоқда:

— Нақд пул ва кредит эмиссиясининг ўсишига сабаб нима?

— Аҳоли қўлидаги пулнинг ҳаракатсиз туриб қолишига қандай қилиб йўл қўймаслик мумкин?

— Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ўсишини таъминламаган корхона (фирма)ларга кредит берилишига йўл қўймаслик учун қандай чора-тадбирлар ишлаб чиқиш лозим?

— Миллий валюта курсининг алмашув барқарорланувини таъминлаш учун қандай тадбирлар амалга оширилиши керак?

— Инфляциянинг олдини олиш ва уни пасайтириш омиллари нималардан иборат?

Бозор муносабатларини талаб даражасида ташкил қилиш, ишлаб чиқариш ривожлантириш, кенгайтириш ва шу асосда иқтисодий тараққиётга эришни кредитдан фойдаланишни, банклар фаолиятининг самарадорлигини оширишни, кредитдан фойдаланишда салбий ҳолларнинг олдини олишни тақозо қилади. Ҳозирги вақтда тижорат банклари томонидан бериладиган кредитларнинг салмоғи ва сифати соҳасида ағча муаммолар мавжуд.

Ҳар бир жамиятда банк тизими унинг иқтисодий тизимининг муҳим ва ажратмас таркибий қисми ҳисобланади. Тарихан товар ишлаб чиқариш ва муомала жараёнининг ривожланиши банкларнинг ривожланиши билан ўзаро боғлиқ ҳолда тараққий қилиб бorgan. Банклар хўжаликларга кредит бера туриб, корхона, ташкилотлар ўртасида ҳисоб-китобларни ўткази бориб, капитал ҳаракатида воситачи сифатида майдонга чиқади. Бозор иқтисодиёти шароитида банк тизимида катта таркибий ўзгаришлар юзата келди ва банкларнинг таркиби ва улар бажарадиган функциялар ва уларга юкланган вазифаларнинг моҳияти ва сифати ўзгариб бормоқда. Банклар маъмурий бўйруқбозлик тизимида ишлагандан янги — бозор муносабатлари шароитида ишлашга ўтди. Бозор муносабатлари шароитида ишлаш банклардан янги хизмат турларини талбиқ қилиш, миждларнинг қизиқишларини ҳисобга олиш, уларга хизмат кўрсатишнинг янги усулларини жорий қилиш, янги кредит воситаларини банклар фаолиятида қўллаш, турли хил кредит институтларининг барпо қилиниши билан боғлиқ жараёнларнинг юзата келишига олиб келди.

Бозор иқтисоди шароитида банкларнинг ўрни ҳамда аҳамиятининг муҳимлиги, пул, кредит ва банк тизимининг тақомилланиб бориши шу соҳада юқори малакали кадрлар тайёрлаш ва мавжуд муаммолар ечимини тақозо қилади.

Мазкур дарслик Пул, кредит ва банклар курсининг ўқув дастури асосида яратилган бўлиб, шу йўналиш соҳаларига тааллуқли бўлган барча мавзуларни ўз ичига олади. Бу дарслик 70—80-йиллардаги дарсликлардан фарқ қилиб, ундан бозор иқтисоди

нуқтаи назаридан иқтисодий категориялар ва уларга тааллуқли бўлган масалалар кўриб чиқилган. Бу курс иқтисодий фанларнинг аниқ, мустақил йўналишларидан бўлиб, ишлаб чиқариш муносабатларининг махсус бўлими — пул, кредит, банклар, биржалар билан боғлиқ соҳалардаги иқтисодий муносабатларнинг ифодасини ўзида акс эттиради. Дарслик умум иқтисодий назария таълимотлари, хорижий олимларнинг тадқиқотларини эътиборга олган ҳолда тадқиқот қилиш асосида яратилган.

Китобда бозор иқтисодиёти шароитида пул муомаласи ва кредитнинг ривожланиш қонуниятлари, асосий тамойиллари, банклар ва банк операцияларининг олиб борилиши, валюта ва валюта тизимининг ривожланиш босқичлари каби масалалар ўз ифодасини топган.

Мазкур китоб аввало иқтисодиёт олий ўқув юрглари талабалари, илмий ходимлар, аспирантлар, тижорат банклари ва Марказий банк ходимлари, молия ташкилотлари ходимлари ва шу соҳа билан қизиқувчилар учун мўлжалланган.

Муаллиф

I БЎЛИМ

ПУЛНИНГ МОҲИЯТИ ВА ФУНКЦИЯЛАРИ

1-§. Пулнинг зарурлиги ва моҳияти

Иқтисодий категорияга амал қилувчи ҳар бир мамлакат ривожланишининг асосий воситаларидан бири пул бўлиб, бозор иқтисодига ўтиш ва унда иш юритишда унинг ўрни ва аҳамияти янада ошиб боради. Дарҳақиқат, пул — «бозор тити» деб бежиз айтилмаган. Ҳар бир иқтисодий ахборот, товарлар ва хизматлар баҳоси, тўловлар, даромаду харажатлар, молиявий талаблар ва мажбуриятлар, иқтисодий алоқалар макро ва микро даражада фақат пулда ифода қилинади.

Бозор иқтисодига ўтиш шароитида пул аҳамиятининг ортиб бориши жамиятимизда мавжуд ҳуқуқий ва жисмоний шахслар фаолияти ва унинг натижаси — даромади пул билан боғлиқ эканлигидадир. Шунинг учун ҳам пул барча иқтисодий ривожланиш босқичларида одамларни ўзига жалб қилиб келган.

Австралиялик иқтисодчи олим К. Менгернинг фикрича Аристотел ва Платондан бошлаб XX асрнинг бошигача пул тўғрисида жаҳонда беш-олти мингдан ортиқ махсус ишлар чоп қилинган. Агар биз ҳозирги кунда пул тўғрисида ўзишган ва чоп қилинган адабиётлар сони булардан бир печа марта ошиб кетган десак муболаға бўлмаса керак. Кўпнаб талқиқотлар ўтказилишига қарамасдан пул ва унинг хусусиятлари, ҳар бир тизимда ишлатилиши, ўрпи, унинг иқтисодга таъсири, нега алоҳида олишган индивидумлар қўлида пулнинг кўпайиши уларнинг бойлигининг кўпайишига олиб келади-ю, жамият миқёсида муомаладаги пул массасининг кўпайиши жамият бойлиги ортиб боришига салбий таъсир кўрсатади деган саволларга ҳали тўлиқ жавоб топилган эмас.

Пул ва унинг вазифалари тўғрисида мавжуд хорижий мамлакатлар иқтисодчиларининг қўлланмаларини олиб қарайдиган бўлсак, пулнинг келиб чиқиши тўғрисида икки хил гоя мавжудлигини кўришимиз мумкин. Булар рационалистик ва эволюцион гоялардир

Рационалистик қарашнинг асосчиларидан бири Аристотель бўлиб, у пул келиб чиқишининг асосини ўзаро бир-бирига тенг қийматли ҳаракатга келтирувчи бирор бир махсус «курол», кишилар орасида ўзаро келишув натижасида қабул қилинган шарли бирлиكنинг топиллиши айирбошлад жараёнининг бўлишига олиб келган деган эди. Товарларни ўзаро айирбошладда пул қатнашмаганда товарни сотиш жараёни товарни сотиб олиш жараёни сифатида юзага келган. Товарлар ўртасидаги мутаносиблик тасодифан, масалан, сотилиши керак бўлган маҳсулотга талаб қай даражада эканлигига ва унинг миқдори кам-кўплигига боғлиқ ҳолда ўрнатилган. Кейинчалик шу товарлар ичидан умумий муқобил вазифасидаги баъзи товарлар ажратиб чиқди. Жамиятнинг ривожланиши муомалага металлларнинг кириб келишига олиб келади.

Ривожланишнинг дастлабки босқичларида булар мис, бронза, темир бўлиб, айирбошлан Т-П-Т шаклида олиб борилган. XVIII асрнинг охиригача пул томонлар ўртасидаги шартнома воситаси деб қараб келинган. Ҳозирги вақтда ҳам баъзи чет эл олимлари, масалан, Поль Самуэльсон, пулни сулбий социал шартлашиш белгиси¹ деб изоҳламоқда. Бошқа америкалик олим Жон Гелбрейт қимматбаҳо металлларнинг пул вазифасини бажариши бу кишилар ўртасидаги келишувнинг маҳсулидир деб уқтирмоқда.

Узоқ йиллар давомида собиқ тузумда пул ва пул муомаласи соҳасидаги тадқиқотлар К. Маркснинг таълимоти асосида олиб борилди. Пулнинг келиб чиқишини тадқиқ қилишда, албатта Маркснинг хизмати бўлса-да, у асосан, А. Смит, Д. Рикардоларнинг тадқиқотларига таянган ҳолда пулнинг моҳиятини ифода-лаб берган. Бу иқтисодчилар пулнинг ўзи ҳам товар эканлигини, пулнинг келиб чиқиши босқичларини изоҳлаб бера олдилар. Улар олтин ва кумуш қазиб олиш ва ишлатиш учун маълум меҳнат сарфланади, шу меҳнат олтин ва кумушда тавдаланган ҳолда, бошқа товарларнинг қийматини ўлчашнинг асоси бўлиб хизмат қилади деб кўрсатганлар. Ҳозирги вақтда юқоридаги ўхшаган реал пуллар ўрнига ўз қийматига эга бўлмаган қоғоз ва кредит пуллар муомалада ишлатилмоқда. Шуларнинг учун, қоғоз ва кредит пуллар, пул келиб чиқиши тўғрисидаги рационалистик концепциянинг тўғридан тўғри исботи бўла олмайди. Қоғоз пуллар юзага келгунча жамият бир неча ривожланиш босқичини бо-сиб ўтган

¹ Самуэльсон П. Экономика, М.: 1964, — 64 б.

Пулнинг келиб чиқиш тарихи кўпроқ пулнинг эволюцион назарияси билан боғлиқ. Товар муомаласининг эволюцион ривожланиш жараёнида умумий эквивалент шаклини ҳар хил товарлар ўйнаган. Ҳар бир жамоа ўз товарини эквивалент сифатида ўртага қўйган. Лекин жамият тараққиёти шу товарлар ичидаги икки гуруҳ товарларнинг ажралиб чиқишига олиб келди. Булар: эҳтиёж учун зарур бўлган товарлар ва зебу зийнат товарларидир.

Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши натижасида деҳқончилик ва чорвачиликдаги меҳнат тақсимоти, товар турларининг кўнайиши алмашинув жараёнининг яна ривожланишини тақозо қилди. Алмашув жараёнида товар эгалари ўзаро мулоқатда бўлиб, товарнинг эгаси ўз маҳсулотини (мулкни) баҳолаган. Шу баҳолаш жараёни бирор ўлчов бирлиги бўлишини тақозо қилган.

Ўтган аср иқтисодчилари пулни товарларнинг товари деб ифодалаганлар ва унинг қўйидаги хусусиятларини изоҳлаб берганлар. Биринчидан, пулнинг истеъмол қийматида боньқа товарларнинг қиймати ўз ифодасини топади. Иккинчидан, пулда ифодаланган аниқ меҳнатнинг асосини абстракт меҳнат ташкил қилади. Учинчидан, пулда ифодаланувчи хусусий меҳнат ижтимоий меҳнат сифатида намоён бўлади.

Шунга асосланган ҳолда пул ҳам товар, лекин боньқа товарлардан фарқ қилувчи хусусиятларга эга бўлган **махсус товардир** деган хулосага келиш мумкин. Пулнинг махсус товар сифатида хусусияти шундаки, у барча товарларнинг қийматини ўзига ифода қилувчи, умумий эквивалент ҳисобланади.

Умумий эквивалент вазифасини узоқ йиллар давомида олтин бажариб келган бўлса-да, товар ҳўжалигининг ва пул муомаласининг ривожланиши қоғоз пуллар, боньқа кредит воситалари, юзага келишига, кредит ва пул маблағларининг банкда бир ҳисоб рақамидан иккинчи ҳисоб рақамига ўтказилиши каби жараёнларнинг пайдо бўлишига олиб келган. Пул қандай шаклда бўлишидан қатъий назар — у пуллигича қолади. Юқоридагиларга асосланган ҳолда пулнинг моҳиятини қўйидагича таърифлаш мумкин. Пул — бу махсус товар, умумий эквивалент бўлиб, абстракт меҳнат харажатларини ўзида акс эттиради ва товар ҳўжалигини ижтимоий ишлаб чиқариш муносабатларини ифодалайди.

Бу таъриф пулнинг барча хусусиятларини ўзида тўлиқ ифодалайди деб айгишимиз мумкин. Булар, **биринчидан**, пулнинг боньқа товарлардан ажралиб турувчи **махсус товарлиги**; **иккинчидан** — пул бу **умумий эквивалент** — ягона товар бўлиб, қолган

товарларнинг қиймати ўзида ифода қилиши (бошқа хоҳлаган бир товар бу хусусиятга эга бўла олмайд); **учинчидан**, пулнинг эквивалент сифатида товарни яратишга кетган меҳнат ва бошқа **харажатларни** ўзида ифода қилиши; **тўртинчидан**, пулнинг ҳар бир иқтисодий тизимда, товар ишлаб чиқаришда кинилар ўртасида юзага келадиган **иқтисодий муносабатларни** ифода қилиши ва бошқалардир.

Пул тўғрисидаги **эволюцион** назария унинг ўлчов бирлиги ва муомала воситаси эканлигини очиқ беради.

Чет эл иқтисодчилари пулнинг иқтисодий категория сифатида моҳияти ва зарурлигига кам эътибор беришган. 1857 йилда таниқли инглиз иқтисодчиси У. Жевонс иқтисодий фанлар учун пул масаласи — бу геометриядаги айлана квадратурасига тенг масала деган экан. Шунинг учун чет эл иқтисодчилари бу мавзунини четлаб ўтишган. 50-йиллардаги дарсликларнинг муаллифлари пулнинг моҳиятидан кўра унинг иқтисодга, ишлаб чиқариш ва бандлик, моддий ресурслар ва улардан фойдаланишга таъсирини ўрганиш муҳимроқдир, деб таъкидлашган ва кўпчилик чет эл олимлари шу йўналишда иш олиб боришган. Ҳозирги вақтда пул тўғрисида бизда мавжуд чет эл адабиётларида кўрилган масалалар бу фикримизнинг исботи бўлиши мумкин. Ҳақиқатда ҳам бозор иқтисодида ўтиш шароитида пулнинг зарурлиги, моҳиятини тадқиқ қилишдан кўра, пулнинг иқтисодга, ишлаб чиқаришга, бандликка таъсирини тадқиқ қилиш жамиятимиз учун аҳамиятлироқ деб ўйлаймиз.

2-§. Пулнинг функциялари

Ҳар бир иқтисодий категорияларнинг амал қилиши, иқтисодий муносабатларнинг маъсули сифатида намоён бўлиши, пулнинг зиммасига маълум вазифаларни юклайди. Пул иқтисодий муносабатларни ўзида акс эттира туриб, маълум функцияларни бажаради.

Пулнинг моҳияти унинг бажарадиган **функцияларида** янада яққолроқ намоён бўлади.

Пулнинг функцияси тўғрисидаги савол бир вақтнинг ўзида ҳам қийин ва ҳам жуда осон саволдек туюлади.

Бу саволнинг осонлиги шундаки, пулнинг функциялари мавжуд ҳаётга яқин ва иқтисодий амалиётдаги мавжуд жараёнларни ўзида ифодалайди.

Қийинлиги шундаки, пулнинг функциялари, уларнинг моҳияти иқтисодчилар томонидан ҳар хил талқин қилинади. Иқтисодий адабиётларда пулнинг турли хил функцияларини учратиш мумкин.

Биз пулни иқтисодий категория деб қараб, иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатларда кенг тарқалган функцияларини таҳлил қилиб, пул асосий тўрт функцияни бажаради деган фикрни таъкидламоқчимиз. Булар: қиймат ўлчови, муомала воситаси, тўлов воситаси ва жамғарма воситаси функциялари.

Қиймат ўлчови сифатида пулнинг биринчи функцияси унинг қиймат ўлчови эканлигидир, яъни пул барча товарларнинг қийматини белгилайди, уларнинг баҳосини аниқлашда воситачи бўлиб хизмат қилади.

Қиймат ўлчови функциясида пул, товар ишлаб чиқаришга сарфланган ижтимоий меҳнатни ифодалайди ва шу меҳнат асосида товарнинг қийматини белгилайди. Пулнинг бу функциясида нақд пуллар эмас, фикран пуллар иштирок қилади. Масалан, биз савдо дўконига кириб, бирон товарни баҳосини кўриб, товар шу баҳога арзийдиган товар, ёки унга юқори ёки паст баҳо қўйилганми — шу ҳақда ўзимизнинг фикримизга эга бўлишимиз мумкин. Бизнинг мана шу хулосамиз асосида пулнинг қиймат ўлчови функцияси ётади.

Пулнинг қиймат ўлчови функциясида бир товарнинг қиймати иккинчи бир товар қиймати орқали ифода қилинади. Агар тарихга назар ташлайдиган бўлсак, бу вазифани ўз қийматига эга бўлган товар-олтин ёки олтинни ўзида ифодалайдиган пул birlikлари бажариб келган.

Пулнинг қиймат ўлчови функцияси қиймат қонунига асосланиб аниқланади.

Пулнинг қиймат ўлчови функцияси баҳолар масштабини белгилашни талаб қилади.

Баҳолар кўлами ҳуқуқий тавсифга эга бўлиб, у давлат томонидан белгиланади ва товар қийматига асосланган ҳолда унинг баҳосини ифодалайди. Баҳолар масштаби орқали, фикран намоён қилинган товар баҳоси давлат баҳоси ёки бозор баҳосига айланади ва миллий пул бирлигида ифодаланади.

80-йилларнинг охиригача баҳолар масштаби деб, давлат томонидан тасдиқланган, товар қийматини ўлчаш ва баҳолар белгилаш учун киритилган, маълум олтин миқдорини ўзида ифодалаган пул бирлигига айтилган. Қарийб 30 йил давомида 1961 йилдан бошлаб собиқ иттифоқда баҳолар масштаби қилиб 1 рубль

қабул қилинган ва у 0,987412 грамм олтинга тенглаштирилган эди. 80-йилларнинг охирига келиб собиқ иттифокда пул бирлигини олтинга тенглаш юзаси ўз кучини йўқотди. Ваҳоланки, бошқа қўлига мамлакатлар амалиётида бу тенглаштириш 70-йиллардан бошлаб эътиборга олинмади. Ривожланган иқтисодга эга бўлган мамлакатларда валютани олтинга тенглаштириш ҳал қилувчи востига эъсослигини уларнинг иқтисодий ва ижтимоий тараққиёти исботлаб берди.

60-йилларда янги пул тизими вужудга келиб, пул ислоҳоти ўтказилганда, девальвация ёки ревальвацияда давлат қонуний равишда баҳолар масштабини, пул бирлигининг олтин миқдорини баҳоларни белгилаш учун ўрнатиб берган. Пул бирлиги маълум миқдор олтинга тенглаштирилган бўлса-да, муомалага чиқарилган пул birlikлари ҳеч қачон олтинга алмаштирилган эмас. Шунинг билан керакки, ҳозирги вақтда жаҳондаги бирор мамлакат ўз пулини олтинга алмаштириб бермайди. Баъзи мамлакатлар пул бирлигини олтинга тенглаштира-да, пул бирлигига тўғри келади деб белгиланган олтин миқдорини муомаладаги пул бирлигига алмаштириб бермайди. Шунинг учун бу тенглаштириш ўзининг иқтисодий моҳияти ва кучини йўқотганлиги аниқ. Чунки олтин оддий товарга айланди ва унинг қиймати ҳам пулда ифодаланмаган бўлди. Пулнинг функциялари олтиндан ажралди, ўзгарувчан валюта курслари жорий қилинди.

Ҳозирги вақтда баҳолар масштаби талаб ва таклиф таъсирида таъкил топади ва баҳо орқали товарлар қийматини ўлчашга хизмат қилади. Шунинг билан керакки, пул ёрдамида товарлар тенглаштирилади. Иккала томон учун ҳам тенглаштиришнинг асоси бўлиб абстракт меҳнат ҳисобланади.

Товар қийматининг пулда ифодаланиши баҳо дейилади. Баҳо — бу идеал шаклда ошқимиздаги қиймат ўлчови, қиймат ўлчови вазифасини фикран ифода қиладиган пулизмиз бажаради, баҳо эса тўла тўқис реал моддий бойликларнинг қийматини ифода қилади.

Қиймат шаклига эга бўлган товар, баҳога ҳам эга бўлади. Пулнинг ўзи ўз баҳосига эга эмас, унинг қиймати ўзи билан аниқланиши мумкин эмас. Баҳо ўрнига пул, сотиб олиш қобилиятига эга. Пулнинг сотиб олиш қобилияти деганда пул бирлигига тўғри келувчи товарлар ва хизматлар миқдори тушунилади. Агар пул бирлигига тўғри келувчи товарлар миқдори (сони) қанча кўп бўлса, пулнинг сотиб олиш қобилияти ҳам шулча юқори бўлади ва аксинча.

Муомала воситаси функциясида пул ёрдамида товар ўзининг пул қийматиغا айирбош қилинади. Бу функцияни бажариш учун нақд пул бўлиши лозим. Бу функция ёрдамида товарларни бири-бирига айирбошлаган (бартер) усулига чек қўйилади. Тарихий тараққиёт кўрсатадики, жамият ривожланишининг илк босқичларида мувоза қилишлар меҳнат маҳсулини айирбош қилишнинг ягона йўли бўлган. Мувозанинг ноқулайлиги шундан иборат бўлганки, *A* товар эгаси, *B* товарни сотиб олиш учун, нафақат *B* товар ишлаб чиқарувчини, балки *B* товар эгасига зарур бўлган товарни ҳам топа олиши керак эди. Бу жуда қийин жараён бўлиб, юзлаб товарларни муомалага жалб қилган ҳолда қўзлаган мақсадга эришиш мумкин бўлган. Олтиннинг пул сифатида ишлатилиши бошланги натижасида мувоза усули товар айирбошлаганининг усули сифати ўз аҳамиятини йўқотди. Лекин, шунини таъкидлаш керакки, мувоза усули ҳозирги кунда ҳам баъзи ҳолларда жаҳон амалиётида қўлланилиб келмоқда.

Товар дефицити, инфляция суръатларининг ошииб кетиши, мамлакатда сиёсий ва иқтисодий барқарорликнинг йўқлиги шароитида мувоза бўйича товарлар ҳаракатини амалга ошириш томонлар учун қулай ҳисобланади.

Пулнинг муомала воситаси функциясида товар қўлдан қўлга ўтади ва муомаладан четлашади, яъни истеъмолчи тасарруфига ўтади. Пул ва товарнинг ҳаракати (Т-П-Т) қисқа вақт ичида тугалланади.

Қийматнинг доимо бир шаклдан иккинчи шаклга (товар-пул ва пул-товар) ўтиб туриши пулнинг муомала воситаси функциясининг асосини ташкил қилади.

Шунинг учун ҳам бу функциянинг амал қилишида нақд пул бўлиши ва у барқарор, сифати юқори бўлиши керак.

Ўзбекистонда муомала воситаси функциясини Марказий банк томонидан чиқарилган қоғоз пуллар ва металл тангалар бажаради. Муомалага чиқариладиган нақд пуллар миқдори савдо-сотиқ ҳажмига, яъни ҳақи тўлашнинг вақтига, аҳолининг банкдан қарзга маблағлар олиш имкониятига ва бошқа омилларга боғлиқ. Савдо-сотиқ ҳажмининг кўпчилиги ва иш ҳақининг тез-тез тўлаб турилиши муомалага кўпроқ пул чиқариш зарурлигидан, аҳолининг банкдан кўпроқ кредит олиш имкониятига эга эканлиги камроқ муомала воситаси керак эканлигидан далолат беради. Шунини айтиш жоизки, ишлаб чиқаришнинг ихтисослаштирилиш, натурал хўжалик, кичик корхона, фермер хўжаликлариининг кўпайиши муомала воситасига бўлган талабни камайтиради.

Пулнинг муомала воситаси сифатида ишлатилиши муомала харажатларининг мувоза харажатларига нисбатан анча паст бўлишини таъминлайди. Пулнинг муомала воситаси функцияси унинг бошқа функцияларидан ўзининг маълум хусусиятлари билан ажралиб туради. Муомала воситаси функциясининг хусусиятлари сифатида қўйилагиларни келтириш мумкин:

- бу функцияни мавжуд, нақд пуллар бажаради;
- товар ва пул ўзаро қарама-қарши, бир йўналишда ҳаракат қилади;
- товар ва пул ҳаракати бир вақтда юзата келади;
- товар сотувчи ва товар солиб олувчи ўртасидаги муносабат тугалланади ва томонлар товарга ёки пулга эга бўладилар;
- пул муомала воситаси бўлиши учун аввало қиймат ўлчови бўлиши керак.

Пулнинг тўлов воситаси функцияси. Чет эл иқтисодий алабиётларида пулнинг муомала воситаси функцияси унинг тўлов воситаси эканлигидан далолат беради¹, деган чалкаш хулосаларни учратиш мумкин. Лекин, биз пулнинг юқорида келтирилган муомала воситаси функциясининг хусусиятлари тўлов воситаси функциясига ҳам мос келади деб айта олмаймиз. Бу хусусиятлар пулнинг тўлов воситаси функцияси унинг муомала воситаси функциясидан тубдан фарқ қилишини кўрсатади.

Товарлар ҳар доим ҳам нақд пулга сотилавермайди. Товар сотувчи товарни сотиш учун муомалага олиб чиққан вақтда истёмољчининг шу товарни сотиб олиш учун етарли нақд пули бўлмаслиги мумкин. Натижада товарни кредитга сотишга зарурат туғилади, яъни товарнинг пулини тўлаш муддати кечиктирилади. Товар кредитга сотилганда, пул товарнинг баҳосини аниқлашда қиймаг ўлчови функциясини бажаради, лекин у муомалада воситачи бўла олмайдди. Истёмољчи сотиб олган товари учун унинг пулини тўлов муддати келгандан кейингина тўлайди. Бу ҳолда товар ва пулнинг ҳаракати бир йўналишда, бир вақтнинг ўзида, ўзаро қарама-қарши тура олмайдди.

Товар ҳаракати амалга ошгандан маълум вақт ўтгандан кейин пул ҳаракати содир бўлади. Тўлов воситаси функциясининг асосий хусусияти товар ва пул ҳаракатининг бир вақтда амалга ошмаслиги, ҳаракатнинг бир томонламалиги ва ҳаракатда бўлинишлар мавжудлигидадир.

¹ Кэмбелл Р., Макконел. «Экономика», М.: 1993 г. с. 264. Стэнли Л. Брю, Э. Дж. Долан. «Деньги, банки и денежно-кредитная политика». с. 25-30.

Пулниң тўлов воситаси сифатида ишлагилиши фақат товар кредитга сотилганда содир бўлмайди, балки барча жараёнларда товарлар ёки кўрсатилган хизматлар учун тўловлар ўша заҳотиёқ нақд пулда амалга оширилмаса, бундай иқтисодий муносабатлар пулниң тўлов воситаси функцияси юзига келишидан далолат беради.

Тўлов воситасида сотувчи товарниң пулини олгунча товар истеъмолчи ихтиёрига келиб тушади ва у ўз эҳтиёжини қондириш учун товардан тўла фойдаланиши мумкин.

Агар товар учун тўлов олдиндан (бўнак) амалга ошириладиган бўлса, товар маълум вақтдан кейин истеъмолчи ихтиёрига тушуши мумкин. Демак, иккала ҳолда ҳам товар ва пул ҳаракати бир вақтнинг ўзида амалга ошмайди. Чунки, товар айланиши (Т-П-Т) узилади ва пул ҳаракати товар ҳаракатига нисбатан мустақил тарзда бўлади. Пулниң бу ҳаракати тўлов деб айтилади ва бу ерда пул тўлов воситаси сифатида иштирок қилади. Пулниң тўлов воситаси функцияси товар ишлаб чиқариш ва муомала жараёни ривожланишининг юқори босқичлари масъули бўлиб, у пулниң қиймат ўлчови ва муомала воситаси функцияларидан кейинроқ юзга келган деб ҳулюса қилиш мумкин.

Тўлов воситаси функциясининг яна бир хусусияти шундаки, сотувчи билан истеъмолчи ўртасидаги муносабат муомала воситасидагига ўхшаш қисқа муддатли бўлиб, тезда тутариб қалайди. Тўлов воситаси функциясида истеъмолчи товарга эга бўлганидан кейин ҳам у билан мол сотувчи ўртасидаги муносабат узоқ вақт давом қилади. Бу муносабат — кредит муносабати ҳисобланади ва истеъмолчи — қарздор, сотувчи — кредитор сифатида иштирок этади.

Баъзи иқтисодчиларимиз вексель асосида ўтказиладиган жараёнларни ҳам муомала воситаси функциясига киритишади. Бу бизнинг фикримизча тўғри эмас. Чунки вексель — маълум маблағни тўлаш тўғрисидаги кредит мажбурият, у қийматга эга эмас, демак айирбошлашнинг эквиваленти сифатида иштирок қила олмайди. Масалан, *А* сотувчи бир миллион сўмлик товарни *Б* истеъмолчининг векселига алмаштирди дейлик. *Б* бир млн. сўмлик товарга эга бўлди. *А* эса ўз қийматига эга бўлмаган, сотиб олиш қобилияти эмитент томонидан белгиланадиган векселга эга бўлади. *А* сотувчи бир млн. сўмлик векселни сотсагина пул маблағига эга бўлиши мумкин. Шунга асосан биз вексель жараёнларини муомала воситасига киради деб тўлиқ ишонч билан таъкидлай олмаймиз. Бу жараёнлар кўпроқ тўлов воситаси

функциясига тааллуқдир. Пулнинг тўлов воситаси функцияси яна турли қарз ва мажбуриятлар тўланганда:

— корхона, ташкилотлар ўртасида товар ва хизматлар учун тўланганда;

— давлат бюджетига ва кредит тизимига тўловларни амалга оширганда (фойдадан ажратиладиган тўловлар, кредит бўйича қарз ва фоизларни тўлаш ва бошқалар);

— ишчи-хизматчиларга иш ҳақи тўлаш ва аҳолига бошқа тўловларни тўлаш (нафақа, стипендия ва бошқалар)да;

— бошқа ҳар хил қарз ва мажбуриятларни тўлаш (масалан, кредитга олинган товар учун тўлов, уй-жой, электроэнергия ва бошқа хизматлар учун тўловлар) да амалга оширилади.

Пулнинг тўлов воситаси функциясининг яна бир хусусияти шундаки, бу функцияда тўловлар нақд пуллик ёки нақд пулсиз шаклда амалга оширилиши мумкин. Бу хусусияти билан ҳам пулнинг тўлов воситаси функцияси муомала воситаси функциясидан фарқ қилади.

Пулнинг бу функцияси ёрдамида амалга ошириладиган нақд пуллик ва на нақд пулсиз тўловлар биргаликда тўлов айланишини вужудга келтиради.

Пулнинг тўлов воситаси функциясини биз иккинчи даражали деб қарашимиз мумкин эмас, чунки бу функциянинг бажарилмаслиги тўловларнинг ўз вақтида амалга ошмаслигига, бу эса ҳозирги кунда мавжуд муаммолар дебитор-кредитор қарзларнинг кўпайишига, кредит бўйича ва бошқа молиявий мажбуриятларнинг бажарилмаслигига, ҳўжалик жараёнларининг метёрида боришга салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Пул жамғарма воситаси. Пулнинг бу функцияси сотиш ва сотиб олиш жараёнига зарурат бўлмаган ҳолда юзага келади. Агар товар ишлаб чиқарувчи товарни сотгандан кейин узоқ вақт давомида бошқа товар сотиб олмаса пул муомала ва тўлов айланишидан четланади. Йиғилган пуллар жамғарма воситаси функциясини бажаради. Товар ишлаб чиқариш ва муомала жараёни пулни жамғаришга имконият яратади. Жамғарма икки йўналишда юзага келиши мумкин. Мақсадли жамғариш ёки умуман жамғариш. Шунақа жамғармалар борки, аниқ бир мўлжал бўлмаган ҳолда йиғиб борилади, мақсадли жамғармада одамлар машина, асбоб-ускуна, уй жой сотиб олиш ёки бошқа маълум мақсадни амалга ошириш учун маблағ жамғарадилар.

Пулнинг жамғарма воситаси функцияси пулнинг пул айланишидан чиқиб кетишига олиб келади. Бунда пул пул айланишининг қайсидир каналларида туриб қолади ва натижада у мавжуд айланишдан ажралиб маълум вақтгача айланишга қайтиб тушмаслиги мумкин.

Пулнинг жамғарма ва бойлик тўплаш воситаси функцияси пул муомаласини стихияли равишда бошқариб боради. Товар ишлаб чиқариш ҳажмининг узлуксиз ўзгариб туриши, пул массасининг доимий ўзгариб туришга олиб келади. Қиммат баҳо металллар, буюмларнинг муомалага келиб-кечиб туриши, пул массаси ҳажмининг ушлаб турилиши, пул муомаласи каналларида пул оқими кўпайиб кетишининг олдини олиши мумкин.

Пулнинг муомала воситасидан чиқиб жамғармага айланиши ва жамғарманинг муомала воситасига айланиши пул тизимини мувозанатда ушлаб турувчи зарурий шарт ҳисобланади.

Пулни жамғаришга ундайдиган омил — унинг махсус товар, умумий муқобиллиги яъни, бошқа барча товарларга хоҳлаган вақтда алмаштириш мумкинлигидадир. Пулга сифат ва сон жиҳатдан ёйлашиш мумкин. Чунки пулнинг сифати ва сони бор. Пулнинг сифати чексиз бўлиши, яъни пулни зарур бўлган вақтда хоҳлаган товарга айлантириш имконияти мумкин эканлиги билан ўлчанса, сон жиҳатдан, албатта, пул миқдори чекланган бўлиши мумкин, чунки унга чекланган миқдорда товар сотиб олиш мумкин. Демак, пулнинг сифат жиҳатдан чекланмаганлиги билан сон жиҳатдан чекланганлиги ўртасида қарама-қаршилик бор. Мана шу қарама-қаршилик пулни жамғаришга, пул қанча кўп бўлса, уни яна ҳам кўпайтириш учун ингилишга сабаб бўлади. Жамғарма функцияси пул муомаласида асосий бўлмасида, уни олиб боришда катта аҳамиятга эга.

Жамғариш, хазина тўплаш қийматнинг қотиб қолишига олиб келади. Хазина тўплаш воситаси вазифасини тарихан олгин, кейинчалик бошқа қимматбаҳо металллар, тошлар бажариб келган ва ҳозирги кунда ҳам шу товарлар бойлик (пул) сифатида жамғарилиб келинмоқда. Хазина сифатида олгин ёки бошқа қимматбаҳо металл, тошларнинг вазифаси ривожланган мамлакатларда деярли юқори эмас, чунки мамлакат иқтисодий жиҳатдан барқарор бўлса, пулни бирор қимматбаҳо металлга қўйиб қотириб қўйгандан кўра, унга давлат ёки корпорацияларнинг қимматли қўғоқларини сотиб олиб, улардан ҳар йили даромад кўрган анча қулай ҳисобланади.

Тадқиқотлар шуни кўрсатганки, 100 бизнесмендан фақат 4 таси ўз пулини тўғри жамғариб бўйиб келар экан, қолганлари бўлса пулни топади, лекин қандай жамғариш йўлини билмасдан уни йўқотаркан.

Бозор иқтисоди юксак даражада ривожланган мамлакатларда пул маблағини қўйидаги активларга қўйиш афзал ҳисобланади.

Биринчидан, давлатнинг қимматли қоғозлари, яъни узоқ муддатли облигациялар, қисқа муддатли векселларга қўйиш. Давлатнинг қимматли қоғозлари кафолатланган бўлади ва уларнинг баҳоси камдан-кам ҳолларда ўзгаради. Ўзгарганда ҳам сезиларсиз миқдорда ўзгаради.

Иккинчидан, саноат корхоналари ва корпорацияларнинг қимматли қоғозлари, яъни акция ва облигацияларига қўйиш;

Корпорация, корхоналарнинг акция, облигацияларининг ишончлилиги давлатникига нисбатан кам бўлиши мумкин. Чунки уларнинг баҳоси у ёки бу сабаб билан тушиб кетса, қўйилган маблағ кўзланган натижага бермаслиги мумкин.

Агар маблағ иқтисодий барақарор корхоналарнинг қимматли қоғозига қўйилса, у давлатнинг қимматли қоғозига нисбатан юқори даромад келтириши ҳам мумкин.

Ўзбекистон шароитида корпорация, ассоциация, корхоналарнинг қимматли қоғозларини чиқариш, уларнинг иккиламчи сотилиш бозорини вужудга келтириш ва ривожлантириш бўйича анча ишлар амалга оширишмоқда.

Ҳозирги вақтда қимматли қоғозлар бозорини ривожлантириш ва такомиллаштириш долзарб вазифа ҳисобланади ҳамда бу жараён Ўзбекистон иқтисодини ривожлантиришининг асосий омилларидан бири бўлиб қолади.

Учинчидан, пулни қимматбаҳо, ноёб буюмларга, саплат асарларига қўйиш йўли билан ҳам жамғариш мумкин.

Бу усулда иқтисодиётнинг ижобий ва салбий томонларга ўзгаришига қарамасдан буюмда ифодаланган қиймат ўз кучини йўқотмайди. Агар давлат барқарор иқтисодга эга бўлиб, бозор мунособатлари яхши ривожланган бўлса, бу активларнинг ликвидлиги унча юқори бўлмаслиги мумкин.

Пул юқори даражадаги ликвидликка эга бўлгани учун, уни хоҳлаган вақтда, хоҳлаган тўловни тўлашга йўналтириш мумкинлиги, у ўз номиналини ўзгартирмаслиги учун пул жамғарма ва хазина тўлаш функциясини бажаради. Пул жамғармаси бойликнинг бир шакли ҳисобланади. Кишилар бойликни фақат пул шаклида эмас, бошқа шакллардан — масалан, уй-жой, ер, ма-

Nizomiy nomdagi IDPU

KUTUBXONASI

шина, асбоб-ускуна, акция, облигация ва бошқа шаклда ҳам му- жассамлаштиришлари мумкин. Бойликнинг бу шаклларида лик- видлик даражаси пулга нисбатан (агар инфляция бўлмаса) паст бўлади ва уларнинг нархи ҳам ўзгариши мумкин. Ер, уй- жой, асбоб-ускуна, қимматли қоғозларни пулга айлантirmасдан туриб уларни бирор тўловни қоплаш учун йўналтириб бўлмайди. Пулни бўлса хоҳлаган пайтда турли мажбуриятларни қоплаш учун йўналтириш мумкин.

Инфляция шароитида пулни жамғариш хоҳлаган режани амалга оширишга имкон бермаслиги мумкин. Чунки жамғариладиган пул- лар ўз қадрини бир неча марта йўқотиб боради ва унга ишонч йўқолади. Бу шароитда миллий пул бирликлари муомала ва тўлов воситаси, ҳамда баҳолар масштаби бўлади, лекин жамғариш воси- таси бўлиб бирор барқарор чет эл валютаси муомалага киради ва пул активлари шу валюталарга алмаштирилади. Шу ҳолни 50- йилларда Жанубий Кореяда, 70-йилларда Исроилда, ҳозирги кун- ларда МДҲ давлатлари амалиётида кўриш мумкин.

Одатда пул барча функцияларини бир вақтда кетма-кет бажари- шини мумкин. Баъзида мамлакатдаги иқтисодий, сиёсий барқарорликка қараб, пулнинг функциялари бир-биридан ажралиб қолиши ҳам мумкин. Масалан, 40-йилларда Хитойда товарлар баҳоси АҚШ долларларида аниқланган, ҳисоб китобларда, товар со- тилиш ва солиб олишда Хитой валютаси қўлланилган. Худди шун- дай ҳол гиперинфляция даврида Исроилда, Аргентина, Мексика, каби мамлакатларда жорий қилинган. Бу мамлакатларнинг мил- лий валютаси муомала ва тўлов воситаси сифатида ишлатилган.

Адабиётларда¹ пулнинг жаҳон пули функцияси тўғрисидаги гоёни ҳам учратиш мумкин. Бу функцияни бирор валютага боғлаб қўйиш тўғри деб бўлмайди.

Агар биз тарихга эътибор берадиган бўлсак, ташқи савдо, халқаро алоқалар, халқаро кредит муносабатларининг ривожла- ниши жаҳон пули сифатида олтиннинг қўлланилишига олиб келган. 1867 йилда Парижда қабул қилинган келишувга асосан олтин давлатлар ўртасида ягона пул (жаҳон пули) сифатида қабул қилинган. 1922 йилда Генуяда ўтказилган конференция- даги валюта битимига асосан АҚШ доллари ва Англия фунт- стерлинги олтиннинг ўринбосари сифатида эълон қилиниди ва халқаро тўловларда қўлланила бошлади. 1944 йилдаги Бреттон-

¹ Дробозина Л. А. Финансы, денежное обращение, кредит. М.: «Финансы» 1997 г. с. 23. Жукота Е. Ф. Общия теория денег и кредита. М.: «Юнити», 1995 г. с. 79.

вуд конференциясидан кейин жаҳон пули функцияси олтинда қолдирилган ҳолда, халқаро тўловларда АҚШ долларидан кўпроқ фойдаланишга имконият берилди. Долларни олтинга алмаштириш бўйича доллар курси белгиланди ва 35 доллар 31,1 гр. олтинга тенг деб қабул қилинди. Кейинчалик ҳар хил валюта блоклари, валюта клиринги ташкил қилинди. 70-йиллардан бошлаб халқаро тўловларда ХВФ томонидан киритилган махсус ҳисоб ва тўлов бирлиги СДР (Special Drawing Rights) қўлланила бошлаган.

1971 йилда СДРнинг олтин миқдори АҚШ доллариникидек 0,888 671 гр. олтинга тенг деб белгиланган. Доллар девальвация бўлганидан кейин, 1 июль 1974 йилдан бошлаб СДР қиймати 16 давлат валютасининг ўртача курси, кейинчалик етакчи беш мамлакат валютаси курси бўйича белгиланадиган бўлди.

1979 йил мартдан бошлаб Европа валюта тизимига кирувчи мамлакатларда халқаро ҳисоб-китобларни олиб бориш учун халқаро ҳисоб бирлиги — ЭКЮ (European Currency Unit) қўллана бошланди. ЭКЮ — бу аъзо мамлакатлар банкларидаги ҳисоб рақамларига ёзиб қўйиладиган ҳисоб бирлиги. Иқтисодчиларимиз ўртасида пулнинг жаҳон пули функцияси мавжуд дейувчилар, биз юқорида қисқа таърифлаган валюта клиринги, СДР, ЭКЮ каби тўлов воситаларига жаҳон пули сифатида қарайдилар. Лекин СДР, ЭКЮлар асосан тўловларни амалга оширишда қўлланилади. Бу жараён эса пулнинг тўлов воситаси функциясида ўз аксини топади. Бу ҳолда тўлов жараёни мамлакат ичида эмас, балки давлатлараро муносабатларни ўз ичига олади.

Бизнинг фикримизча, пул юқорида келтирган функцияларни алоҳида олинган давлатда ёки давлатлар ўртасида бажариши мумкин. Бу ҳолда бирор мамлакатнинг валютаси жаҳон пули функциясини бажаради деб хулоса қилишга ўрин қолмайди.

Пулнинг функциялари ўзаро ўзвий бўлиқ ва улар бир-бирини тўлдирган ҳолда пулнинг моҳиятини тўлиқ ифода қилади.

Пулнинг асосий функцияларидан бири қиймат ўлчови функцияси ҳисобланади. Батъи чет эл иқтисодчиларининг адабиётларида пулнинг биринчи функцияси деб муомала воситаси функцияси, кейин қиймат ўлчови функцияси келтирилади. Бизнинг фикримизча, пулнинг функциялари тўғрисида таниртганда, функцияларнинг кетма-кетлигига эътибор бериш зарур. Пул қиймат ўлчови функциясини бажармасдан туриб муомала, жамғарма воситаси бўла олмайди. Пулнинг қиймат ўлчови сифа-

тида мустаҳкамлиги унинг муомала, тўлов, жамғарма функцияларида ўрни ва аҳамиятини оширади.

3-§. Пулнинг турлари

Пул ўзининг эволюцияси жараёнида металл (олтин, кумуш, мис), қоғоз, кредит пуллар шаклида ишлатилиб келинган, қийматни ўзида ифодалашига кўра пуллар икки турга бўлинади:

- ҳақиқий пуллар;
- ҳақиқий пулнинг ўрнини босувчилар — қиймат белгилари.

Ҳақиқий пуллар номинал қийматини ўзида ифодаловчи, реал қийматга эга бўлган металл пуллар бўлиб, улар ҳар хил шаклларда чиқарилган ва кейинчалик амалда қулай бўлган доира (шу шаклда металл емирилиши кам бўлади) шаклда чиқарилган. Тарихий маълумотларга кўра, биринчи тангалар бундан 26 аср олдин Лидия ва Хитойда, VII асрларда ҳозирги Марказий Осиё давлатларида, IX-X асрларда Киев русида зарб қилинган. XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошларида тангалар асосан олтиндан зарб қилинган, кейинчалик олтин ва бошқа қимматбаҳо металлларни қазиб чиқаришнинг қийинлашуви, ишгаб чиқаришнинг ривожланиши ва тўлов, муомала воситасига бўлган эҳтиёжнинг ошиши натижасида муомалата қиймат белгиларини киритиш зарур бўлиб қолди. Олтин ва кумуш муомаладан чиқа борди.

Қоғоз пуллар. Пулнинг бу тури ҳақиқий пулларнинг вақти бўлиб, пулнинг муомала функцияси ривожланиши натижасида юзага келган.

Қоғоз пуллар юзага келишининг кўйилаги босқичларини келтириш мумкин.

1-босқич — тангаларнинг узоқ вақт муомалада бўлиши, қўлдан-қўлга ўтиш натижасида емирилиши;

2-босқич — танганинг металл таркибининг бузилиши. Давлат томонида онгли равишда давлат хазинасига тушумни ошириш мақсадида тангаларнинг металл (олтин, кумуш) миқдорининг камайирилиши;

Бу босқичда танга таркибининг бузилишига олтин, кумуш ва бошқа қимматбаҳо металлларни қазиб чиқаришнинг мураккабланиши ва улар заҳираларининг камлиги ҳам сабаб бўлган.

3-босқич — давлат томонидан эмиссион даромад олинш мақсадида хазина билетларининг чиқарилиши.

Тарихий манбаларда биринчи қоғоз пуллар XII асрда Хитойда чиқарилган деб кўрсатилади. Лекин, тарихий маълумотларга асосан 700 йилларда қумуш тангалар чиқарилгунга қадар, Бухоро давлатида қоғоздан пул сифатида фойдаланилган экан.

Қоғоз пуллар Америка ва Европада XVII-XVIII асрларда чиқарилган.

Қоғоз пуллар деб ҳукумат томонидан бюджет тахчиллигини қоплаш учун чиқарилган, давлат томонидан муайян курси ўрнатилган пул белгиларига айтилади.

Соф олтин ва қумушдан бўлмаган тангалар муомалала пул сифатида ишлатилса-да, уларнинг номинал миқдори реал миқдоридан фарқ қилган. Шундай бўлса ҳам мазкур тангалар маълум миқдордаги метални ифодалаган. Қоғоз пуллар эса, муомалалага чиқарилган вақтда ва кейин ҳам узоқ йиллар давомида маълум бир миқдордаги олтинни ўзида ифода қилган. Аммо, бизга улар қийматни белгилаб берган ҳолос.

Қоғоз пулларнинг эмитенти бўлиб, ёки давлат хазинаси ёки эмиссион банк ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида муомалала пул белгиларини Ўзбекистон Республикаси Марказий банки чиқаради, қоғоз пулларнинг табиати, уларнинг инфляцияга мойиллигини кўрсатади. қоғоз пулларни муомалалага чиқаришда пул муомаласи қонуни талабларини эътиборга олиш керак. Лекин, амалиётда ҳар доим ҳам шу талаблар эътиборга олинавермайди. Пул муомалалага товар айланиши эҳтиёжини қоплаш учунгина чиқарилиши керак. Амалда эса пул юқоридагидан ташқари бюджет тахчиллигини, давлатнинг бошқа харажатларини қоплаш учун ҳам чиқарилади. яъни эмиссия миқдори товар айланиши билан чекланмасдан давлатнинг мажбурий ресурсларга бўлган талабларига боғлиқ бўлади. Бу албатта, муомалаладаги пул массасининг ўзгариб туришига, аксарият ҳолларда унинг муомалалага керагидан ортиқча чиқиб кетишига олиб келади. Натижада пулнинг барқарорлигига путур етади. унинг қадри тушади, халқнинг давлатга бўлган ишончи пасаяди, тўлов балансининг барқарорлиги йўқолади (пассив қолдиқ ҳажми ортади) миллий валютанинг курси тушади ва ҳ. қ.

Кредит пуллар.

Ишлаб чиқариш ва товар айланишининг ривожланиши, металл пулларнинг етишмаслиги кредит муносабатларнинг ривожланишига олиб келади. Товар ва тўлов айланишининг эҳтиёжини қоплаш мақсадида муомалала олтин, қумуш тангалар билан бир қаторда кредит воситалари: чек, вексель, банкнотлар чиқарилган.

Кредит пуллар деб кредит муносабатлар асосида юзага келувчи, тўлов воситасини бажарувчи қиймаг белгиларига айтилади.

Кредит пуллар ўзининг мустақил қийматига эга эмас, чунки уларни яратиш учун абстракт зарурий меҳнат сарфланмайди. Кредит пуллар қоғоз пуллардан фарқ қилиб улар бир вақтнинг ўзида қийматни ифодалайди ва у кредит ҳужжат бўлиб, кредитор ва қарғ олувчи ўртасидаги иқтисодий муносабатни акс эттиради. Кредит пулларнинг асосий турларидан бири вексель ҳисобланади.

Вексель — бу қарздорнинг (олдий вексель) ёки кредиторнинг (ўтказма вексель — тратта) кўрсатилган суммани, кўрсатилган вақтда, жойда тўлаш тўғрисидаги ёзма мажбурияти ҳисобланади.

Тижорат векселларнинг олдий ва ўтказма турлари мавжуд. Ундан ташқари, маълум суммани қарзга бериш билан боғлиқ бўлган молиявий векселлар мавжуд. Молиявий векселнинг бир тури хазина векселлари бўлиб, уларда давлат қарздор сифатида ишгирок қилади.

Яна векселларнинг ўртоқлик, бронза вексель турлари мавжуд.

Банкнот — кредит пулларнинг етакчи вакилларидан бўлиб, Марказий банк томонидан, векселларни ҳисобга олиш йўли билан чиқарилади.

Ўтмишда банкнот муддатсиз мажбурият бўлиб, хоҳлаган вақтда уни банкка топшириб, ўрнига унда кўрсатилган суммага мувофиқ олтин ёки қумуш олиш мумкин бўлган.

Вексель банкнотдан қўйидаги хусусиятлари билан фарқ қилади:

— вексель маълум муддатни ўзида ифодалайди (3-6 ой муддатга эга бўлган вексель), банкнот маълум муддат билан чегараланмайди.

— вексель бўйича векселни берган томон уни тўлашни кафолатласа, банкнотда уни тўлашни давлат (давлат банки) кафолатлайди.

— Банкнот қоғоз пуллардан қўйидагилар билан фарқ қилади;

— келиб чиқиши бўйича — қоғоз пуллар асосан муомала воситаси функциясини бажариш асосида, банкнотлар тўлов воситаси функцияси асосида келиб чиққан;

— алмашинуви бўйича, банкнотлар олдин олтин ва қумушга алмаштирилган, қоғоз пуллар эса металлларга ҳеч қачон алмаштирилмаган;

— эмиссия қилиниши бўйича, қоғоз пулларнинг банкнотлардан фарқи бўлган (хазина билетларини Молия вазирлиги, банкнотларни Марказий банк чиқарган) ва ҳ.к.

Ҳозирги замон банкнотлари албатта олтинга айлантириб берилмайди. Лекин улар қуйидаги йўллар билан пул муомаласига келиб тушади:

— ҳўжаликларни банк томонидан кредитлаш орқали берилган кредитларнинг бир қисми муомалага кириб келади;

— давлатни кредитлаш. Яъни банкнотлар давлатнинг қарз мажбурияти сифатида муомалага чиқали;

— актив тўлов балансига эга бўлган давлатларда расмий валюта резервларининг ўсиши орқали ва бошқалар.

Чек — вексель ва банкнотдан кейин пайдо бўлган кредит воқеаси ҳисобланиб, тўловчининг ўз банкига унинг счётидан маблағни олувчининг счётига ўтказиб қўйиш тўғрисидаги буйруғидир.

Дастлабки чеклар тахминан 1683 йилларда Англияда қўлланила бошлаган.

Чекнинг қуйидаги турлари мавжуд:

— исми ёзилган чек — бу чек бир киши номига ёзилади ва уни бошқага бериш мумкин эмас.

— ордерли чек — бир киши номига ёзилади ва уни индоссамент бўйича бошқа шахсга бериш мумкин.

— кўрсатилганда тўланиш лозим бўлган чек.

— ҳисоб чеки — нақд пулсиз ҳисоб-китобларда қўлланиладиган чек.

— акцептланган чек — банк чекни тўлаш бўйича розилик беради ва бошқалар.

Чек ёрдамида банкдан нақд пул олиш, у билан тўловларни ва бошқа ҳисоб-китобларни амалга ошириш мумкин.

Ҳозирги вақтда кредит пулларнинг замонавий турлари электрон пуллар ва кредит карточкалардан фойдаланилмоқда.

Банклар фаолиятида ЭҲМ лардан фойдаланиш, электрон пуллар ёрдамида қарзларни тўланиш ташлаштиради. АҚШда пул маблағларини электрон ўтказиш тизими — EFTS (Electronic Funds Transfer System) айланишининг самарали бўлишини таъминламоқда.

Ҳозирги замон амалиётида қўлланилаётган кредит карточкалар нақд пуллар ўрнига ҳисоб-китобларни олиб бориш учун чиқарилган бўлиб, улар жуда қулай ва муайян афзалликларга эга.

Кредит карточка бўйича барча турдаги чакана савдо учун ва хизматлар учун ҳақ тўлаш мумкин.

4-§. Пулнинг барқарорлигини таъминлаш асослари

«Миллий валюта — миллий ифтихор, давлат мустақиллигининг рамзи, суверен давлатга хос белгидир. Бу Республикага тегишли умумий бойлик ва мулкдир»¹.

Ҳар бир жамиятда пулга юклатилган вазифаларнинг самарали бажарилиши иқтисодий ва социал ўсишни рағбатлантиради, пул қадрининг тулиши эса тартибсизликка, жамият ривожланишида бошқа тўқилишлар бўлишига эса олиб келиши мумкин.

Пулнинг барқарорлиги деганда пулнинг сотиб олиш қийматиининг ўзгармаслиги ва валюта доимийлиги тушунилади.

Пулнинг сотиб олиш қобилияти шу пул бирлигига тўғри келувчи товар ва хизматлар миқдори билан ифодаланади. Биропабарин, пулнинг сотиб олиш қобилиятини ифодаловчи «кўрсаткич» товарлар ва хизматлар баҳоси ҳисобланади. Агар товар ва хизматлар баҳоси барқарор бўлса, пулнинг сотиб олиш қобилияти ҳам барқарор бўлади. Агар пул ўзгармаган шароитда товарлар баҳоси ошадиган бўлса, бу ҳол пулнинг сотиб олиш қобилиятининг тушганини кўрсатади, ва аксинча, товар ва хизматлар баҳосининг тулиши пулнинг сотиб олиш қобилиятиининг ошганлигидан далолат беради.

Демак, пулнинг қадри товарлар ва хизматлар баҳосига тескари пропорционал яъни нарх пасайса, пул қадри ошади ёки нарх ошса пулнинг қадри тушади.

Қадрсизланган пул бирлиги ўз функцияларини тўлиқ бажара олмайди. Пулнинг барқарорлиги унинг барча функцияларини тўлақонли бажариши, ҳисоб-китобларни олиб бериш, назорат, моддий рағбатлантириш, ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини ошириш учун зарурдир.

Пул товар бўлганлиги учун ҳам унга талаб ва таклиф таъсир қилади. Пул таклифи муомалага чиқарилган турли шаклдаги пулларнинг йиғиндиси бўлиб, у талабдан ортиқ ёки кам бўлиши мумкин. Муомалага чиқарилган пул миқдори пулнинг айланиш тезлигига қараб ҳам ўзгариб туриши мумкин.

¹ И. Каримов. «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларини чуқурлаштириш йўлида», Т.: «Ўзбекистон», 1995, 217-бет.

Пулга бўлган талаб мамлакатдаги пул айланиши асосида аниқланади. Пул талаби корхоналар, ташкилотлар, муассасалар, аҳоли, давлат ташкилотлари олиб борадиган нақд пуллик ва нақд пулсиз айланиш учун зарур пул миқдори асосида аниқланади. Пулга бўлган эҳтиёж хўжалик субъектлари — ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар ўртасидаги бўладиган пуллик жараёнларнинг кўламига ва тезлигига боғлиқ. Пулни қўллаш йўли билан бажариладиган жараёнларнинг кўлами қанча кенг бўлса, пулга бўладиган талаб, шунча кўп бўлади. Агар пул билан боғлиқ операциялар тез бажарилса, пулга бўлган талаб шунча кам бўлади ва демак муомалага кам пул чиқариш керак бўлади.

Пулга бўлган таклиф ва талабнинг тенглиги пул мувозанатини билдиради. Пулга бўлган таклиф, унга бўлган талабдан ошмаса пул барқарор деб хулоса қилиш мумкин, аксинча бўлганда эса пулнинг қадри тушиб кетади ва пулдан қочиш жараёни бошланади. Амалиётда пулни жамғаргандан кўра уни товарларга айлантириб қўйиш ёки бошқа бир қадрлироқ валютани жамғариш қулай бўлиб қолади.

Пулнинг барқарорлигини таъминлашнинг асосий йўналишларидан яна бири бюджет тахчиллигининг бўлмаслигидир. Давлат бюджети харажатларининг мазкур бюджет даромадларидан ошиб кетиши натижасида юзага келадиган бюджет тахчиллиги муомалага товарлар билан таъминланган пуллар чиқариш ҳисобидан қопланади. Бу талбир муомалада таъминланган пулнинг қўлайишига, оқибатида пул қадрининг тушиб кетишига олиб келади. Шунинг учун ҳар бир мамлакат бюджет тахчиллиги бўлмаслигига ёки унинг салмоғи сезиларсиз бўлишига эришиши керак.

Пулнинг барқарорлигини таъминлашнинг яна бир йўналиши бу олтин, захира ва валюта резервларининг мавжудлиги ва уларнинг қўлайишидир. Олтин валюта заҳираларининг салмоғи қанча кўп бўлса, пул шунча барқарор бўлиши мумкин.

Миллий валютани мустаҳкамлашнинг яна бир шarti — инфляцияга қарши пухта ўйланган сиёсат юргизишдир. Муомалага чиқарилган ҳар бир сўм муайян миқдордаги товар ва хизматлар билан таъминланган бўлиши зарур. Ички бозоримизни товарлар билан тўлдириш, аҳолига хизмат кўрсатишнинг сифати ва турларини ошириш ҳам миллий валютанинг барқарорлигини таъминлашнинг асоси ҳисобланади.

***Пулнинг моҳияти ва функциялари бўлими бўйича ўз билимини
аниқлаш учун саволлар***

1. Пул — бу нима?
2. Пулнинг зарурлигини асосланг.
3. Пулнинг моҳияти нимада?
4. Пул товар бўлиши мумкинми?
5. Пулнинг моҳияти тўғрисидаги рационалистик ва эволюцион назарияларнинг туб моҳиятини тушунтиринг.
6. Пулнинг функцияларини санаб беринг?
7. Пулнинг муомала воситаси ва тўлов воситасининг моҳиятини тушунтиринг.
8. Пул қиймат ўлчови функциясини қандай бажаради?
9. Жамғарма воситаси функциясининг моҳияти ва аҳамиятини асосланг.
10. Пулнинг қандай турлари бор?
11. Қоғоз пулларининг келиб чиқиш босқичларини тушунтиринг.
12. Кредит пулларнинг зарурлиги нимада?
13. Пул барқарорлигини таъминлаш асосларини тушунтиринг?
14. Миллий пулимизнинг барқарорлигини қайси йўллар билан таъминлаш мумкин?

II БЎЛИМ

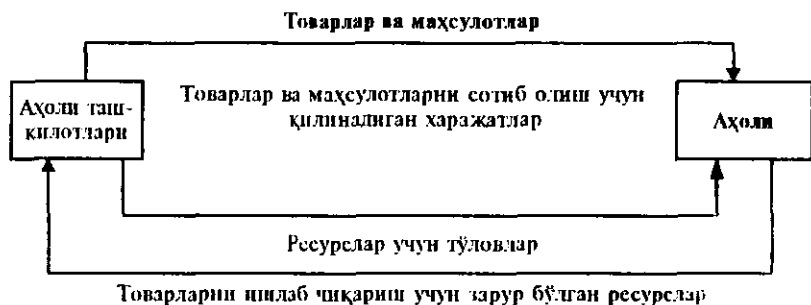
ПУЛ АЙЛАНИШИ

1-§. Пул айланиши ва унинг моҳияти

Нақд пулсиз ва нақд пул ўтказиш йўли билан амалга ошириладиган тўловларнинг йиғиндиси пул айланишини ташкил қилади.

Халқ хўжалиги тармоқларида яратилган товарларнинг барчаси пул ёрдамида айирбош қилинади. Пул айланишига товар айланишининг пул шаклидаги кўриниши деб қараб бўлмайди. Чунки пул айланиши товар айланишидан кенгроқ бўлиб, у товарнинг сотилиши ва сотиб олинишидан ташқари, ҳар хил соҳаларда меҳнатга ҳақ тўлаш жараёнини ҳам ўз ичига олади.

Пул айланишининг содда чизмасида фақат аҳоли ва корхона, ташкилотлар ўртасидаги пул ҳаракати тасвирланди (1-чизма). Бунда пул айланишининг асосий икки омили: бир томондан — товар ва ресурслар ҳаракати билан; — иккинчи томондан — пул ҳаракати кўрсатилган. Бунда давлат ташкилотлари, молиявий бозор, пул бозорлари, экспорт ва импорт ва бошқа иқтисодий муносабатлар акс этмаган. Аҳоли ва корхоналар ҳеч қандай восита-чиларсиз, тўғридан тўғри иқтисодий муносабатда бўлади.

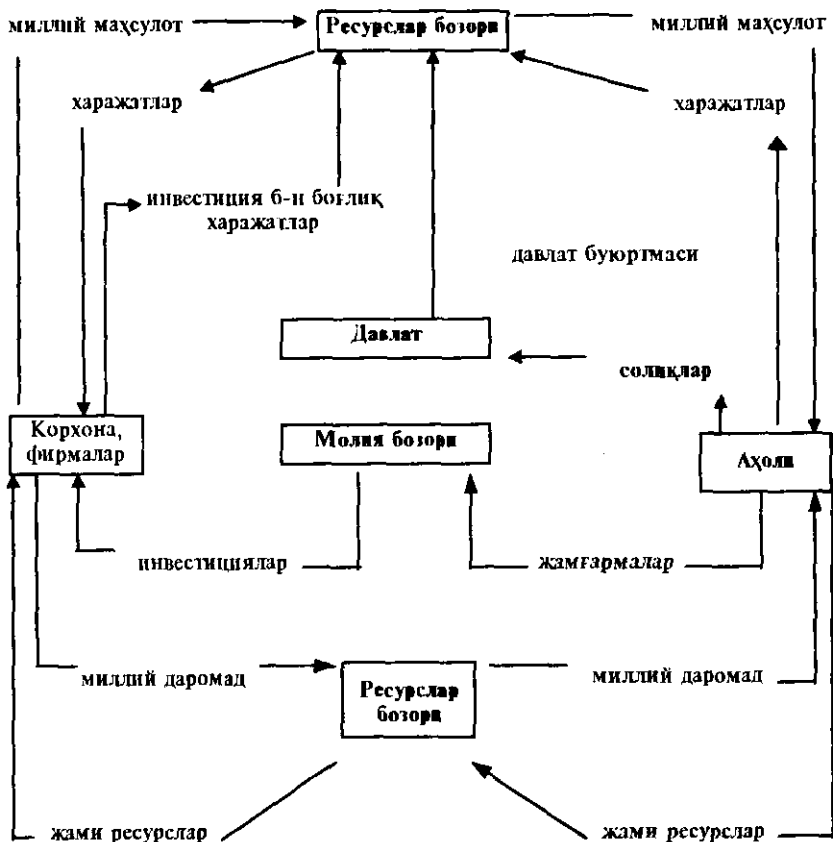


1-чизма. Иқтисодий тизимда товар ва пул айланишининг содда кўриниши.

Ишлаб чиқариш учун зарур бўлган ресурслар ва товарлар ҳаракати соат миллари ҳаракати бўйичадир. Бу кўрилишда ресурсларнинг барчаси фақатгина аҳолининг ўзига тегишли деб қаралган ва бу ресурслар корхоналарнинг товар ва бошқа маҳсулотларига айирбош қилинади. Бу жараёнинг амалга оширишда пул каби воситачи иштирок қилмайди. Айирбошлаш жараёни пулсиз мувоза тариқасида намоён бўлади. Айирбошлашнинг оддий шакли, биз олдинги мавзуларда таъкидлаганимиздек, мазмун жиҳатдан содда бўлса-да, амалга ошириш жараёнида маълум қийинчиликлар мавжуд.

Шунинг учун томонлар ўртасидаги олди-сотти жараёниши тезроқ ва самаралироқ амалга оширувчи воситачи зарур. Бу жараёнинг кечиши 2-чизмада соат миллари йўналишига тескари тарзда кўрсатилди. Ишлаб чиқариш учун зарур бўлган моддий ва меҳнат ресурслари шу ресурслар учун тўловлар — иш ҳақи, рента тўловлари, фониз даромадлари билан боғланган ҳолда товар ва пул массасини тенглаштирувчи мустақил айланишни юзага келтиради.

Товар бозори ва ресурслар бозорининг юзага келиши, маҳсулот ва миллий даромаднинг юзага келишига олиб келади. Миллий даромаднинг бир қисми аҳоли томонидан жамғарилиб молиявий бозорлар орқали инвестиция шаклида корхона, ташкилотлар ихтиёрига келиб тушади, бир қисми эса давлат заёмлари орқали бюджет дефицитини қоплашга йўналтирилади. Натижада пул оқими ўзининг асосий йўналишлари орқали корхона, ташкилот, аҳоли, товарлар бозори ва ресурслар бозоридан ўғиб молия бозори ва давлатгача етиб келади, яъни, аҳолига келиб тушадиган даромаднинг бир қисми солиқлар сифатида давлат ихтиёрига келиб тушади. Шунинг учун ҳам пул айланишининг салмоқли қисмини миллий даромадни яратиш, тақсимлаш ва қайта тақсимлаш билан боғлиқ бўлган жараёнлар ташкил қилади. Миллий даромадни яратишда пул айланиши жамият аъзолари билан корхоналар ўртасидаги тўловда намоён бўлади. Умумлаштирилган ҳолда жамиятимизда юзага келувчи пул ҳаракатини 2-чизмада кўриш мумкин.



2-чизма. Ривожланган иқтисодий тизимда пул ва товар обороти

Бунда пул айланишининг қуйидаги туруҳларини ифодалаш мумкин:

- ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ бўлган тўловлар (ишлаб чиқариш воситаларини сотиб олиш, иш ҳақи тўлаш ва б.);
- харажатларни қоплаш учун келиб тушадиган тушумлар ва жамғармаларни ташкил қилиш;
- турли хил молиявий мажбурият ва даромадлардан тўловларни амалга ошириш ва бошқа тўловлар. Корхоналар оладиган даромадлардан бюджетга тўловлар, яъни солиқлар ва

бошқа тўловларнинг амалга оширилиши ҳам пул айланишининг бир қисмини ташкил қилади.

Пул айланиши молиявий ресурслардан фойдаланиш жараёнини ҳам ўз ичига олади. Капитал маблағлардан фойдаланиш ва баъзи соҳаларда харажатларни молиялаштириш, банклар томонидан кредитлаш жараёнларининг амалга оширилиши ҳам пул оборотининг юзага келиши учун зарур шартлардан ҳисобланади. Кредитлаш учун зарур бўлган кредит ресурслари пулнинг узлуксиз айланиши натижасида вужудга келади. Корхона, ташкилотлар томонидан моддий бойликлар, материаллар, ёқилғи ва бошқаларни сотиб олиш учун мўлжалланган пул маблағлари олдиндан авансланггирилади. Қиймат пул шаклидан товар шаклига ўтади. Ишлаб чиқарилган маҳсулот сотилади ва мол етказиб берувчининг ҳисоб варағига пул маблағлари келиб тушади. Шу тариқа корхоналарнинг пули узлуксиз айланиб туради. Товарлар учун тўловлар нақд пулсиз амалга оширилгани учун корхона ҳисоб варағига келиб тушган пул, уни ишлатишга зарурат туғулгунга қадар банкларда сақланади.

Корхона, ташкилотларнинг вақтинча бўш турган пуллари уларнинг розилигига асосан банк томонидан кредит ресурси сифатида ишлатилиши мумкин. Корхона, ташкилотларнинг бўш пул маблағларидан ташқари, банклар жамоат ташкилотларнинг, бюджет, суғурта ташкилотларининг, аҳолининг банклардаги пул маблағларидан ўз ресурслари сифатида фойдаланиб, халқ хўжалиги тармоқларига кредитлар бериши мумкин. Шундай қилиб, банклар томонидан пул маблағларининг йиғилиш жараёни пул айланишида намоён бўлади.

Корхона ташкилотларни кредитлашда пул маблағлари вақтинча фойдаланишга берилади. Кредит бериш ва кредит ҳисобидан товар моддий бойликларни сотиб олиш, уларни бошқа ишлаб чиқариш харажатлари учун сарфлаш ва кейинчалик кредитни тўлаш ссуда ҳисобига маблағ ўтказиш жараёни пул айланишининг унсурларидан бири ҳисобланади.

Пул обороти инвестиция билан боғлиқ харажатларни, суғурта жараёнларини амалга оширишни, мулкни, ҳаётни, транспорт воситаларини, боғларни, бошқа буюмларни суғурта қилиш ва уни тўлашни ўз ичига олади.

Пул айланиши аҳоли томонидан уй-жой, коммунал хизматлар, газ, электр энергияси, алоқа хизматлари учун тўловлар, маданий-маиший хизмат кўрсатиш корхоналарига тўловлар, транспорт учун ва бошқа тўловларни, аъзолик бадаллари ва пайларни

тўлашни ўз ичига олади. Шундай қилиб, пулнишг айрим йўналишларда ҳаракатини кўриб чиққан ҳолда, пул айланишининг моҳиятини қуйидагича таърифлаш мумкин. Пул айланиши, бу нақд пуллик ва пул ўтказиш йўли билан олиб бориладиган ҳисоб-китобларнинг йиғиндисидир.

2-§. Пул айланишининг таркибий қисмлари ва уларнинг ўзаро боғлиқлиги

Пул айланишини икки асосий белгига: биринчидан, жами ижтимоий маҳсулот ишлаб чиқариш ва иккинчидан, пулнишг функцияларига кўра таркибий қисмларга бўлиш мумкин. Жами ижтимоий маҳсулотни ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ ҳолда пул айланиши: товарларни ишлаб чиқариш ва сотиш, капитал қурилиш билан боғлиқ айланишга, ҳамда товар ва уларнинг ҳаракати билан боғлиқ бўлмаган айланишга бўлинади.

Пул айланишининг биринчи турига 2-чизмада келтирилганидек, ишлаб чиқариш жараёни учун зарур жами ресурслар — меҳнат қуроллари, меҳнат воситалари, иш кучи сотиб олиш ва аксинча, аҳоли томонидан давлат, коопертив-савдо ташкилотлардан, колхоз бозорларидан, фуқаролардан истъеомол учун зарур товарларни сотиб олиш ва аҳолининг юқоридаги субъектларга товарлар сотиш, капитал қурилиш ва таъминлаш соҳасидаги ҳисоб-китоблар ва бошқалар киради.

Пул айланишининг иккинчи турига ишчи, хизматчиларга иш ҳақи тўлаш, миллий даромадни таксимлаш ва қайта таксимлаш билан боғлиқ тўловлар, кредитлаш жараёни билан боғлиқ тўловлар ва бошқа товар ҳаракати билан боғлиқ бўлмаган тўловлар киради.

Пул функцияларига ва тўлов турига кўра пул айланиши нақд пуллик ва нақд пулсиз айланишга бўлинади.

Пул айланишининг асосий қисмини нақд пулсиз айланиш, яъни корхона, ташкилотлар ўртасидаги, уларнинг давлат бюджети, кредит ташкилотлари билан нақд пулсиз бир ҳисоб рақамидан иккинчи ҳисоб рақамга маблағ ўтказиш йўли билан амалга ошириладиган айланиш ташкил қилади.

Пул айланиши таркибида нақд пулсиз айланиш салмоғининг юқори бўлишининг сабаби, аввалам бор корхона, ташкилотлар ўртасида иқтисодий муносабатларнинг ривожланиши, ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқаришни юксалтириш зарурлиги,

баъзи бир тармоқларнинг ихтисослашуви, кредит тизимининг такомиллашуви ва бошқалардир.

Товарларни сотиш жараёнидаги ҳисоблар моддий бойликлар айланиши билан боғлиқ бўлиб, улар асосан корхона, ташкилотлар ўртасида олиб борилади.

Нотовар тавсифдаги ҳисоб-китобларга миллий даромадни тақсимлаш, қайта тақсимлаш билан боғлиқ бўлган тўловлар, даромаддан тўловлар, ҳар хил бадаллари солиқлар, кредитларни тўлаш, уй-жой, ҳар хил хизматлар учун тўловлар ва бошқалар киради.

Товарлар ҳаракати билан боғлиқ бўлган ҳисоб-китобларнинг нақд пулсиз ўтказилиши, моддий бойликларни етказиб бериш ва кўрсатилган хизматлар учун тўлов муддатини яқинлаштиришга ёрдам беради. Товар моддий бойликлар ва хизматлар учун тўловларнинг ўз вақтида ўтказилмаслиги корхоналар маблағларининг хўжалик айланишидан чиқиб кетишга, кўзланган режаларни бажаришга маблағларнинг етишмаслигига олиб келади. Тўловнинг товарларни олишдан олдин амалга оширилиши мол сотиб олувчи корхона маблағларининг хўжалик айланишидан чиқиб кетишига олиб келади. Шунинг учун товарлар ҳаракати ва тўловлар бир-бирига мос келиши катта аҳамиятга эга.

Нақд пуллик айланиш — бу нақд пул ёрдамида амалга ошириладиган тўловлар йиғиндисидир. Бу айланиш пул ўзининг тўлов ва муомала воситаси функцияларини бажаришида юзага келади.

Нақд пуллар муомала воситаси сифатида аҳоли билан корхона, ташкилотлар ўртасида, аҳоли билан аҳоли ўртасидаги товарлар сотиб олишда ва сотишда қўлланилади.

Пул тўлов воситаси сифатида иш ҳақи, нафақалар, мукофотлар, якка тартибдаги қурилиш учун бериладиган кредитлар, сугурта тўловларни тўлашда намоён бўлади.

Ундан ташқари нақд пуллик айланишга:

- коммунал хизматлар учун тўловлар;
- маиший хизматлар учун тўловлар;
- сугурта ташкилотларига пайларни тўлаш;
- солиқнинг баъзи турларини тўлаш;
- банк кредитини тўлаш;
- матбуот ташкилотларига пайлар тўлаш;
- акционерлик жамиятлари билан аъзолари ўртасидаги тўловлар ва бошқа тўловлар киради.

Баъзи иқтисодчилар пул айланишини нақд пуллик ва нақд пулсиз айланишларга бўлиб ўрганишга зарурат йўқ деб ҳисоблайдилар.

Биз чет эл иқтисодчиларининг тадқиқодларини олиб қарайдиган бўлсак, албатта, юқоридагидек пул айланишини иккига бўлиб ўрганиш йўқ. Бунинг асосий сабаби, иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатларда ҳисоб-китоблар асосан нақд пулсиз олиб борилади. Ҳисоб-китобларни бу турларда олиб бориш қулай ва шароитга мос келади. Лекин, ҳали ривожланган иқтисодга эга бўлмасдан туриб, биз хорижий давлатларнинг ҳозирги ҳисоб-китобларнинг мавқеи билан ўз ҳисоб-китоб тизимимизни тенглаштира олмаймиз. Ундан ташқари бозор иқтисодига босқичма-босқич ўтиш, миллий пул бирлигини барқарорлаштириш, муомаладаги пул массасини ва пул эмиссиясини камайтириш масалалари долзарб турган бир шароитда биз пул айланишини нақд пуллик ва нақд пулсиз айланишларга бўлиб ўрганишимиз, уларнинг таркибини такомиллаштиришимиз, самарали йўлларни қўллаб жамиятимизда тўлақонли пул айланишини яратишимиз ва уни жамият ривожланиши учун хизмат қилдиришимиз зарур. Мана шу шароитгина ривожланган хорижий малакатларга ўхшаб пул айланишини таркибий қисмларга бўлмасдан таҳлил қилишимиз мумкин. Шунинг таъкидлаш керакки, пул айланишининг икки қисми бир-бири билан узвий боғлиқ, чунки пул нақд пул айланишидан нақд пулсиз айланишга ўтади ва аксинча айланиб доимий ҳаракатда бўлиб, умумий пул айланишини юзага келтиради.

Корхона, ташкилотларнинг банкдаги ҳисоб рақамидаги пул маблағлари қуйидаги йўллар билан нақд пулга айланади:

- ишчи, хизматчиларга иш ҳақи бериш;
- кўрсатилган хизматлар, меҳнат учун тўловлар;
- нафақалар тўлаш;
- ҳар хил мукофотлар;
- аҳолидан қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, товарлар сотиб олишда;
- давлат заёмлари ва лоторея билетлари бўйича тўловлар;
- аҳоли банклардан жамғармаларини олганда;
- аҳолига сугурта тўловларини тўлаганда ва ҳоказо.

Нақд пуллар чекланган миқдорда муомалага чиқарилади. Нақд пулларнинг муомалага чиқарилиши устидан банк назорат олиб боради.

Нақд пуллар қўйидаги йўллар билан нақд пулсиз айланишга тушади:

- уй-жой ва коммунал хизматлар учун тўлаганда;
- алоқа ташкилотларига тўлаганда;
- ҳар хил солиқлар ва пайлар тўлаганда;
- давлат заёмлари ва лоторея билетлари сотиб олингандаги тушумлар орқали;
- яқка тарғибдаги қурилиш учун олинган кредитларни тўлаганда;
- ҳар хил божлар ва жарималарни тўлаганда;
- болалар боғчалари ва бошқа муассасалар учун тўлаганда;
- дам олинган уйлари ва бошқа соғломлаштириш муассасаларни йўлланмалари учун тўлаганда ва бошқа ҳолларда.

Пулнинг нақд пулсиз айланишга ўтганидан нақд пуллик айланишга кўпроқ ўтиши пул муомаласи учун хатарлироқ ҳисобланади. Шунинг учун ҳам пулнинг нақд пуллик айланишга ўтиш жараёни давлатнинг Марказий банки томонидан назорат қилиб борилиши керак.

Пул айланиши бўлимлари ўртасида юзага келадиган номуна-носиблик иқтисодий чоралар ишлаб чиқиш ва амалга ошириш йўли билан йўқотилиши керак.

Бунинг учун муомалага халқ эҳтиёжи учун зарур бўлган товарларни ишлаб чиқариш ва сотиш, аҳолига хизмат кўрсатувчи ташкилот ва муассасалар сонини ва хизмат турларини яхшилаш нақд пулларнинг нақд пулсиз айланишга ўтиш жараёнини тезлаштиради. Бу ўз навбатида мазкур маблағлар ҳисобидан ишлаб чиқариш жараёнини кенгайтиришга имкон беради.

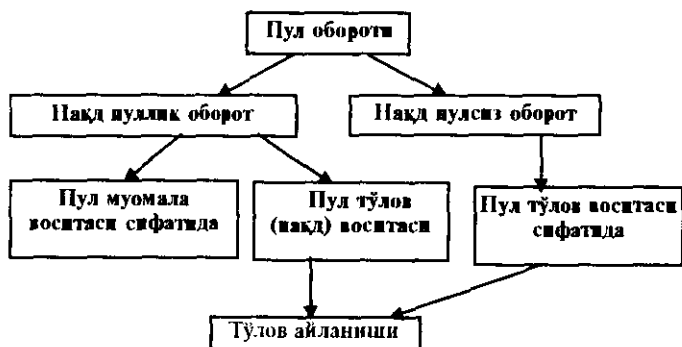
Баъзи адабиётларда нақд пул айланиши ва пул муомаласи тушунчалари бир хил моҳиятга эга деган хато фикрларни ҳам учратиш мумкин. Пул муомаласининг ўзига хос хусусияти шундаки, бир пул белгиси бир неча марта тўловларни амалга оширишда ишлатилиши мумкин. Муомалада бўлган нақд пул массаси маълум бир давр (ой, учой, йил)да ўзгармас бўлиб турган ҳолда, нақд пул обороти пул бирлигининг айланиш тезлигига кўра муомаладаги нақд пул миқдоридан бир неча марта кўп бўлиши мумкин ва аксинча.

Ўзбекистонда пул муомалага Марказий банк томонидан чиқарилади. Аҳоли томонидан иш ҳақи ва бошқа тўловлар шаклида олинган пулларнинг бир қисми деҳқон бозоридан товарлар сотиб олишга сарфланади. Деҳқон бу пулларга савдо ташкилот-

ларидан товарлар сотиб олади. Савдога тушган пуллар савдо тушуми сифатида банкларга топширилади. Кўриниб турибдики, банкдан чиққан пуллар бир неча тўловларга ишлатилади, нақд пул айланишининг ҳажми тўловларни амалга ошириши учун муомалага чиқарилган пуллар миқдоридан бир неча марта кўндир. Нақд пул айланиши нақд пуллар билан амалга ошириладиган тўловлар йиғиндиси бўлиб, у сонларда ифодаланади.

Пул муомаласи муомаладаги пул массасини, банк томонидан муомалага чиқаритган пулларнинг банкга қайтиб келиши тезлигини ифодалайди.

Пул айланишини кўриб чиқишда биз тўлов айланиши билан нақд пулсиз айланишлар ўртасида фарқ мавжудлигини таъкидламоқчимиз. Тўлов айланиши деб пулнинг тўлов воситаси сифатида ҳаракати туфайли вужудга келган пул айланишига айтилади. Тўлов айланишининг таркибий қисми бўлиб тўлиқ нақд пулсиз айланиш ва нақд пул айланишининг пулнинг тўлов воситаси функцияси туфайли юзага келувчи қисми ҳисобланади.



3-чизма. Пул айланишининг таркибий қисмлари

3-§. Нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ташкил қилишнинг асослари

Маблағларини бир ҳисоб рақамидан иккинчи ҳисоб рақамига нақд пул иштирокисиз, ўтказиш йўли билан амалга ошириладиган ҳисоблар нақд-пулсиз ҳисоб-китоблар дейилади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар 1995 йил 4 сентябрдаги «Ўзбекистон Республикасида

нақд пулсиз ҳисоб-китобларни олиб бориш тўғрисида»ги 60-қоидага асосан олиб борилади.

Бу қоида Ўзбекистон Республикаси «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги, «Ўзбекистон Республикасида корхоналар тўғрисида»ги қонунлар ва Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг бошқа метёрий ҳужжатларига асосан ишлаб чиқилган ҳисоб-китобларни 60-қоидага асосан, олиб боришда олдин мавжуд бўлган баъзи бир чеклашлар олиб ташланди ва корхоналарга улар қайси мулк шаклига асосланишидан қатъий назар ҳисоб-китоб шакллари ташлаш ва олиб боришда эркинликлар берилди.

Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар қўйидаги унсурлардан ташкил топган. Булар: нақд пулсиз ҳисоб-китобларни олиб бориш ва амалга оширишнинг асосий тамойиллари; ҳисоб-китоб шакллари; ҳисоб-китоб ҳужжатлари; тўлов тури; навбати; манбалари; ҳисоб-китоб қатнашчилари; банкнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ва бошқалар.

Нақд-пулсиз ҳисоб-китоблар ўзининг иқтисодий моҳиятига кўра товарларни сотиш жараёни билан боғлиқ ҳисоб-китоблар ва нотовар тарздаги ҳисоб-китобларга бўлинади. Товарларни сотиш жараёнидаги ҳисоб-китоблар моддий бойликлар айланиши билан боғлиқ бўлиб, улар асосан корхона, ташкилотлар ўртасида олиб борилади.

Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар ҳисоб ҳужжатлари асосида олиб борилади. Шартномага асосан мол етказиб берувчи томон ўз вақтида товарнинг пули (муқобили)ни олиши, мол сотиб олувчи пулни ўз вақтида ўтказиши зарур.

Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар қўйидаги асосий тамойилларга асосланади:

— корхона, ташкилотлар ўз пул маблағларини (ўз маблағларини ва қарз маблағлар) банкда сақлашлари зарур;

— барча нақд пулсиз ҳисоб-китоблар банк орқали ўтиши керак;

— ҳўжалик органлари ҳисоб-китоблар шакллари эркин ташлашлари ва уни шартнома орқали мустаҳкамлаб қўйишлари мумкин;

— ҳўжалик органларининг ҳисоб-китоблар бўйича шартномавий муносабатларига банк аралашмаслиги керак;

— товарлар ва хизматлар учун тўловлар тўловчининг розилиги билан амалга оширилади.

— тўловлар хўжалик органларининг ҳисоб варақасидаги маблағлари ҳисобидан, баъзида (агар корхона кредит олиши мумкин бўлса) банк кредити ҳисобидан амалга оширилиши мумкин;

— тўлов қоидаси мол етказиб берувчи ва мол сотиб олувчи томонидан мол етказиб бериш тўғрисидаги шартнома асосида қилиниб олинади;

— мол етказиб берувчининг ҳисоб варағига пул маблағларини ўтказиш мазкур маблағларнинг мол сотиб олувчининг ҳисоб варағидан ўчирилганидан кейин амалга оширилади (чеклар билан ҳисоб-китоб қилиш бундан мустасно);

Корхона, ташкилотларга пул маблағларини сақлаш ва ҳисоб-китоблар олиб бориш, касса операцияларини амалга ошириш учун ҳисоб-китоб ёки жорий варақалар очилади.

Ҳисоб-китоб (жорий) варақаларини очиш учун корхона қўйидаги ҳужжатларни банкка тақдим қилиши зарур:

а) ҳисоб-варағи очиш тўғрисида ариза;

б) хўжалик, ташкилот тузилиб, рўйхатга олинганлигини тасдиқловчи ҳужжат;

в) нотариал тарзда тасдиқланган, ҳуқуқий шахс томонидан имзоланган ҳуқуқий шахс Устави нусхаси;

г) имзолар намуналари, муҳр босилган ва нотариал тарзда тасдиқланган варақа;

д) ҳисоб-китоб варақасини очиш учун юқоридаги асосий ҳужжатлардан ташқари зарур бўлганда бошқа қўшимча ҳужжатлар ҳам банкка тақдим этилиши мумкин.

«Ўзбекистон Республикасида корхоналар тўғрисида»ги қонунга асосан иш ҳақи тўлаш, бюджетта тўловлар, давлат сугуртасининг мажбурий турларига доир тўловлар ва ижтимоий сугурта жамғармаси (нафақа жамғармаси)га тўловлар барча корхоналар учун биринчи навбатда тўланадиган тўловлар ҳисобланади.

Бошқа тўловлар бўйича ҳисоб-китоблар навбатма-навбат (тақвимий равишда) бажарилали.

Агар корхона тўловга лаёқатсиз (банкрот) деб топилса, тўловлар кетма-кетлиги Ўзбекистон Республикасининг «Банкротлик тўғрисида»ги қонунига биноан хўжалик суди томонидан тутатиш режаси асосида белгиланиши керак.

4-§. Нақд пулсиз ҳисоб-китоб шакллари

Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар банклар томонидан, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки белгилаган ва халқаро амалиётда қабул қилинган шаклларда олиб борилади.

Ҳисоб-китоблар шакллари дейилганда одатда ҳуқуқий меъёрларда қўзғал тутилган, маблағларни мол етказиб берувчининг ҳисоб варақасига ёзиш усули, ҳисоб-китоб ҳужжатининг тури, ҳамда ҳужжатларнинг айланиш тартиби билан фарқ қилувчи ҳисоб-китоб турлари тушунилади.

Ҳисоб-китоб операциялари банклар томонидан корхона учун очилган ҳисоб варақаларидан мижоз билан ҳисоб-китоб хизмати кўрсатиш юзасидан тузилган шартномага асосан амалга оширилади.

Банк ҳўжалик юритувчи субъектларларнинг пул маблағларини улар очган ҳисоб варақаларида сақлайди, ана шу ҳисоб варақаларга келадиган пуллари уларга ўтказди. Банк пуллари ўтказиш, ҳисоб варақаларидан пул бериш, банк билан корхона ўртасидаги шартномада назарда тутилган бошқа банк операцияларини амалга ошириш ҳақидаги фармойишларни ало этади.

Ўзбекистон Республикасининг 4 сентябрь 1995 йилдаги №60 «Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар қойдаси»га асосан ҳўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги нақд-пулсиз ҳисоб-китоблар қуйидаги шаклларда амалга оширилади:

- тўлов топшириқномаси билан;
- чеклар билан;
- аккредитивлар билан;
- тижорат банкларининг векселлари билан;
- тўлов талабнома - топшириқномалари билан;
- тўлов талабномалари билан;
- инкасса топшириқномалари билан.

Корхоналар ўзига қулай бўлган ҳисоб-китоб шаклини эркин танлаши мумкин. Ҳисоб-китобларнинг қайси шаклини қўллаш мумкинлигини, тўловчининг тўлаш тартиби, тўловчи билан маблағ олувчи ўртасида тузиладиган шартномада кўрсатилади.

Тўлов топшириқномаси бўйича амалга ошириладиган ҳисоб-китоблар. Тўлов топшириқномаси корхонанинг унга хизмат кўрсатувчи банкка ўз ҳисоб варағидан бошқа субъектнинг ҳисоб варағига маблағ ўтказиб қўйиш тўғрисидаги топшириғидир.

Тўлов топшириқномаси белгиланган шаклдаги бланкада ёзма равишда тақдим қилинади.

Тўлов топшириқномаси билан қуйидаги операциялар бўйича ҳисоб-китоб қилинади.

а) товарлар ва хизматлар учун ҳисоб-китоблар;

б) нотовар операциялар юзасидан ҳисоб-китоблар;

в) кредит бериш қоидаларида кўзда тутилган ҳолларда банк ссудаларини ўзиш учун пул ўтказиш;

г) ҳукумат қарорлари ва банк қоидаларида назарда тутилган ҳолларда бўнақлар (аванс) тўлашда ва бошқа ҳолларда.

Тўлов топшириқномаси ёзилган кундан бошлаб 5 кун мобайнида (ёзилган кун ҳисобга олинмайди) кучга эга бўлади.

Қатнашувчиларнинг келишувига қараб топшириқномалар муддатли, муддатдан олдин, муддати кечиктирилган бўлиши мумкин.

Муддатли тўлов топшириқномалари қуйидаги ҳолларда қўлланилади;

— бўнақ (аванс) тўловида, яъни товар жўнатишмасдан ёки хизматлар кўрсатилмасдан олдин.

— товар жўнатишгандан кейин, яъни товарни бевосита акцент қилиш йўли билан;

— йирик суммага тузилган битимларда суммани бўлиб-бўлиб тўлашда.

Муддатдан олдин ва муддати кечиктирилган тўловлар томонларнинг молиявий аҳволига зарар етказмаган ҳолда шартномавий муносабатлар доирасида бўлиши мумкин.

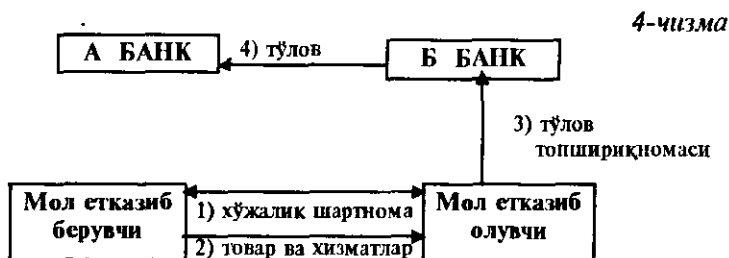
Олинган товарлар ва кўрсатилган хизматлар учун расмийлаштирилган тўлов топшириқномаси банк томонидан тўловчининг ҳисоб варақасида етарли маблағ ёки банк ссудаси ҳисобидан тўлаш имконияти бўлса (банк ва тўловчи корхона бошқа шартга келишишган бўлмасалар) тўлашга қабул қилинади.

Тўлов топшириқномалари махсус бланкаларда тузилади. Агар бир банк муассаси томонидан хизмат кўрсатиладиган уч ва ундан ортиқ олувчиларга маблағ ўтказадиган бўлса, банкларда қўшимча тўлов топшириқномалари тузилади.

Нотовар ҳисоб-китобларни олиб боришда тўлов топшириқномасининг банк томонидан акцептланган тури қўлланилади.

Банк томонидан акцептланган тўлов топшириқномаси олинган товарлар ва кўрсатилган хизматлар бўйича бюджет ташкилотлари билан ҳисоб-китобларда, молия ташкилотлари томонидан давлат бюджети даромадларини ўтказишда, алоқа Вазирлиги

корхоналари орқали товар ва хизматлар учун тўловларни ўтказишда, почта орқали пул ўтказганда ва бошқа тўловларда қўлланилади. Тўлов топшириқномаси бўйича ҳисоб-китоблар тартибини 4-схемада кўрсатиш мумкин.



Банк томонидан акцептланган тўлов топшириқномаси билан ҳисоб-китобларда тўловчи ўз банкига тўлов топшириқномани акцептлаш учун беради. Банк топшириқномада кўрсатилган суммани тўловчининг счётидан олади ва алоҳида «Акцептланган тўлов топшириқномаси ва банкларнинг ҳисоб чеклари» баланс счётида депонентлаштиради. Кейин акцептланган топшириқнома бўйича ҳисоб-китоблар олиб борилади. Акцептланган топшириқнома суммасини шу топшириқнома асосида счётдан олиш ва тўлов учун йўналтириш мумкин.

Банк томонидан акцептланган топшириқнома бўйича ҳисоб-китоб қилиш асосан икки омилга боғлиқ бўлади: булар тўлов объекти ва тўлов учун йўналтириладиган маблағларнинг манбаларидир.

Ўзбекистонда ҳозирги вақтда банкда акцептланган тўлов топшириқномасидан алоқа ташкилотларида телефон ва почта хизматлари, транспорт ташкилотлари, йўловчиларни ташиш ва бошқа хизматлар учун ҳисоб-китоб қилишда фойдаланилади. Бюджет ташкилотлари ҳам товар моддий бойликлар ва хизматлар учун ҳисоб-китоб олиб боришда шу шаклдан фойдаланишлари мумкин.

Банк томонидан акцептланган тўлов топшириқномаси билан ҳисоб-китобларнинг ижобий томони — тўловнинг кафолатланганлигидир. Шу билан бирга ҳисоб-китобларнинг бу тури маълум камчиликларга эга. Ҳисоб-китобнинг бу шакли қўлланилиши учун тўловчининг счётида бўш маблағлари бўлиши

керак; депонент сумма алоҳида счётта олинishi муносабати билан корхона маблағлари унинг ҳўжалик айланishi тўлов суммасига тенг келиши керак, қолаверса, ҳисоб-китоб жараёнининг ўзи ҳам бошқа шаклларга нисбатан техник жиҳатдан мураккаброқ. Тўловчи ҳар бир топшириқномасини акцептлаш учун банкка муурожаат қилиши керак.

Акцептланган топшириқнома бўйича тўловларни бўлиб-бўлиб амалга ошириш мумкин эмас, чунки топшириқнома тўлов учун тўлиқ суммада қабул қилинади.

Акцептланган топшириқнома суммасини нақд пулга айлантириб олиш мумкин эмас.

Тўлов топшириқномаси билан корхоналар муайян топшириқларини бажариш мақсадида бошқа жойга хизмат сафарига юборилган ўз ходимлари (вакиллари) учун банкларга пул ўтказиши мумкин.

Товарлар муноғазам ва бир маромда етказиб берилса, харидорлар таъминотчилар билан режали тартибда ҳисоб-китоб қилишлари мумкин бўлади. Бундай тартибда ҳар бир алоҳида битим (товарларни жўнатиш, хизматлар кўрсатиш) учун ҳисоб-китоб қилинмасдан, тўлов топшириқномаларидан фойдаланиб, илгари келишиб олинган миқдорларда вақти-вақти билан маблағ ўтказиб ҳисоб-китоб қилинади.

Доимий режали тўловлар таъминотчи билан харидор келишувига асосан ҳар 3-5 кунда амалга оширилиши мумкин. Йирик тўловлар муҳлатини ҳисоб-китоб даврининг ўртача иш кунига белгилаш тавсия этилади.

Кундалик доимий тўловларда уларнинг миқдорини бир ойда етказиб бериладиган товарлар суммасини шу ойдаги иш кунлари сонига бўлиш билан аниқланади. Маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотиш узлуксиз бўлганда доимий тўловлар миқдори ойдаги тақвимий кунлар сонидан келиб чиққан ҳолда аниқланади.

Масалан, 1 ойда етказиб бериладиган товарлар суммаси 60 минг сўм, тақвимий кунлар сони 30 кун бўлса, кунлик доимий тўлов миқдори 2 минг сўмга (60:30) тенг. Агар томонлар тўлов миқдорини ҳар 2 кунда ўтказишни белгилаган бўлса ҳар 2 кунда 4 минг сўм (2 минг х 2) ўтказиш керак бўлади.

Ҳар бир доимий тўлов учун банкка алоҳида ҳужжат тақдим қилинади. Томонлар келишилган вақтда, камида ойнага бир марта ўтган давр ичида етказиб берилган маҳсулотлар ва кўрсатилган хизматлар ва улар учун ўтказилган тўловлар бўйича сотишгирма текширув ўтказишлари ва шартномада келишилган тартибда

қайта ҳисоб-китоб қилишлари шарт. Агар бунда фарқ бор бўлса, у алоҳида топшириқнома билан ўтказилиши ёки навбатдаги тўловда ҳисобга олиниши мумкин.

Ҳисобот кунда ўзаро қарзлар миқдори мумкин қадар кам (бир кунда жўнатилган товар миқдоридан кўп эмас) бўлиши учун ҳисоб-китобларни ойнинг охириги тўловида ойдинлангирини мақсадга мувофиқдир.

Доимий тўлов топшириқномалари муддатидан кейин топширилса, тўлов муддатидан тўлаш кунигача бўлган давр учун тўловчидан жарима ундирилади.

Чеклар билан ҳисоб-китоб қилиш. Чек — бу ҳисобварақа эгаси (чек берувчи)нинг ҳисобварағидан олувчи (чек эгаси)нинг ҳисобварағига маълум миқдорда пул ўтказиш учун банкка берилган топшириқнома бўлиб, у банкнинг махсус бланкасида тuzилади.

Чекларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

- акцептланмаган чеклар;
- номланган (олувчининг номи ёзилган) — бир марта ишлатиладиган чеклар;
- лимитланган чек дафтарчалари.

Чеклар махсус бланкалар асосида тайёрланади ва қатъий ҳисобда турадиган ҳужжатлр ҳисобланади.

Лимитланган чек дафтарчалари чеклари бўйича ҳисоб-китоблар

Лимитланган чек дафтарчаси билан ҳисоб-китоблар мол солиб олувчи томонидан товарлар олинганда, хизматлар кўрсатилганда, алоқа корхоналарининг, «Ўзбекистон ҳаво йўллари» ва «Ўзбекистон темир йўллари»нинг кўрсатадиган доимий хизматлари учун тўлашда қўлланилади.

Лимитланган чек дафтарчасини олиш учун корхона банкка шу ҳақда ариза беради. Ариза ва корхона тўлов топшириқномага асосан банк корхонага «Чек дафтарчалари ва маълумотлар»деган счёт очади ва кўрсатилган суммани депонентлаштиради. Корхонанинг хоҳишига қараб, бир ариза бўйича бир неча чек дафтарчаси очиш ҳам мумкин. У вақтда аризанинг олди ёки орқа тарафида дафтарчалар сони ва уларда кўрсатилган сумма лимити ёзиб қўйилади.

Лимитланган чек дафтарчаси корхонанинг ҳисоб-китоб, ёки жорий счётида пул маблағи етарли бўлган ҳолдагина очилади.

Лимитланган чек дафтарчалари 5,10 ва 25 варақдан иборат бўлиши мумкин. Уларнинг муддати — беш, ўн варақлик чек дафтарчасиники — уч ой, йигирма беш варағлигининг муддати - олти ойдан иборат.

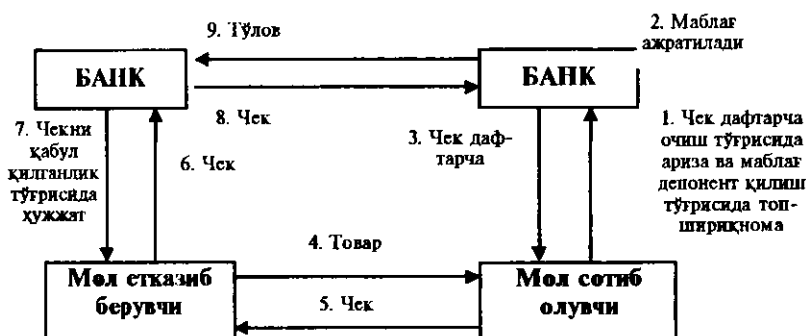
Муддати ўтгандан кейин ёзилган чек ҳақиқий ҳисобланмайди ва қабул қилинмайди.

Лимитланган чек дафтарчаси чекларининг муддати 10 кун бўлиб, чек ёзилган кун ҳисобга кирмайди. Мол сотиб олувчи то-варни олгандан ёки унга хизмат кўрсатилгандан кейин мол отка-зиб берувчига чек ёзиб беради. Уни охириги 10 кун ичида банкка бериши керак. Банк мол отказиб берувчи корхона счётига депонент қилинган счёtdан пул ўтказиб беради. Депонент қилинган суммадан кўп суммага ёзилган чек ҳақиқий деб ҳисобланмайди.

Лимитланган чек дафтарчаси бўйича ҳисоб-китоб қилинишининг афзаллиги шундаки, бу ерда тўлов кафолатланган ва тўловчи ҳар бир чекни акцептлаш учун банкка мурожат қилмайди. Шу билан бир қаторда бу турда ҳисоблашиш корхо-нанинг пул маблағларини унинг ҳўжалик айланишидан лимит-ланган чек дафтарчаси муддатига четлаштиради.

5-чизма

Лимитланган чек дафтарчалари чеклари билан ҳисоб-китобларни амалга ошириш



Акцептланган ва акцептланмаган чеклар билан амалга ошириладиган ҳисоб-китоблар

Акцептланмаган чеклар солиқ ташкилотлари томонидан бюджет даромадларини қайтаришда қўлланилади. Банк томони-

дан акцептланган чеклар маҳаллий ҳисобларда бюджет ташкилотларига олинган товарлар ва кўрсатишган хизматлар учун тўловларда, солиқ ташкилотлари бюджет даромадларини алоқа ташкилотлари орқали қайтарганда қўлланилади.

Акцептланган чекда маблағлар «Акцептланган тўлов топшириқномаси ва банкларнинг ҳисоб чеклари» счётида депонентлаштирилади.

Банкларнинг ҳисоб-китоб (олувчининг номи ёзилган) чеклари билан ҳисоб-китоб қилиш

Ўзбекистон Республикаси банк муассасалари аҳоли билан корхоналар ўртасидаги нақд пулсиз ҳисоб-китобларни амалга оширади. Товарлар ва кўрсатишган хизматлар учун белгиланган тартибда ҳисоб-китобларни бажариш учун аҳолига чек бериши мумкин.

Аҳолига чекана ва кооператив савдо ташкилотлари билан савдо қилиш учун ҳисоб-китоб чеклари берилади. Ҳисоб-китоб чеки аҳолининг банкда турган омонати ёки нақд ўтказилган пуллар ҳисобидан берилиши мумкин. Чекка сумма ва омонатчининг номи ёзилади.

Ҳисоб-китоб чекининг бир қисми банкда омонатда сақланаётган маблағлар ҳисобидан, яна бир қисми нақд пул билан тўланиладиган маблағлар ҳисобидан ҳам берилиши мумкин. Бу вақтда омонатчи чиқим ордерини фақат омонат ҳисоб варағидан ўчириладиган суммага тўлғазади.

Товар сотиб олганда савдо ташкилоти ходими чекни текшириб, товарга ҳақ тўлаш учун қабул қилади ва унинг орқа томонига савдо ташкилоти белгисини қўяди. Ҳисоб-китоб чеки савдо ташкилоти томонидан нақд пулга айланттирилмайди. Чек суммасидан катта миқдорда қайтим ҳам берилмайди.

Агар сотиб олинаётган товар баҳоси чек суммасидан кам бўлса, савдо ташкилоти бундан чек суммасининг 25 фоизигача, аммо кўпи билан 100 сўм миқдорида нақд пул қайтим бериши мумкин. Савдо ташкилотлари орқали банкка тушган ҳисоб-китоб чеклари суммаси савдо ташкилотининг ҳисоб варағининг кредит томони ва омонатчининг банк бўлимида юритиладиган ҳисоб варағининг дебети бўйича ўтказилади. Суммаси савдо ташкилотининг ҳисоб варағига ўтказилган чекларнинг орқа томонида «ўтказилди» ёзуви штамп босилади.

Аккредитивлар билан ҳисоб-китоб қилиш

Ҳисоб-китобларнинг аккредитив шакли кам қўлланилсада, охириги йилларда унинг салмоғи ошиб бормоқда.

Аккредитив бу мижознинг (мол сотиб олувчининг) тоншириғига асосан шартноманинг тўлаш тўғрисидаги шартини мол етказиб берувчининг фойдасига ҳал қилиш ҳақидаги шартли пул мажбурияти ҳисобланади.

Аккредитив очган банк (банк-эмитент) мол етказиб берувчи томонидан аккредитивда кўзда тутилган ҳужжатлар банкка тақдим қилиниб, аккредитивнинг бошқа шартлари бажарилгандагина мол эгаси счётига пул ўтказиши ёки ана шу тўловларни тўлаш ваколатини бошқа банкка ўтказиши мумкин.

Аккредитив бўйича ҳисоб-китобларни олиб боришда аккредитивнинг қўйидаги турларидан фойдаланиш мумкин:

— қопланадиган (депонентга ўтказилган) ёки қопланмаган (кафолатланган) аккредитивлар;

— қайтариб олинадиган ёки қайтариб олинмайдиган аккредитивлар.

Қопланган (депонентланган) аккредитивнинг моҳияти шундаки, аккредитивнинг бу турида банк-эмитент тўловчининг ўз маблағларини ёки унга аккредитив очиш учун берилган кредит маблағларини мол етказиб берувчининг алоҳида ҳисоб варағи «Аккредитивлар»га, банк-эмитент мажбуриятларининг бутун амал қилиш муддати давомида ўтказди.

Банклар ўртасида вакилик муносабатлари ўрнатилса, қопланмаган (кафолатланган) аккредитив ижрочи банкда унга аккредитивнинг бутун суммасини ундаги банк-эмитентнинг етакчи ҳисоб варағидан ўчириш ҳуқуқини бериш йўли билан очилиши мумкин. Аккредитив суммаси банк-эмитентнинг алоҳида баланسدан ташқари ҳисоб варақасида акс эттирилади.

Ҳар бир аккредитивда унинг қайтариб олинадиган ёки қайтариб олинмайдиган эканлигини аниқ кўрсатилиши мумкин. Агар юқоридаги шартлар кўрсатилмаган бўлса, аккредитив қайтариб олинадиган деб ҳисобланади. Қайтариб олинадиган аккредитив сотувчи билан олдиндан келишмасдан (масалан, шартнома шартлари бажарилмаса, банк эмитент аккредитив бўйича муддатдан олдин тўловни кафолатлашдан бош тортган ҳолларда) банк эмитент томонидан ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши

мумкин. Банк эмитент бу ҳақда мол етказиб берувчининг банкини, у эса мол етказиб берувчини хабардор қилади.

Қайтариб олинмайдиган аккредитив мол етказиб берувчининг розилигисиз ўзгартирилиши ёки ёпилиши мумкин эмас.

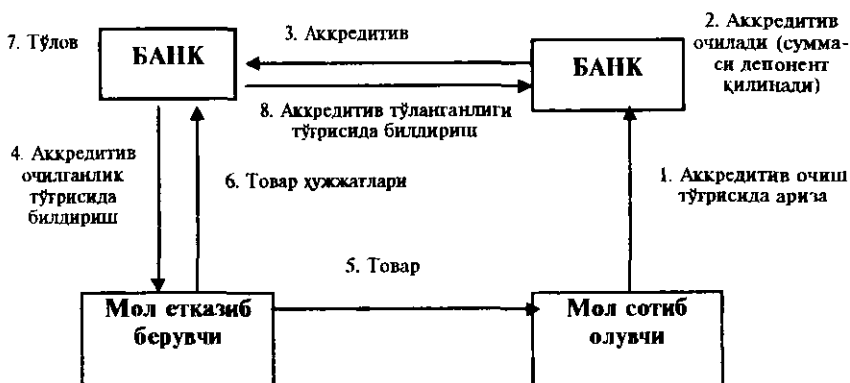
Аккредитив фақат бир таъминотчи билан ҳисоб-китоб қилишга мўлжалланган бўлиши мумкин.

Аккредитивнинг муддати ва ҳисоб-китоб қилиш тартиби томонлар ўртасида тузиладиган шартномада белгиланади.

Шартномада:

- банк эмитентнинг номи;
- аккредитив тури ва уни бажариш муддати;
- мол етказиб берувчи аккредитив бўйича маблағ олиш учун тақдим қилинадиган ҳужжатлар рўйхати ва аниқ тавсифи;
- товарларни жўнатандан кейин ҳужжатларни тақдим қилиш муддати ва бошқа шартлар кўрсатилади;

Аккредитив очиш учун харидор ўз банкига электрон ариза беради. Аризада аккредитив очишга асос бўлган шартнома рақами, аккредитивнинг муддати, аккредитивни бажарадиган банкнинг номи, аккредитив ижро этиладиган жой, аккредитив тури, аккредитив бўйича ҳақ тўланадиган ҳужжатларнинг тўлиқ ва аниқ номи, расмийлаштириш тартиби, аккредитив бўйича тўлаш усули ва бошқалар кўрсатилади. Тўлов ҳужжатини тўғри расмийлаштириш учун тўловчи мол етказиб берувчидан унинг номига аккредитив бўйича очилган варақнинг рақамини билиб олиши зарур. Тўловчининг банкдаги аккредитивларни ҳисобга олиш учун балансдан ташқари «тўланадиган аккредитивлар» счёти очилади.



Аккредитив шакли бўйича ҳисоб-китобларни амалга ошириш

Тўловчининг банки мол етказиб берувчининг банкидан аккредитивдан фойдаланганлик ҳақида хабарнома олганидан кейин аккредитив суммасининг ҳаммасини балансдан ташқари счёт ўчиради. Агар аккредитивдан тўлиқ фойдаланилмасдан, тўловчининг банкдаги ҳисоб-китоб варағига қайтарилса ҳам балансдан ташқари счёт ёпилади.

Агар аккредитивни очган банк (банк эмитент) тўловчининг топшириғи билан аккредитив учун мўлжалланган маблағларни мол етказиб берувчининг банкига ўтказса, аккредитивда назарда тутилган барча шартларни бажарган ҳолда тўловни амалга ошириш учун таъминотчи банкда алоҳида баланс варағи «Аккредитивлар» очилади.

Мол етказиб берувчининг банкига электрон аккредитив келиб тушганда таъминотчига «Аккредитив» ҳисоб варағи бўйича алоҳида шахсий ҳисоб варағи берилади. Бу ҳисоб варағида таъминотчига келиб тушган аккредитивлар белгиланиб (тилхат ёзиб) борилади.

Мол етказиб берувчи товарларни жўнатгандан кейин, аккредитив шартлари (товар жўнатиш ҳақида ҳужжатлар рақамлари, транспорт тури, реестрлар кўзда тутилган ҳисоб ҳужжатлари ва реестрлари) банкка ўз вақтида тақдим қилиниши керак. Аккредитивнинг барча шартлари бажарилиши керак, акс ҳолда, ҳаттоки бир шарт бажарилмаса ҳам аккредитив бўйича тўлов амалга

оширилмайди. Таъминотчининг банкида фойдаланилмаган аккредитив суммаси электрон почта орқали қайтарилади.

Аккредитив суммасини нақд пулга айлантириб олиш мумкин эмас.

Мол етказиб берувчининг банкида аккредитив қўйидаги ҳолларда ёпилади:

— аккредитив муддати тугаганда. Ижрочи банк аккредитивни ёпганлиги ҳақида банк эмитентга хабар қилади;

— мол етказиб берувчининг аккредитив муддати тутамасдан туриб аккредитивдан фойдаланишни рад қилувчи аризасига асосан фойдаланилмасдан қолган аккредитив суммаси тўловчининг маблағ депонент қилинган счётига ўтказилади;

— тўловчининг аккредитивни буткул ёки қисман ёпиш тўғрисидаги аризасига асосан аккредитив ёпилади ёки сўралган суммага камайтирилади. Бу тўғрисида банк-эмитентга хабар берилади.

Аккредитив шакли бўйича ҳисоб-китоб қилишнинг афзаллик томони шундаки, бу шаклда тўлов кафолатланган бўлади.

Аккредитив шаклида маълум камчиликлар ҳам мавжуд:

— тўловчининг маблағи унинг ҳужалик айланишидан қисман четлашиши мумкин;

— аккредитив бўйича одатда фақат бир мол етказиб берувчи билан ҳисоб-китоб қилинади;

— техник жиҳатдан қийинроқ;

— транспортга қулай эмас, аккредитив очилган вақтда юкни жўнатиш учун тайёр транспорт бўлмаслиги мумкин ва бошқалар.

Тижорат банкларининг векселлари билан ҳисоб-китоблар

Вексель бу белгиланган шаклда тузилган, албатта бажарилиши керак бўлган қарз мажбурияти бўлиб, қарздор қарз берувчига белгиланган муддатда, белгиланган жойда, векселда кўрсатилган суммани тўлаш мажбуриятини олади.

Векселнинг асосий икки тури кўпроқ қўлланади — оддий ва ўтказма вексель. Оддий вексель қарздорнинг векселда кўрсатилган суммани белгиланган жойда, муайян муддатда унинг бўйруғига асосан қарз берувчига тўлаш тўғрисидаги ёзма мажбурияти ҳисобланади.

Оддий векселда қўйидагилар кўрсатилиши керак:

— матнга киритилган ва ҳужжат қайси тилда ёзилган бўлса, ўша тилда ифодаланган «Вексель» сўзи;

— маълум суммани тўлаш юзасидан оддий ҳамда ҳеч нима билан шартланмаган мажбурият;

— тўлаш муддати;

— тўловни амалга ошириш жойи;

— тўлов кимга ёки кимнинг буйруғи билан амалга оширилса, ўшанинг номи;

— вексель ёзилган сана ва жой;

— вексель берувчининг имзоси.

Ўтказма вексель (тратта) ёзма ҳужжат бўлиб, унда вексель берувчининг вексель олувчига унинг буйруғи бўйича муайян миқдордаги пулни маълум муддат ва маълум жойда тўлаш тўғрисидаги тўловчига берган шартсиз буйруғи акс эттирилади. Ўтказма векселда қўйидагилар кўрсатилиши керак:

— матнга киритилган ва ушбу ҳужжат қайси тилда ёзилган бўлса, ўша тилда ифодаланган «Вексель» сўзи;

— маълум миқдордаги пулни тўлаш учун оддий ва ҳеч нарса билан шартланмаган таклиф;

— тўлов муддати;

— тўлов амалга ошириладиган жой;

— тўлов кимга ёки кимнинг буйруғи бўйича бўлиши керак бўлган шахснинг номи;

— вексель тузилган сана ва жой;

— вексель берувчининг имзоси.

Моҳияти бўйича қарз тилхати бўлган оддий векселдан ўтказма векселнинг асосий фарқи шундаки, у маблағларни бир шахс ихтиёридан бошқа бир шахс ихтиёрига ўтказиш учун мўлжалланган.

Банк векселлари олувчининг номи ёзилган ҳужжатлар бўлиб, акцепт ва аваль (вексель бўйича ёзма кафиллик) ҳақидаги қоидалар уларга тадбиқ этилмайди.

Ўзбекистон фуқароси ҳисобланган ҳар бир шахс векселни сотиб олиши мумкин. Ҳуқуқий шахслар векселни пул ўтказиш йўли билан сотиб оладилар.

Вексель белгиланган шаклдаги бланкда ёзиб берилади ва ундан товарлар ҳамда хизматлар учун тўлов сифатида фойдаланиш мумкин.

Вексель хоҳлаган суммага 1 йилгача берилиши мумкин. Векселни тўлаш муддати қўйидагича бўлиши мумкин:

- вексель тақдим қилинганда;
- тақдим қилингандан бошлаб маълум вақт ичида;
- тузилгандан бошлаб маълум вақт ичида;
- белгиланган, маълум кунга.

Муддаги «тақдим қилинганда» деб кўрсатилган вексель суммаси у кўрсатилиши билан тўланади.

Векселлар арзонлаштирилган нархда, (дисконт билан) сотилиши ёки вексель суммасига фоизи қўпилиши мумкин. Фоиз ставкасини миқдори банк томонидан векселни сотиб олувчининг маблағларнинг ҳажми ва жойлаштирилиш муддатига қараб белгиланади. Фоизлар вексель расмийлаштирилган кундан то вексель қайтарилгунгача ёзилади. Фоиз ставкаси янги чиқарилган векселлар учун қайта кўриб чиқилиши мумкин. Илгари чиқарилган векселлар бўйича фоиз ставкаси векселнинг бутун муддати давомида ўзгартирилмайди. Вексель эгаси муддатидан илгари вексель пулини олишга ҳақлидир.

Вексель биринчи харидорнинг (вексель эгасининг) номига тузилади ва вексель бланкасининг орқа томонига ўтказиш тўғрисидаги ёзув ёзиш (индосамент) йўли билан бировнинг эгасидан иккинчи бир томон номига ўтказилиши мумкин.

Вексель эгасининг топиширигига асосан банк векселни муддати тугагунча ўзида сақлаб беришга қабул қилиши мумкин.

Йўқолган вексель қайта тикланмайди. Вексель эгаси йўқолган вексель тўғрисида банк-эмитентга ариза беради. Ариза умумий даъво муддатида қабул қилилиши мумкин. Ариза банк бошқаруви томонидан тузилган махсус комиссияда кўриб чиқилади ва кейин тўлов амалга оширилиши мумкин. Векселни йўқотиб қўйганлик учун махсус комиссия белгиланган миқдорида жарима ушлаб қолиниши мумкин.

Вексель сотиб олиш учун сотиб олувчи шартнома тузади ва банкга пул ўтказди. Вексель қаердан сотиб олинган бўлса, пули ўша жойда тўланади. Вексель бўйича пулни олишда вексель эгаси вексель билан бирга векселни тўлаш тўғрисида ариза беради. Аризада векселлар пулини ўтказиш ва фоиз ёзиш учун зарур тўлов реквизитлари кўрсатилади. Пули тўланган векселларга тўланганлик тўғрисида махсус штамп қўйилади ва банкнинг касса операциялари бўлимига сақлаш учун топширилди.

Тўлаш муддати келганда вексель пули тўланмаса, вексель эгаси вексель берувчилар, индоссанларга нисбатан даъво билан чиқиши мумкин.

Вексель эгаси даъвогар шахсдан қўйидагиларни талаб қилишга ҳаққидир:

— агар келишилган бўлса, векселнинг тўланмаган пулини фоиз билан бирга тўлашни;

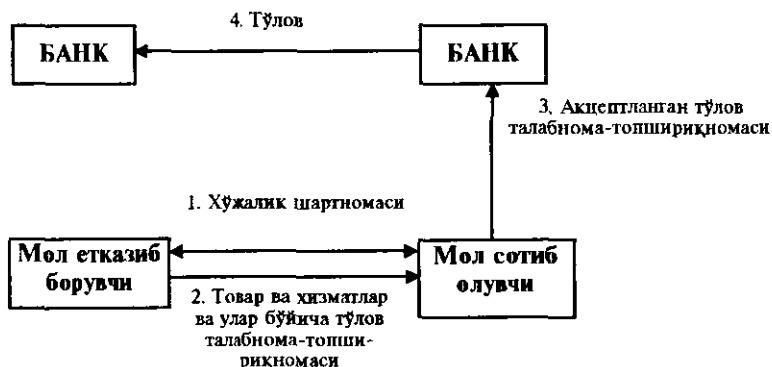
— тўлаш муддати бошланган кундан эътиборан Марказий банкнинг ҳисобига олиш ставкаси миқдорида фоиз тўлашни;

— норозилик бериш билан боғлиқ ва бошқа харажатларни қоплашни ва бошқалар.

Тўлов талабнома-топшириқномалари билан амалга ошириладиган ҳисоб-китоблар

Тўлов талабнома-топшириқномаси билан ҳисоб-китоб қилганда, мол етказиб берувчи шартномага асосан товарларни жўнатгандан кейин товарнинг ҳужжатлари ва бошқа ҳужжатларни ўз банкини четлаб мол сотиб олувчига юборади. Юборилган товарлар, кўрсатилган хизматлар учун ундан тўловни талаб қилади.

7-чизма



Тўловчи олинган тўлов талабнома топшириқномаси пулини тўлаш имкони борлигини аниқлагач, тўлов талабнома-топшириқномасини акцептлайди ва ҳужжатда кўрсатилган суммасини тўловчининг ҳисоб варақасида товар етказиб берувчининг ҳисоб варағига ўтказиш учун ўзига хизмат кўрсатувчи банк муассасасига топширади. Тўлов талабнома-топшириқномаси уч нусхада тўлдирилади. Бу нусхаларнинг биринчиси тўловчининг

ҳисоб варақидан маблағни олиш учун асос бўлиб хизмат қилади ва операция ўтказилганидан кейин, банкнинг кундалик ҳужжатларига қўшиб қўйилади.

Иккинчиси товар етказиб берувчига хизмат қилувчи банк муассасига юборилади.

Учинчиси жўнатишган ҳужжатлар билан бирга етказиб берилган товарлар, бажарилган ишлар, кўрсатилган хизматлар ҳақини тўлаш учун қабул қилингани тўғрисидаги тилхат сифатида тўловчига қайтарилади. Нақд пулсиз ҳисоб-китоб шакллари қай тартибда амалга оширилиши ўқувчига тушунарли бўлиши учун унинг баъзи шакллари схема тарзида келтирилди. Ҳозирги кунда республикаимиз банк тизими электрон тўлов тизимини жорий қилиш бўйича МХД ичида олдинги ўринда турувчи давлатлардан ҳисобланади. Шу туфайли ҳисоб-китоблар узоқ вақт талаб қилмасдан бир неча дақиқаларда амалга оширилади.

Тўлов талабномалари бўйича ҳисоб-китоб қилини

Тўлов талабномаси — товар етказиб берувчи ва бошқа маблағ олувчилар муайян суммани банк орқали тўлашни талаб қилиб тўловчига юборган ҳисоб-китоб ҳужжатиدير. Товар етказиб берувчи бигга операциянинг ўзи бўйича икки ва иккидан кўп талабномаси инкасса учун тақдим этишга ҳақли эмас. Фақат қўйидаги ҳоллар бундан мустасно:

— дастлабки талабнома тўловчининг банкига етиб бормагани тўғрисида билдиришнома олинган ҳоллар;

— талабнома юкни билвосита олган корхона номига ёзилган ҳолларда.

Талабномалар олдиндан акцептланиши мумкин. Олдиндан акцептлаш тартибини банк бўлими тўловчи билан келишган ҳолда белгилайди.

Товар етказиб берувчи товар-моддий бойликларни юбориш, хизматлар кўрсатиш шартномаси шартларини, шунингдек тегишли қонун ҳужжати талабларини бузган ҳолларда тўловчи акцептлангандан бугунлай ёки қисман бош тортиш ҳуқуқига эга бўлади. Олдиндан акцептлаш тартибда қуйидаги ҳисоб-китоблар бўйича талабномалар пули тўланади:

— агар шундай акцептлаш тартиби шартномада кўзда тутилган бўлса;

— корхоналар билан ҳудудий бошқармалар ва уларнинг корхоналари ўртасида давлат резервига қўйиладиган товарлар учун қилинадиган ҳисоб-китоблар;

— бюджет ташкилотлари ва муассасаларининг, жумладан Мудофаа вазирлиги, Ички ишлар вазирлиги, Миллий хавфсизлик хизмати ташкилотларининг товар етказиб берувчилар ва харидорлар билан қиладиган ҳисоб-китоблари;

— ички ишлар вазирлиги, идорадан ташқари қўриқлаш хизмати органларининг ҳисоб-китоблари;

— маҳаллий бошқарув органларининг ҳисоб-китоблари.

Маблағларни тўловчининг ҳисобварағидан акцептсиз ўтказишга фақат Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида белгиланган ҳолларда йўл қўйилади.

Акцептсиз пули тўланиши керак бўлган талабномаларнинг барча нусхалари олд томонидаги ҳошиянинг юқори қисмига «Акцептсиз» деб ёзилган тўртбурчак муҳр босилади. Шундай ёзувли муҳр босилмаган бўлса, талабномалар умумий асосда акцептланиши ва тўланиши лозим.

Тўлов талабномаси 0401001 — шаклида бланкаларда тузилади. Агар талабнома нархлар рўйхатига мосланмаган бўлса, унга товар-транспорт ҳужжатлари, ёки унинг ўрниши босувчи бошқа ҳужжатлар илова қилиниши лозим. Бошқа иловаларни банк қабул қилмайди.

5-§. Аҳолининг пул даромади ва харажатлари баланси.

Банкларнинг касса обороти прогнози

1991 йилгача собиқ иттифоқ ҳудудида пул муомаласини ташкил қилиш ва режалаштириш аҳоли даромад ва харажатлари баланси ҳамда касса ва кредит режалари асосида амалга оширилган.

Бугун мамлакат ва республикалар миқёсида баланс икки бўлим бўйича кенг жараёнларни ўз ичига олган ҳолда ишлаб чиқаришган. Балансда аҳоли даромад ва харажатларининг тақсимои ижтимоий гуруҳлар: ишчи ва хизматчилар, колхозчилар бўйича кўрсатилган.

Балансининг *А* қисмида аҳолининг давлат, кооператив ва жамоат ташкилотларидан оладиган даромадлари, ҳамда шу даромадлар ишлатилишининг асосий йўналтиришлари акс эттирилган. *Б* қисмида эса аҳоли гуруҳлари орасида товарлар сотиш ва

хизматлар кўрсатиш билан боғлиқ бўлган пулли даромад ва харажатлар ҳисобга олинган.

Аҳолининг даромадлари ва харажатлари балансини тузишдан асосий мақсад аҳолининг бўлиши мумкин бўлган пулли даромад ва харажатларини иқтисодий асосланган прогнозлар қилишдан иборат. Баланснинг нақд пул айланиши ташкил топишидаги аҳамияти шу билан белгиланган. Мамлакатдаги нақд пулларнинг муомаласи қўлами асосан аҳоли пул даромадларини таркиб топтириш жараёни ва уларнинг кейинчалик муайян мақсадга йўналтириши билан чегараланган. Балансда муомала учун зарур бўлган пул миқдорини аниқлашда қўлланиладиган кўрсаткичлар акс эттирилган. Балансга асосан аҳоли томонидан товарларни харид қилиш учун мўлжалланган аҳолининг харид фонди аниқланади, чакана товар айланиши асосида квартал бўйича касса режаси тузилади.

Аҳоли даромадлар ва харажатлар балансида даромадларнинг харажатлардан кўпроқ бўлиши аҳолининг қўлида нақд пул қолдиғи ошганлигини, харажатларнинг даромадлардан устун бўлиши эса аксинча, аҳоли қўлидаги нақд пул қолдиғининг камайишини билдиради.

Аҳоли даромад ва харажатларини мувозанатлаш учун халқ истеъмоли учун зарур бўлган товарларни ишлаб чиқаришни кенгайтириш, аҳолига пулли хизмат кўрсатувчи корхоналар фаолиятини ривожлантириш бўйича тадбирларни ишлаб чиқиш зарур. 1991 йилдан бошлаб, бир қанча республикаларнинг мустақилликка эришиши ва мамлакатлар иқтисодида бўлган баъзи қийинчиликлар туфайли, маҳсулот ва товарларни ишлаб чиқариш ҳажми камайиб кетди. Истеъмол бозоридаги беқарор вазиятнинг кескинлашуви аҳоли даромадлари ва харажатлари балансида ҳам номутаносиблик бўлишига олиб келди.

Аҳолининг пулли даромадларининг ўсиши тобора кескин тарзда бўлиб аҳолининг товар ва хизматлар учун қилган харажатларидан ошиб кетди.

1991 йилдан бошлаб аҳолининг даромадлари ва харажатлари балансини ҳисоблаш қуйидагича қисқартирилган шаклда тузила бошланди.

Аҳоли даромади ва харажатлари баланси

Даромадлар		Харажатлар	
1	Иш ҳақи	1	Товарлар учун тўловлар
2	Иш ҳақи даромадлари, шу жумладан, жамоа ва шахсий томорқа хўжаликларидан даромадлар.	2	Хизматларга ҳақ тўлаш
3	Пенсия, стипендия ва нафақалар.	3	Мажбурий тўловлар ва ихтиёрий бадаллар.
4	Молия-кредит тизимларидан тушумлар.	4	Қўйилмаларга ўтказиш.
5	Дивидендларни олиш ва бошқа даромадлар.	5	Акция, облигацияларни харид қилиш ва кечиштирилган тўловларни қоплаш.
		6	Бош харажатлар.
	Жамм		Жамм

Одатда аҳоли даромадларининг асосий қисmini иш ҳақи ташкил қилади, харажатларниқини эса — товарларни харид қилиш ташкил қилади. Олдин таъкидлаганимиздек, аҳоли даромадларининг харажатларидан ошиши аҳоли қўлидаги пул қолдигининг орғишини кўрсатади. Бу ҳол аҳоли даромад ва харажатларини баланслаштириш бўйича қатор тадбирлар ишлаб чиқиш ва уларни амалга оширишни талаб қилди.

Ўзбекистонда 1993 йилда аҳоли даромад ва харажатлар балансида жиддий ўзгаришлар юз беради, яъни даромад ва харажатлар орасидаги фарқ янада чуқурланди. 1993 йилда иш ҳақи минимал миқдорининг учойликлараро қайта кўрилиши ва барча турдаги нафақалар ҳамда бошқа ижтимоий тўловлар индексациялаштирилиши натижасида аҳолининг пул даромадлари 1992 йилга нисбатан бир неча марта ошди.

Барча ошган пул даромадларнинг асосий қисми иш ҳақиға, пенсия; стипендия ва нафақаларға, молия ва кредит тизимидан тушумларға ва бошқа даромадларға тўғри келган. Оилаларнинг пул харажатлари асосан жорий истеъмолға қаратилган, масалан, биринчи ярим йилликда аҳолининг товарлар харид қилиш ва хизматларға ҳақ тўлашға барча харажатларнинг 70%ға яқини сарф қилинган.

Ўзбекистонда аҳолининг даромадлари ва харажатларининг ўсишини қуйидаги жадвалдан кўриш мумкин.

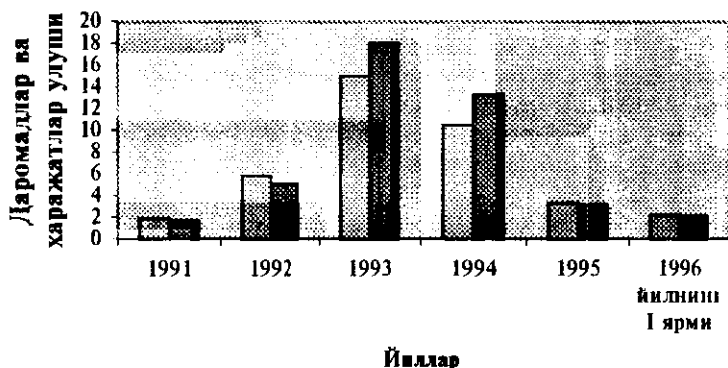
2-жадвал

Аҳолининг пул даромадларининг ўсиши (олдинги йилга нисбатан)		Аҳолининг пул харажатларининг ўсиши (олдинги йилга нисбатан)	
йиллар	марта	йиллар	марта
1991	1,9	1991	1,7
1992	5,8	1992	5,1
1993	15,0	1993	18,0
1994	10,5	1994	13,3
1995	3,3	1995	3,2
1996 йилнинг I ярми	2,2	1996 йилнинг I ярми	2,1

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, аксарият ҳолларда аҳолининг пул даромадлари унинг харажатларидан юқори бўлган. 1991 ва 1992 йилларда аҳоли даромадларининг маълум бир қисми товар таҳчиллиги туфайли товарларни чегаралаб сотиш, истеъмол бозорнинг нобарқарорлиги натижасида аҳоли қўлида сарфланмасдан қолиб кетишига олиб келган. 1993 йилда оралиқ пул сўм-купоннинг ва 1994 йилда миллий валюта-сўмнинг муомалага киритилиши Ўзбекистонда пул муомаласини нисбатан барқарорлашгирди.

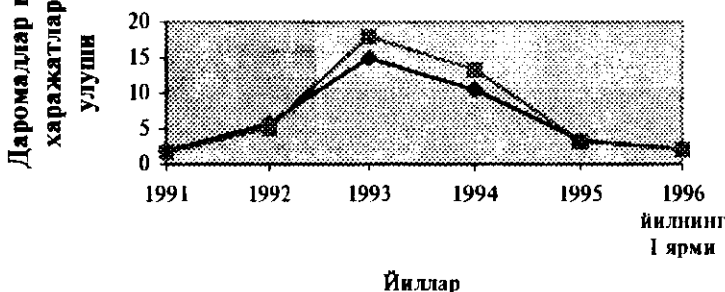
Мустақил валютамизга эга бўлишимиз билан истеъмол бозоримизни муҳофаза қилиш имкониятига эга бўлдик.

**1991-1996 йилларда Ўзбекистонда аҳолининг пул
даромадлари ва харажатлари динамикаси**



8-чизма

**1991-1995 йилларда Ўзбекистонда аҳолининг пул
даромадлари ва харажатлари динамикаси**



9-чизма

Аҳолининг пул даромади ва харажатлари ўртасидаги мутаносибликни аниқлаш, ҳамда пул айланishiini таҳлил қилиш учун ҳисобот баланслари тузилиши мумкин.

Бу балансда нақд пулда ташкил қилинган жамғарма шакллари (қўйилмалар, акцияларни харид қилиш, облигациялар ва ҳ.к.) маблағ қолдиғидаги ўзгаришлар, уларнинг аҳоли пул даромадларидаги улуши кўрсатилади.

1991 йилдан бошлаб мамлакатда кредитни режалаштириш ва касса режаларини тузишдан касса айланишларини тузишга ўтилди. Касса айланишларини тузишдан асосий мақсад нақд пулга бўлган эҳтиёжни бутун республика ҳудудлар ва банк муассасалари бўйича аниқлаш, ҳамда пул муомаласини барқарорлаштириш тadbирларини ишлаб чиқишни амалга оширишдан иборат. Касса айланиш прогнoзи икки қисм: — тушум ва харажатлардан иборат. Касса айланишлари прогнoзи барча нақд пулларнинг банк кассаларига келиб тушиш манбалари ва ҳажмини, корхоналар, ташкилотлар, муассаса ва алоҳида шахсларга бериладиган барча нақд пулларнинг миқдoри ва уларнинг мақсадга йўлангaнтирилaшaни, ҳамда эмиссия нaтижаси, яъни пулни муомалага чиқариш ёки муомаладан олиш суммасини акс эттиради.

Барча тижoрат банкларининг касса айланишини прогнoзлаштириш бўйича амалга ошириладиган фаолиятининг асосий вазифаси — тузиладиган ҳисoб-китoбларнинг илoжи бoрича ҳаққонийлигига эришиш ва банкларга пулнинг келиб тушиш салмоғи ва тeзлигини кўнaйтириш, эмиссия миқдoрини чеклаш ва шу асосда эмиссия билан боғлиқ бўлган харажатлар салмоғини қисқартириш бўйича чoра-тadbирларини ишлаб чиқишдан иборатдир.

3-жадвал

Касса айланишлари прогнoзининг шартли тасвири

Тушум	Харажат
Савдодан тушумлар	Иш ҳақи тўлашга бериладиган ажратмалар.
Темир йўл, сув, ҳаво ва маҳаллий транспортдан тушумлар.	Стипендияларга ажратмалар.
Уй-жой ва коммунал ҳақидан тушумлар.	Истеъмолга йўлангaнтирилaдиган маблағлар ичига кирмайдиган бошқа тўловларга ажратмалар.
Маданий оқарув корхоналаридан тушумлар.	Пулни тўловлар ва рағбатлантириш учун ажратиш.
Маний хизмат кўрсатувчи корхоналар тушумлари.	Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари хариди учун ажратмалар.
Солиқ ва йиғимларнинг келиши.	Пенсия, нафақа ва сугурта
Жамоа хўжаликлари счётларига келиб тушадиган пул маблағлар.	
Савдо, хизмат ва халқ истеъмолот товарларини ишлаб чиқиш бўйича кооперативларнинг ҳисoб варақаларига кeладиган тушумлар.	Савдо, хизмат ва халқ истеъмолот товарларини ишлаб чиқариш бўйича кооперативлар ҳисoб варақаларидан иш ҳақи учун ажратмалар
Ишчи, пул ва гурӯҳ ижараси ижарачилар, фермер хўжаликлари ва тadbиркорлар	Ишчи, пул ва гурӯҳ ижарасини ижарачилар, фермер хўжаликлари ва тadbиркорлар

Тушум	Харажат
биркор ҳисоб варақаларига келадиган тушумлар.	ҳисоб варақаларидан ажратмалар.
Чет эл валютасини сотишдан тушадиган маблағлар.	Алоқа корхоналарига ёрдам учун ажратиладиган маблағлар.
Алоқа вазирлиги корхоналаридан тушумлар.	Жамғарма банки муассасаларига ёрдам учун ажратиладиган маблағлар.
Жамғарма банки муассасаларидан тушумлар.	Бошқа нақд пулли ажратмалар.
Корхоналарнинг қийматли қоғозларини сотишдан келадиган тушумлар.	
Бошқа нақд пул тушумлари.	
Жами тушумлар	Жами харажатлар
Харажатнинг тушумдан ошиб кетиши (пулли муомалага чиқариш)	Тушумнинг харажатдан ошиб кетиши (пулларни муомаладан олиш)

Касса айланиши прогнози натижасида харажатларнинг тушумдан ошиб кетиши муомалага қўшимча пул чиқариш зарурлигини, акс ҳолда муомаладан пулларни олиш кераклигини кўрсатади. Аҳолининг пул даромадлари ва харажатлари баланси ва касса айланиши прогнози пул муомаласини олиб боровчи асосий режалардан ҳисобланади. Бу иккала режа асосий пул айланишини акс эттириш билан умумий бўлсада, улар ўртасида маълум фарқлар мавжуд.

1. Касса айланишида фақат нақд пул айланиши кўрсатилса, аҳолининг пул даромадлари ва харажатлари балансида аҳоли амалга оширадиган нақд пуллик ва нақд пулсиз айланиш тўла-тўқис кўрсатилади.

2. Аҳолининг пул даромадлари ва харажатлари балансида касса айланиши прогнозидан фарқлироқ аҳолининг шахсий то-морқа-хўжалиги, ҳунарманчиликдан ва бошқа кўрсатадиган хизматлари бўйича оладиган даромадлари ва қиладиган харажатлари кўрсатилади.

3. Аҳолининг пул даромадлари касса айланишининг харажатлар қисмида, аҳолининг харажатлари касса айланишининг даромадлар қисмида ўз ифодасини топади ва ҳ. к

Касса айланиши прогнозини бажариш пул муомаласи барқарорлигини таъминлашда биринчи аҳамиятта эга бўлган режа ҳисобланади. Шунинг учун банк бўлиmlари бу режанинг бажарилишини қатъий назорат қилиб борадилар.

Тижорат банклари Марказий банкнинг асосий бошқармалари касса айланиши тўғрисида белгиланган шаклда статистика ҳисоботларини тузадилар ва пул муомаласини барқарорлаштириш бўйича талбирлар ишлаб чиқадилар.

III БЎЛИМ

ПУЛ МУОМАЛАСИ ҚОНУНИ.

ПУЛ МАССАСИ ВА ПУЛНИНГ АЙЛАНИШ ТЕЗЛИГИ

1-§. Пул муомаласи қонуни ва унинг моҳияти

Қиймат қонуни ва унинг муомала доирасида юзага чиқиш шакли бўлиши пул муомаласи қонуни товар-пул муносабати мавжуд бўлган барча ижтимоий формацияларга хосдир. Қиймат шакллари ва пул муомаласи тараққиёт йўлини таҳлил қилаётиб, К. Маркс пул муомаласининг қонунини очди. Бу қонунга асосан муомала воситаси функциясини амалга ошириш учун керак бўлган пул миқдори аниқланади.

Металл пул муомаласида муомаладаги пул миқдори стихияли тарзда, пулларнинг хазина функцияси ёрдамида тартибга солиб турилган: агар пулга эҳтиёж камайса, ортиқча пуллар (олтин танга) муомаладан хазинага оқиб ўтиши кузатилган ва аксинча. Шундай қилиб, муомаладаги пул миқдори керакли даражада ушлаб турилган. Кейинчалик муомалага банкнотлар чиқарилиши ва уларнинг металллар (олтин ёки кумуш)га эркин алмашилини ҳам муомалада пулнинг ортиқча миқдори бўлишини инкор этган.

Агар муомалада олтинга алмашинмайдиган банкнотлар ёки қоғоз пуллар (хазина билетлари) амал қилса, у ҳолда нақд пул муомаласи пул муомаласи қонунига асосан амалга ошади.

Қоғоз пуллар миқдори учун керак бўлган олтин пулларнинг назарий миқдорига тенг бўлганда пул муомаласида ҳеч қандай салбий жараёнлар юз бермайди. Юқорида кўрсатилган талаб пулнинг барқарорлигини таъминлайди, шунингдек, пул муомаласи мавжуд бўлган барча ижтимоий формацияларда ўз кучига эга.

Пул муомаласи қонуни муомаладаги товарлар массаси, уларнинг нарх даражаси ва пул тезлиги орасидаги иқтисодий боғлиқликни акс эттиради. Бу қонунга асосан муомала учун зарур бўлган пул миқдорини қуйидаги формула билан ифодалани мумкин:

Реализация қилинади- ган товар- лар нархи миқдори	—	Кредитга со- тилган товар- лар нархи миқдори	+	Мажбуриятлар бўйича тўлов- лар миқдори	—	Бир-бирини қоп- лайдиган тўлов- лар миқдори
---	---	---	---	--	---	---

Пулниң муомала ва тўлов воситаси сифатида ўртача айланиш тезлиги

Шундай қилиб, муомала учун зарур бўлган пул миқдорига ишлаб чиқариш ривож ва шарт-шароитларига боғлиқ бўлган турли хил омиллар таъсир кўрсатади. Муомала учун зарур бўлган пул миқдорига таъсир кўрсатувчи асосий омил товарлар ва хизматлар баҳоси ҳисобланади. Пул миқдори товарлар ва хизматлар баҳосига тўғри пропорционал, яъни товарлар ва хизматлар баҳосининг ошиши муомалага кўп пул чиқаришни талаб қилади. Пул миқдорига таъсир қилувчи иккинчи омил пулниң айланиш тезлигидир. Бу омил пул миқдорига тескари таъсир кўрсатади. Одатда пул қанчалик тез айланса, муомала учун зарур бўлган пул миқдори шунча кам талаб қилинади ва аксинча.

Муомала учун зарур бўлган пул миқдорини бошқаришда шу муҳим омилларга алоҳида эътибор берилиши зарур.

Муомала учун зарур бўлган пул миқдорини камайтириш учун кўидаги чораларни амалга ошириш муҳимдир. Булар: истеъмол кредитни ривожлантириш; кредитга қанчалик кўн товар сотилса, шунча кам миқдорда пул муомалада керак бўлади;

— нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг ривожлантириш;

— пулларнинг айланиш тезлигини оширишга эришиш ва бошқалар.

Ҳар бир жамият пул муомаласи қонуни талабларини ҳисобга олган ҳолда иш юритиши зарур. Чунки пул муомаласи қонунининг бузилиши пул барқарорлигига путур етказди. Бу ҳолда муомалага чиқарилган пул миқдори пул этишмовчилигига олиб келиши мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, пул муомаласини ушлаб туриш шарт-шароитлари ва қонуниятлари икки омилнинг ўзаро таъсири билан, яъни: ҳўжаликнинг пулга бўлган эҳтиёжи ва амалда пулларнинг муомалага бориб тушиши билан белгиланади. Амалиётда кўпроқ учрайдиган ҳол бу айланишда ҳўжаликка керак бўлганидан кўпроқ пулниң бўлишидир. Бу албатта, пулниң қалрсизланишига (пул бирилигининг харид қобилиятининг тушушига) олиб келади.

2-§. Пул массаси ва пулнинг айланиш тезлиги

Пул массаси пул муомаласининг муҳим кўрсаткичи бўлиб ҳисобланади. Пул массаси ҳўжалик айланишидаги нақд пулли ҳисоб-китобларни, яъни аҳоли, корхоналар, давлат ташкилот, муассасаларига тегишли харид ва тўлов воситаларининг ялпи ҳажмини ўзида ифодалайди.

Пул муомаласининг белгиланган муддат ва давр учун миқдорий ўзгаришларини билиш учун, шунингдек пул массаси ҳажми ва ўсиш суъратларини тартибга солиш бўйича тадбирларни ишлаб чиқиш учун турли хил кўрсаткичлар (пул агрегатлари) дан фойдаланилади.

Саноати ривожланган мамлакатларнинг молия статистикасида пул массасини аниқлашда қуйидаги асосий пул агрегатлари тўпламидан (гуруҳидан) фойдаланилади:

М-1 агрегати — муомаладаги нақд пуллар (банкнотлар, тангалар) ва жорий банк счётларидаги маблағларни ўз ичига олади;

М-2 агрегати — М-1 агрегати ва тижорат банкларидаги муддатли ва жамғарма қўйилмаларидан (тўрт йилгача) таркиб топган;

М-3 агрегати — ўз ичига М-2 агрегати ва ихтисослашган кредит муассасаларидаги жамғарма қўйилмаларини киритган;

М-4 агрегати — М-3 агрегати ҳамда йиллик тижорат банкларининг депозитли сертификатларидан иборат.

АҚШда пул массасини аниқлаш учун 4 та пул агрегати, Япония ва Германияда — 3 та, Англия ва Францияда — иккита пул агрегатидан фойдаланилади.

Пул массаси таркиби ва динамикасини таҳлил қилиш Марказий банк томонидан пул-кредит сиёсати олиб боришда муҳим аҳамият касб этади.

Россия Федерацияда муомаладаги жами пул массасининг ҳисоб-китоби учун қуйидаги пул агрегатлари қўланилади.

М-О агрегати — нақд пуллар;

М-1 агрегати — М-О агрегати ва ҳисоб-китоб, жорий ва бошқа счётлар (махсус счётлар, капитал қўйилмалар счётлари, аккредитив ва чек счётлари, маҳаллий бюджет счётлари, бюджет, касаба уюшмалари, жамоат ва бошқа ташкилотларнинг счётлари, давлат сўтурга маблағлари, узоқ муддатга кредитланг фонд) даги маблағлар тижорат банкларида қўйилмалар ва жамғарма банкларидаги талаб қилиб олинган депозитларнинг йиғиндиси.

М-2 агрегати — М-1 агрегати ва жамғарма банкларидаги муддатли қўйилмалардан иборат;

М-3 агрегати — М-2 агрегати ҳамда депозитли сертификатлар ва давлат заём облигациялари йиғиндисидан иборат.

Пул массаси таркибини унинг ҳаракатига қараб иккига бўлиш мумкин, яъни пул массасининг актив қисми — бу пул маблағларининг ҳўжалик фаолиятидаги турли хил шаклдаги ҳисоб-китобларни олиб бориш билан боғлиқ қисми ва иккинчиси пассив қисм — жамғармадаги пуллар ва сўётлардаги қолдиқлардан иборат.

Пул массаси нақд пуллардан ташқари муддатли сўётдаги маблағ ва жамғармаларни, депозит сертификатлари, инвестицион фондларнинг акцияларини ўз ичига олади. Пул массасининг юқоридаги унсурлари «квази пуллар» — деб ҳам юритилади. Квази пуллар ликвид активлар бўлиб, улар тез орада пулга айланиши мумкин.

Ўзбекистонда пул массаси қуйидаги таркибий қисмлардан иборат.

M_0 — нақд пуллар;

M_1 — M_0 + сўётлардаги пул қолдиғи + маҳаллий бюджет маблағлари + бюджет, жамоа ва бошқа ташкилот маблағлари;

M_2 — M_1 + Халқ банкидаги муддатли жамғармалар;

M_3 — M_2 + сертификатлар + мақсадли заём облигациялари + давлат заём облигациялари + хазина мажбуриятлари.

Пул агрегатлари M_1 ва M_2 нинг бир-биридан фарқи M_2 нинг ўз таркибига яқин орада пулга айланиши мумкин бўлган «квази пуллар»ни олишдадир.

Ўзбекистонда охириги йилларда пул агрегатлари ҳисоб-китоб қилинадиган бўлди.

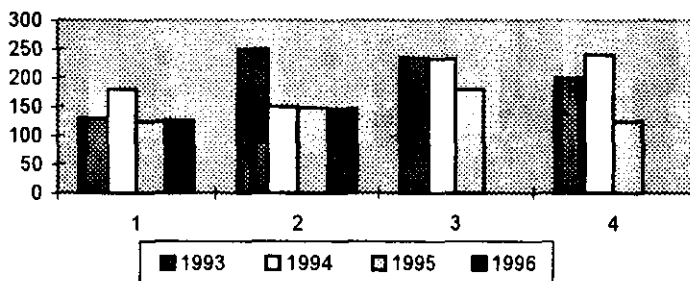
1995 йилда номинал пул массаси M_2 пул массасининг 1994 йилдаги ўсиш даражасидан 1,5 марта кам бўлган. Марказий банк томонидан инфляцияга қарши олиб борилаётган чора-тадбирлар натижасида пул массасининг ўсиш суръатлари қисқариб бормоқда. 1996 йилнинг биринчи яримида пул массасининг ўсиши 1995 йилнинг биринчи ярим йиллигига нисбатан 7,6% ва 1994 йил даражасидан 2 барабарга кам бўлган¹.

¹ Муллажонов Ф. «Банковская система Узбекистана в годы независимости» — Ўзбекистон, 1996, с. 87.

1996 йил бошида муомалага нақд пул чиқариш ҳажми 1995 йилдаги 20,7% ўрнига 15,8%ни ташкил қилган.

10-чизма

Жами пул массасининг динамикаси
(чорак давомида % усини)



Пул массасининг турли хил кўрсаткичларини ишлатиш пул муомаласи ҳолатини таҳлил қилишга турли томонлардан ёндашишга имкон беради.

Мамлакат миқёсида пул массаси ҳажмининг ўзгариши муомаладаги пул массасининг ва айланишининг ўзгариши натижаси, бўлиши мумкин.

Пулнинг айланиш тезлиги унинг пул муомала воситаси ва тўлов воситаси сифатида амал қилгандаги ҳаракат кўрсаткичидир. Унинг миқдорини ҳисоблаш қийин, шунинг учун уни ҳисоб-китоб қилишда билвосита маълумотлардан фойдаланилади.

Саноати ривожланган мамлакатларда пул айланиш тезлиги қуйидаги кўрсаткичларга боғлиқ бўлади:

— даромадларнинг айланишида тутган ўрни. Бу кўрсаткич ялпи миллий маҳсулот (ямм) ёки миллий даромаднинг пул массасига, аниқроғи М-1 ёки М-2 пул агрегатига нисбати билан аниқланади. Бу кўрсаткич пул муомаласи ва иқтисодий ривожланиш жараёни орасидаги ўзаро алоқдорликни кўрсатади;

— тўлов айланишида пулнинг айланувчанлик кўрсаткичи. Бу кўрсаткич жорий банк счётлари бўйича ўтказилган маблағлар йиғиндисининг пул массаси ўртача қийматиға нисбати сифатида аниқланади.

Пулнинг айланиш тезлигининг ўзгариши умумиқтисодий (иқтисодийнинг циклик ривожланиши, иқтисодий ўсиш, нархлар суъратлари) ҳамда тўла монетар (тўлов айланиши таркиби, кредит операциялари ва ўзаро ҳисоб-китобларнинг ривожланиши, пул бозорида фоиз ставкаларнинг даражаси ва ҳ.к.лар) омилларига боғлиқ.

Пул айланишининг тезлашувига металл пулларнинг кредит пуллар билан алмаштирилиши, ўзаро ҳисоб-китоблар тизимининг ривожланиши, банклар ишига ЭҲМ нинг киритилиши, пуллик ҳисоб-китобларда электрон воситаларининг ишлатилиши ёрдам беради.

Пул қадрсизланган ҳолларда истеъмолчилар пулларининг тўлов қобилиятини сақлаб қолиш учун кўпроқ товарлар харид қиладилар. Бу эса пул айланишини тезлаштиради. Бошқа кўрсаткичлар ўзгармас бўлганида пул айланишининг тезлашиши пул массаси ошишини билдиради ва инфляцияга олиб келувчи бир омил сифатида майдонга чиқади.

3-§. Пул муомаласини тартибга солиш усуллари

Ҳар давлатда пул муомаласи маълум қонун қоидалар асосида тартибга солиб турилади.

Олдинги марказлашган, режали бошқарувга асосланган иқтисодий тизимда пул муомаласи режалаштирилиш асосида бошқариб келинган. Аҳолининг даромади ва харажатларини давлат томонидан мувофиқлаштириб турилган. Товар ишлаб чиқаришни кенгайтириш, аҳолига кредита товар бериш, баҳолар тизимини ўзгартириб туриш ва ҳаказолар. Барча жараёнлар давлат томонидан бошқарилгани учун пул муомаласи қонуни бузилганда давлат ўз ваколати доирасида нархларни ўзгартирилиш пул реформаси билан пул муомаласини тартибга солиб келган.

Бозор иқтисоди шароитида пул муомаласи маълум усуллар ёрдамида тартибга солиб турилади.

Бизнинг давлатимизда пул муомаласини тартибга солишда Ўзбекистон Республикаси Марказий банки қуйидаги усуллардан фойдаланади.

1. Мажбурий резерв ставкаси нормасини белгилаш.
2. Тижорат банкларини очиқ бозорда қатнашини.
3. Марказлашган кредитлар учун қайта молиялаштирилиш ставкасини белгилаш.

«Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки тўғрисида»ги қонунга кўра Марказий банк тижорат банкларига миңимал мажбурий резерв бўйича маблағларни махсус счётда сақлаб туриш мажбуриятини юклаш ҳуқуқига эга. Бундай резервлар нормалари банкнинг мажбуриятлари турига, омонат ва муддатига қараб белгиланади. Бу механизмдан асосан тижорат банкларининг ликвид маблағлари ҳажмини мувофиқлаштириш учун фойдаланилади.

Бу билан Марказий банк тижорат банкларининг кредит бериш қobiliятига таъсир этади. Кредит, маълумки ўз навбатида пул массасининг кўпайишига, баҳоларнинг ўзгаришига олиб келади. Шунинг учун мажбурий норма тез-тез ўзгартирилмайди, чунки у муомалада пул массасини тебраниб туришига ва оқибатда иқтисодий беқарорликка олиб келиши мумкин. Мажбурий резерв ажратмалари фоизлари олдинги йилларда қўйидагича белгиланган:

02.09.92 йилдан —	15%
01.01.93 йилдан —	20%
01.05.94 йилдан —	30%
01.01.95 йилдан —	30%
01.07.96 йилдан —	25%
ҳозирги кунда —	20%

Марказий банк тижорат банкларга кредитлар бўйича қайта молиялаштириш ставкасини белгилаб беради. Бу ставка тижорат банклари берадиган кредитнинг баҳосини аниқлаш учун асос бўлиб хизмат қилади. Қайта молиялаштириш сиёсати тижорат банкларининг бошқа манбаларидан маблағлар жалб қилишига таъсир этмайди. Марказий банк оқилона қайта молиялаштириш ставкаларини ўрнатиб тижорат банкларини ликвидлик даражасини мувофиқлаштириб туради. Марказий Банкнинг кредит сиёсати халқ ҳўжалигини ҳал қилувчи бўғинларини кредитлаш ва ундан рационал фойдаланишга қаратилган бўлиб, қайта молиялаштириш ставкаси олдинги йилларда қўйидагича белгиланган.

01.01.94 йилдан —	40%
01.10.94 йилдан —	225%
01.03.95 йилдан —	300%
01.07.95 йилдан —	120% (ойига 10%)
01.08.95 йилдан —	84% (ойига 7%)
01.07.96 йилдан —	60% (ойига 5%)
01.08.96 йилдан —	48% (ойига 4%)

ҳозирги кунда — 36,0 (ойига 3,0% маркашлангитрилган кредитлар бўйича)

Ҳозир кўпгина давлатларда пул муомаласини тартибга солишда очик бозорда операциялар ўтказиш усулидан фойдаланилмоқда.

Бу ҳозирги кўп қўлланидиган монетар сиёсатнинг бир усули ҳисобланади. Бу усул тижорат банкларининг ликвидлик даражасига тезда таъсир ўтказиш оладиган эшилувчан (мосланувчан), амалий ва оператив усул ҳисобланади. Бу усулни бошқаларидан фарқи шундаки, уни заруриятга қараб ва хоҳлаган миқдорда ўтказиш мумкин. Бу механизм бозорни ривожланиш тенденциясига қараб пул муомаласини барқарорлаштириш олиши мумкин. Марказий Банкнинг очик бозорда операциялар ўтказиш ҳуқуқи қонунда белгиланган. Бунда олди-сотди объекти давлат қимматбаҳо қоғозлари ва Марказий Банк ўзи чиқарган қарз мажбуриятлари бўлиши мумкин. Ҳозиргача муомалада Марказий Банкнинг уч ой муддатда кучини йўқотадиган депозит сертификатлари юрган бўлса, 1996 йил март ойи охирида қисқа муддатли давлат облигациялари (ҚМДО) чиқарилди. Бу тижорат банклари ва корхоналарининг маблағларини хавф-хатардан сақлаш ва даромад олиш имконини беради.

Давлат қимматбаҳо қоғозлари бозори Ўзбекистон учун янги ҳодиса ҳисобланади. ҚМДО ни киритиш биринчидан, Молия вазирлигига ўз жорий харажатларининг бир қисmini инфляциядан ҳоли манба ҳисобидан қоплашга, иккинчидан, хўжалик юритувчи субъектлар ўзларининг бўш маблағларини фойда олиш эвазига инвестиция қилишига имконият яратди.

ҚМДОларнинг бирламчи бозори Марказий Банк валюта биржасида тижорат банклари иштирокида амалга оширилади.

Зарур бўлса облигация эгаси иккиламчи бозорда уни сотиши мумкин.

Шундай қилиб, Марказий банк пул муомаласини барқарорлаштириш уни тартибга солиш борасида барча ваколат ва ҳуқуқий нормаларга эга.

Юқорида кўрсатиб ўтилган усуллар кўпгина давлатларда қўлланилади. Давлатнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб бошқа селектив усуллардан ҳам фойдаланиши мумкин. Бу усулларни мақсади кредитлаш ҳажмига ва умумий пул массасига таъсир ўтказиб боришдир. Бу усулларни ҳар бир давлат ўзини ривожланиши даражасига қараб қўллаши мумкин.

Масалан ривожланган давлатларда асосан очик бозорда операциялар ўтказиш усулидан фойдаланилади. Юқоридагиларни таҳлил қилсак, ҳар усул у ёки бу йўл билан (бевосита ёки билвосита) муомаладаги пул массасини камайтиришга ёки кўпайтиришга таъсир қилади.

Иқтисодиётдаги аҳволга қараб Марказий Банк ўзининг пул-кредит соҳасидаги стратегиясини аниқлайди. Бундан ташқари мамлакатдаги пул муомаласи ҳукумат томонидан чиқарилган қарор ва фармойиш билан ҳам бошқарилади. Бунга мисол қилиб корхона ва ташкилотларнинг касса тушуми режасининг бажарилиши устидан қаттиқ назорат ўрнатиш, барча савдо шаҳобчаларини инкассацияга тортиш, аҳолини ўз даромадини давлат банкларида сақлашга тарғиб қилиш ва ишонтириш, қийматли қоғозлар бозорини кенгайтириш, ҳисоб чекларидан кенг фойдаланиш, банк тизимини такомиллаштириш, яъни электрон қарточкаларини жорий қилиш ва бошқалар буларнинг ҳаммаси муомаладаги пул массасининг камайишига, эмиссия миқдорининг қисқаришига олиб келиши мумкин.

II бўлим — пул айланиши бўйича талабалар билиmini аниқлаш учун саволлар

1. Пул айланиши деганда нимани тушунаси?
2. Пул айланишининг структурасини чизинг ва тушунтиринг?
3. Пул айланиши каналларини чизинг ҳамда уларнинг ўрни ва ролини асосланг.
4. Пул айланишининг таркибий қисмлари ўртасида боғлиқлик борми, тушунтиринг.
5. Нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ташкил қилиш ва олиб бориш қоидаларини тушунтиринг.
6. Тўлов топшириқномаси ва талабномаси қайси тўловларда қўлланилади?
7. Чек нима ва қайси тўлов турларини амалга ошириш учун қўлланилади. Ижобий ва салбий томонларини тушунтиринг.
8. Аккредитив бўйича ҳисоб-китоб ва унинг ижобий, салбий томонларини тушунтиринг.
9. Вексель нима, унинг қандай турлари мавжуд.
10. Пул муомаласини ташкил қилиш асослари касса айланиш прогнози, унинг таркибий қисмларини тушунтиринг.
11. Пул муомаласи қонунининг моҳиятини тушунтиринг?
12. Муомала учун зарур бўлган пул миқдори қандай аниқланади ва у қайси омилларга боғлиқ?
13. Пул массаси нима ва у нимага боғлиқ?
14. Пул агрегатларини санаг ва асослаб беринг.
15. Муомаладаги пул массасини қайси йўللار билан тартибга солиш мумкин?
16. Монетар сиёсатнинг моҳиятини қандай тушунаси?

IV БЎЛИМ

ПУЛ ТИЗИМЛАРИ

1-§. Пул тизими ва унинг турлари

Пул тизими мамлакатда тарихан таркиб топган ва миллий қонунчилик билан тасдиқланган пул муомаласини ташкил қилиш шаклидир. Пул тизимлари XVI-XVII асрларда ишлаб чиқаришнинг капиталистик усулининг юзага келиши ва қарор топиши муносабати билан шаклланган, бироқ шундай бўлса ҳам, унинг айрим элементлари бундан олдинроқ пайдо бўлган. Товар-пул муносабатлари ва ишлаб чиқаришнинг капиталистик усули ривожланиши билан пул тизимида сезиларли ўзгаришлар юз берган.

Пул тизими турлари пул қандай шаклда амал қилишига яъни пул: умумий эквивалент - товар сифатида, ёки қиймат белгиси сифатида бўлишига қараб қуйидагича пул тизимлар мавжуд бўлган.

Металл пул муомаласи тизимлари, қоғоз ва кредит пуллар муомаласи тизимлари.

Биринчи тизимда металл пул бевосита муомалада бўлади ва пулнинг барча функцияларни бажаради, кредит пуллар эса металлга алмашилиши мумкин;

Кредит ва қоғоз пуллар муомалага чиқиб кетиши билан қоғоз пуллар муомаласи тизими юзага келган.

Мамлакатда умумий эквивалент сифатида қабул қилинган металлга ва пул муомаласи базасига қараб пул тизими биметалл ва монометалл пул тизимларига бўлинади.

Биметалл — пул тизимида умумий эквивалент ролини иккита металл (кўпинча олтин ва кумуш) бажарган, бу тизимда иккала металлдан ҳам тангаларнинг эркин муомалага чиқарилиши ва уларнинг чексиз алмашилишига амал қилинган.

Параллел валюта тизимида икки металл қиймати стихияли, металлнинг бозор баҳосига муносиб тарзда белгиланган. Бу пул тизимида давлат металлар орасидаги мутаносибликни белгилаб қўйган. Олтин ва кумуш тангаларнинг чиқарилиши ва уларнинг аҳоли томонидан қабул қилиниши ана шу мутаносибликка мувофиқ амалга оширилган.

Биметалл пул тизими XVI—XVII асрларда кенг тарқалган бўлиб Ғарбий Европанинг қатор мамлакатларига XIX асрда етиб келган.

1865 йили Франция, Бельгия, Швейцария ва Италия мамлакатлари биметалл пул тизимини халқаро сулҳ — Лотин танга Иттифоқи ёрдамида сақлаб қолишга уринишган. Тузилган конвенцияда иккала металлдан ҳам 5 франк ва ундан юқори қийматли тангаларни чиқариш, олтин ва кумуш ўртасида 1:15,5 қиймат муаносиблигини ўрнатиш шартлари кўзда тутилган.

Бироқ биметалл пул тизимининг қўлланилиши ривожланган капиталистик ҳўжалик эҳтиёжларига мос келмасди, чунки қиймат ўлчови сифатида бир вақтнинг ўзида икки металл — олтин ва кумушнинг қўлланилиши пулнинг ушбу функцияси табиатида тўғри келмаган. Умумий қиймат ўлчови бўлиб фақат биргина товар хизмат қилиши мумкин. Бундан ташқари икки металл орасидаги давлат томонидан ўрнатиладиган нисбат уларнинг бозор нархига тўғри келмас эди. XIX аср охирида кумуш ишлаб чиқаришнинг арзонлашиши натижасида олтин тангалар муомаладан ҳазинага кета бошлади. Бунда Коперник-Грешем қонуни юзага келган, яъни ёмон пуллар муомаладан яхшиларини чиқариб ташлаган.

Капитализм тараққиёти мустаҳкам пул, ягона умумий эквивалент бўлишни талаб қилди, шунинг учун биметалл пул тизими ўз ўрнини монометалл пул тизимга бўшатиб берди.

Монометалл пул тизимида — умумий эквивалент ва пул муомаласининг асоси ягона металл (олтин ёки кумуш) бўлиб хизмат қилади. Амал қилаётган танга ва бошқа қиймат белгилари қимматбаҳо металлларга алмашинилади.

Кумуш монометалли Россияда 1843—1852 йилларда, Голландияда — 1847—1875 й. да мавжуд бўлган.

Пул бирлиги кумуш рубль бўлган. Кейинчалик муомалага кредит билетлари ҳам чиқарилган, улар кумуш танга билан тенг муомалада қатнашган ва эркин тарзда металлга алмаштирилган. Лекин бу ислоҳот сўнаётган крепостнойлик тизимидаги давлат бюджети ва ташқи савдо баланси тақчиллиги шароитида пул муомаласини узоқроқ муддатга тартибга сола олмаган. 1853-1856 йиллардаги Крим уруши кўп миқдорда қўшимча кредит пуллар эмиссиясини талаб қилди ва амалда улар қорғоз пулга айланиб қолди.

Илк бор олтин монометализми (стандарт) пул тизими сифатида Буюк Британияда XVIII аср охирида қарор топган ва қонун билан 1816 йилда тасдиқланган. Кўпчилик бошқа давлатларда у XIX асрнинг охирларида жорий қилинган: Германияда — 1871-1873 йилда, Швеция, Норвегия, Данияда — 1873 йилда, Францияда — 1876-1878 йилда, Австрияда — 1892 йилда, Россия ва Японияда — 1897 йилда, АҚШда — 1900 йилда.

Қиймат белгиларининг олтинга алмашилишига қараб олтин монометализми уч кўринишга ажратилади: олтин танга стандарти (золотомонетный стандарт), қўймоолтин (золотослитковый) стандарт, ва олтин валюта (золотовалютный или золотодевизный) стандарти.

Олтин танга стандарти капитализмнинг эркин рақобатига жуда мос келган, ишлаб чиқариш, кредит тизими, жаҳон савдо капитали келиб чиқишининг ривожланишига ёрдам берган. Бу стандарт қуйидаги асосий хусусиятлар билан характерланади:

— Мамлакат ички муомаласида тўлақонли олтин танга мавжуд бўлади, олтин пулнинг барча функцияларни бажаради;

— хусусий шахсларга тангаларни эркин зарб қилишга рухсат этилади (кўпинча мамлакат зарбхонасида);

— муомаладаги тўла қийматли бўлмаган пуллар (банкнот, кредит пуллар) эркин ва чексиз тарзда олтин пулларга алмаши-нилади.

Олтин ва чет эл валютасини эркин тарзда олиб чиқиш ва олиб киришга, ҳамда эркин олтин бозорларининг амал қилишига йўл қўйилади.

Олтин танга стандартининг амал қилиши Марказий эмиссия банкларида олтин заҳиралари бўлишини талаб қилган. Булар танга муомаласининг резерви бўлиб хизмат қилган, банкноталарнинг олтинга алмашилиши таъминланган ва жаҳон пуллари резерви бўлган.

Биринчи жаҳон уруши даврида бюджет тақчиллигининг ўсиши, унинг заёмлар чиқариш ва тобора ўсиб бораётган пул эмиссияси билан қопланиши муомалада пул ҳажмининг орғиб кетишига олиб келган. Бу пул массаси эмиссия ҳажми ва банкларнинг олтин заҳираларидан анчагина устун эди. Бу ҳолда эса қорғоз пулларнинг олтин тангаларга эркин алмашилишини хавф остига қўйди. Бу даврда олтин танга стандарти урушда қатнашган давлатларда, кейинчалик эса кўпчилик бошқа мамлакатларда ҳам (АҚШдан ташқари, унда 1933 й. гача бу тизим амал

қилган) ҳаёт даврини ўтаб бўлади: банкнотларнинг олтинга алмаштирилиши тугатилди, уни чегарадан олиб чиқиш ман қилинди, ҳамма олтин тангалар хазинага қайтарилди. Биринчи жаҳон уруши тугатгандан сўнг капитализмнинг умумий инқирози шароитида ҳеч қандай капиталистик мамлакат ўз валютасини барқарорлаштиришни олтин танга стандартига қайтиш асосида амалга ошира олмади. Олтин қуйма стандартида, олтин танга стандартидан фарқли ўлароқ, муомалада олтин танга ва унинг эркин зарб этилиши кўзда тутилмайди. Банкнот ва бошқа тўла қийматга эга бўлмаган пуллар олтин қуймаларга алмашиналиди. Англияда стандарт 12,4 кг олтин қуйилмаси 1700 ф. ст., Францияда эса 12,7 кг олтин қуймаси 215 минг франкка тенглаштирилган.

Австрия, Германия, Дания, Норвегия ва бошқа мамлакатларда олтин девиз стандарти ўрнатилган, бунда ҳам олтин тангалар муомаласи ва эркин зарб этилиши кўзда тутилмайди. Тўла қийматга эга бўлмаган пулларни олтинга алмашиш олтин қуйма стандарти бўлган давлат валютасига алмашиш орқали амалга оширилган. Бу йўл билан олтин валюта стандарти ўрнатилган давлатнинг пул бирлигини унинг олтин билан билвосита алоқаси сақланиб турилган.

Шундай қилиб, олтин девиз стандартида бир мамлакат валютаси бошқа давлат валютасига боғлиқ бўлган.

1929-1933 йиллардаги жаҳон иқтисодий инқирози натижасида олтин стандарт барча мамлакатларда бекор қилинди (масалан, Буюк Британияда — 1933 йилда, АҚШда — 1933 йилда, Францияда — 1936 йилда) ва банкнотлар муомаласи қарор топди.

1944 йилда ташкил қилинган Бреттон-вуд Жаҳон валюта тизими ўзи билан давлатлараро олтин-валюта стандарти тизимини, бошқача қилиб айтганда ўз моҳияти бўйича эркин конвертацияланадиган валюта асосида давлатлар учун олтин-доллар стандарти тизимини қарор топтирган. Олтин-доллар стандартининг моҳияти шундаки, у фақат марказий банклар учун ўрнатилган ва бунда фақат битта валюта — АҚШ доллари олтин билан алоқадор бўлган. Олтин захира салмоғининг сусайиб кетиши сабабли қуймаларни долларга сотиш тўхтатилди ва олтин-доллар стандартга ҳам яқун ясалди.

Ривожланган капитализм шароитида банкноталар кредит табиатини сақлаб қолган — улар иқтисодиёт, давлатни кредитлаш

учун мўлжалланган бўлиб расмий тарзда чиқарилади, ва қоғоз-пул муомаласи қонуниятларига бўйсунди.

Пул тизимининг ҳолати мамлакат иқтисодига, ишлаб чиқаришнинг ривожланишига узвий боғлиқ бўлади. Пул тизими ишлаб чиқаришни суръатларини ушлаб туриш ёки тезлаштиришга таъсир кўрсатади.

2-§. Ривожланган мамлакатларнинг ҳозирги замон пул тизими

Замонавий пул тизими қуйидаги элементларни ўз ичига олади: пул бирлиги; валюта курсини белгилаш қоидалари, баҳолар масштаби; пул кўринишлари; эмиссия тизими; давлат ёки кредит аппарати.

Пул тизимининг таркибий қисми миллий валюта тизимидир, ҳатто нисбатан мустақил бўлса ҳам.

Пул бирилиги — қонуний тарзда ўрнатилган пул белгиси бўлиб, барча товарлар баҳосини ўзаро солиштириш ва ифодалаш учун хизмат қилади. Кўпинча пул бирилиги майда бўлинувчи қисмларга ажралади. Кўпчилик мамлакатларда ўнлик бўлиниш тизими ўрнатилган. Масалан, 1:10:100 (АҚШ доллари 100 центга 1 фунт стерлинг — 100 пенсга, 1 индонезия рупияси — 100 сенга тенг ва ҳ.к.)

Баҳолар масштаби ўзининг иқтисодий маъносини давлат-монополистик капитализми ривожланиши ва кредит пулларни олтинга алмашилиши тўхтатилгандан сўнг расман йўқотди. 1976-1978 йилда ўтказилган Ямайка валюта ислоҳоти натижасида олтиннинг расмий нархи ва пул birlikларнинг олтин таркиби бекор қилинди.

Қонуний тўлов воситаси бўлган пул кўринишлари, асосан, банк кредит билетлари, қоғоз пуллар (ҳазина билетлари) ва тангалардир. Масалан, АҚШ да муомалада қуйидаги пуллар мавжуд: 100, 50, 20, 10, 5 ва 1 долларлар, банк билетлари. Ҳазина билетларидан ташқари кумуш-мис ва мис-никель тангалар (50, 20, 10, 5, 1 центли) чиқарилади Буюк Британияда муомалада 50, 20, 10, 5, 1 ф. ст. банкнотлар: 1 ф. ст., 50, 10, 5, 2 пенсли, 1 ва 1/2 пенсли тангалар амал қилади. Шунингдек эски 2 ва 1 шиллинг тангалари юритилади, улар тегишлига 10 ва 5 пенсга тенг. Агар ривожланган мамлакатларда асосан банк билетлари чиқарилса, ривожланаётган мамлакатларда кўпроқ ҳазина билетлари чиқариш кенг тарқалган. Масалан, Индонезияда 50, 25, 10, 5, 1

сен қийматли, Ҳиндистонда — 1 рупия қийматли хазина билетлари чиқарилади.

Ривожланган мамлакатларда банк билетларининг эмиссияси Марказий банклар томонидан, хазина билетлари ва тангалар қонунда белгиланган эмиссия ҳуқуқига асосан хазина муассасалари томонидан чиқарилади. Бу мамлакатларда пул эмиссиясининг асосий канали — депозит чек эмиссиясидир. Мижоз счётларидаги депозитларга мувофиқ тарзда тўлов айланишини таъминлайдиган чек массаси кўпайтирилади. Унда тижорат банклари ва бошқа кредит муассасалари иштирак этади.

Пул сиёсати кредит сиёсати билан чамбарчас боғлиқ бўлгани учун бозор муносабатлари шароитида иқтисодийни давлат пул-кредит сиёсати билан тартибга солиб туради. Кўпгина ривожланган мамлакатларда 70 йиллардан монетарлаштириш сиёсати киритилган. Бу сиёсатга асосан Марказий банклар муомаладаги пул массасининг ўсиши ва кредитларни тартибга солишда мақсадли мўлжалларни ўрнатиши лозим. 1975 йилдан бошлаб Германия Марказий банки (давлат банки) келаси 12 ойга режалаштираётган муомаладаги пул массасининг ўсиш ёки қисқариш суъратлари тўғрисида конгрессга ҳисобот беради.

Ривожланган мамлакатларнинг замонавий пул тизими қуйидаги хусусиятларга эга.

Пул бирлигининг олтин таркиби, банкнотларни олтин билан таъминлаш ва унга алмашишнинг бекор қилиниши:

— олтинга алмашмайидиган, кейинчалик қоғоз пул айландиган, кредит пулларга ўтиш;

— пулни муомалага нафақат хўжаликларни банклар томонидан кредитлаш, балки давлат харажатларини қоплаш учун чиқариш;

— пул муомаласида нақдсиз пул айланишининг устунлиги;

— пул муомаласини давлат томонидан тартибга солишнинг кучайиши.

1929-1933 йиллардаги жаҳон иқтисодий инқироzi даври ва ундан кейин юзага келган валюта блоклари, ривожланаётган мамлакатларда эмиссия институтлари ва уларнинг операциялари назорат қилиб турган метрополияларга боғлиқ бўлган пул тизимлари сақланиб қолишини таъминлаганлар. Эмиссия миқдори хўжалик эҳтиёжлари билан эмас, тўлов баланслари ҳолати билан белгиланган. Иккинчи жаҳон уруши ва ундан кейинги даврда урушгача бўлган валюта блоклари асосида алоҳида валюта зона-

лари яратилди. Бу валюта зоналари асосий валютага нисбатан бошқа валюталарнинг қарғий курсини ушлаб туриш; миллий валюталарни регимон — давлат банкларида сақлаш; зона ичида валюта ҳисоб-китобларнинг имтиёзли тартиби каби хусусиятларга асосланиб фаолият олиб боради.

3-§. Ўзбекистон Республикаси пул тизими

Маълумки, ҳар бир давлат ўзининг пул тизимига эга бўлади. Ўзбекистоннинг мустақил давлат сифатида ажралиб чиқиши унинг мустақил пул тизимига эга бўлишини тақозо қилди. Мустақил пул тизимини ташкил топишининг 1 босқичи 1993 йилдан бошлаб «сўм-купон»ларнинг муомалага чиқарилиши ҳисобланади. Ўзбекистон пул тизимини қуришнинг иккинчи босқичи — 1994 йил июлдан бошлаб миллий валюта «сўм» нинг муомалага чиқариш бўлиб, у Ўзбекистон тарихида катта аҳамиятга эга.

Ҳар бир давлатнинг пул тизими маълум элементлардан ташкил топади ва қонун асосида юқори давлат органлари орқали бошқариб борилади.

Ўзбекистон Республикаси пул тизими элементлари бўлиб, қуйидагилар ҳисобланади:

- пул бирлигининг номи;
- пул бирлигининг турлари — қоғоз ва металл пуллар;
- уларни муомалага чиқариш қоидалари;
- пул, кредит, валюта бошқарувини амалга оширувчи давлат органлари;
- нақд пулсиз тўлов айланиши ва кредит пуллар (чек, вексель) муомаласини олиб боришда давлат томонидан белгиланган шартлар;
- миллий валютани четга олиб чиқиш ва четдан олиб келиш қоидалари;
- халқаро ҳисоб-китобларни ташкил қилиш асослари;
- миллий валютани чет эл валютасига алмаштириш тартиби ва давлат томонидан белгиланган валюта курси.

Алоҳида олинган давлатнинг пул тизими ўз хусусиятларига эга бўлиб, унинг элементлари у ёки бу томонга ўзгариши мумкин.

Пул тизими ижтимоий ҳаётнинг кўзгуси ҳисобланади десак хато бўлмаса керак. Шунинг учун ижтимоий ишлаб чиқариш жараёни пул тизимига объектив талаблар, яъни пул тизимининг

ягона бўлиши, пул бирлиги қийматининг доимийлиги ва пул муомаласининг эҳтиёжга қараб ўзгариб туриши кераклигини кўяди.

Собиқ тузумнинг давлат сифатида тарқалиб кетиши марказлашган пул тизимининг ҳам туташига олиб келди. Натижада айрим республикалар рублни ўз миллий валютаси сифатида ишлатиб турган ҳолда ўз пул сиёсатини олиб борди. Эстония, Латвия, Украина биринчилардан рубль доирасидан чиқиб ўз миллий валютасини жорий қилишди. Кейинчалик Озарбойжон, Қирғизистон ва Молдавия республикалари бу йўналишни давом эттирдилар. Рубль тизимида вужудга келган тартибсизликлар, миллий валюталар ва купонларнинг муомалага чиқарилиши, ягона пул-рубль зонасининг тугатилишига, унинг ҳар хил курсга эга бўлишига олиб келди.

4-жадвал

Собиқ иттифоқдан ажралиб чиққан давлатлар валюталари (1993 йил апрелга бўлган маълумот)

Республикалар	Пул бирлиги ва унинг курси
Арманистон	Рубль
Азәрбайджон	Манат ва рубль (1 манат = 10 рубль)
Беларус	Рубль ва Б. Рубли (1 Б. Рубли = 10 рубль)
Эстония	Крона (8 крон = 1 немис марка)
Грузия	Рубль ва купон
Қирғизистон	Сом (3 май 1993 йилдан)
Латвия	Латвия рубли (130 л.р. = АҚШ доллари)
Литва	Талонлар (505 талон = 1 АҚШ доллари)
Молдавия	Рубль ва купон
Россия	Рубль
Тожикистон	Рубль
Туркменистон	Рубль
Украина	Корбванец (1 корбванец = 0,3 рубль)
Ўзбекистон	Рубль ва сўм купон

1992 йил охирига келиб Россияда товарлар баҳосининг ойлик ўсиши 25-30 фоизга етди. Москва валюта биржасида рублнинг номинал қиймати бир АҚШ долларга 125 рублдан, 1992 йил декабрида 485 рублгача, 1993 йил март 1 доллар 660 рублгача тенглашди. Пул қадрини тушиши, нақд пул етишмовчилигига, охириги эса иш ҳақи, нафақаларни тўлашда қийинчиликлар бўлишига олиб келди. Собиқ СССРнинг охириги банклар тўғрисидаги қонунига

асосан давлат банки ўрнига Марказий банк, мустақил давлатларда Марказий (ёки миллий) банklar ташкил қилинди.

Россия марказий банки пул эмиссияси билан боғлиқ бўлган операцияларни бажариш ҳуқуқини ўз қўлига олди. Ундан ташқари давлат пул белгиларини босиб чиқарувчи муассаса Россияда жойлашган эди. Мустақил давлатлар Марказий банклари-нинг пул муомаласини олиб бориш бўйича ҳаракатлари чекланган эди. Натижада пул тақчиллиги юзага келди ва у алоҳида олинган республикаларда ҳар хил даражада намоён бўлди. Масалан, Россия Марказий банки муомалага чиқарган пулларда Россиянинг салмоғи 1991 йил декабрида 64 фоизини ташкил қилган бўлса, 1992 йил июнига келиб эмиссиясининг 77 фоизи Россияни нақд пул билан таъминлашга йўналтирилган, қолган барча Республикаларни нақд пул билан таъминлаш учун муомалага чиқарилган пулларнинг фақат 23 фоизигина сарфланган, яъни бошқа республикалар эҳтиёжини пул билан таъминлаш салмоғи тушиб кетган. Масалан, Белоруссия, Грузиянинг салмоғи 3 фоиздан 1,5 фоизгача, Украина ва Болгиқ бўйи республикаларининг салмоғи янада кўпроқ қисқарган. Ўзбекистонда ҳам пул ресурслари тақчиллиги нақд пулга бўлган талабнинг қондирилмаганлигида намоён бўлган. Шу иқтисодий танглик шароитида пул тизимини шакллантириш бўйича мустақил давлатлар олдида икки муқобил йўл турарди.

1. Ягона пул тизими доираси — рубль доирасида қолиш ва ягона пул сиёсати олиб бориш;

2. Ўз миллий валютасини муомалага чиқариб ўз пул тизимига эга бўлиш ва қўшни мамлакатлар инфляциясидан ўзини ҳимоя қилиш;

Пул тақчиллиги давом қилаётган ва Россия рубллари барқарор бўлмаган шароитда пул тақчиллигини йўқотиш мақсадида кўпгина республикалар, жумладан Ўзбекистон ҳам мустақилликнинг биринчи йилларида пул тизимини шакллантириш лойиҳасини тузди, юқорида таъкидлаганимиздек муомалага купон талонлар чиқарилди ва кейинчалик (1994 й.) Ўзбекистон ўзининг миллий валютасини муомалага чиқарди. Ўзбекистон миллий валютаси-сўмининг муомалага чиқарилганига беш йилдан ошди ва у пул сифатида барча жараёнларда ишлатилиб келинмоқда.

Ўзбекистон миллий пул тизимининг асосий элементи бўлмиш сўм жамият манфаатларига хизмат қилади. Шунинг учун пул тизимининг асосий вазифаси миллий пулимизнинг қадрини мустаҳкамлашдан иборат. Бу жуда маъсулиятли ва осон бўлмаган

вазифа. Ўзбекистоннинг ўз иқтисодини бозор талабларига мос равишда ривожлантиришга қаратиши, бозор иқтисодига ўтишда Ўзбекистоннинг ўзига хос хусусиятларига эга эканлиги миллий валютанинг барқарор бўлишини тақозо қилади.

Ҳозирги кунимиз, иқтисодимизнинг ривожланишида амалга оширилаётган иқтисодий жараёнлар, катта қурилишлар ва молиялаштиришлар Ўзбекистон иқтисодий мустақилликка эришиш учун тўғри йўл танлаганини кўрсатиб турибди. Зеро, мустақил пул тизимига эга бўлмасдан иқтисодий жиҳатдан мустақил давлат бўлиш мумкин эмас.

Ўзбекистон замини ва халқи олдиндан мукаммал тарихга, соҳалар бўйича ўз мустақил тизимига эга бўлган. Шунинг учун биз пул тизимининг тарихи тўғрисида қисқача тўхталмоқчимиз.

Баъзи манбаларда келтирилишига қараганда Ўрта Осиёда биринчи пуллар Искандар Зулқарнайн даврида милоддан аввал 250—261 йилларда чиқарила бошланган.

Ҳозирги Марказий Осиёнинг кўпгина майдони Бухоро давлатига мансуб бўлган ва шу кунги МДХ давлатлари ичида Ўзбекистон Республикаси заминида яъни, Бухоро давлатида биринчи металл пуллар зарб қилинган. Металл пуллар зарб қилингунга қадар Бухоро давлатида савдо-сотиқда пул бирлиги сифатида бугдой ва қоғоз материал ишлатилган.

Биринчи металл пуллар Бухоро давлатида 700-йилларда зарб қилинган. Бу пуллар кумуш тангалар бўлиб, Бухоро давлати шоҳи Кана Бухор Худдат томонидан чиқарилган. Танга юқори сифатга эга бўлган тоза кумушдан зарб қилинган. Танга ўртасида шоҳнинг тасвири ва унинг атрофида қуръон оятларидан ёзилган. Бу кумуш пуллар «дирҳам» деб аталган. Бухор-Худдат 40 йил давлатни бошқаргандан кейин, тахтга ҳалифа Абу Бакр Силдиқ ўтирган. Абу Бакр, кейинчалик шоҳ Хорун ар-Рашид даврида Бухоро давлатида пул тизими барқарор бўлиб, савдо кўпроқ дирҳамларда олиб борилган. Бу орада Хоразм давлати ҳам ўзининг кумуш тангаларини муомалага киритган. Лекин аҳоли кўпроқ дирҳамлар билан савдо олиб боришни афзал кўрган. Дирҳамларга бўлган талабнинг ошиши, Бухоро давлатининг кўпгина бошқа мамлакатлар билан савдо олиб бориши, ҳамда дирҳамларнинг жуда соф ва юқори сифатга эга бўлиши аста-секинлик билан уларнинг муомаладан йўқолишига олиб келган.

801 йилнинг кузига тахтга Гидриф ўтирган ва у пул тизимини барқарорлаштириш мақсадида муомалага 6 турдаги олтин, кумуш, тери, темир ва мис, ҳар хил металл қотишмасидан зарб

қилинган пул бирликларини чиқарган. Бу пуллар халқ орасида «гидрифи»лар деган ном олган. Кумуш гидрифилар дирҳамларга қараганда сифати паст ва кумушга темир қоришмаси кўшини натижасида қорамтир рангда бўлган. Бу пуллар аҳоли орасида муомалада яхши қабул қилинмаган, шунинг учун давлат олдинги пулга нисбатан янги кумуш гидрафининг мажбурий курсини белгилаб қўйган, яъни 6 гидрифи 1 дирҳамга тенглаштирилган ва аста-секинлик билан солиқ ва тўловларни фақат гидрифида олишнинг жорий қилиш орқали 1 гидрифини 1 дирҳамга тенглаштиришга эришилган. Давлат томонидан ҳар хил солиқ ва тўловларни фақат гидрифида тўлашни жорий қилиш тусфайли 822 йилларга келиб 100 кумуш дирҳам 70 гидрифига, 1 гидрифи тилло 7,5 гидрифи кумушга тенглаштирилган. Гидрифилар Бухорода Махак қасрида зарб қилинган.

Шуни таъкидламоқчимизки, рус давлатида муомалада пайдо бўлган дастлабки металл пуллар дирҳамлар ҳисобланади. Рус давлатида дирҳамлар бир неча бўлақларга бўлиниб муомалада ишлатилган. Топилмалар шуни кўрсатадики, рус давлатида IX-X асрда савдода қўлланилган дирҳамлар 40 бўлакка бўлиниб, ҳар бир кумуш бўлақчаси пул бирлиги сифатида ишлатилган. Кейинчалик рус давлатига, Европа давлатларининг металл пуллари кириб келган ва фақат X асрнинг охиридагина Киев князи Владимир томонидан биринчи рус тангалари «гривни» зарб қилинган.

X асрнинг ўрталари (943-954 йиллар)да Исмоил Сомоний даврида Бухоро давлати майдони кенгайиб, ҳозирги Ўрта Осиё давлатларининг қарийб барча майдонини ўз ичига олган ва у уч ва ундан ортиқ Европа майдонига тенг келган.

Сомонийлар даврида пул тизими жуда юқори даражада ривожланган. Муомалага яна сифатли кумуш тангалар — дирҳамлар, олтин пуллар киритилган. Бу пуллар муомалада доналаб ва оғирлиги ўлчаб, қабул қилинган. Бухоро давлати Европа давлатлари билан кенг савдо-сотиқ олиб бориши натижасида юқори сифатли кумуш тангалар Европа ва рус давлатига оқиб ўтган ва биз юқорида таъкидлаганимиздек, рус давлати бу дирҳамларни бўлақларга бўлиб, пул бирлиги сифатида муомалада ишлатган.

XI асрда сомонийлар давлатидан туркларнинг ўрин олиши пул муомаласини ҳам ўзгартирса-да, олтин ва кумуш тангалар пул тизимининг асосий элементи сифатида сақланиб қолди.

XII-XIII асрларда қорахонийлар, Хоразмшоҳ даврида, кейинчалик темурийлар даврида муомалада асосан олтин, кумуш, мис тангалар кўплаб зарб қилинган. Шайбонийхон даврида 1507

йилда пул ислоҳати ўтказилиб, чекланган миқдорда муомалага олтин, кумуш, мис, мис ва кумуш қотишмасидан танга пуллар чиқарилган. Олтин тангалар «тилю», кумуш танга «танга», мис танга «динор» деб номланган ва энг майда танга динорнинг 1/6 қисмига тенг бўлиб «пул» деб номланган.

Темурийлар даврида «амири» дирҳамлари муомалага чиқарилган. Уларнинг вазни 5,7—6,0 гр. атрофида бўлган ва кейинчалик дирҳамларда кумуш миқдорини камайтирилгани учун тангалар вазни ҳам камайиб борган.

Ўзбекистон пул тизимининг яна бир муҳим санаси бу 1708—1709 йилларда Бухорода ўтказилган пул ислоҳотидир. Бу ислоҳат шоҳ Убайдуллоҳон томонидан ўтказилган бўлиб, муомалага паст сифатли тангалар чиқарилган. Бу тангаларда кумуш миқдори олдинги тангаларга нисбатан кам бўлган ва улар давлатнинг уруш билан боғлиқ ҳарбий харажатларини қоплаш учун зарб қилинган. Олдинги 1 кумуш танганинг оғирлиги 1 мисқолга тенг бўлган. Пул ислоҳотида асосан 1 кумуш танга тўртга бўлиниб, энди тўрт кумуш танга зарб қилинган ва уларнинг ҳар бирининг вазни 1 мисқолга тенг бўлган. Натижада кумуш танганинг сифати тушган. Муомаладаги пуллар «яхши» ва «ёмон» пулларга бўлинган. 1 мисқол 24 нухудга тенглаштирилган, яъни 24 нухуд = 1 мисқол, 1 мисқол = 4,8 гр. кумушга тенг бўлган.

Убайдуллоҳон ўтказган пул ислоҳатининг хусусияти шундаки, у тангадаги кумуш миқдорини минимал даражагача камайтирган, бундай ҳол унга ва ундан кейин амалиётда қўлланилган эмас. Бу тўғрида қуйидаги жадвал маълумотларига мурожаат қилишимиз мумкин.

5-жадвал

№	Йиллар	Тангадаги кумуш миқдори — %
1.	1608-1610	90
2.	1615-1623	80
3.	1617-1678	70
4.	1699-1700	35
5.	Убайдуллоҳон даврида	22,5

Жадвалдан кўриниб турибдики, танганинг кумуш миқдори 90 фоиздан Убайдулла Баҳодирхон даврида 22,5 фоизгача тушган, яъни тангаларнинг сифати тушиб борган.

Тахминан 100 йиллардан кейин, XVIII аср ўрталарида Муҳаммад Раҳимхон даврида тангадаги кумуш миқдори 30%гача

оширилган. XVIII асрнинг охири XIX асрни бошларига келиб Бухоро давлати яна юқори сифатли пул тизимига эга бўлган.

Россиянинг Туркистонга юриши натижасида, 1865 йилда Тошкент руслар қўлига ўтган. Кейинчалик Бухоро давлатининг Ўратена, Жиззах, Самарқанд, Каттақўрғон, Ургуч каби шаҳарлари Россия томонидан босиб олинади. Бухоро амири Россия билан шартнома тузган ва вассал бўлиб, ўзининг мустақил пул тизимини сақлаб қолган ҳамда мустақил пул сиёсатини олиб борган. Ўша даврда муомалага олтин, кумуш, мис тангалар чиқарилган. 1 тиллю Россиянинг 6 рубль 80 копеекига, 1 танга (кумуш) 15 копеекка, 1 мис танга — (мира) 4 копеекка тенглаштирилган. Муомалада кўпроқ кумуш танга ишлатилиб, унинг курси 1 тангага 12 копеекдан 20 копееккача ўзгариб турган. Ўтган асрнинг 90-йилларида Россия, Тошкент, Кўкон, кейинчалик Бухорода ўз банкларини очган. Муомалага рус олтин, кумуш тангалари ва кредит билетлари кириб келган. Бухорода рус олтин, кумуш тангасидан кўра кредит билетлари жуда машҳур бўлган. Бухоро беклари амирга тўлайдиган солиқ ва бошқа тўлов, инъомларини кумуш тангада карвонларда олиб келгандан кўра, кредит билетларида олиб келиши уларга арзон ва осон бўлган. Шунинг учун кумуш тангалар рус кредит билетларига алмаштирилган. Рус банкларига шу йўл билан ва бошқа йўллар билан тушган кумуш тангалар қайтиб муомалага чиқмаган. Улар Россияга жўнатилган ва Петербургдаги зарбхонада қайта ишланиб, рус кумуш тангаси бўлиб муомалага чиқарилган. Бухоро тангаси 84 фоизли пробадаги кумушдан тайёрлангани учун рус кумуш тангасидан анча сифатли бўлган ва у қайта ишланганда бир Бухоро тангасидан бир неча рус тангаси зарб қилинган. Бу эса Россия хазинасига жуда катта фойда келтирган. Ҳисоб-китобларни олиб боришда, тиллони рублга айлантиришда қийинчиликлар бўлгани учун Россия давлати Бухоро давлати пул тизимини Россияники билан бирлаштириш тўғрисидаги масалани қўйган. Россия молия вазирлиги томонидан Бухоро давлати пулининг лойиҳаси ишлаб чиқилган. Унга асосан чиқариладиган пул 15 копеекка тенг бўлиб, унинг бир томонида Россия ҳукумат белгиси тасвири, иккинчи томонида Бухоро ҳукумати белгиси тасвири бўлиши керак эди. Лекин, Бухоро амирининг хизмати туфайли бу иш амалга оширилмасдан қолиб кетган. 1923—24 йилларгача Бухоро ўзининг пул бирлигини сақлаб қолган. Туркистоннинг Россия томонидан босиб олинини натижасида, XX асрнинг бошларида Туркистонда рус кредит билетлари, маҳаллий векселлар, кейинчалик совзнаклар, «Туркбон»лар, червонецлар муомалада бўлган. 20-йилларнинг ўрталаридан бошлаб ягона пул

тизими барпо қилиниб, собиқ иттифоқ ҳудудида рубль пул бирлиги сифатида қабул қилинган ва мамлакатимиз мустақиллигига пул муомаласи шу пул бирлигида олиб боришган.

Талаба «пул ва пул муомаласи, пул тизими мавзуларини мустақил равишда чуқурроқ ўрганиш учун куйидаги хорижий манбаларни ўқиб, таҳлил қилиши зарур

1. Блауч М. «Экономическая мысль в ретроспективе». М. Дело 1994 й. 4 боб, 6 боб, 7 боб, 13 боб, 15 боблар.

2. Джеффи Д. САКС, Феликс Ларрен Б. «Макроэкономика. Глобальный подход». М. «Дело» 1996 г. № қисм. Монитор иқтисод. 254-359 бетлар. 8 боб. Пулга талаб, 9 боб. Пулга таклиф жараенининг ташкил топиши. 10 боб Пул алмашув курслари ва баҳолар.

3. С. Фишер, Р. Дорнбуш, Р. Шмалензи «Экономика». М. Дело 1997 й. 29-боб Иқтисод ва пул (542-560-бетлар) 33-боб Инфляция муаммолари (614-633-бетлар) 34-боб Пул, камомад ва инфляция (636-650-бетлар)

4. Кэмпбелл Р. Макконнелл, Стенли Л. Брю. Экономикс. М. 1997 15 боб Пул ва банк иши (264-280) 16 боб Банклар қандай пул яратади (282-298).

5. Рейзберг Б. А. Курс экономики. М. Инфра 1999 й. 12 боб Пул ва пул муомаласи (266-285- бетлар)

Пул тизими бўлими бўйича талабалар билимини аниқлаш учун саволлар

1. Пул тизими нима, унинг қандай элементлари мавжуд?
2. Биметализм ва монометализмнинг моҳиятини тушунтиринг.
3. Монометализм тизимининг ўзига хос хусусиятларини санаб беринг?
4. Ўзбекистон Республикасининг пул тизими тўғрисида нималарни биласиз. Унинг элементларини санаб беринг?
5. Ривожланган давлатларнинг пул тизимининг қандай хусусиятли томонларини биласиз?
6. Сўм қачон муомалага киритилган?
7. Қадимий пуллар тўғрисида нималарни биласиз?
8. Сизнингча сўмнинг барқарорлигини таъминлаш учун нималарга эътибор бериш лозим?

V БЎЛИМ

ПУЛ НАЗАРИЯСИ ВА ИНФЛЯЦИЯ

1-§. Пул назарияларининг келиб чиқиши ва моҳияти

Пул назарияси — пул табиати ва пулнинг ишлаб чиқаришни шакллантиришга таъсири ҳақидаги назариялардир. Бу назария капиталистик ишлаб чиқариш усулигача бўлган даврда вужудга келди. Капиталистик ишлаб чиқариш усули даврида, пул-товар муносабатлари хўжалик соҳасининг ҳамма тармоқларини қамраб олган даврдагина пул назарияси кенг тарқалди.

Пул ва унинг сотиб олиш орасидаги муносабат пул назариясининг марказий масалаларидан бири бўлиб келган. Хуллас, иқтисодчиларнинг пулнинг моҳияти, унинг функциялари ва пул муомаласига бўлган қарашлари пул назарияларини келтириб чиқарди.

Илк тарихий пул назариялари сифатида номиналли ва металл назарияларни келтириш мумкин. Капитализм тараққиёти билан бирга бу назариялар ҳам ўзгариб, янги, миқдорий назариянинг пайдо бўлишига асос бўлди.

Ҳозирги кунда монетаризм ва иқтисодни пул-кредит муносабатлари орқали тартиблаштириш назариялари ҳам мавжуд. Аммо энг асосий пул назариялари сифатида металл, номинал ва миқдорий пул назариялари тадқиқот қилиб келинмоқда.

Пул назарияларининг келиб чиқишига асосий сабаб ишлаб чиқаришнинг тараққий этиши ва пул муомаласининг тараққиётдан маълум даражада оқшабини олдини олиш ва уни риwoжлантириш масаласи ҳисобланади.

Қўл меҳнатидан саноат ишлаб чиқаришига ўтилиши билан халқ хўжалигида меҳнатнинг интеграциялашуви ҳам кучая борди. Бунинг натижасида хўжалик юритувчи субъектлар орасидаги пулли муносабатлар ҳам мураккаблаша боради. Феодализмгача бўлган нақд пулли муносабатлар бу давр талабларига жавоб бера олмай қолди. Буни биз Европадаги XV асрдаги «пул очарчилигидан» дан кўришимиз мумкин. Худди шу даврдан бошлаб пул назариялари. Бу металллик ва номиналлик пул назариялари ҳисобланади, қуйида биз пул назарияларининг баъзи бирларига қисқача таъриф бериб ўтамиз.

2-§. Металл пул назарияси

Металл пул назарияси капитализмнинг дастлабки даврида тараққий этди. Монета таркибини бузиш (монетанинг оғирлик миқдорини камайтириш)га қарши курашда прогрессив роль ўйнайди. Бу назариялар ўша давр руҳи ва вужудга келаётган буржуазия эҳтиёжларини акс эттириб, меркантилистлар бақувват металл пуллар тарафдори бўлиб чиқдилар. Бу назария ўша давр капитализмининг энг ривожланган Англия давлатида майдонга келди. Металл пул назариясининг асосчиларидан бири У. Стеффорд (1554—1612й.) эди. У ўз қарашларини ўзининг Лондонда 1581 йилда чоп этилган «Ватандошларимизнинг баъзи одатий аризаларининг қисқартмаси» асарида баён этди. Бу оқим тарафдорлари Англияда Т. Мен (1571—1641 й.), Д. Норс (1641—1691 й.), Францияда бу таълимотни Л. Монкретьен (1575—1621 й.), Италияда Ф. Тамани (1728—1787й.) ва бошқалар ривожлантирди.

Уларнинг фикрича, барқарор металл валюта жамият иқтисодий тараққиётининг муҳим шартларидан биридир. Жамият аъзоларининг жамғаришга бўлган интилиши иқтисодчиларнинг бойликнинг манбаини ўрганишларига сабаб бўлади. Улар бу манбани савдодан изладилар. Уларнинг эътироф этишларича, актив савдо баланси мамлакатта олтин ва кумушнинг келишини таъминлайди.

Шундай қилиб, ilk металлик назарияси тарафдорлари жамият бойлигини қимматбаҳо металллар билан алмаштириб, улар пулнинг ҳамма функцияларини бажаради деб ҳисоблар эдилар. İlk металл пул назарияси тарафдорларининг асосий камчиликлари қуйидагилардан иборат эди:

— ilk металлчилар ҳақиқий пулларни қиймат белгилари билан алмаштириш зарурлиги мақсадга мувофиқ келишини тушуниб етмадилар;

— ilk металлчилар пулнинг жамият тараққиётида товар муомаласи асосида юзага келган тарихий категория эканлигини тушуниб етмадилар;

— улар жамият бойлиги деб қимматбаҳо металлларни жамғаришни тушундилар ва «бундай бойлик манбаи савдодир» деган поўрин фикрга келдилар.

Улар жамият бойлиги меҳнат натижасида вужудга келадиган моддий ва руҳий қадриятлар йиғиндиси эканлигини тушуна ол-

мадилар. Металл пул назарияси тарғиботчилари савдо буржуазияси манфаатларини ҳимоя қилиб чиққан эдилар.

XVIII аср охири ва XIX асрнинг биринчи яримига келиб саноат буржуазияси манфаатларини қондира олмаган металл пул назарияси ўз мавқеини йўқотди, аммо XIX асрнинг иккинчи яримига келиб немис иқтисодчиси, тарихий мактаб вакили К. Кейнс (1821—1898 й.) бу назарияни ҳимоя қилиб чиқди. Бу ғоянинг қайта тикланишига 1871—1873 й. да Германияга киритилган олтин танга стандарти сабаб бўлди. К. Кейнс тарғиботи металлчилар назарияларини янги шароитга мослашгирди. Кейнс пул сифатида фақатгина металлни эмас, балки марказий банк банкнотларини ҳам эътироф этди. Бу пайтга келиб ҳўжаликда асосий ролни кредит ўйнай бошлади ва бу олтин монеталар билан бирга муомалада бўлган ва уларга алмаштириладиган банкнотлар эмиссиясининг асосини тапқил этди. К. Кейнс банкнотларни тан олган ҳолда ҳеч нима билан таъминланмаган қоғоз пулларга қарши чиқди. Унинг фикрича пул муомаласи металл билан таъминланган банкнот ва металл монеталарга асосланиши шарт. Қоғоз пуллар, унинг фикрича, худди «қоғоз булка» каби маъносиз нарсадир. К. Кейнс таъкидлашича, олтин ўз табиатига кўра пулдир.

Биринчи жаҳон урушидан сўнг металллизм тарафдорлари олтин монета стандартини қайта тиклаш мумкин эмаслигини тан олиб, ўз назарияларини ҳимоя қилиш мақсадида кўйма олтин стандарти ва олтин девиз стандартига асосланган банкнот ишлаб чиқаришни ёқлаб чиқдилар.

1. Олтин танга стандарти

Олтин танга стандарти дастлаб 18 асрда Англияда ва 19-асрнинг охирларида бошқа мамлакатларда жорий этилди. Бу стандарт олтин монометализми деб ҳам аталди. Олтин танга стандарти олтин стандартининг илк кўринишидир. Бу стандарт биринчи жаҳон уруши бошланишига қадар ҳукм сурди.

Олтин танга стандартига хос бўлган белгилар қуйидагилардан иборат: товарларнинг баҳолари фақатгина олтинда ўлчанарди; олтин танганинг муомалада бўлиши; давлат хазинаси томонидан чекланмаган миқдорда монета зарб қилиниши; кредит пулларни уларнинг номинал бўйича олтинга эркин алмаштириш; олтинни олиб кириш ёки олиб чиқишнинг тақиқланмаганлиги; ички бозор-

да олтин монета ва банкнотлар билан бирга ҳақиқий қийматта (яъни, тўла ҳақиқий қийматта) эга бўлмаган чақалар ва маълум курсга эга бўлган давлат қоғоз пулларининг муомалада бўлиши.

Бу пул тизими мустаҳкам пул тизими бўлиб, инфляцияни инкор этар эди. Муомала учун зарур бўлмаган олтин миқдори яна хазинага қайтар эди. Аммо капитализмнинг инқироzi даврида бу мувозанат издан чиқди. Иккинчи жаҳон уруши даврида урушда қатнашаётган давлатлар (АҚШдан ташқари) ўз банкнотларини олтинга алмаштиришни ва олтинни четга олиб чиқишни бекор қилдилар. Олтин муомаладан суриб чиқарилиб, хазинага айлантирилди.

2. Қуйма олтин стандарти

Биринчи жаҳон урушидан кейин 20 йилларда баъзи мамлакатларда қуйма олтин стандарти жорий қилинди. Бу стандартнинг олтин танга стандартидан асосий фарқи шунда эдики, муомаладаги банкнотлар 12-12,5 кг. олтин қуймаларига алмаштирилди. 12,5 кг.ли қуймага банкнотни алмаштириш учун Англияда 1700 фт. ст., Францияда 215 минг фр. талаб қилинар эди. Бу билан олтин муомаладан халқаро айланувга чиқарилди. Ички айланишда эса бундай имкониятга фақатгина йирик фирмалар ва пулдорлар эга бўлиб қолдилар, холос.

3. Олтин девиз стандарт

Қуйма олтин стандартига кирмаган мамлакатларда банкнотларни бевосита олтинга алмаштириш тикланмади. Бу мамлакатлар ўз кредит пулларини қуйма олтин стандартига кирувчи мамлакатларнинг девизларига (яъни валюталарига) алмаштиришини мўлжалланган эдилар. Бу бир мамлакат валютасининг иккинчи давлат валютасига боғлиқлигини келтириб чиқарар эди.

Пул тизимининг бу кўриниши олтин девиз стандарти номини олди.

1929—33-йиллардаги жаҳон инқирозидан кейин барча мамлакатларда олтин девиз стандартининг баъзи элементларини олтин доллар стандарти ўзида олиб қолди. Бу стандартнинг ўзига хос хусусияти шунда эдики, биринчидан, бу стандартдан фойдаланиш ҳуқуқи фақатгина чет эл эмиссион банклари учунгина сақлаб қолинган эди, иккинчидан, бу стандартда фақатгина

АҚШ доллариғина олтин билан алмашганини мумкин эди холос. 1971 йил декабрь ойидан бошлаб долларнинг олтин паритети бекор қилиниши туфайли олтин стандартининг барча кўринишлари ўз кучини йўқотди.

Олтин стандарти барбод бўлиши ва иқтисодиётни давлат иш-тироқида бошқарилишга ўтилиши билан металл пул назариясининг ўрни бошқа назария билан алмаштирилди. Неометализмнинг асосий камчилиги шундаки, унда иқтисодни давлат томонидан бошқарилиши билан олтинга алмаштирилмайдиган кредит пуллар орасида ички боғлиқлик эътиборга олинмади.

3-§. Номинал пул назарияси

Номинализм қулдорлик тизими давридаги файласуфлар таълимотида юзага келган бўлиб, илк номинализмдир. Биринчи номиналистлар танга таркибини бузиш (танганинг оғирлик миқдорини камайтириш)ни кўр-қўрона мадҳ этувчилар бўлганлар. Емирилиб кетган тангаларни тенг қийматли тангалар билан муомалада бир хилда юрганлигига асосланиб, улар пулнинг металл миқдори эмас балки унинг номинали муҳимдир деб даъво қилиб чиқдилар.

Номинализм XVII-XVIII асрларда пул муомаласи тўла қийматга эга бўлмаган тангалар билан тўлган даврда шаклланди. Худди шу тўла қийматга эга бўлмаган тангалар (қоғоз пуллар эмас) илк номинализмнинг асосида ётар эди.

Худди металлизм назарияси сингари илк буржуа номинализм вакиллари ҳам Англиядан чиқди. Булар епископ, файласуф-идеалист Дж. Беркли (1683-1753й.) ва иқтисодчи Дж. Стюарт (1712-1780 й.)лардир.

Номиналистлар қуйидагича хулосага келдилар: пулни давлат бунёда келтиради; пулнинг қиймати унда кўрсатилган номинали билан аниқланади. Худди шу билан бу назария номинализм деб атала бошланди.

Номинализмнинг асосий хатоси шундаки, бу назария бўйича пулнинг қиймати давлат томонидан аниқланади эмиш. Дж. Беркли пул аслини олганда марка, унинг қандай материалдан ясалганлигининг ва нимани акс эттиришининг аҳамияти йўқ деган ғояни олдинга сурди. Худди шу билан у меҳнат қиймати назариясини ва пулнинг товарлик эканлигини рад этди. Пулнинг умумий қиймат эквиваленти сифатида объектив равишда пайдо бўлиш моҳиятини тушунмай, номиналистлар унинг қиймати

давлатнинг субъектив хошиш иродасига боғлиқ дедилар. Номиналистлар пулнинг қиймат ўлчовини ва баҳолар масштабини аралаштириб юбордилар. Дж. Стюарт пулни тенг бўлган бўлаклардан иборат масштаб деб аниқлади. Шу билан биргаликда географик масштабни тушуниш ва инплатиш мумкин, товар билан қандайдир боғлиқликка эга бўлса, деб ўқтирди.

Номинализмнинг кейинги ривожланиши (асосан Германияда) XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошига тўғри келади. Бу давр номиналистларнинг асосий намоёндаларидан бири Г. Кнап (1842—1926 й.) эди. Г. Кнап ўзининг «Давлат пул назарияси» (1905) асарида айтилишича, пулнинг давлат томонидан белгиланган сотиб олиш қобилияти мавжуд. Шу сабабли ҳам пул давлат томонидан яратилади. Бу назарияни эса у давлат пул назарияси деб атади.

Кнап ва унинг издошлари олдинги номинистлардан фарқли ўлароқ ўз назарияларини тўла қийматга эга бўлмаган тангаларга эмас балки қорғоз пулларга асослаган эдилар. Кнап пул массасини тахлил қилишда давлат хазина билетлари ва алмашганидан тангаларнигина эътиборга олди. Кредит пуллар (вексел, чек, банкнот)ни у алоҳида категория деб қараб, ўз изланишларида уларга эътибор бермади. Бу уларнинг катта хатоси эди. Номиналистларнинг асосий камчиликларидан яна бири шундаки улар пулнинг моҳиятини унинг ҳуқуқий асосидан изладилар.

4-§. Ҳозирги замон пул назариялари: миқдорий назария, монетаризм

Миқдорий назария XVI—XVIII асрларда меркантилистларнинг концепциясига реакция сифатида пайдо бўлди. Бу назариянинг бошловчиси француз иқтисодчи Ж. Боден (1530—1596) эди. У биринчи бўлиб Европада ўша даврда юз берган «баҳолар революцияси»ни очиб беришга ҳаракат қилди. Баҳоларнинг сакрашига сабаб Европага Америка қитъасидан оқиб келган қимматбаҳо металллар бўлганлигини тушунтирди. XVI—XVIII асрларда Европада олтин миқдори 1500 йилда бўлган олтин миқдоридан 16 марта кўпайиб кетган эди. Ж. Боден баҳоларнинг ўзгариши муомаладаги пул миқдори билан аниқланади деб тушунтирди. Шу сабабли ҳам бу назария миқдорий назария деб ном олди. Аммо илк миқдорий назария тарафдорлари пул

миқдорининг баҳога бўладиган таъсирини ва буни қандай йўллар билан ва қайси ҳолларда бўлишини аниқ очиб бера олмадилар.

XVIII асрга келиб бу назарияни инглизлар Д. Юм (1711—1786) ва Дж. Милль (1773—1836) ҳамда француз Шарль Монаскё (1689—1755) ривожлантирдилар. Инглиз иқтисодчиси, файласуф, психолог ва тарихчи Д. Юм ўзининг субъектив идеалистик қарашлари билан қиймат субстанцияси тушунчасини рад этди. Америкадан қимматбаҳо металлларнинг оқиб келиши ва баҳоларнинг ошиши орасидаги тўғри пропорционал боғланишни кўрсатмоқчи бўлиб, у: «пул қийматини унинг миқдори белгилайдиган фикрни илгари сурди. Юм фикрича, товарларнинг баҳоси ва пулнинг қиймати муомалада бўлган товар ва пул ҳажми билан аниқланади. Муомалада пулнинг кўпайиши олдин бир товар баҳосининг ошишига, кейин иккинчи товарнинг ва охир оқибатда барча товарлар баҳосининг муомаладаги пул миқдорига пропорционал равишда ошишига олиб келади. Мана шу пулнинг миқдорий назариядаги пул массаси ўртасидаги боғлиқликни кўрсатади.

Пул массаси Баҳолар даражасининг
ўсиш суръатлари = ўсиш суръатлари.

Демак, товарлар баҳоси ҳаммаша пул миқдорига тўғри пропорционал бўлади. Ҳақиқатда эса янги олтин ва кумуш конларининг очилиши билан бу металллар ўзларида камроқ ижтимоий меҳнатни акс эттира бошладилар.

Шундай қилиб, миқдорий назария вакиллариининг фикрича эдики: пулнинг сотиб олиш қобилияти худди баҳо каби (янги товар баҳоси каби) бозорда аниқланади; муомалада барча чиқарилган пуллар бўлади; пулнинг сотиб олиш қобилияти пул миқдорига тескари пропорционал ва баҳолар ўзгариши пул миқдорига тўғри пропорционал.

Миқдорий назария пулнинг фақат муомала воситаси эканлигини кўра олди, холос. Улар таъкидлашича, пул ва товар массаларининг тўқнашиши натижасида баҳолар белгиланади ва пулнинг қиймати аниқланади. К. Маркс Юмни танқид қилиб, унинг асосий хатоси, «пул муомалага кираётганда қийматга эга эмас, товар эса баҳога эга эмас» деган нотўғри тахминида эди деб ёзган эди.

Уларнинг иккинчи хатоси шунда эдики, улар ҳамма пул массаси фақат муомалада бўлади деб қарашган. Аслида қиймат қонунига мувофиқ муомала учун зарур бўлган пул миқдорини аниқловчи иқтисодий қонун мавжуд. Муомалада бўлган ҳақиқий нақд пулга, ҳар қандай пул миқдори эмас балки, шу давр учун зарур бўлган, тўлов муддати узайтирилган, ҳисоб-китоблар ва пул бирликларининг айланишида банд бўлган пуллар киради.

Миқдорий назария хазинанинг металл пул муомаласида стихияли ростловчи восита эканлигини рад этади.

Замонавий миқдорий назария қоғоз пуллар муомаласига асосланган. Бу назария А. Маршалл, америкалик И. Фишер, шведлар Г. Нассель ва Б. Хансен, иқтисодчи А. Пигу, монетарист М. Фридмен тадқиқотларида ўз аксини топди.

Америкалик иқтисодчи, статистик ва математик И. Фишер (1867—1942 й.й) пулнинг миқдорий назариясига янги сифат киритди. У пулнинг меҳнат қийматини рад этди ва пулнинг «сотиб олиш қуввати»га асосланди.

Миқдорий назарияни математик йўл билан исботламоқчи бўлган И. Фишер пулнинг «сотиб олиш қувватига» таъсир этувчи олти факторни кўрсатди:

M — муомаладаги нақд пул массаси;

V — пулнинг айланиш тезлиги;

P — ўрта (тортилган) баҳо;

Q — товарлар миқдори;

M^1 — банк депозитлари йиғиндиси;

V^1 — депозит-чек муомаласи тезлиги.

Товарлар учун тўланган пул йиғиндиси, товарлар йиғиндисининг товарлар баҳосига кўпайтмасига тенг:

$$MV = PQ$$

Бу тенгламани Фишер «алмашинув тенгламаси» деб атади. Юқоридаги формула асосида муомаладаги пул массасини топиш мумкин.

$$M = \frac{PQ}{V}$$

Энди Фишер назариясининг баъзи камчиликларини кўриб чиқсак. Биринчидан, у товарлар баҳолари йиғиндиси ўрнига, барча товарлар миқдорининг ўртача тортилган баҳоларини олади. (PQ). Унинг фикрича, товарлар бозорга баҳога эга бўлмаган

ҳолда кириб келади, қиймат назариясига кўра эса, товар бозорга баҳо билан киради. Демак, баҳони товардан ажратиш мумкин эмас. Иккинчидан, Фишер V ва Q ўзгарувчиларини узоқ вақт оралиғида ўзгармас (бир маромли) деб олди. Бунинг натижасида эса иккита эрксиз ўзгарувчи — пул миқдори ва баҳо қолади.

Учинчидан, бу икки ўзгарувчиларнинг ўзаро боғлиқлигидан келиб чиқиб, Фишер бир томонлама худоса қилиб баҳолар кўлами натижа бўлиб, у бошқа омиллар ўзгаришига сабаб бўла олмайди дейди. Пулнинг миқдорий назарияларидан бири Кембриж ёки касса қолдиқлари назариясидир. Бу назарияни А. Маршалл, А. Пигу кейинчалик Ж. Кейнс тарғибот қилган. Бу ғоя бўйича пул ҳаракатининг боши бўлиб жисмоний ва ҳуқуқий шахсларнинг ихтиёрида бўлган пуллар (касса қолдиқ пуллари) ҳисобланади. Касса қолдиқларидан А. Пигу фикри бўйича истъомол фондлардан ташқари сугурта фонди, инвестиция бўйича жамғарма фонди ташкил қилиниши керак. Пигу тенгламаси «алмашув тенгламаси»дан фарқ қилади. Яъни унда янги кўрсаткич «жамғарма коэффициенти» қўлланилган бўлиб, кўнидаги кўринишда ифодаланади:

$$M = K_x R_x P$$

бунда, K — коэффициент ёки RP нинг бир қисми (пул шаклида), касса қолдиғи; P — P нинг пул шаклидаги қисми; R — маълум давр ичида ишлаб чиқаришган реал маҳсулот ҳажми. Масалан, RP — 800 млрд. доллар бўлса, K унинг $1/8$ қисмини ташкил қилади. У вақтда $M = 800 \text{ млрд.} : 8 = 100 \text{ млрд. доллар}$. Демак, яратилган ялпи маҳсулотни кўрсатилган баҳода жойлаштириш учун RP дан 8 марта кам бўлган пул массаси зарур.

Ҳозирги замон монетаризми. Монетаризм пул назарияси 1950 йиллар ўртасида пайдо бўлган. Бу оқимнинг кўзга кўришган намоёнласи М Фридман ҳисобланади, у Чикаго университетининг профессори, иқтисод соҳасидаги Нобель мукофоти лауреати. Бу оқимга М. Фридмандан ташқари К. Бруннер, А. Мольцер, Д. Лейдлер, Ф. Кейген ва бошқа иқтисодчилар киради.

Пул назарияда катта муваффақият қозонган ғоя Фридманнинг пулнинг миқдорий назарияси бўлиб, у муомаладаги пул миқдори ўзгариши билан товар баҳолари ўзгариши ўртасидаги боғлиқликни, монетар сийёсат назарияси, яъни жамиятда бўлган иқтисодий тебранишлар пул массасининг ўзгариши туфайли бўлиши, пулнинг иқтисодий самарадорликка таъсири кабиларни

ёқлаб чиқади. Ҳозирги замон монетаризмига бир гуруҳ иқтисодчилар қаламига мансуб «Пулнинг миқдорий назариясига оид тадқиқотлар» (1956 йил) деб номланган асар билан асос солинди. Унинг бош ғояси-иқтисодий ўсишнинг бозор механизми таъминлайди, бу механизмнинг асосий воситаси пул ҳисобланади деган хулосадан иборат. Монетаризм пулни олқишловчи назариядир. Монетаристлар иқтисодий ўсишнинг энг муҳим шарти инфляцияни даф этиш ва пулни соғломлаштириш, пулни ҳўжалик муомаласи воситасига айлантириш деб қарайдилар. Уларнинг фикрича, давлатнинг иқтисодиётга аралашини пул муомаласини тартибга солиш билан чекланиши керак

Монетаристлар илгаридан маълум бўлган пулнинг миқдорий назариясига бориб туташадиган «барқарор пул» назариясини олға сурадилар. Улар пул ва иқтисодий фаоллик ўртасида узвий боғланиш борлигини қайд қилиб, иқтисодий инқирозларнинг сабабини пул муомаласидаги бузилишлардан ахтардилар: Пулнинг етишмай қолиши иқтисодий ўсишни сусайтира бориб, турғунлик ҳолатини келтириб чиқаради, бу эса дастлаб юзароқ тангликка, сўнгра эса чуқур иқтисодий тангликка олиб келади. Бинобарин, иқтисодий цикл пул миқдорига боғлиқ, бу ўз навбатида пул эмитенти бўлган Марказий банк фаолиятига боғлиқ. Пул-кредит сиёсатини ўзгартириб тангликдан чиқиш ва иқтисодни ривожлантириш мумкин. Монетаристлар иқтисодиётда бош масала ишлаб чиқариш ва пул массасининг теңлигити бўлиб, шу орқали макроиқтисодий мувозанат ҳосил этиш мумкин деб ҳисоблайдилар.

М. Фридмен касса қолдиғи талаби миллий даромад, депозит баҳо, қоғозлар, товарлар баҳосининг ўсиши ва бошқа омилларни кўрсатади ва бошқа омилларга боғлиқ эканлигини таъкидлайди ва уни қуйидаги формула бўйича ифодалайди.

$$M_c = f(Y \times X) \text{ бу ерда:}$$

M_c — режалаштириладиган касса қолдиғи,

f — Y , X ларнинг ўзгарувчан функцияси,

Y — миллий даромад,

X — юқорида келтирилган жами омиллар.

h , p , u , i — бошқа таъсир этувчи омиллар.

Фақат монетаризм эмас, балки бошқа назариялар ҳам пул массаси билан ишлаб чиқариш ўртасида боғланиш мавжудлигини тан олади. Фарқ шундаки, монетаризм бу боғланишнинг бош

масала деб қарайди. Унинг намаёндалари пул массасига таъсир этувчи чора-тадбирлар давлат инвестициясидан фарқлироқ дарҳол иқтисодий вазиятга таъсир этади деб қарайдилар.

Монетаристлар иқтисодиётга амалий жиҳатдан ёндашиб, пул массасини йилига ўртача 3% оширишни тавсия этишади.

Аммо монетаристлар кейинги пайтларда иқтисодиётда юз берган ўзгаришларни инобатга олиб, пул массасини доимий равишда ва бир меъёрда олиб, боришни маъқул деб биладилар. Бу меъёр шундайки, пул миқдорининг ўсиши меҳнат унумдорлигининг ўсиши суъратига нисбатан 1-2% юқори бўлиши керак. Бунинг бир меъёрда ўсиб бориши иқтисодиётни барқарорлаштиришга ва цикли тебранишларини чеклашга имкон беради.

Монетаристлар тавсияларига биноан бир қатор мамлакатларда қонун йўли билан пул массаси аниқ белгиланади ёки юқори, қуйи чегараси кўрсатилади. Монетаризм учун бош масала антиинфляцион сиёсатни асослашдир. Монетаризм тавсиясига асосланган баъзи мамлакатларда пул миқдори устидан қатъий назорат ўрнатиш, инфляциянинг олдини олиш, иқтисодий ўсишга ижобий таъсир кўрсатмоқда.

5-§. Инфляция, унинг моҳияти ва сабаблари

Инфляция латинча «inflation» сўзидан олинган бўлиб, «пиши», «бўртиши», «кўпчиши» деган маънони англатади. Бу сўз XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб иқтисодчилар томонидан иқтисодий термин сифатида ишлатилгунга қадар, у тиббиётда хавфли ўсма касалини ифодалашда қўлланилган.

Тарих ҳақиқатда ҳам бу сўзнинг ҳар томонлама хавфли эканлигини кўрсатди. Чунки инфляция қандайдир алоҳида олинган бозорда товарлар ва хизматлар нархининг ўсишидангина иборат бўлмасдан, бу умумиқтисод учун хавфли ҳолисадир. Инфляция сўзининг иқтисодий маъноси - муомалада мавжуд бўлган товарлар ва уларнинг баҳосига нисбатан кўп пул чиқариш демакдир.

Иқтисодда инфляциянинг якуни товарлар баҳосининг ўсишига, қониқтирилмаган, лекин қисман тўланиши мумкин бўлган талабларнинг вужудга келишига олиб келади. Одатда инфляциянинг бу тури — классик инфляция деб юритилади.

Инфляция сўзи пул муомаласи соҳасида АҚШнинг Шимолӣ ва Жанубий штатлари ўртасида граждaнлар уруши бўлганда муомалага жуда кўп миқдорда (450 млн. грин бек) қоғоз доллар

чиқарилган вақтдан бошлаб қўланила бошлаган. Уларнинг со-
тиб олиш қobiliяти икки йилдан кейин 50 фоизларгача тушиб
кетган. Агар тарихга эътибор берадиган бўлсак, уруш ва бошқа
офатлар сабабли давлат харажатларининг ошиб кетиши, инфля-
ция билан узвий боғлиқ. Масалан, Англияда кучли инфляция
XIX асрнинг бошида Наполеон билан уруш даврида, Францияда
француз революцияси даврида, Россияда XIX асрнинг
ўрталарида намоён бўлган. Германияда жуда юқори суръатлар-
даги инфляция 1923 йилларда бўлиб, муомаладаги пул массаси
496 квинтиллион маркагача етган ва пул бирлиги триллион мар-
та қадрсизланган. Бу тарихий мисоллар кўрсатадики, инфляция
ҳозирги давр жараёни бўлмасдан, тарихан мавжуд жараёндир.

Инфляция ва унинг ривожланиши алоҳида олинган мамла-
катда маълум хусусиятларга эга бўлиши мумкин. Ҳозирги давр
инфляцияси, ўтган давр инфляциясидан фарқ қилувчи хусусият-
ларга эга. Олдинги инфляциялар вақтинчалик бўлиб, улар одатда
уруш вақтида ҳарбий харажатларни қоплаш учун қоғоз пуллар
чиқарилиши натижасида юзага келган. Бирор даромад олмасдан
туриб, яъни ишлаб чиқариш ва товар айланиши суръатларини
оширмасдан, ёки бу кўрсаткичлар камайиб кетган ҳолда давлат
томонидан бўладиган харажатларни молияланнинг асосий
йўлларида бири қоғоз пулларни муомалага чиқаришдан иборат
бўлган. Натижада муомалага чиқарилган пуллар, муомала учун
зарур бўлган олтин миқдоридан ошиб кетган ва пулнинг реал
қиймати унинг номинал қийматидан тушиб кетган, яъни,
ҳақиқатда пул бирлиги ўзида кўрсатилганидан кам олтин
миқдорни ифода қила бошлаган.

Олдинги инфляцияларнинг яна бир хусусияти шундаки, улар
маълум даврда намоён бўлган. Ҳозирги давр инфляцияси эса одат-
да доимий (хроник) характерга эга бўлиб ҳужажиқ ҳаётининг барча
соҳаларини қамраб олиши билан, пул омилларидан ташқари бошқа
иқтисодий омилларга таъсир қилиши билан фарқланади.

Охирги йилларда инфляция тез-тез учраб турадиган жараён
бўлиб, сифати ҳам ўзгариб бормоқда. Бунинг сабаби шундаки,
ҳозирги кунлардаги инфляция: биринчидан, узлуксиз
баҳоаларнинг ошишига; иккинчидан пул муомаласи қонунининг
бузилиши натижасида умумхужалик механизмининг ишдан
чиқишига олиб келади. XX аср инфляциясининг асосий сабаби
товар камёблигигина бўлиб қолмасдан, ишлаб чиқариш ва қайта
ишлаб чиқаришда кризислар мавжудлиги билан ифодаланади.

Ҳозирги давр инфляцияси, биринчидан; пул талабининг товар таклифидан ошиши натижасида пул муомаласи қонунининг бузилиши; иккинчидан; ишлаб чиқаришга кетадиган харажатлар салмоғининг ўсиши натижасида товарлар баҳосининг ошиши ва шу сабабли пул массасининг ортиб бориши билан ифодаланади.

Инфляциянинг асосий сабаби халқ хўжалигининг турли соҳалари ўртасида вужудга келган номутаносибликдир. Бу авваллам бор жамғарма ва истеъмол ўртасидасидаги, талаб ва таклиф, давлатнинг даромадлари ва харажатлари ўртасидаги, муомаладаги пул массаси ва хўжаликларнинг нақд пулга бўлган талаби ўртасидаги номутаносибликлардан иборатдир.

Инфляцияни юзага келтирувчи омилларга қараб унинг сабабларини ички ва ташқи сабабларга бўлиш мумкин.

Инфляциянинг ички омиллари монетар-пул сиёсати билан ҳамда хўжалик фаолияти билан боғлиқ турларга бўлинади. Хўжалик фаолияти билан боғлиқ омиллар бу хўжаликдаги ва иқтисоддаги мутаносибликнинг бузилиши, ишлаб чиқаришда якка ҳукмронликка йўл қўйиш, иқтисоднинг циклик ривожланиши, инвестициялашда номутаносиблик, баҳоларни ташкил қилишда давлатнинг якка ҳокимлиги, кредит сиёсатининг нотўғри олиб борилиши ва бошқалар ҳисобланса, пул билан боғлиқ омилларга давлат молияси соҳасидаги инқирозлар; давлат бюджетининг дефицити, давлат қарзларининг ўсиши, пул эмиссияси, пул муомаласи қонунининг бузилиши, кредитлашда автоматизмга йўл қўйиш ва бошқалар киради.

Инфляциянинг ташқи омилларига жаҳон иқтисодида бўлган инқирозлар, (хом-ашё, ёқилғи, валюта бўйича) давлатнинг валюта сиёсати, давлатнинг бошқа давлатлар билан бўладиган ноқонуний операциялар ва бошқалар киради.

Хулоса қилиб айтганда, ижтимоий ишлаб чиқариш ривожланишида юзага келувчи диспропорциялар сабабли товарлар ва хизматлар баҳосининг умумий ёки тўхтовсиз ўсиши ва натижада пул муомаласи қонунининг бузилиши, оқибатда пул бирилигининг қадрсизланиши инфляция деб айтилади.

Инфляция қуйидаги шаклларда намоён бўлади:

1. Товар ва хизматлар баҳосининг узлуксиз ва тартибсиз ўсиб бориши натижасида пулнинг қадрсизланиши ва унинг сотиб олиш қобилиятининг тушиб бориши;

2. Чет эл валютасига нисбатан миллий валюта курсининг тушиб кетиши;

3. Миллий пул бирлигида олтин нархининг олиб бориши ва бошқалар.

Баъзи бир иқтисодчиларимизнинг¹ фикрича инфляция - бу барча товарлар баҳоларининг ошишини билдирмайди. Инфляция жуда тез ўсган тақдирда ҳам айрим товарлар баҳоси барқарор бўлиб қолиши, бошқаларники тушиши ҳам мумкин экан. Бизнинг фикримизча, бундай хулосалар 70-80 йилларнинг инфляциясига мос келиши мумкин.

Албатта, инфляция даврида баҳоларнинг ошиши доим бир хил суръатларда бўлмасдан, сакраб турадиган бўлиши мумкин. Лекин, баъзи товарлар баҳосининг тушиши ёки барқарор бўлиб туриши XX асрнинг инфляцияси учун мос деб тўлиқ ишонч билан уқтира олмаймиз. Баъзида давлат аралашуви билан аҳоли истеъмоли учун зарур бўлган айрим товарлар баҳоси маълум даврда барқарор ушлаб туриш мумкин, аммо инфляциянинг кучайиб бориши шу товарлар баҳоларининг ҳам охир оқибатда ошишига олиб келади. Бизнинг фикримизча, баҳолар ошиши тўғрисида гапирганда, инфляция даражасида баҳолар ошиши ва умуман баҳолар ошиши тушунчаларини тўғри талқин қила олиш керак. Масалан, ҳамма вақт ҳам баъзи товарлар баҳосининг ошиши инфляцияни англатмаслиги мумкин. Товарлар баҳоси ошиши инфляция бўлмаган даврда, олтин пул муомаласи шароитида ҳам бўлиши мумкин.

6-§. Инфляциянинг турлари ва тоифалари

Халқаро амалиётда бозорда товарлар ва хизматлар баҳосининг ўсиб боришига қараб инфляцияни бир неча турларга бўлиш мумкин:

— судралувчи инфляция. Баҳоларнинг ўртача йиллик ўсиши 5-10% дан ошмайди. Инфляциянинг бу тури кўпроқ ривожланган мамлакатларга хос бўлиб, мамлакат иқтисодий ривожланиш даражасига қараб баҳолар ошиши 3-4% атрофида ҳам бўлиши мумкин. Бу инфляция, аксинча, ишлаб чиқаришни янада ривожлантиришни рағбатлантирувчи омил сифатида намоён бўлиши мумкин. Пулнинг қиймати барқарорлигидаги ўзгариш сезилмаслиги мумкин;

¹ Кэмбелл Р., Макконел, Сленд Л. Брю «Экономика» М.: 1993 г. с. 163, Жураев Т.Т., Жураев А.Д. «Пул капитал ва ҳазина моллари бозори. Молия, кредит-банк тизими ва давлатнинг солиқ сиёсати» Т.: 1994 й.

— шидатли инфляция. Баҳоларнинг ўрта йиллик ўсиши 10-100% (баъзида 200% гача) бўлиши мумкин. Инфляциянинг бу тури ривожланаётган мамлакатларда кўпроқ учрайди;

— гиперинфляция. Баҳоларнинг ўсиш суръатлари йилига 200% дан ошиб кетади. Бу инфляция мамлакатлар иқтисодий ривожланишининг инқирозли даврига мос келади ва у иқтисодиёт таркибий қисмларини ўзгариши билан боғлиқ. Ҳозирги даврда ХВФ баҳолар ойига 50%дан ошган ҳолатни гиперинфляция деб қабул қилган. Гиперинфляция даврида баҳолар кун сайин ошиб боради ва баҳолар билан иш ҳақи ўртасидаги фарқ жуда юқори бўлади. Аҳолининг яшаш шароити қийинлашади, корхоналар фаолияти ёмонлашади. Хўжалик фаолияти, бозор фаолиятида натураллашув авж олади.

Инфляциянинг келиб чиқиш сабабларига қараб унинг икки тоифасини кўрсатиш мумкин: талаб инфляцияси ва ишлаб чиқариш билан боғлиқ инфляция (таклиф инфляцияси).

Талаб инфляцияси. Инфляциянинг бу ағънавий тури талаб ошиб кетганда юзага келади. Ишлаб чиқариш соҳаси аҳолининг талабини тўла қондира олмайдиган ҳолда, таклифга нисбатан талаб ошиб кетади. Натижада товарлар баҳоси ўсади. Кам миқдордаги товарларга кўп миқдорда пул массаси тўғри келади.

Талаб инфляциянинг юзага келиш сабаблари қуйидагилардан иборат.

а) ҳарбий харажатларнинг ўсиши ва иқтисоднинг милитарлашуви. Ҳарбий техника сотиб олиш ва бошқа ҳарбий харажатларни қоплаш билан боғлиқ бўлган жараёнлар муомалага керагидан ортиқча пул чиқаришнинг омили ҳисобланади.

б) давлат қарзларнинг ўсиши ва бюджет дефицитининг мавжудлиги. Бюджет дефицити одатда заёмлар чиқариш ёки банкнотлар эмиссия қилиш йўли билан қопланади. Бу ўз навбатида қўшимча муомала воситалари бўлишига, қўшимча талаб юзага келишига олиб келади. Ўзбекистонда бюджет дефицити юқорилардан ташқари 1996 йилдан бошлаб давлат қисқа муддатли мажбуриятларини (ДҚМ) сотиш орқали ҳам қопланмоқда.

в) халқ ҳўжалигига ортиқча кредитлар бериш натижасида муомалада кредит билан боғлиқ муомала воситалари юзага келади. Булар товар ва хизматларга бўлган талабни оширади.

г) чет эл валютасининг мамлакатга кириб келиши ва унинг миллий валютага алмашинуви натижасида, муомалада пул масса-

си ортиб боради, миллий пулга нисбатан чет эл валютанинг қадри ошади.

д) халқ хўжалигининг етакчи тармоқларини керагидан ортиқча инвестициялаш ҳам айланишгага қўшимча пул эквивалентларини чиқаришга олиб келади.

Шундай қилиб, талаб инфляцияси умумий талабнинг ўсиши натижасида баҳолар ўсиши билан намоён бўлади.

Ишлаб чиқариш билан боғлиқ (таклиф) инфляция.

Бу инфляциянинг сабаблари қуйдагилар бўлиши мумкин:

а) ҳар хил жараёнлар ва таркибий ўзгаришлар туфайли меҳнат унумдорлигининг пасайиши натижасида маҳсулот ишлаб чиқаришга кетган харажатлар ошади. Умуман, халқ хўжалиги бўйича ишлаб чиқариш ҳажми, бинобарин, товарлар бўйича таклиф қисқаради ва товарлар баҳоси ошади. Корхоналарнинг фойда ҳажми қисқаради.

б) ҳар хил янги хизмат турлари пайдо бўлади ишлаб чиқаришга нисбатан кам меҳнат унумдорлигида юқори иш ҳақи олишга имконият туғилади. Натижада товар ва хизматларга бўлган баҳо ошиб боради.

в) аҳолини социал жиҳатдан ҳимоялаш мақсадида иш ҳақининг ошиши, товарлар баҳосининг ошишига олиб келади ва яна иш ҳақи ошади ва ҳ.к. Бу занжир узлуксиз давом қилиши мумкин.

Инфляцияда нафақат чакана баҳо, балки улгуржи баҳо ҳам ошиб боради. Ғарб мамлакатларида инфляциянинг асосий кўрсаткичи қилиб чакана баҳоларнинг ўзгариши (ошиши) қабул қилинган. Агар маълум даврда баҳолар икки марта ошса, пул ҳам икки марта қалрсизланган деб ҳисобланади.

Чакана баҳолар ўсишини ҳисоблаш маҳсус давлат органлари томонидан аниқланадиган баҳолар индексига асосланади. Баҳолар индексини ҳисоблашнинг бошланғич нуқтаси қилиб (юз фоиз деб) базис йили олинади ва жорий йилда баҳолар ўзгариши, ўртача йиллик ўсиш суръати ҳисоблашнинг мумкин.

Баҳолар индекси жорий йилдаги товарлар ва хизматлар баҳоси йиғиндиси, яъни, товарлар «бозор савати» баҳосининг шу товар ва хизматларнинг базис йилдаги умумий баҳоси, яъни «бозор савати» баҳосига нисбати сифатида аниқлашнинг мумкин. Юқоридаги фикрни қуйидаги формула орқали ифода қилиш мумкин.

$$= \frac{\text{жорий (1997) йилда баҳолар индекси} = \text{жорий (1997) йилда "бозор савати" баҳоси}}{\text{базис йилда айнан "бозор савати" баҳоси (масалан 1990 йил)}} \times 100$$

Баҳолар индексини ҳисоблашда истеъмол товарлар баҳосининг индекси катта аҳамиятга эга. Баҳолар индекси турли усулларда баҳолар даражасини солиштиришга имкон беради. Жорий йилдаги баҳолар индексининг базис йилдаги баҳолар индексига нисбатан ошиши - инфляция «Баҳолар даражасининг ошиши» дан, баҳолар индексининг камайиши-дефляция-«Баҳолар даражасининг камайиши» дан dalolat беради.

Айтайлик базис давр 1990 йил бўлсин (баҳолар даражаси 100% деб оламиз) ва 1997 йилда баҳо даражаси 350. Демак 1990—1997 йилларда баҳолар 3,50 марта ёки 250% га ошган, ёки 1990 йилда бирор товар 100 сўм турган бўлса, 1997 йилда шу тоавар 350 сўм туради.

Истеъмол товарлар баҳоси индексидан ташқари баъзи гуруҳ товарлар ва хизматлар масалан, кийим, пойабзал транспорт, уй жой хизматлари ва бошқалар бўйича баҳолар индексларини ҳисоблаш мумкин.

Баҳолар индексига асосланиб инфляция суръатларини аниқлаш мумкин. Бунинг учун жорий йил баҳолар индексидан базис давр баҳолар индексини чегириб, базис давр баҳолар индексига бўламиз. Масалан, 1990 йилда истеъмол товарларнинг баҳо индекси 110, 1997 йилда 140 бўлса, 1997 йилда инфляция суръти қуйидагича аниқланади:

$$\text{Инфляция суръати} = \frac{140 - 110}{110} \times 100 = 27,27\%$$

Демак, 1997 йилда инфляциянинг ўсиш суръатлари тахминан 27,3% тенг бўлади.

Инфляциянинг ўсиш суръатлари тўғрисида гапирганда, унинг ривожланишини сон жиҳатдан аниқланишининг бошқа йўли ҳам mavjud. Бу усул «70 лар қондаси» деб аталади. Агар ҳар йили инфляция даражаси маълум бўлса, баҳолар икки карра ошиши учун неча йил керак эканлигини аниқлаш мумкин. Бу учун «70» ни ҳар йилги инфляция даражасига бўлиш керак. Масалан, инфляциянинг ҳар йиллик даражаси 5% бўлса, баҳолар даражаси 14 йилдан кейин, икки карра ошиши керак. Агар ҳар йиллик ин-

инфляция даражаси 20% бўлса, баҳолар даражаси 3 йилдан кейин икки карра ошиши керак.

Шуни таъкидлаш керакки, бу усул ҳамма вақт ҳам, масалан, инфляциянинг ўсиши суръатлари юқори, (ҳар куни, ойда ўзгариб борадиган) бўлса, қулай ҳисобланмайди «70 лар қоидаси» аҳоли жамғармаларининг, реал ёки миллий маҳсулот ҳажмининг икки марта ошиши учун неча йил керак эканлигини тўғри аниқлаб беришга имкон беради.

Пулни қадрсизланиш даражаси алоҳида олинган мамлакатда ҳар хил бўлиши мумкин. Инфляция даражаси ривожланган мамлакатларда пастроқ ва у тез ўтиши, иқтисодий жиҳатдан кам ривожланган мамлакатларда унинг даражаси юқори, сурункали ва «даволаниш» ҳам кўпроқ вақт талаб қилиши мумкин. Масалан, 1971-1987 йилларда баҳолар ўсиш суръатларини оладиган бўлсак, у ривожланган мамлакатларда 4,9% дан (Германия), 71% (Жазоир) гача бўлса, ривожланаётган мамлакатларда 8,5% дан (Ҳиндистон), 153%га (Аргентина) етган. Инфляциянинг намоён бўлиши ҳар бир мамлакат иқтисодининг ривожланиш даражасига, миллий хўжалик фаолиятига ва хусусиятига, миллий анъналарига, минтақавий, иқтисодий ва сиёсий ривожланиш хусусиятларига боғлиқ.

Ривожланган мамлакатларда инфляциянинг шароит ва омиллари ҳар хиллигини ҳисобга олиб уни қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин.

Биринчи гуруҳга ривожланаётган Лотин Америка мамлакатлари — Аргентина, Бразилия, Перу кабилар киради. Бу давлатларга сурункали давлат бюджети дефицити, иқтисодий мувозанатнинг йўқлиги, асосий ва айланма фондлар қийматининг доимо индексация қилиниши, миллий валюта курсининг чет эл валютасига нисбатан тушиб бориши пул қадрсизланишининг омиллари ҳисобланади.

Бу мамлакатларда сурункали бюджет дефицитини эмиссия йўли билан молиялаштириш натижасида йиллик пул қадрсизланиши бир неча минг фоизга етиши кузатилган.

Лотип Америкаси мамлакатларида чакана баҳолар динамикаси
(йилда ўзгариш, %)

Мамлакатлар	йиллар	1987	1989	1990
Никарагуа		1347,9	3452,4	8500,0
Перу		114,5	2948,8	8291,5
Аргентина		174,8	3731,0	1832,5
Бразилия		365,9	1765,0	2359,9

Аргентина, Чили каби мамлакатларда инфляция пул қадрини емириб ташлаши натижасида оддий бирор товарни сотиб олиш учун бир неча миллион пул бирлиги зарур бўлган.

1983 йили июнгача, яъни муомалада эски песо бўлган даврда Аргентинада бир жуфт туфли етти миллион песо, енгил машина сотиб олиш учун бир неча миллиард песо керак бўлган. Бу ҳол ҳисоб-китобларни олиб боришда, пул муомаласида жуда қатта қийинчилик туғдирган. Бир неча марта ўтказилган депоминациялар пул қадрсизланишини тўхтатишга асос бўла олмаган. Лотип Америкаси мамлакатларида бўлган инфляция даражасини баҳолар индексидан ҳам кўриш мумкин. Бу мамлакатларда баҳолар индекслари бир неча сонлардан иборат бўлган. Масалан, Чилида 1971-1984 йилларда баҳолар индекси 842162 ёки бу кўрсаткич шу йилларда баҳолар 8,4 минг марта ошганини, Аргентина учун шу индекс 436432250, бу баҳолар 436 минг марта ошганини билдиради. Юқоридаги жадвал маълумотлари кўрсатиб турибдики, 1990 йилда Никарагуада товарлар баҳоси 8500%, Перуда — 8291,5%, Бразилияда — 2359,9% га ошган.

Иккинчи гуруҳ мамлакатлар: Колумбия, Эквадор, Венесуэла, Эрон, Сурия каби мамлакатларда ҳам иқтисодий мувозанатнинг йўқлиги, молиявий сиёсатдаги камчиликлар (дефицитни молиялаштириш, халқ хўжалигига кўп кредитлар ажратиш) инфляциянинг бзага келишини таъминламоқда. Бу мамлакатларда инфляция шиддатли характерга эга бўлиб, баҳоларнинг йиллик ўсиши 30-40% атрофида, баъзида ундан юқори бўлади. Инфляция суръатига қараб жамғармалар, тўловлар бўйича индексация ўтказиб борилади, ишсизлик ошиб бормоқда.

Учинчи гуруҳга Ҳиндистон, Индонезия, Покистон, Таиланд, Филиппин каби мамлакатлар киради. Бу мамлакатларда чекланган иқтисодий мувозанат мавжуд бўлиб, экспортдан

валюта тушуми анча юқори. Йиллик инфляция суръати 5-20% атрофида ва қисман индексация ўтказиб турилади.

Тўртинчи гуруҳ давлатлар - Сингапур, Малайзия, Жанубий Корея, Бахрайн, Арабистон учун — иқтисодий мувозанатнинг мавжудлиги, инфляция суръатларининг сустлиги ҳосилдир. Бу мамлакатлардаги инфляция 2-6%ни ташкил қилади ва судралувчи инфляция деб қараш мумкин.

Бу мамлакатларда товарлар ва хизматлар баҳоси ошishi устидан қаттиқ назорат олиб борилади. Ишсизлик бошқа мамлакатларга нисбатан кам, иқтисоди ривожланган бозор шароитида бошқарилади. Экспорт ҳажми ва чет эл валютаси тушумининг юқорилиги, инфляциянинг олдини олишда катта роль ўйнайдиган омил ҳисобланади.

Ўзбекистондаги инфляция бу мустақил Ўзбекистон заминида вужудга келган инфляция эмас. Тарихан бу инфляция собиқ иттифоқда юзага келган. Бу инфляциянинг умумий иқтисодий сабаби давлат бошқарувида иқтисодга нисбатан сиёсатга кўп эътибор берилганлигидир. Натижада ишлаб чиқариш суръатлари тушиб кетди. Товар камёблиги яширин жараён бўлиб, товарларни ишлаб чиқариш учун кўп харажат қилинса-да (хом-ашёларнинг нархи юқорилиги туфайли) товарлар паст баҳода сотилган. Фарқ давлат бюджетида қолгана борган. 1992 йилнинг бошидан эркин баҳоларга ўтиш натижасида (озиқ овқат ва ёқилғи ресурсларидан ташқари) инфляция ошқор юзага чиқди ва тез суръатлар билан авж олди. Шу туфайли Ўзбекистондаги инфляция собиқ иттифоқ даврида юзага келган инфляциянинг қолдигидир ва уни «даволаш» узоқ вақтни талаб қиладиган жараёндир.

Собиқ иттифоқда, жумладан Ўзбекистонда 90-йиллардаги инфляциянинг асосий сабаблари — иқтисодий мувозанатнинг йўқлиги, ишлаб чиқариш суръатларининг тушиб кетиши натижасида режали иқтисодиётдаги инқироз:

— маҳсулотлар сифатининг, меҳнат унумдорлигининг пастлиги;

— ишлаб чиқаришда харажатлар салмоғининг ошиб кетиши, беҳуда сарфлар, иқтисод принципларига риоя қилмаслик ва бошқалар ҳисобланади.

Ундан ташқари, ривожланган бозор шароитига ўтмасдан туриб баҳоларнинг эркинлашуви, товар массаси устидан баъзи тармоқларнинг яқка ҳукмронлик ўрнатиши, баҳоларни хоҳлаганча бошқариш, кредит, молия сиёсатларининг нотўғри

олиб борилиши, иқтисоднинг «долларлашуви», «рубль зона» сининг емирилиши, валюта тупумлари ва миллий бойликнинг четга оқиб кетиши ва бошқалар инфляция жараёнининг янада ривожланишига олиб келган.

Инфляция жамиятнинг ривожланишига салбий таъсир кўрсатади.

1. Мамлакат иқтисодий аҳволини танг ҳолга олиб келади:

— ишлаб чиқариш ҳажми тушиб кетади, баҳоларнинг ошиб бориши ишлаб чиқариш истиқболларига тўғоноқ бўлади.

— капиталнинг асосий қисми ишлаб чиқаришдан савдо (муомала) соҳасига, воситачилик соҳасига оқиб ўтади. Чунки ишлаб чиқаришдан кўра савдо соҳасидаги капитал тезроқ ва кўпроқ фойда келтиради;

— баҳоларнинг ўзгариб туриши олиб-сотарликни ривожлантиради, арзон вақтида олиб, қиммат бўлганда сотиш жараёни, товар заҳираларини яшириш жараёнлари авж олади;

— кредит бериш жараёнлари чекланган бўлади, қарз олувчилар кўпаяди-ю, қарз берувчилар сони қисқаради, чунки қарз берган ютказиши мумкин;

— давлатнинг молия ресурслари қадрсизланади ва ҳ.к.

2. Аҳолининг кам даромад олувчи қисмининг социал жиҳатдан аҳволи ёмонлашади. Уларнинг реал даромадлари камаяди. Номинал даромаднинг баҳолар ўсишидан тушиб кетиши натижасида аҳолининг ҳаёт даражаси пасаяди. Айниқса, нафақа, давлат ташкилотларидан маош олувчиларнинг аҳволи қийинлашиши мумкин. Инфляция аҳоли жамғармаларининг қадрсизланишига олиб келади. Баъзида инфляция аҳоли баъзи қатламларининг (савдо-сотиқ соҳасида) бойишига олиб келади.

Давлат аҳолининг даромадлар даражасини тенглантириш мақсадида даромад ва солиқларни индексация қилиб боради.

7-§. Инфляцияга қарши сиёсатнинг шакл ва усуллари

Инфляциянинг ҳар томонлама авж олиб кетиши мамлакатда социал ва иқтисодий жиҳатдан қарама қаршилиқлар юзага келишига олиб келади. Шунинг учун давлат инфляциянинг олдини олиш, пул муомаласини барқарорлаштириш чора-тадбирларини ишлаб чиқади. Инфляцияга қарши курашнинг асосий шакллари: пул ислоҳати ва инфляцияга қарши сиёсат ҳисобланади.

Пул ислоҳати деб пул муомаласини барқарорлаштириш мақсадида давлат томонидан пул тизимини ўзгартиришга айтилади. Жаҳон амалиётида пул ислоҳоти металл пул муомаласи даврида, иккинчи жаҳон урушидан кейин — олтин девиз, олтин доллар муомаласи даврида ўтказилди.

Собиқ иттифоқда пул ислоҳоти 1922-24 йилларда, 1947 йилларда ўтказилди.

Ўзбекистонда пул ислоҳоти 1994 йилда ўтказилди ва мамлакат мустақил давлат сифатида ўзининг миллий пул бирлигига эга бўлди.

Пул муомаласини барқарорлаштиришга пул ислоҳотини ўтказмасдан ҳам эришиш мумкин. Пул муомаласини барқарорлаштиришнинг қўйидаги усуллари мавжуд: ревальвация, девальвация, деноминация. Мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш даражасига, иқтисодиётнинг ҳолатига, пулнинг қадрсизланиш даражасига, давлат сиёсатига қараб давлат пул ислоҳотини ўтказиши, пулни ревальвация, деноминация қилиши мумкин.

Пул кучли қадрсизланган шароитда фақат пул ислоҳотини ўтказиш йўли билан пул тизимини барқарорлаштириш мумкин. Пул ислоҳоти, яъни нулфикацияда кучли қадрсизланган пул бирлиги бекор қилинади ва ўрнига янги пул бирлиги киритилади. Масалан, Собиқ иттифоқда 1922-24 йилларда совзнакларнинг кучли қадрсизланиши натижасида 1 рубл 50 млрд. совзнакга алмаштирилган. Германияда урушдан кейинги гиперинфляция натижасида 1924 йилда муомалага янги немис маркалари киритилган. Эски рейхсмарка кучли қадрсизланиши натижасида муомалага чиқарилган янги маркалар 1 марка : 1 триллион эски рейхсмарка нисбатида алмаштирилди. Рейхсмаркалар муомаласи бекор қилинди.

Ревальвация — бу пул бирлигининг олтин қийматини тиклашдан иборат. Масалан, биринчи жаҳон урушидан кейин 1925-1928 йилларда ўтказилган пул ислоҳоти туфайли фунт стерлингнинг урушгача бўлган олтин қиймати белгиланди. Иккинчи жаҳон урушидан кейин ревальвация натижасида долларнинг валюта курси кўтарилди. Германия Федератив Республикасида 1961, 1969, 1971 йилларда ревальвация ўтказилган.

Девальвация — миллий валюта курсининг чет эл валютасига нисбатан тушишидир. Пул бирлигининг олтин миқдори белгиланган шароитда девальвация пулнинг олтин миқдорининг тушиб кетишини аңлатган. Масалан, 1971 йилда АҚШ доллари-

нинг олтин миқдори 7,89%га, февраль 1973 йилда 10%га камай-тирилган. Ўзгарувчан валюта курсларига ўтгандан кейин девальвация бошқариладиган валюта курслари асосида олиб борилади.

Деноминация — баҳолар масштабини йириклаштириш, яъни пул бирлигидаги «0» ларни қисқартиришдан, пул бирлигида кўрсатилган номинални камаййтиришдан иборат. Совет пул тизими қарор топа бошлаган давр (1921-1922 йиллар)да икки марта деноминация ўтказилган. Биринчи деноминацияда муомалага «1922 йил пул бирликлари» чиқарилган ва улар олдинги пул бирликларига 1000 : 1 нисбатда алмаштирилган. Иккинчи деноминацияда муомалага «1923 йил пул бирлиги» чиқарилган ва 1922 йил пул бирлигига 100 : 1 нисбатда алмаштирилган. Пул деноминацияси инфляция суръатлари паст бўлган шароитда қулай бўлиши мумкин. Агар инфляция суръатлари юқори бўлса, деноминация ўтказиш ҳеч қандай самара бермаслиги мумкин. Фақат пул ислоҳотини ўтказиш йўли билангина пул тизимини барқарорлаштириш мумкин бўлади.

Пул ислоҳотини ўтказиш қўйидаги йўллар билан амалга оширилиши мумкин:

— муомаладаги пул массасини камаййтириш мақсадида, дефляция курси бўйича эски пулларни янги пулларга алмаштириш;

— аҳоли ва корхоналарнинг банклардаги жамғармаларини вақтинча (тўлиқ ёки қисман) ҳаракатсиз ушлаб туриш (қотириб қўйиш);

— иккала усулни биргаликда қўллаш йўли орқали пул ислоҳотини ўтказиш: бу усул халқаро амалиётда «шок йўли билан даволаш» номи билан машҳурдир. Бу усул 1948 йилда Ғарбий Германияда ҳарбий давлат бошқаруvidан бозор иқтисодига ўтишда қўлланилган. «Шок йўли билан даволаш»да иш ҳақи тўлашни тўхтатиб қўйиш, ишлаб чиқаришни қисқартириб, пул ислоҳотини ўтказиш, иш ўринларини қисқартириш каби қаттиқ чоралар қўлланилиши мумкин. Масалан, Ғарбий Германияда 1948 йилнинг июнь ойида ўтказилган пул ислоҳотида аҳолининг нақд пуллари ва жамғармалари 100 эски рейхсмаркага 6,5 янги немис маркаси қилиб алмаштирилди. Аҳолининг пул жамғармаларини тўлаш вақтинча тўхтатилган, кейинчалик фақат 30 фоиз атрофида тўланган ва ҳар бир кишига 60 немис маркаси миқдорида нафақа ажратилган. Натижада давлатнинг рейхсмаркасидаги қарзи, мамлакатда бўлган дисбаланс тугатилган ва шу йўл билан инфляциянинг ўсиш суръатлари тўхтатилган.

«Шок йўли билан даволаш» Японияда 1949-50 йилларда ўтказилган ва у «Дож режаси» деган номни олган. Бу режага асосан Японияда инфляцияга қарши жуда қаттиқ чора-тадбирлар амалга оширилган. Эркин баҳога ўтиш билан бир вақтнинг ўзида ер ислоҳоти ўтказилди, бюджет камомадини йўқотиш йўллари ишлаб чиқилди. Японияда мавжуд зарар билан ишловчи корхоналарга давлат томонидан бериладиган субсидия бекор қилинди, корхона, танкилотларга кредит бериш шартлари мукаммаллантирилди, аҳоли жамғармалари ишлатилмасдан қотириб қўйилди.

Иқтисодий «шок йўли» билан даволаш «Шарқий Европа мамлакатлари — Югославия, Польша каби мамлакатларда ҳам қўлланилган. Бу сиёсат 1989 йилнинг охирларида Польшада қўлланилган бўлиб, иш ҳақи вақтинча қотириб қўйилган ҳолда, баҳолар эркинлаштирилган. Натижада 1990 йилнинг бошларида келиб, Польшада товарлар мўл-кўлчилиги вужудга кела бошлади ва товарлар баҳосининг бир неча баробар ошиши натижасида инфляция суратлари пасайишига эришилди. Польшада бу иқтисодий тадбирнинг ўтказилиши аҳолининг яшаш шароитини анча қийинлаштирди ва ишсизлар сонини кўпайтирди.

Пул назарияси ва инфляция бўйича талаба мустақил равишда қуйда келтирилган манбаларни ўрганиб чиқиб, ўз хулосаларини изоҳлаши лозим

1. Джефф Д. САКС, Феликс Ларрен Б. «Макроэкономика. Глобальный подход» М. «Дело» 1996 г. 11,12,13,14,15,16,17,23 боблар.

Мустақил равишда талаба 11-бобда Инфляция: фискал ва пул аспектларидан давлат бюджети дефицити ва инфляция ўртасидаги боғлиқлиги; Инфляция солиғи ва сенъораж боғлиқлигини, Лаффер эгри чизиги. 12 бобда Кейнс мультипликатори IS-LM моделини IS эгри чизиги ва LM чизиқлари, уларга таъсир қилувчи омил, электрик кўрсаткичларни таҳлил қилишнинг (396-423 бетлар). 13 бобда Очiq иқтисодда IS ва LM моделларининг ишлатилиши ва ўрни, канигал ҳаракатларини бошқариш, унга фискал сиёсат, девалвациянинг таъсири (427-448-бетлар). 14 бобда Очiq иқтисодиёт макроиқтисодий сиёсат, ўзгарувчан алмашув курси, унинг капитал ҳаракатидаги ўрни (456-485-бетлар). 15 бобда Инфляция ва ишсизлик. Баҳолар динамикаси ва пулни барқарорлаштириш муаммолари. Инфляцион ўсиш ва Филлипс эгри чизиги. «Филлипс эгри чизиги» ва «инфляция-ишсизлик» дилеммалари моҳиятини

ўрганиш ва хулоса қилиш (486-520-бетлар). 16-бобда Ишсизлик ва пул муомаласи ўртасидаги боғлиқлик. Баъзи ривожланган давлатлар амалиётини ўрганиб таҳлил қилиш (522-556-бетлар). 23-бобда Гипер инфляция, унинг олдини олиш йуллари. Монетар модель, Пул-кредит сиёсат, пул ислоҳоти (786-820 бетлар).

2. Кемпберл Р. Макконнелл, Стэнли Брю Экономика. М. 1997 й. 1 том 320-357 бетлар.

3. Блауч М. Экономическая мысль в ретроспективе. М. 1994 й. 5-6 боблар.

Пул назарияси ва инфляция бўлими бўйича талабалар билимини аниқлаш учун саволлар

1. Пул назарияларининг келиб чиқиш сабаблари ва уларнинг турлари тўғрисида нималар биласиз?
2. Металлик пул назариясининг намоёндалари қандай ғояни олдинга суришган?
3. Олтин танга, қўйма олтин, олтиндевиз стандартларининг моҳиятини тушунтиринг.
4. Номинал пул назариясининг моҳияти нимада?
5. Ҳозирги замон пул назарияларидан қайсиларни биласиз?
6. М. Фридман ғоялари тўғрисида нимани биласиз?
7. Фишер тенгламасини ёзинг ва унинг элементларини тушунтиринг?
8. Кейнс қандай ғояни асослаган?
9. Ҳозирги замон монетаризми ҳақида нималарни биласиз?
10. Инфляция бу нима, унинг сабабларини санаг?
11. Инфляциянинг ички ва ташқи омиллари деганда нимани тушунасиз?
12. Инфляциянинг намоён бўлиш шаклларини келтиринг.
13. Инфляциянинг қайси турларини биласиз?
14. Талаб ва тактиф инфляциясининг моҳияти нимада ва қандай омиллар таъсир қилади?
15. Баҳолар индексини аниқланг.
16. Инфляция суръатини аниқлаш формуласини ёзинг ва унга таъсир қилувчи омилларни келтиринг.
17. Инфляция қандай салбий оқибатларга олиб келиши мумкин?
18. Инфляциянинг олдини олиш чора-тадбирлари тўғрисида гапириб беринг.

VI БЎЛИМ

КРЕДИТ ВА УНИНГ ТУРЛАРИ

1-§. Ссуда капитали ҳаракати, унинг хусусиятлари, ссуда капитал бозори

Иқтисодий назарияда ссуда капитали деганда фоиз тўлаш шарти билан вақтинча фойдаланишга бериладиган ялпи пул маблағлари тушунилади. Ссуда капиталининг моҳиятини тўла тушуниш учун аввало унинг айланма ва савдо капиталларидан фарқини, характерли хусусиятини аниқлаш керак. Ссуда капитал капитал бозорида муҳим ўрин тутиб миллий иқтисодиёт эҳтиёжларини қондиради.

Ссуда капиталининг ўзига хос хусусиятлари, унинг кредитордан қарз олувчига бўлган ҳаракатида ва аксинча жараёнда кўпроқ кўринади. Бу хусусиятлар қуйидагилардан иборат:

1. Ссуда капитали **капитал сифатида** — бу мулк, унинг эгаси қарз олувчига капиталини доимий эгалikka эмас, балки вақтинча фойдаланиш учун беради. Бу ҳолда капиталга бўлган эгаллик капитал ҳаракатидан ажралади. Капитал корхоналарнинг ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил қилишнинг бошидан охиригача қатнашиб, унинг ҳажми ортиб борсада, белгиланган капитал миқдори охир оқибатда ўз эгаси — кредиторга қайтиб тўланиши лозим.

2. Ссуда капиталининг ўзига хос хусусияти, унинг **товар сифатида** эканлигидир. Кредитор томонидан пул маблағлари қарздор корхонага «сотилади». Корхоналар бу капитал ҳисобидан ишлаб чиқариш воситалари ва иш кучини сотиб оладилар. Ссуда капиталининг товар сифатидаги истеъмол қиймати — қарз олувчи томонидан унинг самарали ишлатилиши натижасида қарздор оладиган фойда ҳисобланади. Ссуда капиталининг истеъмол қиймати оддий товарнинг истеъмол қийматидан фарқ қилади. Ссуда капитали бўйича олинган фойданинг бир қисми ссуда фоизини тўлаш учун ишлатилади.

3. Ссуда капиталининг яна бир хусусияти, **кредитор ва қарз олувчи ўртасидаги муносабатнинг узоқ давом қилишидир**. Ссуда капиталининг кредитордан қарз олувчига ўтиш жараёни даврлар бўйича тарқатилган тўлов механизмининг босқичларида ифодаланadi. Масалан, оддий савдо сотиқ жараёнида сотилган товарнинг нархи шу заҳотиёқ тўланади. Кредит ресурслари ва улардан фойдаланганлик учун тўловлар одатда маълум вақт ўтгандан кейин тўланади.

4. Ссуда капитали ҳаракатининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири шундаки, ссуда капитали ҳаракати **саноат ва савдо капитали ҳаракатидан фарқ қилиб, «сотувчи» (кредитор) ва «харидор» (қарз олувчи) ўртасидаги иқтисодий муносабат, яъни капитал ҳаракати, пул (II-II') кўринишида бўлади**.

Судхўрлик капиталидан фарқи ўларoқ ссуда капитали аввало давлат, юридик ва жисмоний шахслар, кредит ташкилотларидан жалб қилинган молиявий ресурслар ҳисобига шаклланади (бу эса банкларнинг ссуда капитали бозорида ихтисослашган воситачилик ўрнини аниқлаб беради). Молиявий ресурсларнинг ссуда капиталига айланишининг **икки асосий манбасини** кўрсатиш мумкин.

а) кредит муносабатлари ривожланишининг биринчи босқичида ссуда капитали шаклланишининг ягона манбаи сифатида **давлат, юридик ва жисмоний шахсларнинг вақтинчалик бўш пул маблағлари** манбаи сифатида намоён бўлди. Улар молиявий воситачиларга ихтиёрий равишда вақтинча фойдаланишга, мавжуд маблағни капиталга айлантириш ва улардан фойда олишга берилади. Бу маблағлар кредит ташкилотларига тегинли бўлган депозит счётларда қайд қилиниб, ўзларининг биринчи эгаларита шу қўйилмалар бўйича фоиз кўринишидаги даромад келтиришни таъминлайди. Бу манба ўзининг аҳамиятини ҳозирги, ривожланган давлатлар шароитида ҳам йўқотган эмас;

б) нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг **банк орқали ўтишида ишлатилган маблағлар** ҳам ссуда капитали шаклланишининг янги манбаи бўлиб, бу маблағлар айланма маблағларнинг доиравий айланиш жараёнида юзата келади. Корхоналарда молиявий ресурсларнинг **вақтинча бўш бўлиб қолишининг** қўйидаги асосий сабабларини кўрсатиб ўтиш мумкин;

— ишлаб чиқарилган маҳсулотларни сотиш вақти билан олинган хом ашё, материаллар, ишчиларга иш ҳақи ва бошқа тўловларни тўлаш вақтининг мос келмаслиги;

— асосий фондларнинг эскиришини қоплаш учун мўлжалланган пул ажратмаси, яъни амортизация фондини шакллантиришидир.

Амортизация фонди маблағлари ҳам ссуда капитали манбаси сифатида ишлатилиши мумкин.

Корхоналардаги фаолият натижасида юзага келувчи тақсимланмаган фойда ёки унинг ишлатилиш жараёнида пайдо бўлган бўш маблағлар (масалан, йил охирида тўланадиган дивиденд шаклида) ҳуқуқий шахсларнинг уларга хизмат кўрсатувчи кредит ташкилотларидаги ҳисоб-китоб счётларида жамғарилади.

Бу маблағлар банк томонидан корхона ва ташкилотларнинг пул маблағларига бўлган эҳтиёжини қондириш учун маълум муддатга ўтказилади.

Ссуда капитали бозорининг таркиби. Ссуда капитали бозори молиявий бозорнинг таркибий қисми ҳисобланади ва унинг ҳолати ссуда капиталининг доиравий айланиш жараёни билан боғлиқ.

Ссуда бозорининг асосий иштирокчилари бўлиб:

*дастлабки инвесторлар, яъни турли банкларда сақланувчи, ссуда капиталига айланувчи бўш молиявий ресурсларнинг эгалари;

*ихтисослаштирилган воситачилар, пул маблағларини бевоcита жалб қилувчи, уларни ссуда капиталига айлантирувчи ва фоиз кўринишида ҳақ тўлаш ва қайтарини шарти билан вақтинчалик фойдаланишга қарз олувчига берувчи кредит-молиявий ташкилотлари бўлиши мумкин;

*молиявий ресурсларда етишмовчилик ҳис қилувчи ва ихтисослашган воситачиларга уларнинг бўш маблағларини вақтинчалик ишлатиб турганлиги учун тўлов тўлай оладиган давлат ташкилотлари, ҳуқуқий ва жисмоний шахс кўринишидаги қарз олувчилар бўлиши мумкин.

Банклардан бериладиган кредит ресурсларнинг мақсадли йўналишидан келиб чиққан ҳолда **ссуда капитали бозори** куйидаги асосий сегментларга бўлиниши мумкин:

пул бозори — айланма маблағларнинг ҳаракатини таъминловчи қисқа муддатли кредит операцияларнинг йиғиндиси;

капитал бозори — асосий маблағлар ҳаракатини таъминловчи қисқа ва узоқ муддатли операциялар тўплами;

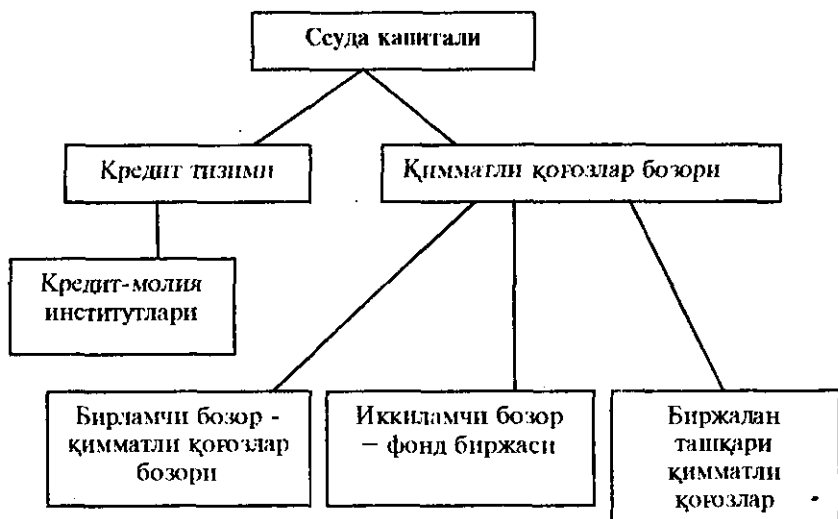
фонд бозори — қимматбаҳо қоғозлар бозорига хизмат қилувчи кредит операциялар тўплами;

ипотека бозори — кўчмас мулк бозорига хизмат қилувчи кредит операциялар тўплами ва бошқалар.

Ҳар бир санаб ўтилган бозор сегментлари ўзига хос хусусиятларга эга. Бу эса амалиётда молия-кредит институтларининг махсус тури ихтисослаштирилган тижорат банкларининг ташкил топишига олиб келади.

Замонавий ссуда капитали бозори асосий икки бўғин кредит тизими ва қимматли қоғозлар бозори (бирламчи ва иккиламчи бозорлар) бўлишини тақозо қилади. Ссуда капитали бозорининг таркибини қуйидаги схемада келтириш мумкин.

11-чизма



Келтирилган схемадан кўриниб турибдики, кредит тизими ҳар хил кредит молия институтларининг йиғиндисидан иборат. Қимматли қоғозларнинг бирламчи бозорида янги муомалата чиқариш қимматли қоғозлар сотилади ва сотиб олинади. Иккиламчи бозорда (фонд биржасида) олдиндан муомалата чиқариш қимматли қоғозлар сотилади ва сотиб олинади. Биржадан ташқарида қимматли қоғозларнинг сотилиши ва сотиб олинishi одатда биржадан ташқари савдо деб юритилади.

Қимматли қоғозлар бозори ва кредит тизимининг мавжудлиги ҳамда ривожланиш даражасига қараб ссуда капитали бозорининг ривожланиши тўғрисида хулоса қилиш мумкин. Жаҳон амалиётида капитал бозори АҚШ, Ғарбий Европа мамлакатлари ва Японияда юксак тараққий қилган.

2-§. Кредит муносабатлари ривожланишининг асосий босқичлари

Ўзининг тарихий ривожланишида кредит бир неча босқичларни босиб ўтган.

Бошланғич шаклланиш. Бу босқичнинг асосий белгиси ссуда капитали бозорида махсус воситачиларнинг йўқлиги эди. Кредит муносабатлари, бўш пул маблағларнинг эгаси ва қарз олувчи ўртасида бевосита амалга оширилар эди. Бу ерда кредит судхўрлик капитали сифатида намоён бўлади. Унинг характерли белгилари сифатида қуйидагиларни белгилаб ўтиш мумкин:

— қарз берувчи ва қарз олувчи ўртасида, тўғридан тўғри келишувга асосланган қарз муносабатларининг тўлиқ марказлашмаганлиги;

— маблағларни тақсимлашнинг чекланганлиги;

— қарз маблағларидан фойдаланганлиги учун жуда юқори фоиз нормаларининг белгиланганлиги ва бошқалар.

Бу босқичнинг туталланиши ишлаб чиқариш мақсадлари учун молиявий қарз ресурсларига бўлган эҳтиёжнинг кескин ошишига олиб келган капиталистик ишлаб чиқариш усули билан боғлиқ. Алоҳида олинган судхўрларнинг индивидуал капиталлари кўрсатилган талабларни қондириш учун етарли эмас эди. Бу эса баъзи мулкдорлар томонидан бошқа мулкдорлар пул маблағларини жалб қилиш ҳисобидан ўз фаолиятини олиб боришга мажбур қиларди.

Таркибий жиҳатдан ривожланиш. Кредит ривожланишининг бу босқичи ссуда капитали бозорида кредит-молия ташкилотлари каби махсус воситачиларининг пайдо бўлиши билан характерланади.

Катта судхўрлик ва саррофлик идоралари заминида вужудга келган дастлабки банклар кейинчалик кўпчилик кредит институтларига аъёнанавий бўлиб қолган, энг керакли функцияларни ўз зиммасига олди. Булар:

— бўш молиявий маблағларни ўз вақтида фоиз билан тўлаш мажбурияти асосида қарз олувчига бериш;

— юридик ва жисмоний шахслар учун ҳар хил тўлов ва ҳисоб-китоблар бўйича хизмат кўрсатиш (кейинчалик давлат учун ҳам);

— қатор махсус молиявий операцияларни ўтказиш (масалан, вексель муносабати механизми бўйича хизмат кўрсатиш ва бошқалар).

Махсус воситачиларга ссуда капитали бозорида бўлган талаб, шунингдек фойданинг юқори нормаси банк тизимининг бошқа фаолият соҳаларидан келадиган капитал оқими ҳисобига ривожланишини таъминлайди (янги вужудга келаётган кредит ташкилотларининг тузувчилари сулҳур ва саррофлар бўлмай, балки саноат ва савдо капиталистлари эди). Ривожланиш босқичида ссуда капитали бозоридаги муносабатлар маълум даражада шаклий характер ола бошлади, кредитлашнинг маълум бир турдаги жараёнилари ўрнатилди, ссуда капиталининг ўртача регионал ва ўртача миллий нормалари ўрнатилди ва ҳ.к. Бироқ кредит ташкилотларнинг фаолияти ҳалигача марказлашмаган эди. Бу эса ссуда капитали бозорининг ривожланишига тўсқинлик қиларди ва иқтисодиётнинг циклик ривожланиш шароитларида молиявий бозорнинг бошқа бўғинларида номуносибликларни келтириб чиқарди.

Бу босқичнинг асосий белгиси — иқтисодиётда кредит муносабатларини давлат томонидан марказлашган ҳолда бошқарилишидир. Давлат миқёсида кредит муносабатларининг марказлашуви ҳар бир давлатнинг Марказий банки ёрдамида амалга оширилади. Дастлабки миллий давлат кредит институтларининг пайдо бўлиши нақд пулсиз ҳисоб китобларни олиб бориш учун қўл келди, ҳамда тижорат банкларининг операциялари ва хизмат кўрсатиш қўламининг кенгайишига олиб келди, масалан, фонд бозорига хизмат кўрсатиш бўйича. Кейинчалик Марказий банклар фаолияти бозор иқтисодиётини барқарорлаштиришнинг самарали омили бўлган кредит воситаларини ишлатиш бўйича йўналтирилди. Бу эса давлатники бўлмаган кредит ташкилотларини назорат қилишни кучайтиришни талаб қилди. Шунингдек, иқтисодиётда информацион технологиянинг ривожланиши, глобал банк тармоқларининг компьютер коммуникациялари ва маълумотлар базаларининг шаклланиши кредит муносабатларини янги сифатли даражага, яъни мижозга хизмат кўрсатиш билан бирга уларнинг молиявий фаолиятининг ҳамма жабҳаларига, шунингдек халқаро бозорга ҳам тарқалишига олиб келди.

3-§. Фондларнинг айланиши ва кредитнинг зарурлиги

Жамият фаолиятининг ўта муҳим жиҳати — бу ишлаб чиқаришдир. Ишлаб чиқариш жараёнида иқтисодий ресурслар ишлатилади, маҳсулотлар ва хизматлардан иборат ҳаётий неъматлар яратилади.

Ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини моддий ва меҳнат омиллари таъминлайди. Ишлаб чиқаришнинг бу омиллар билан бир текисда таъминланиши муаммодир.

Бу муаммо ўз ечимини **кредит** орқали топади.

Кредит товар-пул муносабатлари мавжуд шароитдаги такрор ишлаб чиқариш жараёнининг ажралмас бир қисми бўлиб, товар ишлаб чиқариш кредит муносабатлари вужудга келишининг табиий асоси ҳисобланади. Кредитнинг вужудга келишини нафақат ички истеъмол учун товар ишлаб чиқариш доирасидан эмас, балки асосан юридик жиҳатдан мустақил, бир-бирига мулкдор сифатида қарама-қарши турувчи ва иқтисодий муносабатларга киришининг тайёр товар эгалари фаолият кўрсатаётган муомала доирасидан қидириш керак.

Ишлаб чиқариш фондларининг доиравий айланилишидаги ва фондларнинг бир марта айланилишидаги қийматнинг ҳаракати қисқа муддатли **кредит муносабатлари** пайдо бўлишининг иқтисодий асосидир.

Бизга маълумки, корхоналарнинг ишлаб чиқариш фондлари (қиймат шаклидаги меҳнат воситалари ва предметлари) муайян бир муддатда пул (П), ишлаб чиқариш ва товар (Т) шаклларида бўлиши мумкин.

Корхона айланма ишлаб чиқариш фондларининг доиравий айланишини қуйидаги формула орқали ифодалаш мумкин:

$$П - Т \dots \text{Ишлаб чиқариш} \dots Т^I - П^I$$

Айланма фондлар доиравий айланишининг биринчи босқичида (П—Т) пул маблағларининг ишлаб чиқариш фондларига айланиши содир бўлади. Бунда мавжуд пул маблағларига меҳнат предметлари ва воситалари сотиб олинади.

Фондлар айланишининг иккинчи босқичида (Т... Ишлаб чиқариш ...Т) ишлаб чиқариш жараёни содир бўлиб, бунда тайёр маҳсулотни яратиш рўй беради, маҳсулот кўриниши товар кўринишини олиб, янги қийматга эга бўлган товар яратилади.

Учинчи босқичда ($Т^I — П^I$) тайёр маҳсулот сотилади. Товар ўзининг бошланғич пул шаклига ўтади, лекин бунда товар ҳам, пул ҳам ўзининг ишлаб чиқариш жараёнидан олдинги ҳолатига нисбатан қиймат жиҳатдан ва миқдор жиҳатдан ортган ҳолда бўлади.

Маҳсулотни сотгандан кейин олинган пул фондлари ўз навбатида яна харажат қилинади, яъни янги ишлаб чиқариш жараёни учун янги ишлаб чиқариш воситалари ва айланма фондлар сотиб олинади, иш ҳақи тўланади ва бошқа харажатларга сарфланади. Шундай қилиб, айланма маблағларнинг айланиши қайта-қайта такрорланаверади ва фондларнинг доиравий айланиши вужудга келади.

Фондларнинг ҳар бир индивидуал доиравий айланиши ижтимоий такрор ишлаб чиқаришнинг бир қисми сифатида бошқа доиравий айланишлар билан узвий боғланган.

Маълумки, 1-бўлим ишлаб чиқариш соҳаси корхоналари томонидан яратилган маҳсулот 2-бўлим корхоналари ва моддий нсёматлар ишлаб чиқармайдиган соҳа томонидан истеъмол қилинади. Ўз навбатида 2-бўлим маҳсулоти нафақат ўз истеъмолчилари эҳтиёжини, шунингдек 1-бўлим истеъмолчиларининг ҳам эҳтиёжини қондириш учун ишлатилади.

Буларнинг ҳаммаси айланма фондларининг доиравий айланиши узлуксизлигидан ва фондларнинг индивидуал айланишлари ўртасида узвий боғлиқлик мавжудлигидан далолат беради.

Асосий фондларнинг ҳаракати жараёнида ресурсларни ишлаб чиқаришдан бўшатилиши кўзга ташланади. Маълумки, ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқариш жараёнида узоқ муддат хизмат қилади ва уларнинг қиймати товар маҳсулоти қийматига аста-секин ўтиб боради. Асосий фондларнинг аста-секин эскириш қиймати ўз қиймати жиҳатидан корхонанинг янги воситалар сотиб олиш ҳажмини қоплай олмайди.

Фондлар айланишида асосий фондларнинг ўзгарувчан ҳаракати рўй беради. Шунинг таъкидлаб ўтиш лозимки, бунда баъзи корхоналарда бўш пул маблағлари тўпланиб қолади, бошқаларида эса катта харажатларга эҳтиёж туфайли маблағлар етишмовчилиги юзага келади.

Худди шундай вазият айланма фондлари ҳаракатида ҳам вужудга келади. Бу ерда уларнинг узлуксиз айланишидаги тебранишлар янада хилма хилдир. Даставвал бу тебранишлар ишлаб чиқаришнинг мавсумийлиги, маҳсулот ишлаб чиқариш даври билан маҳсулотни сотиш вақти бир-бирига мос келмаслиги туфайли вужудга келади.

Маблағлар ҳаракатидаги тебранишлар товар маҳсулотини жўнатиш билан боғлиқ харажатлар туфайли ҳам вужудга келади. Маълумки, маҳсулотни жўнатиш вақти билан уни сотишдан олинadиган тушумнинг корхона ҳисоб рақамига келиб тушиш

вақти кўп ҳолларда тўғри келмайди. Бу ҳол турлича сабаблар туфайли юзага келиши мумкин. Масалан, маҳсулотни ишлаб чиқарувчи корхона билан уни истеъмол қилувчи корхона бир биридан муайян масофада жойлашганлиги, мол сотиб олувчи корхонанинг айни вақтда товар ва хизматларга тўлаш учун ҳисоб китоб счётида пул маблағларининг етарли эмаслиги ва бошқалар туфайли келиб чиқади.

Фондларнинг доиравий айланишидаги тебранишлар замирида ишлаб чиқариш вақти билан маҳсулотларни сотиш вақтининг мос келмай қолишидан вужудга келадиган қийинчиликларни бартараф этувчи муносабатларнинг пайдо бўлиши табиий ҳолга айланади. Бу муносабатлар маблағларнинг вақтинча бекор туриб қолиши билан бу маблағларга бўлган эҳтиёж ўртасидаги қарама-қаршиликни бартараф этади. Бундай муносабатлар одатда кредит муносабатлар деб юритилади ва кредит муносабатлар асосида иқтисодий жиҳатдан мустақил бўлган кредит категорияси юзага келади.

Кредит орқали жамиятимизда қўидаги ижобий натижаларга эришиш мумкин:

биринчидан, фондлар айланиши жараёнида четга чиқиб, бўш қолган маблағларнинг ҳаракатсиз туриб қолишининг олдини олинади;

иккинчидан, такрор ишлаб чиқаришни кенг доирада узлуксиз давом эттиришга имконият яратилади.

Кредитнинг вужудга келиши учун муайян шароитлар бўлиши зарур. Шу масала бўйича баъзи иқтисодий адабиётларда келтирилган фикрларни таҳлил қилиб, иқтисодчилар томонидан кредитнинг юзага келишининг қўидаги шартларига кўпроқ эътибор берилганини кўрсатиб ўтиш мумкин. Кредит муносабат бўлиши учун:

биринчидан, кредит муносабат иштирокчилари — қарз берувчи ва қарз олувчи — ҳуқуқий жиҳатдан мустақил субъект бўлиши керак. Мустақил субъект сифатида ҳар иккала томон бир-бири билан ўзаро алоқалардан келиб чиқувчи мажбуриятларни бажаришини моддий жиҳатдан кафолатлай олиши керак. Мажбуриятларни бажара олиш қобилиятини ҳисобга олган ҳолда мустақил ҳуқуқий субъект сифатида томонлар иқтисодий муносабатга киришишлари керак;

иккинчидан, қарз берувчи ва қарз олувчи манфаатлари бир-бирига мос тушган тақдирдагина кредит заруриятга айланади. Бу

манфаатлар авваламбор, объектив жараёнлар, ўзаро манфаатларни тақозо этувчи аниқ вазият билан боғлиқ.

Қарз берувчи томонидан пул маблағларини қарзга бериш қарз олувчи томонидан эса шу маблағларни олиш бўйича қизиқиш туғилган тақдирдагина кредит муносабатлари вужудга келади.

Кредитнинг вужудга келиши кредит муносабатлари ишги-рокчилари манфаатларининг мувофиқлигига боғлиқ. Томонлар манфаатларнинг мос келиши кредит шартномаси тузилишини таъминлайди. Лекин, кредит муносабатлари ишги-рокчилари манфаати нафақат вақт ва фазо жиҳатдан, шунингдек сифат жиҳатдан ҳам мос тушган тақдирдагина бу муносабатлар реалликка айланади. Шу билан бирга кредитнинг бу муҳим сифатлари кредит муносабатлари содир бўлишининг асосий сабаби бўлмайди. Кредит вужудга келиши учун, юқорида айтилгандек, аниқ бир иқтисодий асос — фондларнинг доиравий айланиши ва шунга ўхшаш бошқа шарт-шароитлар бўлиши зарур. Фақатгина ана шу таъсир этувчи омиллар бўлган тақдирдагина кредитнинг вужудга келиши реалликка айланади.

Баъзи иқтисодий адабиётларда кредитнинг зарурлиги хусусида бир неча бошқа фикрлар ҳам учрайди. Масалан, кредит корхоналар фаолиятини назорат қилишни амалга ошириш учун зарур деб таъкидланади. Агар бу фикрни тўғри деб қарайдиган бўлсак, кредитнинг зарурлиги фақат кредитор учун тушунарли бўлади, чунки у қарз бериш орқали қарз олувчи фаолиятини назорат қилиш имкониятига эга бўлади.

Бундай шароитда кредитнинг чегараси ишлаб чиқариш фондларининг доиравий айланишига асосланган объектив жараёнларга эмас, балки банкнинг кредит операциялари орқали қарз олувчининг фаолиятини назорат қилиш истагига боғлиқ бўлиб қолади.

Бу мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда хулоса қилиб айтиш мумкинки, **кредитнинг объектив зарурлиги такрор ишлаб чиқариш жараёнида фондларнинг доиравий айланиши қонуниятларига асослангандир.**

Кредитга зарурийат туғилганда қуйидаги манбалардаги бўш маблағлардан **кредит ресурслар** сифатида фойдаланиш мумкин.

1. Асосий фондларни тиклаш, капитал таъмирлаш учун ажратиладиган амортизация сифатидаги пул маблағлари;

2. Товарларни сотиш ва янги моддий ресурсларни сотиб олиш вақтларининг бир бирига мос келмаганлиги туфайли юзага келган бўш пул маблағлари;

3. Товарларни сотишдан тушган тушум билан иш ҳақини тўлаш вақтлари орасида вақтинча бўш туриб қолган пул маблағлари;

4. Кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнида йиғиладиган ва капиталлаштириш учун мўлжалланган қўшимча маблағлар;

5. Шахсий сектор даромадлари, жамғармалари ва бошқа бўш пул маблағлари.

Кредитнинг зарурлигини ифодаловчи омиллар моҳиятини очишда, уларнинг ҳар бирининг аҳамиятини кредит шартномасини тузиш даражасига олиб келмаслик ҳам мумкин. Чунки алоҳида олинган бир омилнинг ўзи кредит берилиши учун муайян даражада етарли бўлмаслиги мумкин.

Масалан, айтايлик корхоналарда ишлаб чиқариш фондларининг доиравий айланиши жараёнида уларда кредитга эҳтиёж туғилади. Шунга асосан кредит такрор ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминлаш зарурлигидан келиб чиқади деган шартга асосланган ҳолда кредит берилиши керак. Аммо, бунда қўшимча ресурсларга муҳтожлик ўз-ўзидан автоматик тарзда кредит берилиши кераклигини ифодаламайди. Бунинг учун кредитнинг зарурлигини ифодаловчи бошқа шароитларни ҳам инобатга олиш лозим.

Кредит муносабатларини ривожлантиришда банклар кредит учун характерли муҳим шартлар ва қонунларга асосланган ҳолда кредитлаш жараёнини амалга оширишлари зарур.

Хулоса қилиб айтганда, корхоналарнинг бозор иқтисодиёти шароитида иш юритишида ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминлаш, корхонанинг асосий ва айланма фондларининг доиравий айланишининг тўхтаб қолишига йўл қўймаслик, корхоналарни молиявий ресурслар билан таъминлаш, корхоналар томонидан товар маҳсулотини сотганда сотилган товар учун тўлов суммасини олиш объектив ва субъектив сабаблар туфайли кечиктирилган ҳолда кредитнинг зарурлиги келиб чиқади.

Аммо, кредит бериш унинг зарурлиги билангина кифояланиб қолмасдан унинг мақсадли ишлатилиши шарт-шароитлари билан ҳам белгиланади.

Иқтисодиётнинг бир текисда ривожланишини ижтимоий ишлаб чиқариш таъминлайди. Ижтимоий такрор ишлаб

чиқариш жараёнини эса кредит воситасида узлуксиз давом эттириб, моддий неъматлар яратиш жараёнида юзага келиши мумкин бўлган, бир зум бўлсада, тўхтаб қолишга йўл қўйилмайди.

Демак, кредит иқтисодиётнинг бир текисда ривожланишини таъминловчи омиллардан бири деган хулосага келишимиз мумкин.

4-§. Кредитнинг моҳияти

Бизга маълумки, пул маблағларига қўл ҳолларда кредитларга олинган маблағлар, корхоналарнинг ҳисоб варақасидаги маблағлар ва нақд пуллар, айланма маблағлар ва молиявий ресурслар киради.

Бу иқтисодий категориялар ташқи томондан ўхшагани билан, уларни ички хусусиятлари жуذا хилма-хил ва бир-бирига ўхшамайди.

Кредит — бу вақтинча бўш турган пул маблағларини маълум муддатга, ҳақ тўлаш шарти билан қарзга олиш ва қайтариб бериш юзасидан келиб чиққан иқтисодий муносабатлар йиғиндисидир.

Кредит ёрдамида товар-моддий бойликлари, турли машина ва механизмлар сотиб олинади, истеъмолчиларнинг маблағлари етарли бўлмаган шароитда тўловни кечиктириб товарлар сотиб олишлари ва бошқа ҳар хил тўловларни амалга ошириш имкониятига эга бўлади.

Кредит иқтисодий категория бўлиб, ижтимоий муносабатларнинг аниқ бир кўриниши сифатида юзага чиқади.

Кредит ҳар қандай ижтимоий муносабат эмас, балки ижтимоий ишлаб чиқариш маҳсули, қийматнинг ҳаракати, қарз берувчи ва қарз олувчи ўртасидаги иқтисодий муносабатларни ифодаловчи категориядир.

Кредитнинг моҳияти унинг ички белгиларини очиб беришга қаратилган. Кредитнинг моҳиятини очиш — бу унинг сифатларини, кредитнинг муҳим томонларини, уни иқтисодий муносабатлар тизимининг бир элементи сифатида кўрсатувчи асосларини билиш демакдир.

Иқтисодий категория сифатида кредитнинг моҳияти кўпгина иқтисодчи олимлар томонидан ўрганилиб чиқилган ва улар томонидан кредитнинг моҳияти бўйича турлича фикр билдирилган.

Масалан, Э. Вознесенский, А. Зверев, Д. Аллахвердян каби олимларнинг фикрича, кредит махсус категория ҳисоблансада у молия таркибига киради.

В. Захаров, О. Лаврушин, М. Пессель, И. Левчук, В. Рыбин, А. Қодиров, Т. Қоралиев каби олимлар эса кредитни молия билан параллел равишда фаолият кўрсатувчи алоҳида мустақил иқтисодий категория деб ҳисоблайдилар.

Кредитни мустақил категория сифатида моҳиятини очиш мураккаб масалалардан бири ҳисобланади.

Кредитга қарзга бериладиган қийматнинг ҳаракати сифатида қараш мумкин.

Захаров В. Кредит вақтинчалик фойдаланишга бериладиган қиймат бўйича бўладиган ижтимоий муносабатдир деган хулосага келган.

Қодиров А., Пессель М. Кредит иқтисодий категория бўлиб, унда ишлаб чиқариш муносабатлари ўз аксини топади ва давлат, хўжалик ташкилотлари, корхоналар, муассасалар бир-бирига кредитни маълум вақтга, уни қайтариб бериш ва тўлаш шарти билан берадилар деб таъкидлайдилар.

Юқоридаги фикрларга асосланган ҳолда кредитнинг баъзи муҳим томонлари аниқланади:

биринчидан, унинг ижтимоий маҳсулот яратиш, миллий даромад ва пул ресурсларини қайта тақсимлашга боғлиқлиги;

иккинчидан, кредитнинг ҳаракат шаклига (товар ёки пул тарзида) эга эканлиги;

учинчидан, такрор ишлаб чиқаришдаги ҳаракатнинг асосий ҳал этувчи белгиси (қарз) эканлиги ва ҳ. к.

Берилган кредитни қайтариб бериш шарт. У худди шу сифати билан молиядан фарқ қилади.

Ссуда капитали манбаларининг таҳлили кредитнинг иқтисодий категория сифатидаги моҳиятини аниқлашга асос бўлиб хизмат қилди.

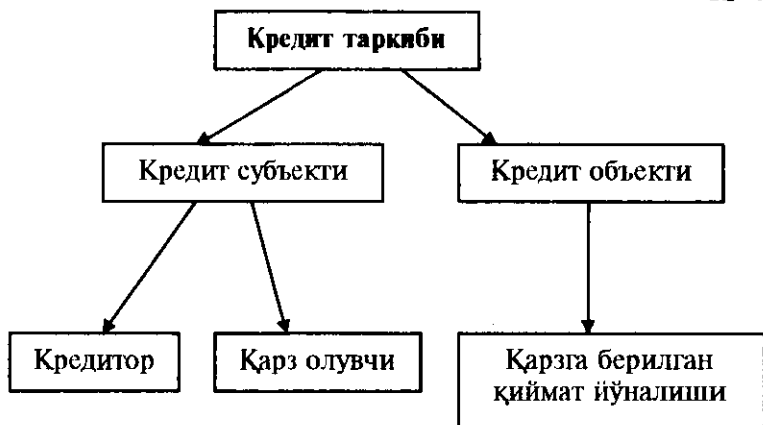
Бир қатор иқтисодчиларнинг фикрича, **кредит** жамиятдаги вақтинча бўш пул маблағларини йиғиш ва уларни тақсимлаш шаклидир.

Бу нуқтаи назардан, кредит вақтинча бўш пул маблағларини қарзга бериш бўлиб, муайян белгиланган муддатдан сўнг бу маблағлар ўз эгасига қайтарилиши керак.

Кредитнинг моҳиятини янада ойдинлаштириш учун унинг таркибини, ҳаракат босқичларини, иқтисодий категория сифати-

даги муҳим белгиларини ва ижтимоий-иқтисодий характери-
касини кўриб чиқамиз. Кредитнинг моҳиятини тушуниш учун
аввалом бор, унинг таркиби нимадан иборат эканлигини тушу-
ниб олиш зарур. Кредит муносабат бўлиши учун унинг зарур
элементлари — кредитнинг объекти ва субъекти бўлиши зарур.

12-чизма



Кредит муносабатларида субъектлар икки хил бўлади:

1. Кредитор (қарз берувчи)
2. Қарздор (қарз олувчи)

Бундан ташқари кредит муносабатлари таркибининг элемен-
ти сифатида кредитнинг объекти юзага келади.

Кредит объекти — бу (кредитор) қарз берувчидан қарз олув-
чига бериладиган ва қарз олувчидан қарз берувчига қайтиб бери-
ладиган қийматдир.

Бунда қарзга берилган маблағ ўз қийматини сақлаб қолиши
кредитнинг асосий хусусияти ҳисобланади.

Кредит таркиби унинг элементлари бирлигини ифодалайди.

Кредитнинг ҳаракат босқичлари ҳам уни муҳим белгиси
ҳисобланади. Қарзга берилувчи қиймат ҳаракатини қуйидагича
схемада ифодалаш мумкин:

$$B_k - O_{kz} - I_k \dots B_p \dots K_k - \Phi_{kc}$$

B_k — кредитнинг берилиши.

O_{k3} — кредитни қарз олувчи томонидан унинг вақтинчалик эҳтиёжларини қондириш учун олиниши.

I_k — кредитни ишлатилиши қарз олувчининг кредитни нима мақсадда олганлиги билан узвий боғлиқ бўлади.

B_p — қарз олувчининг ҳўжалигида қарзга олинган қийматнинг айланиши тугалланишини ресурсларнинг айланишдан чиқарилишини ифодалайди.

K_k — кредитни қайтариш.

Φ_{kc} — вақтинчалик берилган қийматни кредитор қўлига қайтиб келиши (% билан).

Кредит моҳиятининг таҳлили узлуксиз жараён. Бунда таҳлил жараёнида янгидан янги белгилар, хусусиятлар юзага чиқиши мумкин.

5-§. Кредитнинг функциялари

Ҳар қандай иқтисодий категория ўзининг функцияларига эга бўлгани каби кредит ҳам ўзининг бир қатор функцияларига эга. Ижтимоий иқтисодий тизимда кредитнинг ўрни ва роли у бажарётган функциялари билан аниқланади. Кредитнинг функцияси — бу кредитнинг иқтисодиётда фаолиятининг муайян равишда намён бўлишидир.

Кредитни таҳлил қилишда, унинг функцияси моҳияти ва роли ўртасидаги оралиқ бўгин сифатида кўриб чиқилади.

Кредитнинг бу функциялари ҳақида олимлар ўртасида ягона фикр йўқ.

Россиялик иқтисодчи И. Лаврушиннинг фикрича, кредитнинг функцияларини таҳлил қилишда иккита ечилмаган муаммо мавжуд:

- 1) функцияни тушунишнинг услубий асослари;
- 2) функцияларнинг таркиби ва структураси.

Кредитнинг таркибий қисмидан келиб чиққан ҳолда унга қуйидаги муносабатлар хосдир.

а) кредиторнинг қарз олувчи ва қарзга бераётган қиймат билан муносабати орқали;

б) қарз олувчининг кредитор ва қарзга берилувчи қиймат билан муносабати орқали;

в) қарзга берилувчи қиймат билан кредитор ва қарз олувчининг муносабати орқали.

Кредитор ва қарз олувчи ўртасидаги муносабат шундай аниқланадигани, бунда кредитор қарз олувчига ресурсларни таклиф қилади, қарз олувчи бу ресурсларни ишлатади ва бунда қарзга берилувчи қиймат кредитор ва қарз олувчи ўртасида айланади. Бу ердан **кредитнинг биринчи функцияси** келиб чиқади:

1. Қарзга берилувчи қийматни вақтинча фойдаланишга бериш функцияси.

Кредит ва пул маблағлари ўртасидаги муносабатлардан келиб чиққан ҳолда, кредитнинг ҳақиқий пуллари кредит пуллари билан алмаштириш функция олдинга суришган. Лекин бу функция ҳозирги кунда иқтисодий муносабатлар «саҳнасида» чиқиб кетган.

Кредитнинг ташқи муҳит билан алоқаси унинг иккинчи функциясини келтириб чиқаради.

2. Қайта тақсимлаш функцияси.

Кредит қайта ишлаб чиқариш жараёнининг барча тармоқларига — ишлаб чиқариш, тақсимлаш, муомала ва истеъмолга хизмат кўрсатади.

Қайта ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ ҳолда кредит, ишлаб чиқариш, тақсимлаш ёки истеъмол жараёнида кечадиган функциялардан фарқли ўлароқ қайта тақсимлаш функциясини бажаради.

Бозор иқтисодиёти шароитида ссуда капитали бозори вақтинча бўш турган молиявий ресурсларни бир фаолият жабҳасидан бошқасига йўналтирувчи ва натижада юқори фойдани таъминловчи ўзига хос восита сифатида намоён бўлади.

Қайта тақсимлаш функцияси ёрдамида корхоналар, ташкилотлар, давлат ва шахсий секторнинг бўш пул маблағлари ва даромадлари ссуда капиталига айлантирилади ва вақтинча фойдаланишга, муайян тўлов асосида берилади. Бу функция ёрдамида ишлаб чиқаришдаги пропорциялар ва пул капитали ҳаракати бошқарилиб турилади.

Турли тармоқлардаги даражасига кўра, кредит иқтисоднинг стихияли макробошқарувчиси сифатида намоён бўлади. Баъзи ҳолларда бу функциянинг амалга оширилиши бозор тизимида номутаносибликнинг чуқурлашувига олиб келиши мумкин. Худди шундай ҳолат МДХ давлатларида бозор иқтисодига ўтиш босқичида намоён бўлмоқда. Шунинг учун кредит тизimini давлат томонидан бошқаришнинг муҳим вазифаларидан бири бу иқтисодий устунликни оқилона тавсифлаш ва кредит ресурс-

лариши у ёки бу тармоққа жалб қилишни рағбатлантиришдан иборатдир.

3. Муомала харажатларини тежаш функцияси.

Кредит вужудга келиш давридан бошлаб ҳақиқий пулларни (олтин, кумуш) кредит пуллари — векселлар, банкноталар, чеклар билан алмашинишини таъминлаб келган. Лекин, олтиннинг монетар роли йўқолиши туфайли кредит бу функцияси ёрдамида нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ривожлантириб, ҳисоб-китобларни тезлигини ва кам харажатлилигини таъминламоқда. Капиталнинг муомалада бўлиш вақтининг тежалиши унинг ишлаб чиқаришда бўлиш вақтини оширади ва бу ишлаб чиқаришни кенгайтиришга, фойданинг орттишига олиб келади.

Бу функциянинг амалга ошиши кредитнинг иқтисодий моҳиятидан келиб чиқади. Унинг манбаи саноат ва савдо капиталининг доиравий айланиши жараёнида вақтинча бўшаган молиявий маблағлар ҳисобланади. Хўжалик субъектлари пул маблағларининг келиб тушиши ва ишлатилиши ўртасидаги вақт бўйича фарқ фақатгина ортиқча маблағлар ҳажмини эмас, балки молиявий маблағларнинг етишмовчилигини ҳам аниқлаб беради. Шунинг учун корхона ва ташкилотларнинг ўз айланма маблағларининг вақтинчалик етишмовчилигини тўлдириш учун ссудалар олиш кенг тарқалиб борган.

4. Капитал тўпланишининг жадаллашуви ва концентрациялашуви функцияси.

Капитал тўпланиши жараёни иқтисодий ривожланишнинг барқарорлашуви ва хўжалик юритувчи ҳар бир субъектнинг ўз мақсадга эришишининг муҳим шarti ҳисобланади. Бу ишлаб чиқаришни кенгайтиришга, шу билан бирга кўшимча фойда олишга қарз маблағларидан фойдаланиш имконини яратади. Шунини таъкидлаб ўтиш зарурки, иқтисодий инқироз даврида бу ресурсларнинг қимматлилиги кўпчилик хўжалик фаолияти жабҳаларида капитал тўпланишини жадаллаштириш масаласини хал қилишда тўсқинлик қилади. Шунга қарамасдан, кўриб-чиқиладиган функция ҳозирги шароитда режали иқтисодиёт даврида ривожланмаган ва маблағлар билан таъминланмаган фаолият жабҳаларини молиявий маблағлар билан таъминлаш жараёнини сезиларли тезлаштиради.

5. Муомалага тўлов воситаларини чиқариш функцияси.

Бу функциянинг амалга ошиши жараёнида кредит фақатгина товар эмас, балки пул муомаласининг жадаллашувида, ундан

нақд пулларни сиқиб чиқариб, тўловлар айланишининг тезлашувига ижобий таъсир кўрсатади. Кредит туфайли пул муомаласи доирасига вексель, чек, кредит карточкалари каби воситалар киритилиб, нақд пулли ҳисоб-китобларни нақд пулсиз операциялар билан алмаштиради. Бу эса ички ва халқаро бозордаги иқтисодий муносабатлар механизмини оsonлаштиради ва тезлаштиради. Бу масалани ҳал этишда тижорат кредити замонавий товар алмашпи-нишининг керакли элементи сифатида муҳим ўрин тутди.

Фан техника тараққиётининг жадаллашуви ҳам кредит орқали самарали амалга оширилиши мумкин. Урушдан кейинги йилларда фан-техника тараққиёти ҳар бир мамлакат ёки алоҳида хўжалик юритувчи субъект иқтисодий ривожининг ҳал қилувчи омилга айланган. Кредитнинг фан техника тараққиётини жадал-лаштиришдаги ролини фан-техника билан шугулланувчи таъши-лотларининг фаолиятини молиялаштириш жараёни орқали куза-тиш мумкин. Илмий тадқиқот ишларини олиб борувчи марказлар-нинг нормал ишлаб туришини таъминлаш учун ҳам, улар фаолия-тини молиялаштиришда кредит ресурслари ишлатилиши мумкин. Шунингдек, кредит инновацион жараёнларда ишлаб чиқаришга илмий тадқиқот натижаларини жорий қилиш ва ишлаб чиқариш технологиясини ўзгартириш билан боғлиқ харажатларни молия-лаштириш жараёнларини амалга ошириш учун зарур.

Албатта, корхоналарнинг маблағлари етарли бўлган ҳолда бу турдаги харажатлар дастлаб корхоналарнинг ўз маблағлари ҳисобидан молиялаштирилади, шунингдек, ўз маблағлари етарли бўлмаган шароитда банкнинг мақсадли ўрта ва узоқ муддатли ссудалари ҳисобидан бу иш ҳам амалга оширилиши мумкин.

6-§. Кредитнинг асосий тамойиллари

Кредит муносабатлари иқтисодиётда мавжуд аниқ услубий асосларга таянади. Унинг асосий элементлари бўлган ссуда ка-питали бозори операциялари маълум тамойиллар асосида олиб борилади. Бу тамойиллар кредит ривожланишининг биринчи босқичида кўзга ташланган эди, кейинчалик эса улар умумдавлат ва халқаро кредит қонунчилигида яққол ўз аксини топди. Иқтисодий категория сифатида кредит бир неча тамойилларга эга. Булар кредитнинг қайтиб берилишлиги, кредитнинг муддатли-лиги, кредитнинг таъминланганлиги, мақсадлилиги ва тўловлилик тамойилларидир.

1. Кредитнинг қайтиб бериш тамойили

Бу тамойил кредитнинг мустақил иқтисодий категория эканлигининг шартидир, қайтиб беришлик кредитнинг умумий белгиси ҳисобланади, қайтиб беришлик ўз-ўзидан вужудга келмайди: у моддий жараёнларга, қийматнинг айланишининг туташига асосланади. Аммо доиравий айланишнинг туганиши — бу қайтариб бериши эмас, фақат қайтариб бериш учун замин тайёрлашидир. Кредитни қайтариш айланишдан чиққан маблағлар қарз олувчига пул маблағларини қайтариш имкониятини берган тақдирда қайтарилади, қайтариб беришлик иккиёқлама жараёни ифода этади, у кредитор учун ҳам, қарз олувчи учун ҳам бир хил даражада муҳимдир.

Қийматнинг қайтувчи ҳаракатида ҳуқуқий томони ҳам муҳимдир. Муайян бир муддатга бериладиган қийматга эгалик ҳуқуқи кредитордан қарз олувчига ўтмайди.

Қарзга бериладиган қиймат фақат муайян бир муддатгагина ўз эгаси қўлидан узоқлашади, лекин эгасини ўзгартирмайди.

Бўш турган ресурсларни аккумуляция қилувчи банклар бу ресурслардан ўз ресурслари сифатида фойдалана олмайди. Банк қарзга берувчи маблағнинг эгаси бўлиб корхона, ташкилот, алоҳида шахслар ҳисобланади.

Қайтариб беришлик муайян шартномада ўзининг ўрнини топади.

Қайтариб беришлик объектив белги ҳисобланади, кредитни қайтариб беришлик томони уни бошқа иқтисодий категориялардан, шу жумладан, молиядан фарқ қилиш имкониятини беради.

Кредитдан самарали фойдаланиш асосидаги қайтариб беришлик — бутун банк фаолиятининг марказий пункти ҳисобланади. Кредитнинг бу томойили амалиётда кредит ва ундан фойдаланганлик учун фоиз суммасини кредит берган муассаса ҳисобига кўчириш йўли билан тўланади. Шу йўл билан банклар кредит ресурсларининг қайта тикланишини таъминлайдилар. Собиқ иттифок даврида марказлашган режали иқтисодиёт шароитида кредитлашнинг «қайтарилмайдиган ссуда» деб аталадиган норасмий тушунчаси бор эди. Кредитлашнинг бу шакли халқ ҳўжалигининг кўп тармоқларида айниқса қишлоқ ҳўжалиги соҳасида кенг тарқалган эди. Кредит давлат банки томонидан қарз олувчининг молиявий аҳволини ҳисобга олмаган ҳолда берилар эди. Ўзининг иқтисодий моҳиятига кўра қайтарилмайдиган ссудалар бюджет субсидиясининг қўллимча шакли сифатида намоён

бўлади. Бозор иқтисодиёти шароитида «қайтарилмас кредит» тушунчаси бозор иқтисоди томоилларига ёд бўлиб бундай кредитнинг амалиётда бўлиши иқтисод учун жуда хавфли ҳисобланади.

1. Кредитнинг муддатлиги.

Бу тамойил кредит берувчидан олинган кредитни ўз вақтида қайтариб бериш муддатини, яъни кредитнинг қандай муддатга берилганлиги билан характерланади. Бунда шу муддатлилиқ тамойилига кўра кредит узоқ ва қисқа муддатли кредитларга бўлинади.

Кредитнинг муддатлилиқ тамойили қарздор учун қулай бўлган ҳар қандай вақтда эмас, балки кредит битимида кўрсатилган маълум муддатда кредитнинг қайтарилиши зарур эканлигини билдиради. Кредитнинг муддатлилиги ҳар иккала томон, кредитор ва қарз олувчи учун муҳимдир. Агар кредитор қарзни фоизи билан ўз вақтида қайтиб олса, уни эгасига ўз вақтида қайтариш ёки яна кредитга бериш имкониятига эга бўлади, қарз олувчи кредитни самарали ишлатиб, уни ўз вақтида кредиторга қайтариш ва шу билан шартномадаги жазо чораларидан қўтилишидан манфаатдор. Кредитнинг муддати бўйича кредит шартномада кўрсатилган шартларнинг бузилиши натижасида қарз берувчи қарз олувчига иқтисодий чоралар (жарималар шаклида, кредит бўйича фоиз даражасини ошириш, кредитнинг муддатини қисқартириш ва бошқа)ни қўллаши мумкин. Бу чоралар ҳам ёрдам бермаган ҳолларда қарз берувчи молиявий талабларни хўжалик суди орқали ундириб олиши мумкин. Кредитнинг муддатлилиги келиб тушувчи бойликларни тежамли ва қайта ишлатиш муддатига, ишлаб чиқарилган маҳсулотни жўнатиш муддатига, товарларни сотиш муддатига ва пировард натижада айланма фондларининг доиравий айланишининг тезлигига боғлиқдир.

3. Кредитнинг товар — моддий бойликлар билан таъминланганлиги.

Бу тамойил ёрдамида халқ хўжалигининг ривожланишида қиймат ва моддий ишлаб чиқариш ўртасида бўлиши зарур бўлган пропорцияларининг бир меъёрида бўлиши таъминланади. Бу тамойилнинг асосий моҳияти шундаки, бунда хўжалик айланишида иштирок этувчи банк маблағларининг ҳар бир сўмига муайян бойликларнинг бир сўми қарама-қарши туриши керак. Банклар томонидан халқ хўжалиги тармоқларига берилган кредитлар тўлиқ товар моддий бойликлари ва маълум харажатлар билан

таъминланган бўлиши керак. Тармоқларга таъминланмаган кредитларнинг берилиши банк кредитларининг банкга қайтиб келмаслигига асос ҳисобланади. Бу ўз навбатида банкнинг ликвидлигига ва пул муомаласига катта таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳам бозор иқтисодиёти шароитида банклар томонидан бериладиган кредитларнинг товар моддий бойликлар ва харажатлар билан таъминланган бўлишига алоҳида эътибор берилмоқда. Ҳозирги шароитда бу жараёнинг амалга оширилишини қуйидагича ифодалаш мумкин.

Кредит олаётган корхона банкка товар ёки товар ҳужжатларини, бошқа бирор шаклдаги мулкни гаровга қўяди. Агарда банк берган кредит қарз ўрнини қоплаш ҳуқуқига эга бўлади. Баъзида кредит варрант асосида ҳам берилиши мумкин. (Варрант — гаров учун хизмат қилувчи ҳужжат). Бунда кредиторнинг бераётган кредити товар — моддий бойликлар билан таъминланганлигига ишонч ҳосил қилиш керак.

Банк ссудаларини товар — моддий бойликлар билан тўлиқ таъминланганлиги пул муомаласини барқарорлигини таъминлайди, чунки банк айланиши пуллар нақд пулга ва аксинча трансформацияланиб туради.

Хулоса қилиб айтганда, кредитнинг таъминланганлик тамойили қарз олувчи ўзига олган мажбуриятларни бузиш шароитида қарз берувчининг мулкдорлик манфаатларини ҳимоя қилишни таъминлайди ва ўзининг амалий аксини кредитни бирор гаров ёки молиявий кафолат асосида беришда топади. Бу умумиқтисодий барқарорликка эришиш даврида айниқса муҳимдир.

4. Тўловчилик тамойили

Бу тамойил айланма фондларининг доиравий айланишини, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнини таъминловчи тўлов ресурслари суммасини аванслаштириш заруриятидан келиб чиқади.

Бу тамойилга асосан корхоналар фойдаланилган қарз маблағлари учун кредиторга фоиз шаклида тўловни ўтказадилар. Кредитнинг тўловлиги уни тўлиқ суммада ўз эгасига қайтарилишинигина эмас, шу билан кредит учун фоиз шаклидаги тўлов билан қайтарилишини ифодалайди. Демак, кредитор ўз маблағларини ҳеч вақт ўз ҳажмида қайтариб олиш шарти билан бермайди, бунда у маблағни қарзга берганлиги учун муайян тўлов талаб қилади. (фоизсиз имтиёзли кредитлар бундан мустасно).

Кредитнинг тўловлилиги нафақат банклар фаолиятининг мақсадига, балки корхоналарнинг бевосита фойдасига боғлиқ бўлади ва ижобий таъсир кўрсатади.

Кредит учун ҳақ тўлашнинг иқтисодий моҳияти қарз берувчи ва қарз олувчи ўртасидаги қўшимча олинган фойданинг тақсимланишини қайд қилишда намоён бўлади. Кўриб чиқиладиган таъйиннинг амалиётда учта асосий функциясини бажарувчи банк фоиизи нормасини ўрнатиш жараёнида намоён бўлади:

1. Ҳуқуқий шахслар фойдасининг ва жисмоний шахслар даромадининг тақсимланиши;

2. Ишлаб чиқаришнинг тартибга солиш ва ссуда капиталининг тақсимланиши орқали тармоқ, тармоқлараро ва халқаро миқёсда айланиши;

3. Иқтисодиёт ривожланишининг инқирозли босқичида банк миқозларининг пул маблағларини инфляциядан ҳимоялаш ва бошқалар.

Ссуда фоиизининг ставкаси ссуда капиталдан олинган йиллик даромад суммасининг берилган кредит суммасига нисбати билан аниқланиб, кредит ресурсларининг баҳоси сифатида намоён бўлади.

Бошқа товарлар баҳоси белгиланишининг ананавий механизми билан фарқли ўлароқ **кредитнинг баҳоси**, ссуда капитали бозоридаги талаб ва таклифнинг нисбатини ўзида акс эттиради ва у бир қатор омилларга боғлиқ бўлади:

— бозор иқтисодиётининг даврий ривожланиши (инқироз даврида ссуда фоиизи ўсади ва аксинча, юксалиш даврида эса пасаяди);

— инфляция жараёни суръатлари (амалиётда ссуда фоиизининг инфляция ўсиш суръатларидан орқада қолиши учраши мумкин);

— тижоарт банкларни кредитлаш жараёнини амалга оширувчи Марказий банк орқали давлат кредитини тартибга солишнинг самарадорлиги;

— халқаро кредит бозоридаги ҳолат (масалан, бирор мамлакатда кредит бўйича фоииз ставкасининг ошиши шу мамлакатга чет эл капиталининг оқиб келишига олиб келади ва бу миллий бозорлар ҳолатига таъсир кўрсатади.);

— жисмоний ва ҳуқуқий шахслар пул жамғармаларининг динамикаси (уларнинг ҳажми қисқарган ҳолда ссуда фоиизи ўсади);

— потенциал қарз олувчиларнинг кредит ресурсларига бўлган эҳтиёжини аниқлаб берувчи ишлаб чиқариш динамикаси;

— ишлаб чиқаришнинг мавсумийлиги (чет эл амалиётида банклар мавсум даврида кредитлар бўйича фоизларни оширадилар);

— давлат томонидан бериладиган кредит миқдори билан давлатнинг ички қарзлари ўртасидаги нисбат (ссуда фоизи ички давлат қарзлари ўсиши билан бирга ўсиб боради).

5. Кредитнинг мақсадлилиги.

Бу тамойилнинг моҳияти шундаки, қарз олувчи томонидан олинган кредитлар аниқ бир мақсадни амалга оширишга йўналтирилган бўлиши зарур. Кредитнинг қайси мақсадга йўналтирилганлиги, масалан, товар моддий бойликлар сотиб олишга ёки бирор ишлаб чиқариш харажатларини қоплашга ва ҳақозо аниқ бирор объектга мақсадли йўналтирилганлиги корхона билан банк ўртасида тузиладиган кредит шартномада кўрсатилган бўлади. Корхона олган кредитини фақатгина кредит шартномада кўрсатилган ишни бажаришга сарфлаши керак.

Бунда кредит муайян, аниқ объектга: **ишлаб чиқариш харажатларига, ишлаб чиқариш захираларига, тайёр маҳсулотга, жўнатишга товарларга, ҳисоб-китоб ҳужжатларига ва ҳоказоларга** берилади.

Юқорида келтирилган тамойиллар кредитнинг иқтисодий категория сифатида мавжуд бўлиши ва ҳаракат қилишининг муҳим томонларини ўзида ифодалайди.

Бизнинг фикримизча, бозор иқтисодиёти шароитида кредитнинг юқорида келтирилган тамойилларидан ташқари, кредитдан оқилона фойдаланишни ифодаловчи тамойил кредитнинг самарадорлиги тамойилини киритишимиз зарур. Бу тамойил нафақат кредит ва фоиз суммасини банкга қайтариб тулашни, ундан ташқари шу кредит ёрдамида кредитланадиган ёки молиялаштириладиган соҳа, тармоқ, корхона қанча самарадорликка эришишини ифодалаши зарур. Бозор иқтисодиёти шароитида бериладиган кредитлар маълум бир лойиҳаларнинг бажарилишига йўналтирилган бўлади. Банклар лойиҳаларни кредитлаш ёки молиялаштиришидан олдин лойиҳани бажариш учун йўналтириладиган маблағларнинг самарадорлигини ҳисоблаб чиқишлари зарур. Агар биз бозор иқтисоди юқори ривожланган мамлакатларда кредитлаш ва лойиҳаларни молиялаштириш амалиётига эътибор берадиган бўлсак, бу мамлакатларда корхона, ташкилотларга кредит бериндан олдин ажратиладиган маб-

лағларнинг самарадорлиги ҳисоб китоб қилиб чиқилади. Агар лойиҳага қўйиладиган маблағлар самара берадиган бўлсагина, шу лойиҳа учун маблағ ажратилади.

Ҳар бир корхона ва ташкилот учун кредитдан фойдаланишда унинг самарадорлигига алоҳида эътибор бериш фойдадан холи эмас, чунки самарадорлик кредитнинг зарурий шартларидан бири ҳисобланади. Кредитнинг самарадорлиги ишлаб чиқариш ва реализация ҳажмига тўғридан тўғри боғлиқ. Самарадорлик таъминлигининг бўлиши ва унга риоя қилиш кредитнинг бошқа таъминлигининг бажарилиши учун асос ҳисобланади. Самарадорлик кредитдан аниқ, мақсадли фойдаланишни тақазо қилади. Шунга асосланган ҳолда, кредитнинг самарадорлигини содда қилиб қўйиладигача ифодалаш мумкин:

$$\text{Самарадорлик} = \frac{\text{Реализация қилинган товар маҳсулоти ҳажми}}{\text{Кредит қўйилмаларининг ўртача қолдиғи}}$$

Бу кўрсаткич кредит қўйилмалар ўртача қолдиғининг 1 сўмига тўғри келадиган реализация қилинган товар маҳсулотининг ҳажмини кўрсатади. Кредитни жалб қилиш ёрдамида ишлаб чиқариш суръатларининг ўсиши, товарларни сотиш ҳажмининг ошиши кредитнинг самарадорлигини белгилаб беради. Корхона кам кредит ресурслар ҳисобига кўп маҳсулот сотишга эришадиган бўлса, кредитнинг самарадорлиги шунча юқори бўлади.

Кредитлашнинг юқори самарадорлиги минимал меҳнат харажатлари орқали максимал фойдага эришадиган корхоналар учун характерлидир.

Агар кредит самарадорлигига таъсир қилувчи бошқа омилларни ҳам ҳисобга оладиган бўлсак, кредитнинг самарадорлигини кенгроқ олган ҳолда қўйиладиган формула орқали ифода қилиш мумкин.

$$C_{кр} = \frac{P}{OF_k + K} - \frac{P}{OF_k + K \times \frac{O_{кр}}{O_{оф}}}$$

$C_{кр}$ — кредит қўйилмаларининг самарадорлиги;

P — тўла ташарҳида реализация қилинган товар маҳсулоти;

OF_k — кредитор қарздорликни ҳисобга олган, лекин қарз маблағларини ҳисобга олмаган ҳолдаги айланма фондларининг ўртача қолдиғи;

K — қисқа муддатли кредит қўйилмаларининг ўртача қолдиғи;

О_{кр} — ҳисобот давридаги қисқа муддатли кредитнинг айланиш сони;

О_{оф} — ҳисобот давридаги айланма фондларининг айланиш сони.

Формуладан кўришиб турибдики, кредит ресурсларнинг самарадорлиги асосан икки омил: реализация қилинган маҳсулотнинг ҳажми ва кредит ресурсларининг айланиш даврига боғлиқ. Реализация ҳажми қанчалик катта бўлса ва кредит ресурсларининг айланиш даври қанчалик қисқа бўлса, кредит қўйилмаларининг самарадорлиги шунчалик юқори бўлади. Банк томонидан берилган маблағлар ҳўжатларда ишлаб чиқаришга тезроқ жорий қилинса ва кредит маблағлар ишлаб чиқариш ва муомала жараёнини тезроқ босиб ўтса, улар келтирадиган самарадорлик шунчалик юқори бўлади. Банк кредити маблағлар доиравий айланишининг бирор босқичида ушланиб қоладиган бўлса, бу ҳол кредитни тўлаш муддатининг кечиктирилишига олиб келади. Бу, албатта кредитнинг самарадорлиги пасайганлигидан далолат бериши мумкин.

Кредитнинг самарадорлигини таъминлаш мақсадида ғарб мамлакатлари амалиётида кредитлашнинг биз учун янги қоидаси қўлланилади. Бу қоида кредитлашда «5 «С» лар қоидаси» деб юритилади.

«5 «С» лар қоидаси»га асосан ҳар бир «С» бўйича корхонанинг фаолияти таҳлил қилиб чиқилади ва корхона фаолияти талабга жавоб берадиган корхонага кредит берилади. Қоидага асосан «С» ҳарфлари корхоналарнинг ҳўжалик фаолиятининг қўйидаги жиҳатларини ифодалайди.

Character — қарз олувчининг характерини баҳолаш, ҳамда бозордаги обрўси;

Capacity — қарз олувчининг бончлаган ишни охирига етказа олиш, тегишли даромад олиш, ҳамда банк кредитларини қайтариб бериш қобилияти;

Capital — қарз олувчининг сармоясининг етарлилиги;

Conditions — шартлар. Буида иқтисодий муҳим ва мазкур бизнеснинг ривожланиши назарда тутилади;

Collateral — гаров (кафолат, кафилик, сугурта полиси, товар-модлий бойликлар) ва бошқалар.

Социалистик ҳўжалик юритиш шакли даврида кредитлашнинг бу тамойилларидан танқари яна бир неча бошқа тамойиллар қўшимча равишда амал қилар эди. Социалистик ҳўжалик даврида юқоридagi тамойиллар иккинчи даражали ҳисобланар эди, қўйидаги тамойиллар эса асосий, биринчи даражали тамойиллар бўлиб, кредитлаш жараёнида банклар кўпроқ шу тамойилларнинг бажарилишига эътибор берар эди.

1. Кредитни режанинг бажарилганлигига қараб бериш.

Бу тамойилнинг моҳияти шунда эдики, банк кредитларининг умумий ҳажми ва шакллари банкларнинг кредит режалари асосида ўрнатилар эди. Бунда корхона ва ташкилотларга бериладиган кредитлар уларнинг ишлаб чиқариш режаларини бажаришларига қараб берилар эди. Ундан ташқари, кредит ҳажми бўйича муайян режа тузилар ва шу режага асосан кредит берилиши, уни ҳажми ва шакли белгиланарди ва бу банк томонидан бошқарилар эди.

Бу тамойилга асосан, кредит режасида қўзла тутилган банк ссуллари квартал ёки ойига бир марта эмас, балки товар-моддий бойликларини яратиш жараёнига ва уларни ишлаб чиқариш мақсадларига сарфлаш ёки сотишнинг маълум босқичларида банк томонидан ўрнатилган миқдорда берилар эди.

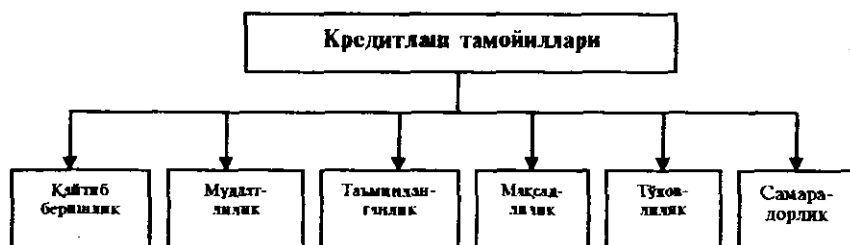
2. Дифференциаллаштириш (кредитлашда ҳар хил ёндашнинг) тамойили.

Бу тамойил ижтимоий зарурий нормаларга мос ҳолда ишлаб чиқариш ва маҳсулотни реализация қилиш асосида корхона ва ташкилотларнинг қандай молиявий натижага эришганлигига қараб белгиланган. Хўжалик фаолиятининг натижаларига қараб корхоналар «яхши ишлайдиган» ва «ёмон ишлайдиган» корхоналарга бўлиб кредитланган. Бу тамойилга асосан ижобий молиявий натижаларга эришган корхона ва ташкилотларга кредитлаш жараёнида маълум енгилликлар берилган. Корхоналарда молиявий қийинчиликлар бўлганда ишчиларга иш ҳақи тўлаш учун ёки бонёқа тўловларни амалга ошириш учун кредитлар берилган. Ундан ташқари, яхши ишлайдиган корхоналарга енгиллаштирилган шартларда кредитлар берилган, масалан, берилган кредитнинг фоиз ставкаси камайтирилган, корхона учун зарур бўлганда кредитнинг муддати узайтирилган ва ҳақозо.

Агар корхона ишлаб чиқариш режасини бажармаса ёки банкдан олинган кредитлар бўйича ўз мажбуриятларини вақтида амалга оширмаса бундай корхона ёмон ишловчи корхоналар қаторига киритилган ва банк томонидан бундай корхоналарга иқтисодий чоралар қўлланилган. Ёмон ишловчи корхоналарга кредит ажратишга банк қаттиқ ёндашган, яъни кредитларни жуда қисқа муддатта, юқори фоиз ставкалари бўйича берган. Баъзида банк олдиндан берган кредитларини муддатидан илгари ундириб олган, корхона юқори ташкилотининг кафолати асосида кредит берган ёки баъзи ҳолларда кредит беришни умуман тўхтатиб қўйган.

Бозор иқтисодиёти шароитида бу тамойилларнинг барчаси ҳам ўринли бўлмаслиги мумкин.

Шундай қилиб банклар томонидан бериладиган кредитларнинг асосий тамойилларини қуйидаги схемада кўрсатиш мумкин.



7-§. Кредитнинг асосий шаклларига тавсифнома

Кредитни ишлатиш самарадорлиги уни позитив равишда ишлаб чиқариш кучларини ривожлантиришга ва маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсишига таъсири билан аниқланади.

Кўриб ўтганимиздек, кредит хўжалик субъектлари томонидан ишлаб чиқариш ва сотув, тўлов жараёнидаги маблағлар етишмовчилигини қоплаш учун олинади. Агар корхона ишлаб чиқариш заҳираларини сотиб олиш учун кредит маблағлардан фойдаланадиган бўлса, шу кредит фондлар айланишининг барча босқичларини босиб ўтади ва миқдорий жиҳатда ўсган ҳолда айланишдан чиқарилади ва қарз берувчига қайтарилади.

Кредит ресурсларидан корхона қуйидаги ҳолларда фойдаланиши мумкин:

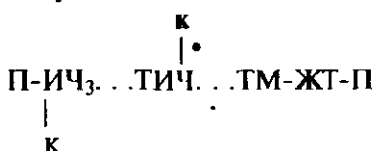
1. Корхона кредитни харажатларнинг бирон турини амалга ошириш учун, масалан, хом ашё, материаллар сотиб олиш, тугалланмаган ишлаб чиқариш учун ёки жўнатилган товарлар учун олиши мумкин;

2. Корхона айланма фондларнинг доиравий айланишининг барча босқичларига кредитни жалб қилиши мумкин. Масалан, ишлаб чиқариш заҳиралари сотиб олишга, тугалланмаган ишлаб чиқаришга, тайёр маҳсулотга, жўнатилган товарларга ва бошқа харажатлар учун.

3. Корхонани комплекс кредитлаштириш зарур бўлганда амалга оширилади.

4. Юқоридаги фикрлардан келиб чиққан ҳолда хўжаликлар томонидан кредитдан фойдаланиш вариантларини қуйидагича схема кўринишида ифодалани мумкин:

I вариант

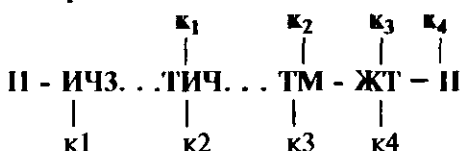


кредитнинг чиқарилиши

айланиши

киритилиши

II вариант

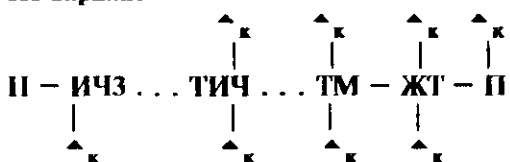


кредитнинг чиқарилиши

айланиши

киритилиши

III вариант



кредитнинг чиқарилиши

айланиши

киритилиши

П — дастлабки пул маблағлари

ИЧЗ — ишлаб чиқариш заҳиралари

ТИЧ — тугалланмаган ишлаб чиқариш

ТМ — тайёр маҳсулот

ЖТ — жўнатилган товарлар

П — айланишдан бўшагандан пул маблағлари

К — кредит

Юқоридаги ҳоллардан кўришиб турибдики, ҳар бир корхона ўз фаолияти давомида кредит ресурсларига муҳтож бўлиши мумкин. Кредитга бўлган талаб қайси усулда ва муддатда, ким томондан қондирилишига ва қарз олувчиларга таклиф қилинишига қараб, кредит бир неча тур ва шаклларга бўлинади.

Узоқ даврлардан буён кредитнинг берилиш мудлатига қараб куйидаги турлари қўлланилиб келинмоқда.

1. Қисқа муддатли кредит бериш.

2. Узоқ муддатли кредит бериш.

Қисқа муддатли кредит беришда кредитлар бир неча ойдан бир йилгача бўлган муддатда берилади. Бу турдаги кредитлар ишлаб чиқариш айланма фондлари ва муомала фондларининг доиравий айланишининг узлуксизлигини таъминлайди. Бизга маълумки, айланма фондларнинг доиравий айланиши деярли

барча ижтимоий ишлаб чиқариш соҳаларида бир йил ва ундан камроқ вақт давом этади. Бир йил фондлар айланишининг табиий ўлчови сифатида хизмат тилади. Шунинг учун ҳам бир йил қисқа ва узоқ муддатли кредит беришнинг чегараси бўлиб хизмат қилади, қисқа муддатли кредитлар ўз табиатига қараб қуйидаги турларга бўлинади:

1. Кредитлаш объектларининг иқтисодий моҳиятига қараб:

*товар моддий бойликлари учун бериладиган кредитлар;

*ишлаб чиқариш харажатлари (маҳсулотнинг янги турини ўзлаштириш, мавсумий харажатларни амалга ошириш билан боғлиқ харажатларни) учун бериладиган кредитлар;

*ҳисоб китобларни амалга ошириш учун бериладиган кредитлар (аккредитив очилганда, тайёр маҳсулотни жўнатганда ва бошқа ҳолларда).

2. Тўлаш муддатига қараб:

*муддатли, муддати кечиктирилган ва муддати ўтиб кетган кредитлар.

3. Кредитни тўлаш манбаларига қараб:

*қарз олувчининг ўз маблағлари ҳисобидан;

*гарант маблағлар ҳисобидан;

*янги кредитлар жалб қилиш ҳисобидан.

4. Таъминланганлик таъминловнинг амал қилишига қараб:

*бевосита тўғри таъминланган кредитлар;

*бевосита (бирор корхона ва ташкилот воситасида) таъминланган кредитлар;

*таъминланган кредитлар.

5. Тўланадиган фоиз даражасига қараб:

*ўртача (нормал) фоиз ставкали;

*юқори фоизли;

*паст фоиз ставкали;

*фоизсиз кредитларга бўлинади.

Узоқ муддатли кредитлашда, кредитлар 3-5 йилдан (1 йилдан 3-5 йилгача бўлган кредитлар ўрта муддатли кредитлар дейилади) муддатга берилади. Узоқ муддатли кредитлар асосан асосий фондларни такрор ишлаб чиқариш ва улар билан боғлиқ соҳаларни таъминлашга ишлатилади. Ҳозирги даврда узоқ муддатли кредитлар банклар томонидан жуда кам миқдорда берилсада, улар капитал қўйилмаларини, лойиҳаларни молиялаштиришнинг асосий манбаи сифатида давлатимиз иқтисодини ривожлантиришда катта аҳамият касб этмоқда. Узоқ муддатли кре-

дитлар ҳўжалик ташкилотлари томонидан қўйидаги объектлар учун жалб қилиниши мумкин:

— қайта тиклашга капитал харажатларни амалга ошириш учун;

— ҳаракатдаги асосий фондларни кенгайтириш ва тақомиллаштириш билан боғлиқ харажатлар учун;

— янги қурилиш ва қўшимча юқори самарали тадбирлар бўйича харажатларни амалга ошириш учун;

— янги фан, илмий техник соҳасида тадқиқодлар олиб бориш ва ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий қилиш учун ва бошқалар.

Кредит муносабатларининг субъектлари ва объектига, фоиз ставкасига ва кредитнинг ҳаракат доирасига қараб **кредитнинг** қўйидаги мустақил **шакллари** амалиётда қўлланилиши мумкин. Булар банк кредити, тижорат кредити, истьёмол кредити, давлат кредити, халқаро кредит. Амалиётда кредитнинг ҳар бир шакли ҳам бир неча бўлақларга бўлиниши мумкин.

Банк кредити. Иқтисодиётда кенг тарқалган кредит муносабатларининг шаклларида биридир. Унинг объекти пул маблағларини бевосита ссудага бериш жараёни ҳисобланади. Банк кредитини берувчи кредит муассасалари кредитлаш жараёнини амалга ошириш учун Марказий банкдан махсус лицензия (рухсатнома) олган бўлишлари зарур. Қарз олувчи сифатида ҳуқуқий шахслар, аҳоли, давлат, хорижий давлат фуқаролари ишгирок этишлари мумкин. Кредит муносабатларининг воситаси бўлиб, кредит шартнома ёки кредит келишуви ҳисобланади. Бу кредит тури бўйича олинадиган даромад ёки ставка томонлар билан келишилади ва банк фоизи ёки ссуда фоизи кўришида бўлади.

Жаҳон амалиётида банк кредитидан фойдаланишда унинг турли хил хусусиятлари ҳисобга олинади.

Қисқа муддатли банк кредитлари қарз олувчи корхонанинг ҳўжалик фаолиятида айланма маблағлар етишмовчилигини тўлдириш учун қўлланилади. Бозор иқтисодиёти тамойилларига мос келувчи бундай жараёнининг бўлиши ссуда капитали бозорида мустақил сегмент пул бозорининг юзага келишига олиб келади. Қисқа муддатли кредитлар фонд бозорида, савдо ва хизматлар кўрсатишда, банклараро кредитлаш режимида кўпроқ қўлланилади.

Ҳозирги шароитда қисқа муддатли кредитлар қўйидаги кўрсаткичлар билан характерланади:

— кредитларнинг жуда қисқа муддатларга (баъзида бир ойгача муддатга) берилиши;

— кредитнинг муддати ва фоиз ставкасининг бир бирига тескари пропорционал (кредитнинг муддати жуда қисқа бўлсада, фоиз ставкаси жуда юқори) бўлиши;

— ишлаб чиқариш соҳасидан кўпроқ муомала соҳасига хизмат кўрсатиш.

Ҳозирги вақтда бир йил муддатга бериладиган кредитлардан тижорат характеридаги фаолиятини амалга ошириш, аграр секторда ва инвестицияларни талаб қилувчи инновацион жараёнларни кредитлашда кенг фойдаланилмоқда.

Узоқ муддатли кредитлар ўрта муддатли кредитлар каби асосий фондлар ҳаракатини таъминлайди ва улар кредит ресурсларнинг катта ҳажми билан ажралиб туради. Узоқ муддатли кредитлар 3 йилдан 5 йил муддатгача, давлат томонидан тегишли молиявий кафолатларни олган ҳолда, кредитнинг муддати 10 йил ва ундан ортиқ муддатга узайтирилиши мумкин.

Қарзни тўлаш усули. Қарздор томонидан бир мартада тўлиқ суммада тўланидиган кредитлар. Бу усул қисқа муддатли кредитларни қайтаришнинг ананавий усули ҳисобланиб, ҳуқуқий жиҳатдан расмийлаштирилиши жуда содда механизмга эга бўлади, чунки бу усулда дифференциалланган фоиз ставкасини ҳисоблаш механизмини қўллаш талаб қилинмайди.

Кредитни тўлашда кредит шартномасида кўрсатилган муддат давомида бўлиб бўлиб тўланидиган кредитлар бўлиши мумкин. Қарзни тўлашнинг бу усулида кредитни қайтаришнинг аниқ шартлари кредит шартномада келтирилган бўлади. Кредитни бўлиб бўлиб тўлаш усули кўпинча узоқ ва ўрта муддатли кредитларни тўлашда ишлатилади.

Кредит бўйича қарзни ундириб олиш усули. Амалиётда олинган кредитлар бўйича фоиз ставкаларини тўлашнинг бир неча хил усуллари мавжуд:

*Кредитни тўлаш муддати келганда фоиз ставкасини ҳам қўшиб тўлаш усули. Бу усул бозор иқтисоди яхши тараққий қилган мамлакатларнинг ҳўжалик ташкилотлари фаолиятида кенг қўлланиладиган анъанавий усул бўлиб, у ҳисоб-китоб характери жиҳатидан оддий бўлади. Бу усул кўпроқ қисқа муддатли ссудаларни тўлашда қўлланилади.

*Кредит шартномасида кўрсатилган муддат давомида бир текисда қарз олувчи томонидан тўланидиган кредит бўйича фо-

изни ундириб олиш усули Амалиётда бу усул узоқ ва ўрта муддатли кредитларни тўлашда қўлланиладиган анъанавий усулдир ва томонлар келишган ҳолда кредит бўйича фоизларни тўлашга ҳар хил ёндашишлари мумкин. Масалан, кредит узоқ муддатта берилган бўлса, кредит бўйича фоиз ставкасини тўлашни кредитдан фойдаланиб бошлаганидан бир ёки икки йил ўтгандан кейин белгилаб бериш мумкин.

*Қарз олувчига кредит берилаётган вақтда кредит учун тўланадиган фоиз бевосита банк томонидан ушлаб қолинадиган кредитлар. Кредит учун фоиз ставкасини бу усулда тўлаш ривожланган бозор иқтисоди шароитларига мос келмайди ва у учун характерли эмас. Бу усул фақат судхўрлик капиталида ишлатилади. Мамлакатда иқтисодий ҳолат нобарқарор бўлганида банклар қисқа муддатли кредитлашни ва кредитлар бўйича фоизлар тўлашни шу усулда олиб борганлари улар учун қулай ҳисобланади ва амалиётда шу усулдан кенг фойдаланадилар.

Таъминланганликнинг мажбурияти. Ишончли кредитлар ва уларнинг қайтарилишини таъминловчи бирдан-бир гаров шакли бевосита кредит шартномаси ҳисобланади. Кредит шартномаси шартларининг бажарилишини кредит таъминланганлигининг шарти сифатида қабул қилиш, хорижий банклар томонидан чекланган ҳажмда, ишончга сазовор бўлган доимий мижозларни қисқа муддатли кредитлаш жараёнида қўлланилади. Ўрта ва узоқ муддатли кредит беришда ҳам берилган кредитларни суғурта қилиш шарти билан истисно тариқасида қўлланилиши мумкин. Одатда суғурта қилиш, қарз олувчи ҳисобидан амалга оширилади. Бизнинг амалиётимизда бу баъзи ҳолларда тижорат банклари томонидан ўз шўъбаларини ва муассасаларини кредит беришда қўлланилиши мумкин.

Яхши таъминланган кредитлар. Бундай кредитлар замонавий банк кредитининг асосий тури сифатида таъминланган ссудалар ҳисобланади. Таъминланганлик сифатида қарз олувчининг ҳар хил шаклдаги мулки, кўпроқ кўчмас мулки ва унинг ихтиёридаги қимматбаҳо қоғозлар, бошқа мулк шакллари бўлиши мумкин, қарз олувчи ўз мажбуриятларини бажара олмаган ҳолларда таъминланганлик асоси бўлган мулк банк ихтиёрига ўтади ва банк уни сотиб етказилган зарарларни қоплаш ҳуқуқига эга бўлади. Банк томонидан берилаётган кредит миқдори таъминланганликнинг ўртача бозор нархидан паст бўлади ва мулк баҳоси томонларнинг келишуви натижасида аниқланади.

Кредитнинг таъминланганлиги учун қабул қилинадиган мулк тез сотиладиган, олдин бирор мажбурият бўйича гаровга қўйилмаган, корхонага тегишли бўлган мулк бўлиши керак.

Учинчи шахснинг молиявий кафолати билан бериладиган ссудалар.

Кредит бошқа бир ташкилотнинг кафолати асосида берилади. Кафолат берувчи корхона ёки муассаса, агар қарз олувчи кредит шартномасида кўрсатилган шартларни вақтида бажармаса, шу туфайли банк кўрган зарарларни қоплашга кафиллик беради ва фаолият давомида ҳақитатда шундай аҳвол рўй берса ўз маблағлари ҳисобидан зарани қоплаб беради. Молиявий кафиллик берувчи томон сифатида ҳуқуқий шахслар, шунингдек турли даражадаги давлат ҳокимияти органлари иштирок қилишлари мумкин.

Банк кредитининг мақсадлилиги. Жаҳон амалиётида умумий бирор эҳтиёжни қоплаш учун ишлатиладиган кредитлар мавжуд. Бунда банк томонидан бериладиган кредитлар қарз олувчининг молиявий ресурсларга бўлган турли эҳтиёжларни қондириш учун ўз ихтиёри бўйича ишлатилади. Ҳозирги шароитда улар қисқа муддатли кредитлаш соҳасида чекланган тарзда қўлланилади, ўрта ва узоқ муддатли кредитлашда умуман қўлланилмайди. Бизнинг амалиётимизда банклар томонидан бирор мақсадни амалга ошириш учунгина кредитлар берилади.

Кредитнинг қайси мақсад учун берилаётганлиги кредит шартномасида кўрсатилади ва банк томонидан берилган ресурслар қарз олувчи томонидан фақатгина шартномада кўрсатилган масалани ҳал этиш учун ишлатилади (масалан, олинаётган товарлар бўйича ҳисоблашиш, иш ҳақи тўлаш ва ҳ.к. учун). Қарз олувчи томонидан кўрсатилган мажбуриятларнинг бузилишида битимда кўрсатилган жарималар қўлланилади.

Қарз олувчиларнинг категориялари

Ўзининг фаолият доирасига қараб қарз олувчи корхона ва ташкилотлар бир неча гуруҳларга бўлиниши мумкин. Аграр соҳада кредитлар олувчилар. Бу соҳанинг бўлиши — махсус кредит муассалари — агробанкларнинг, кейинчалик қишлоқ хўжалиги соҳаларига хизмат кўрсатувчи бошқа банклар Пахтабанк, Ўзмевабозовотбанк, Галлабанк ва бошқа шу турдаги банкларнинг ташкил топишини белгилаб берувчи асос ҳисобланади. Бу банклар фаолиятининг ўзига хос хусусияти қишлоқ хўжалиги ишлаб

чиқариши билан боғлиқ бўлган мавсумийликни эътиборга олган ҳолда кредитлаш ҳисобланади.

Тижорат соҳаси учун кредитлар бериш. Бу соҳа бўйича кредитлар савдо ва хизмат кўрсатиш соҳасида фаолият кўрсатувчи қишлоқ субъектларига берилади. Бу кредитлар тез айланиб келиш хусусиятига эга бўлиб, тижоратчилар эҳтиёжини қондиришда катта аҳамиятга эгадир.

Банк томонидан кредитлар қимматбаҳо қоғозлар бўйича олдиди-сотди операцияларини амалга оширувчи, фонд биржаси воситачилари: брокер, маклер, дилер фирмаларига берилади.

Кўчмас мулк эгаларига ипотека кредитлари берилиши мумкин. Улар ҳам оддий, ҳам ихтисослашган ипотека банклари томонидан берилади. Бу ҳозирда хориж амалиётида кенг тарқалган бўлиб, ҳатто баъзи манбаларда кредитнинг алоҳида шакли сифатида намоён бўлади. Бизнинг мамлакатимизда эса бу фақатгина 1996 йилдан бошлаб тарқала бошлади. Хусусийлаштириш жараёнининг ривожланиши, мулкка эгалик асосларининг қонунлаштирилиши ипотека кредитини янада равнақ топишига олиб келади.

Банклараро кредитлар — банк кредитининг кенг тарқалган шакллардан бири. Банклараро кредитнинг жорий ставкаси маълум бир тижорат банкнинг бошқа турлардаги ссудалар бериш сиёсатини аниқлаб берувчи муҳим омил ҳисобланади. Бу норманинг аниқ миқдори (ҳисоб ставкаси) Марказий банк томонидан белгиланади.

Тижорат кредити. Иқтисодиётда кредит муносабатларининг вужудга келишининг биринчи шаклиларидан бўлиб, вексель муомаласини вужудга келтирган ва нақд пулсиз ҳисоб китобларининг ривожланишига ёрдам берган. Тижорат кредитининг субъектлари сифатида ҳуқуқий шахслар: мол етказиб берувчи ва мол сотиб олувчи корхоналар, кредитнинг объекти сифатида сотиладиган товар ишгирок қилади. Тижорат кредити ўзининг кўчмас мулки ва унинг ихтиёридаги қимматли қоғозлар бошқа мулк шакллари бўлиши мумкин. Амалий кўринишини ҳуқуқий шахслар ўртасида товар ва хизматларнинг тўлов муддатини чўзиш орқали сотиш шаклидаги молия хўжалик муносабатларида топади. Бу кредит шаклининг асосий мақсади товарларни сотишни тезлаштириш ва шу орқали фойда олишдан иборат.

Тижорат кредитнинг анъанавий воситаси бўлиб, қарз олувчининг қарз берувчига нисбатан молиявий мажбуриятларини акс

этирувчи вексель ҳисобланади. Вексел бу қарз мажбурияти бўлиб, қарз олувчи ўз зиммасига қарзни кўрсатилган суммада, кўрсатилган жойда, белгиланган муддатда тўлаш мажбуриятини олади.

Амалиётда векселнинг икки тури қўлланилади. Оддий ва ўтказма вексел. Оддий векселни қарз олувчи корхона қарз берувчи корхонага беради ва товарлар ва кўрсатилган хизматлар учун унга тўлаш мажбуриятини ўз зиммасига олади.

Ўтказма векселда кредитор томонидан белгиланган товар ва хизматлар суммаси унинг топшириғига асосан учинчи шахсга ёки векселни кўрсатувчига ўтказилиши зарур. Кредиторнинг векселда кўрсатилган суммани учинчи шахсга тўлаш тўғрисидаги буйруғини ифодаловчи ҳужжат амалиётда тратта деб ҳам юритилади.

Тижорат кредити банк кредитидан қуйидаги хусусиятлари билан фарқ қилади:

1. Кредитор (қарз берувчи) ролида махсус кредит-молия ташкилотлари эмас, балки товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ҳамда сотиш билан шуғулланувчи турли ҳуқуқий шахслар иштирок қилади;

2. Тижорат кредити фақатгина товар шаклида берилади;

3. Тижорат кредитида ссуда капитали, саноат ва савдо капитали билан интеграцияланган ҳолда ҳаракат қилади. Бу бозор иқтисодиёти шароитида турли ихтисосдаги ва фаолият йўналишидаги корхоналарни ўз ичига олувчи холдинг, молиявий компанияларнинг вужудга келишида ўз амалий аксини топади;

4. Беришган вақт оралиғида тижорат кредитининг ўртача қиймати банк фоизининг ўртача ставкасидан доимо кичик бўлади;

5. Қарз берувчи ва қарз олувчи ўртасидаги шартнома ҳуқуқий расмийлаштирилганда тижорат кредити бўйича тўлов (фоиз ставкаси) алоҳида аниқланмайди. Фоиз тўлови товар баҳосига қўшилган ҳолда расмийлаштирилади.

Хорижий мамлакатлар амалиётида тижорат кредити кент тарқалган.

МДХ давлатлари амалиётида тижорат кредити қўлланилмайди. Собиқ иттифок даврида кредит муносабатларининг ривожланишига назар соладиган бўлсак, 1930-32 йиллардаги кредит ислоҳатига амалиётда тижорат кредитидан фойдаланилган. Бу кредит товарлар ишлаб чиқаришнинг мўл кўлчилиги шароитида товарларни сотиш жараёнини тезлаштиришда қулай ҳисобланади. 30-йилларда кредитнинг бу шаклидан фойдаланишда маълум камчиликларга йўл қўйилгани учун кредит ислоҳати ўтказиш давомида бу кре-

дитдан фойдаланиш бекор қилинди ва хўжаликлар тўғридан тўғри банк томонидан кредитлашга ўтказилган.

Ҳозирги шароитда жаҳон амалиётида тижорат кредитнинг асосан 3 тури қўлланилади:

*қайд қилинган тўлов муддати бўйича кредит;

*товарларни сотгандан кейингина қарзни тўлаш бўйича кредит;

*очиқ ҳисоб бўйича кредитлаш. Бунда тижорат кредити шартлари бўйича, кейинги товар партиясини жўнатиш, олдинги жўнатишган товарлар бўйича қарзларни тўлаш муддатигача амалга оширилиши зарур.

Корхоналар томонидан тижорат кредитидан фойдаланиш улар томонидан банк кредитидан фойдаланишни инкор қилмайди. Тижорат кредити банк кредитидан фарқ қилсада, уларнинг ҳаракати бир бири билан ҳамбарчас боғлиқ бўлиши мумкин. Корхоналар тижорат кредитидан фойдаланганда, банк кредити корхона фаолиятига бевосита таъсир қиладиган кредит сифатида намоён бўла олмайди. Тижорат кредитида корхоналарнинг ҳисоб китоб счётида маблағлари бўлмаган шароитда корхоналар товарларни кредитга сотиб оладилар. Шунинг учун истеъмолчи корхоналар банк кредитига эҳтиёж сезмаслиги мумкин. Айни вақтда мол сотувчи корхона фаолиятида у товарларини кредитга сотганлиги учун маблағга муҳтожлик сезилиши мумкин. Мана шу шароитда мол етказиб берувчи корхона пул маблағларга бўлган эҳтиёжини қоплаш мақсадида кредит олиш учун банкга мурожаат қилиши мумкин. Бу ҳол 30-йиллар амалиётида банк томонидан билвосита кредитлаш деб юритилган. Билвосита кредитлаш деб юритилишининг сабаби шундаки, кредитни ҳақиқатда маблағи етарли бўлмаган корхона, мол сотиб олувчи корхона олиши зарур эди. Мол сотиб олувчининг хўжалик фаолиятидаги маблағлар етишмовчилиги мол етказиб берувчига банк томонидан кредит бериш йўли билан қопланган.

Юқорида кўрсатилган камчиликларни ҳисобга олмаган ҳолда тижорат кредити товарлар сотиш жараёнини тезлаштиришда ва корхоналарнинг айланма маблағларини хўжалик фаолиятидан тезроқ бўшагини таъминлашда катта аҳамиятга эга.

Истеъмол кредити. Истеъмол кредити ўзининг мақсади билан кредитнинг бошқа шакллари билан фарқ қилади. Унинг фарқли белгиси — жисмоний шахсларга кредитлаш ҳисобланади. Кредитнинг бу шаклида кредит берувчи сифатида махсус кредит му-

ассасалари билан бирга товар ва хизматларни сотишни амалга оширадиган жисмоний шахслар ҳам бўлиши мумкин.

Истъемол кредити икки шаклда: пул шаклида ёки товар шаклида берилиши мумкин. Жисмоний шахсларга кўчмас мулкка эгалик қилиш учун, даволаниш учун ҳар хил товарлар ва уй жиҳозлари сотиб олиш ва бошқа эҳтиёжларни қондириш учун истъемол кредитлари берилиши мумкин. Пул шаклида истъемол кредити банклар томонидан, товар шаклида эса товарлар чакана савдоси жараёнида тўлов муддатини чўзиш орқали амалга оширилади.

Ўзбекистонда ҳозирги кунларда уй жой сотиб олиш, уй жой қуриш учун пул шаклидаги, узоқ муддатли истъемол кредити ва товар шаклида автомобиль кредитга берилмоқда.

Давлат кредити. Кредитнинг бу шаклининг асосий хусусияти кредит муносабатларида давлатнинг қатнашувидир. Давлат кредитида давлат бир томондан қарз берувчи ва иккинчи томондан қарз олувчи сифатида иштирок қилиши мумкин. Қарз берувчи вазифасини бажара туриб, давлат, давлат кредит институтлари, жумладан Марказий банк орқали иқтисоднинг ҳар хил соҳаларини кредитлашни ўз зиммасига олади. Бу ҳолда давлат томонидан тижорат банкларига марказлаштирилган кредит ресурслар берилади ва бу ресурслар:

- иқтисодиётнинг устивор тармоқларини кредитлаш;
- молиявий ресурсларга эҳтиёж сезаётган давлат аҳамиятига эга бўлган аниқ тармоқ ёки соҳаларга, агар бюджетдан молиялаштириш имконияти тугаган бўлса, вақтинча фойдаланишга маблағ ажратилиши мумкин.

Ундан ташқари, тижорат банкларига банклараро кредитлар бозорида кредит ресурсларни ким ошди савдо йўли билан ёки тўғридан тўғри сотиш жараёнида давлат томонидан маблағлар вақтинча фойдаланиш учун берилиши мумкин.

Давлатнинг қарзлари кўпайган ҳолларда давлат бюджети камомадини молиялаштириш мақсадида, давлат қарз олувчи сифатида, давлат қарзларини жойлаштириш жараёнини амалга оширилади.

Давлат кредитининг характерли хусусияти шундаки, давлат томонидан олинган қарз маблағлар ишлаб чиқариш фондлари айланishiда ёки моддий бойликлар яратишда иштирок қилмайди. Бу маблағлар давлат қарзларини қоплаш учун ишлатилади.

Давлат давлат хазина мажбуриятларини чиқариш, молия бозорларида давлат қимматбаҳо қоғозларини жойлаштириш, давлат заемларини чиқариш ва сотиш йўли билан банкларнинг аҳолининг ва бошқа молия-кредит институтларининг пул маблағларини йиғди ва уларни давлат қарзи ва бюджет камомadini қоплашга (молиялаштиришга) сарфлайди.

Шуни такидлаш зарурки, ўтиш даврида давлат кредити фақатгина молиявий ресурсларни жалб қилиш манбаи сифатида эмас, балки иқтисодни марказлашган кредит тизими орқали тартибга солишнинг самарали воситаси сифатида ишлатилиши керак.

Халқаро кредит. Кредит муносабатларининг халқаро миқёсда (давлатлар ўртасида) амалга оширилиши халқаро кредитнинг юзага келишига олиб келади. Халқаро кредитга халқаро миқёсда ҳаракат қилувчи кредит муносабатлари тўплаши сифатида қараш зарур. Кредитнинг бу шаклининг бевосита иштирокчилари миллатлараро молия-кредит институтлари, тегишли давлат ҳокимияти, кредит ташкилотлари ва алоҳида ҳуқуқий шахслар бўлиши мумкин.

Халқаро кредит бир давлат, шу давлат банки, ҳуқуқий шахси томонидан иккинчи бир давлатга, унинг банкларига, бошқа ҳуқуқий шахсларига муддатлилик ва тўловлилик асосида бериладиган кредит ҳисобланади.

Халқаро кредит давлат ва халқаро институтлар иштирок этган муносабатларда пул (валюта) шаклида, ташқи савдо фаолиятида эса товар шаклида бўлиши мумкин.

Халқаро кредит қуйидаги хусусиятлари билан характерланади:

— қарз олувчи ва қарз берувчи сифатида давлат ташкилот ва муассасалари, ҳуқуқий шахслар (банклар, компаниялар), халқаро валюта кредит ташкилотлари қатнашадилар;

— қарзга олинган маблағлар қарз олувчи мамлакат томонидан даромад келтирувчи капитал сифатида ишлатилади;

— қарз берувчи мамлакатга тўланадиган ссуда фоизининг манбаси қарз олувчи мамлакат аҳолиси томонидан яратилган миллий даромад ҳисобланади.

Халқаро кредит маҳаллий кредит билан бир қаторда фондлар айланишининг барча босқичларида қатнашади.

Халқаро кредит халқаро иқтисодий муносабатлар доирасида қуйидаги функцияларни бажаради:

*мамлакатлар ўртасида капиталнинг қайта тақсимланишини таъминлайди;

*капиталнинг концентрациялашувига ва марказлашувига шариит яратади ва бу жараёни тезлаштиради;

*ҳар хил валюталарда халқаро ҳисоб китобларни олиб боришда муомала харажатларини қисқартиради.

Халқаро кредитлар: **характери бўйича** — давлатлараро, хусусий, фирма кредитларига:

— **шакли бўйича** — давлат, банк, тижорат;

— **ташқи савдо тизимида тутган ўрни бўйича** — экспортни кредитлаш, импортни кредитлашга;

— **муддати бўйича** — қисқа муддатли — 1 йилгача, ўрта муддатли — 1 йилдан 5 йилгача, узоқ муддатли — 5 йилдан ортиқ муддатга;

— **объекти бўйича** — товар ва валюта;

— **таъминланганлиги бўйича** — товар-молдий бойликлар билан ёки ҳужжатлар билан таъминланган кредитларга бўлинади.

Товар шаклида бериладиган халқаро кредит ёки фирма кредитлари тижорат кредитининг халқаро иқтисодий муносабатлар соҳасида қўлланилиши ҳисобланади ва бир мамлакат фирмасининг товари иккинчи мамлакат фирмасига кредитга тўлов муддати кечиктирилиб сотилади. Бу жараён одатда тратта (ўтказма вексель) билан расмийлаштирилади. Экспортни кредитлашда давлат томонидан субсидия ажратилганлиги учун фирма кредитлари бўйича фоиз ставкалари одатда фоиз ставкаларининг бозор баҳосидан паст бўлади.

Халқаро банк кредитларининг банк экспорт кредитлари (хорижий импортёрларга хусусий тижорат банклари, махсус ташқи савдо банклари томонидан бериладиган кредит), еврокредит (йирик тижорат банклари томонидан евровалюта бозори ресурслари ҳисобидан евровалютада, 2 йилдан 10 йилгача бўлган муддатга, ўзгарувчан фоиз ставкада кредитлар бериш) каби турлари мавжуд.

Халқаро давлат кредити икки томонлама келишув асосида ривожланган мамлакатлар томонидан ривожланаётган мамлакатларга товар ёки валюта шаклида, фоиз тўлаш ёки фоиз тўламаслик шарти билан, узоқ ёки қисқа муддатга берилади.

Халқаро валюта — кредит ташкилотларининг кредитлари қисқа муддатли — 1 йилгача (халқаро валюта фондининг кредитлари), ўрта муддатли — 5 йилгача (Жаҳон ривожланиш ва тараққиёт банки) ва узоқ муддатли — 20 йилгача (Европа ривожланиш ва тараққиёт банки ва бошқалар) кредитлар бериши мум-

кин. Халқаро валюта-кредит ташкилотларидан олинган кредитлар хусусий тижорат банкларидан олинган кредитлардан (бу кредитлар бўйича ўртача фоиз ставкаси йилига 7-9%ни ташкил қилади) арзон тушади.

Судхўрлик кредити. Кредитнинг ўзига хос шакли. Хорижда кредитнинг бу кўриниши тарихан кенг тарқалган кредит бўлиб ҳисобланади. Амалда судхўрлик кредити Марказий банк томонидан тегишли лицензияга эга бўлмаган жисмоний шахслар, шунингдек хўжалик юритувчи субъектлар томонидан маблағларни вақтинча фойдаланиш учун бериш йўли билан амалга оширилади. Судхўрлик кредити ссуда фоизининг юқори ставкаси билан тавсифланади (120-180%). Миллий кредит тизими инфраструктураси ривожланиши ва ҳамма турдаги албатта қарз олувчилар кредит ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқини таъминлаш натижасида судхўрлик кредити ссуда капитали бозоридан йўқолади.

8-§. Бозор иқтисодиёти шароитида кредитнинг аҳамияти

Кредитнинг аҳамияти унинг моҳияти ва функциялари орқали белгиланади.

Кредитнинг аҳамиятини ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда бажарадиган функцияларининг натижасига кўра тавсифлаш мумкин.

Кредит такрор ишлаб чиқариш жараёнини тезлаштиради ва ижтимоий ишлаб чиқаришнинг узлуксизлигини таъминлайди.

Корхоналарга бериладиган кредит уларни вақтинчалик молиявий ресурсларга бўлган эҳтиёжини қондиради ва такрор ишлаб чиқариш жараёнини узлуксиз давом этишини таъминлайди.

Пул маблағларига эҳтиёж ишлаб чиқаришнинг нафақат мавсумий, шунингдек бошқа сабабларига ҳам боғлиқ. Барча ҳолларда кредитдан фойдаланиш асосий ва айланма фондларнинг узлуксиз доиравий айланишини, ишлаб чиқариш жараёни ва товарлар муомаласини тезлаштиришни таъминлайди.

Бошқа иқтисодий категориялар сингари кредит маҳсулот ишлаб чиқаришни ва муомала соҳасини рағбатлантиради. Шунингдек, кредит ижтимоий-иқтисодий мақсадларни амалга оширишга, иқтисодий вазифаларни бажаришга муҳим таъсир кўрсатади.

Ҳозирги шароитда ишлаб чиқаришни жадаллаштириш ва ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг муаммолари ечилаётган

бир даврда кредитнинг илмий-техникавий ютуқларни ишлаб чиқаришга жалб этишдаги аҳамияти ортиб бормоқда.

Илмий-техника тараққиётига ижобий таъсир этиш жаҳон талабларига мос маҳсулот ишлаб чиқариш, меҳнат харажатларини камайтириш, меҳнат унумдорлигини сезиларли даражада оширишга имкон берувчи янги техника ва технологияларни киритиш жараёнларини имтиёзли кредитлашда кўринмоқда.

Ҳозирги кунда кўпгина корхоналарда чуқур таркибий ўзгаришлар туфайли ишлаб чиқаришни ривожлантириш фонди кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни янги техник асосдаги асосий фондлар билан таъминлаш эҳтиёжини қондира олмайди. Бундай шароитда корхоналар техник қайта қуролиниш учун кредитга эҳтиёж сезади. Бундан кўриниб турибдики, бўш пул маблағларини мавжудлиги, уларни вақтинчалик фойдаланишга бериш имкониятига боғлиқ.

Кредит технологик жараёнларни такомиллаштириш, асбоб-ускунларни замонавийлаштириш фондлар паркани янги машиналар билан таъминлаш асосида, минимал капитал харажатлар ҳисобига халқ хўжалигига керак маҳсулот ҳажмини оширишда корхоналар самарали йўлларни танлашида уларга иқтисодий туртки берувчи воситадир.

Самарали тадбирларни амалга ошириш учун бериладиган кредит фонд қайтими ва капитал харажатлар самарадорлигини оширишга, асосий фондлар структурасини яхшилашга ва ишлаб чиқариш қувватларини ўз вақтида ишга туширишга ёрдам беради.

- Кредитнинг кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришда меҳнат унумдорлигини оширишга таъсири фондлар ва меҳнат унумдорлигини қиймат шакллари ўсиш суъратларини бир-бирига муносабатини ифодалайди ва ўз навбатида, ишлаб чиқариш фондиари самарадорлиги даражасини кўрсатади.

Кредит шундай ишлаб чиқариш воситаларини сотиб олиш ва уларни жорий этишга ишлатилиши керакки, бунда бу воситалар асосида меҳнат унумдорлигини ва меҳнатни фонд билан қуролиниш даражалари ошсин.

Соф даромадни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш мақсадларида ишлатиш учун аввал уни ишлаб чиқаришни кенгайтириш талаб қиладиган даражада пул кўринишида жамғариш керак.

Кредитни аҳамиятини тўғри ёритиш учун уни ишлатиш мақсадларини, шу жумладан умумий ва хусусий мақсадларини ёритиш керак.

Кредитнинг умумий мақсади бу ижтимоий ишлаб чиқаришни динамик ва пропорционал ривожланиш асосида аҳолининг моддий ва маданий турмуш даражасининг ошишини таъминлашдан иборатдир.

Кредитнинг асосий мақсади ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг интенсив омилиларини қўллаш асосида ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишдир.

Кредит давлатнинг иқтисодий воситаларидан бири сифатида бутун иқтисодиётнинг ривожланишига ва алоҳида корхона фаолиятига ижобий таъсир кўрсатади.

Кредит ишлаб чиқаришга ижтимоий харажатларни иқтисод қилиш йўли билан таъсир этади.

Аммо, кредит товар-моддий бойликларга сарфланган меҳнатни бевосита иқтисод қила олмайди, чунки унинг ўзи ишлаб чиқариш жараёнида бевосита ишгирок этмайди.

Кредитнинг роли уни халқ ҳўжалигига таъсир этиш механизми ва йўналишида ифодаланган назарий тушунчадир.

Кредитнинг иқтисодиётта ва илмий техника тараққиётини ривожланишига таъсири корхоналарнинг молиявий мустақиллигини мустаҳкамлашдаги родини оширади.

Ҳўжалик ҳисобида қарз олувчи юридик мустақил шахс сифатида кредитор билан кредит шартномаси туза олади.

Кредитнинг ҳўжалик субъектларининг мустақиллигига таъсири қуйидагича амалга оширилади:

- қарз мақсадли йўналишига эга бўлади;
- қарзни қайтариб беришлилик ва муайян тўлов мажбурияти қарз олувчини олинган қарзни самарали ишлатишга ундайди.

Кредитнинг ҳозирги шароитда родини ошириш учун банклар кредит ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини таъминлашлари, ликвидликка эга бўлмаган заҳиралар ва харажатларга кредитлар бермасликлари, кредитни муомала харажатларини иқтисод қилишда кенг қўлланишини ҳисобга олишлари зарур.

Халқаро иқтисодий алоқалар доирасида ҳам кредитнинг аҳамияти ортиб бормоқда.

Ҳозирги бозор иқтисодиётига ўтишдек қийин шароитда республикамиз халқаро иқтисодий муносабатлар доирасига кириб бормоқда ва бунда кредит муҳим аҳамият касб этмоқда.

Кредит мамлакатлараро ўзаро ҳамкорликларни амалга оширишда, хусусан қўшма корхоналар қуришда ва уларнинг фаолиятини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга.

Республикамининг ички кредит тизимида кредитнинг ўрни янада муҳимроқ бўлиб кўринади.

Буни республикамининг кредит тизимида тааллуқли қонулар, қарорлар, меъёрий ҳужжатлар орқали кўриш мумкин.

Республикамининг «Корхоналар тўғрисида»ги қонунда, «Фермер хўжаликларида кредит бериш ва улар билан ҳисоб-китоб қилиш қоидалари», «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида» ги, «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги қонуни юридик ва жисмоний шахсларга микрокредитлар бериш ва бошқа шунга оид қонулар давлатимиз олиб бораётган пул-кредит сиёсатини ривожлантириш истиқболларини белгилашда муҳим асос бўлиб хизмат қилмоқда.

9-§. Ссуда капитали жаҳон бозори (СКЖБ) ҳақида тушунча ва унинг эволюцияси

Ссуда капиталининг жаҳон бозори (СКЖБ)нинг моҳиятини тушуниш учун уни кенг ва тор маънода кўриб чиқамиз. Тор маънода СКЖБ деганда — халқаро кредит операциялари рўй берадиган бозор ёки ссуда капиталининг халқаро бозори тушунилади. У ўз ичига чет эл кредитлари ва займлар бозорини олади. Бу бозор ўз навбатида ссуда капитали (СК) миллий бозоридаги халқаро операцияларини келтириб чиқаради. Евровалюта бозори ёки евробозор бу чет эл валютасида мамлакат ташқарисида нақд пулсиз депозит — ссуда операциялари рўй берадиган бозордир. Евровалюта операциялари СКЖ бозорини деярли қамраб олганлиги туфайли баъзи адабиётларда СКЖБ синоними сифатида евробозор тушунчаси ҳам ишлатилади. (Баъзи бир маълумотларга қараганда СКЖБ даги 70-90% операциялар евровалюта операцияларига тўғри келади). Кенг маънода СКЖБ деганда ссуда капиталининг жаҳон миқёсида тақсимланиши ва қайта тақсимланишининг иқтисодий механизми тушунилади. Яъни бу жараён ссуда капитали миллий бозорини ва евробозорни мувофиқлаштиришга асос бўлади.

СКЖБ эволюцияси жаҳон халқ хўжалигининг байналминлашув жараёни динамикасида ўз аксини топади. Бу ривожланиш босқичларини қуйидагича ифодалаш мумкин:

Биринчи босқич ривожланишнинг монопол даражаси, СКЖБ кўп тарқалган СК миллий бозорларининг мувофиқлашуви сифатида кўринган.

Иккинчи босқич, юқори ривожланиш даврида хўжалик алоқаларининг байналминималлашуви ва халқаро кредитнинг ривожланиши асосида СКЖБ шаклланади. Дастлаб халқаро кредитнинг ривожланиши миллий бозорларда фақат халқаро операциялар шаклида намён бўлган. Аста-секин йирик бозорлар (Лондон, Париж, Ньюйоркда) жаҳон молия марказларига айланади. Бу молия марказларида ўтказилган операциялар жаҳон бозорининг иккинчи секторини шакллантирди. Бу марказлар оффшор инг. Off-shore — мамлакат ташқарисиди — маълум бир ма-софада жойлашган. Жаҳон молия марказларига банклари ва кредит-молия институтлари жамланган. Халқаро кредит, олтин ва чет эл валютасида операциялар олиб борадиган бу муассасалар СКЖБ нинг ташкилий марказлари бўлиб қолди. 1929-1933 йилларда жаҳон иқтисодий танназули, ундан кейин депрессия ва 2-жаҳон уруши даврида ташқи савдо ҳажми шунингдек, жаҳон марказларида ҳам, миллий бозорда ҳам халқаро операцияларнинг сони қисқариб борди. Кейинги босқичларда СКЖБнинг ривожланиши 50-йиллардаги евробозорнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ. Валюта муносабатларини олиб боришда валютавий чекланишларнинг юзига келиши ва СК миллий бозорлари орасидаги фарқларнинг мавжудлиги шароитида халқаро молия капиталининг ҳаракати ва ривожланиши ягона, миллий давлат бошқаруvidан устунроқ бошқарилувчи бозорни талаб қилди. Евробозор шундай бозор бўлиб вужудга келди. У миллий бозорлар ўртасида ўзига хос фаолият олиб борувчи воситачи ҳисобланади. Чунки бунда операциялар миллий давлат ташкилотлари томонидан бошқарилмайди. Евробозорлар дастлаб евродоллар бозори шаклида ривожлана борди. Евродолларнинг пайдо бўлиши долларнинг чет эл банкларида жамғарилишига ва уларнинг кредит операцияларда ишлатилишига олиб келди. 60-йилларнинг иккинчи яримидан бошлаб евробозор операциялари евромарка, евростерлинг, еврофранклар каби бошқа валюталарда ҳам олиб борила бошланди. Евробозор таъсирида Европада йирик жаҳон молия марказлари вужудга келди. Лондонда, Цюрихда, Парижда ва бошқа ривожланган давлатларда молиявий марказлар пайдо бўлиб борди. «Евробозор» терминидаги евро қўшимчаси шу билан изоҳланади. 60-йиллар иқтисодийнинг яна бир хусусиятли томони шундаки, бу даврда америка доллар бозори пайдо бўлди, 70-йиллардан бошлаб эса яқин шарқ доллар бозори таркиб топди. Шунинг учун «евро» қўшимчаси ўзининг дастлабки географик чизимини йўқотди.

«Евровалюта» географик жиҳатдан нафақат ғарбий Европа мамлакатларига, балки ундан ташқаридаги мамлакатларга ҳам тегишлидир. СКЖБ ривожланишининг замонавий босқичи 80-йилларида бошланди. Бу даврга келиб байналминлашув ва интеграциянинг чуқурлашуви СКЖБларида валюта чегараларининг сусайиши ёки бекор қилинишига, миллий кредит механизмининг мукаммаллашувига, миллий бозорлар орасидаги фарқларнинг камайишига олиб келди.

Энди СКЖБнинг таркибини кўриб чиқадиган бўлсак, у таркиби жиҳатдан 2 хил бўлиб, улар институционал ва операциондир. Институционал таркибий қисми расмий институтлар (марказий банклар, халқаро молия-кредит ташкилотлари), хусусий молия-кредит муассалари (тижорат банклари, суғурта компаниялари, пенсия фондлари), биржалар, фирмаларни ўз ичига олади. Бу ерда асосий ролни транснационал банклар ва корпорациялар ўйнайди.

Ссуда капиталининг ҳаракат қилиш муддатига қараб халқаро бозор 3 секторга бўлинади: Жаҳон пул бозори, ўрта ва қисқа муддатли чет эл ва еврокредитлар бозори, ва молия бозори. Жаҳон пул бозори бу қисқа муддатли (1 кундан 3 ойгача) чет эл ва еврокредитлар бозори бўлиб, бу бозордаги операцияларнинг кўпчилигини банклараро ссудалар ёки банклараро депозитларга асосланади. Бу депозитларни (банк депозитларини бошқа банклардаги счётларга қўйиш) депозит сертификатлари, векселлар, банк акцептлари ташкил қилади. Жаҳон бозорининг 2-секторида 70-йилларда операциялар сонининг кескин ўсиши револювер кредит техникасининг ривожланиши билан боғлиқ. Бу даврдаги бозорни кўпинча синдикатлаш ёки консоллаштириш бозори деб ҳам аталади. Банк синдикатлари консоллаштирилган асосда кредитлар таклиф қиладилар. СКЖБда 50-70-йиллар охирларида корпорациялар томонидан 3-6 ой муддатта «сузувчи» ставкаларда чиқараладиган қимматли қоғозлар-евронаталар тарқатилди. Евронаталар қисқа муддатли қоғозлар бўлишига қарамасдан улар ўрта ва узоқ муддатли кредит сифатида берилган. Банклар заём чиқарувчи фирмалардан евронаталарни сотиб олиб уларни иккиламчи бозорда сотиш билан шуғулландилар.

Жаҳон молия бозори — облигация заёмлари бозори 80-йиллардан бошлаб шакллана борди. Унинг пайдо бўлиши билан СКЖБ да 2 та паралел бозор фаолият кўрсата бошлади:

— анъанавий хорижий заёмлар бозори ва еврозаёмлар бозори.

90-йиллар бошларида жаҳондаги заёмларнинг 80%и еврозаймлар ҳиссасига тўғри келди. Еврозаёмларнинг асосий устунлиги шундаки, улар кредитор ва кўпинча қарздорлар учун ҳам валюта заёми ролини ўйнади. Заёмларнинг бу турлари Буюк Британия, АҚШда кенг тарқатилди. Яна бошқа бир фарқи, бу — анъанавий хорижий заёмлар бирор мамлакат миллий бозорида чиқарилади, еврозаёмлар эса бир пайтда бир неча давлатларда тарқатилади. Еврооблигация одатда 7 дан 15 йил муддатга чиқарилади, 80-йилларда 30 ва ҳатто 40 йил муддатли облигациялар чиқарилди. Асосий заём чиқарувчилар бўлиб, давлат, халқаро ташкилотлар, маҳаллий ҳокимият органлари, давлат ташкилотлари фаолият кўрсатган. Еврозаёмлар одатда йирик банклар томонидан чиқарилган. Бу йирик банклар еврозаёмларни халқаро консорциумлар ва синдикат ташкилотлари сифатида чиқардилар. Консорциумлар фаолиятига банклар, ҳар хил молия-кредит институтлари: пенсия фондлари, суғурта ва инвестицион компанияларни жалб қилдилар. Жаҳон молия бозорида ҳар хил турдаги оддий ёки «доимий», «сузувчи» фоиз ставкали, ноль фоизли (купон билан), конвергилган облигациялар қабила амал қилади. Бу облигацияларнинг 60% ини оддий облигациялар ташкил қилади ва бу бўйича облигация эмитенти заём муддати тугагунча мустаҳкам (ўзгармас) фоиз тўлайди. «Сузувчи» ставкали облигациялар ставкasi ва даромади ҳам бозор фоизлари ўзгаришига боғлиқ ҳолда тебраниб туради.

Облигациялар бўйича сузувчи фоиз ставкалари либор ставкасида ифодаланади. Ўзгарувчи ставкали облигациялар фарқли равишда индексацияланган фоизли облигациялар ҳисобланади. Бу облигациялар фоизи капитал бозоридаги фоиз ставкаларининг ўзгаришига эмас, балки, маълум бир товар баҳоси индексига боғлиқ бўлади. Келишувга биноан бу облигациялар фоиз ставкалари у ёки бу товар баҳоси ўзгаришига қараб ўрнатилади. Масалан, 80-йилларда мис, нефть ёки олтин баҳосига асосланган бир неча облигациялар машҳур бўлган. Бунда «сузувчи» фоизли облигацияларнинг фоиз ставкasi баҳоларга қараб ўзгариб туради ва маълум бир даражага етганда мустаҳкам фойда келтира бошлайди ёки облигациянинг бошқача бир тури мустаҳкам (ўзгармас) фоизли облигация бўлиб, бунда облигация чиқарилганидан кейин биринчи беш йил давомида 1 фоиздан маълум даражага етгунча даро-

мад тўланган. Нол кулонли облигация ҳар йили эмас, балки фақат бир марта облигация қайта сотиб олинганида фоиз олиш имконини беради. Бу облигацияларга фоиз уларнинг эмиссияси курси бўйича тўланади. Эмиссия баҳоси номинал баҳода амалга оширилиши туфайли облигация эгаси эмиссион ва номинал курс суммалари орасидаги фарқ миқдорида даромад олади. Бу облигациялар бўйича инвесторлар фойдадан солиқ тўлашдан озод қилиниши мумкин. Шу туфайли бу облигацияларга бўлган талаб юқоридир. Конвертирланадиган облигациялар 80-йилларда кенг тарқалди. Бу турдаги облигациялар камроқ фойда келтиради. Бу облигацияларнинг бир ижобий томони шундаки, агарда заём чиқарувчи компания акцияларига тўланадиган дивидент облигация фоизидан катта бўлса, конвертирланадиган облигацияларни акцияга алмаштириб олишга имкон беради.

80-йилларда еврооблигация бозорида пайдо бўлган яна бир янгилик бу аукционли облигациялар жойлашувини таъминлаш, яъни инвесторга ҳар хил шартнома вариантларидан ўзига ўнғай бўлган турини танлаб олиш ҳуқуқини берган. Бу усулнинг моҳияти шундаки, олдиндан ўрнатилган баҳо бўйича облигация эгасига 1 троя-унция олтин сотиб олиш имконини берувчи заём чиқарилади. Агар олтиннинг бозор баҳоси ўрнатилган баҳодан юқори бўлса, бундай облигацияни сотиб олиш қизиқлиш уйғотади. Бошқа опционли облигациялар бир қимматли қоғозни бошқасига алмаштириш имконини беради. Масалан, облигацияни — акцияга, «сузувчи» ставкали облигацияни қатъий белгиланган ставкали облигацияга алмаштириш имконини бериш ва турли хил облигацияларни чиқариш шубҳасиз, инвестор ва кредиторларни жалб этади. Маблағларни еврозаём бозорига жалб этишда заём чиқарувчилар томонидан турли хил қимматли қоғозларни турли хил шартларда чиқаришга ёки облигацияларнинг кечиктириб сотиши ёрдам беради. Сотиб олувчи облигациянинг курс қийматини дастлаб бир қисмини тўлайди. Маълум вақтдан кейин қолган қисмини тўлайди.

80-йиллар ўрталарда СКЖБни қамраб олган «секьюритизация»нинг пайдо бўлиши билан облигациялар билан бўладиган операциялар сони кескин ошиб кетди ва банк операцияларининг сони қисқарди. Ривожланаятган мамлакатлар — Багами ороллари, Панама, Сингапур, Гонконг ва бошқа давлатлардаги халқаро молия марказлари нисбатан ёш ва янги халқаро молия-кредит бозорларидандир. Ривожланган мамлакатлардаги кредит-молия марказ-

ларининг шаклланиши ва кескин ўсиши СКЖБ ривожланишидаги қонуний босқичдир. Охириги йилларда дунё мамлакатларининг жаҳон ҳўжалиги структураси ва халқаро меҳнат тақсимотига кириб келиши кенгаймоқда. Ривожланган мамлакатларнинг йирик трансмиллий банкларининг ривожланаётган мамлакатларда халқаро бизнес ва миллий банк капиталига хизмат кўрсатиши фаолиятини кенгайтириб юборди. Лотин Америкаси, Жануби-Шарқий Осиё ва Яқин Шарқдаги ссуда капиталига бўлган тақлиф бу районларда ташқи миллий регионал евробозорларнинг ривожланишига олиб келди. Уларнинг вужудга келиши туфайли капитал ҳақиқий глобал аҳамият касб этди. У ўз ичига ривожланган мамлакат ва шу жумладан ривожланаётган мамлакатлар марказларини ва ўзаро тўлдирувчи ҳамда алмашинувчи регионал халқаро молия комплексларини олди. 70-йиллардан бошлаб халқаро молиявий марказларда халқаро молия-кредит фаолияти бўйича ихтисослашув бошланади. Ғарбий Европа доирасида Лондон аввало ўзининг евро-валюта операциялари бозори, турли хил фондлари, олтин, фьючерс билетлари билан машҳурдир. Цюрих халқаро капиталлар, олтин бозори ва уни сақлаш жойи родини бажаради. Люксембург ўзининг фонд биржалари ва узоқ муддатли заёмлар маркази сифатида машҳур. Шунга ўхшаш ҳолат бошқа регионларда ҳам юз берди. Сингапур бош фондларни жамлаш вазифасини бажарди. Гонконг халқаро кредитлаш маркази сифатида машҳур. Бахрейн асосий яқин шарқ қисқа муддатли кредитлар маркази шунингдек, валюта, олтин бозори маркази сифатида машҳур. Йирик халқаро сугурта маркази бўлиб Бермуд ороллари ҳисобланади. Бу йирик марказлар кўпроқ Лотин Америкаси давлатлари эҳтиёжларига хизмат қилишга йўналтирилган.

1. Халқаро кредитларнинг таснифланиши.

Халқаро кредит ссуда капиталининг халқаро иқтисодий алоқалардаги ҳаракатини ифодалайди. Халқаро кредит XIV-XV асрларида халқаро савдо муносабатлари асосида пайдо бўлган. Бу кредит қайтаришлилиқ, муддатлилиқ, тўловлилиқ, таъминланганлиқ, мақсадлилиқ тамойилларига асосланади.

Халқаро кредит шакллари кўйидаги синфларга бўлиш мумкин:

- манбаларига кўра ички ва ташқи кредитлар;
- вазифасига кўра тижорат (ташқи савдо ва хизматлар билан бевосита боғлиқ), молиявий (тўғри капитал қўйиш, объектлар

қурилишига, қимматбаҳо қоғозлар сотиб олиш, ташқи қарздорликни тугатиш, валюта интервенциясини ўтказишга), оралик (капитал чиқаришининг турига хизмат қилувчи);

— кўринишига кўра товарлар шаклида (экспортер томонидан импортёрга) валюта (банк томонидан пул шаклида) шаклида;

— валюта турига кўра қарздор мамлакат валютасида, кредитор мамлакат валютасида, 3-мамлакат валютасида, маълум давлатлар пул бирлигида (ЭКЮ, ЕВРО ва бошқалар);

— муддатига кўра жуда қисқа (кунлик, ҳафталик, 3 ойгача) қисқа (бир йилгача), ўрта (бир йилдан 5 йилгача), узоқ (беш йилдан ошди) муддатли бўлиши мумкин. Қисқа ва ўрта муддатли кредитлар узайтирилганда улар давлат кафолати билан узоқ муддатли ҳисобланади;

— таъминланганлигига кўра таъминланган (товар ҳужжатлари, векселлар, қимматбаҳо қоғозлар, кўчмас мулк ва бошқалар билан), бланкали-қарздор жавобгарлиги (соло-вексель);

— таклиф этилиши нуқтаи назаридан нақд акцептли (тратани банк ёки импортёр томонидан акцептланганда), депозит сертификатли, облигация заёмли кредитларга бўлинади:

Ссуда капиталининг ҳаракати мобайнида ташқи савдони кредитлаш жараёни амалга оширилади.

Ташқи савдони кредитлаш деганда экспорт ва импортни кредитлаш тушунилади. **Экспортни кредитлаш** қуйидаги шаклларда олиб борилади.

1) Харидор бўнаклари шаклида юзага келувчи кредит муносабатлар бўлиб, бунда харидор бўнаклари бирор бир мамлакатга ёки экспортёрга берилади. Харидор бўнаклари мазмуни қуйидагича: биринчидан, улар хорижий буюртмачининг буюртмасини таъминлашнинг асоси сифатида хизмат қилади. Иккинчидан, бўнак суммаси экспортёр капиталининг салмоғини оширади.

2) Банк томонидан кредитлаш шаклларида кўра: экспортёр мамлакат гарови остида кредит бериш, импортёр мамлакатдан товар ҳужжатлари ёки товарларини гаровга олган ҳолда кредит бериш.

Банк билан анчадан бери бирга ишлаб келаётган ишончли йирик экспортёр фирмалар банкдан товарларни гаровга қўймасдан банк кредитини олишлари мумкин.

Импортни кредитлаш ҳам тижорат ва банк кредити шаклида бўлади. Тижорат ёки фирма кредитлар 2 га бўлинади: 1 очик ҳисоб бўйича кредит (экспортёр юкланган товарларни импортёр

қарзи сифатида унинг ҳисобига ёзиб қўяди импортер эса кредитни маълум бир муддатда тўлаш жавобгарлигини олади) Бунда қарздорлик даврли тугатиб борилади. Товар ҳам ўз навбатида мунтазам жўнатилиб борилади. Бу ҳолатда банклар савдо контр-агентлари ҳисоб-китобларида воситачи функциясини бажаради.

Харидорнинг тўловга лаёқатсизлик рискин камайтириш учун ташқи савдога бериладиган кредитларни суғурталаш усуллари ишлаб чиқилган бўлиб, улар қуйидаги шаклларда бўлади. Хусусий суғурта, бунда махсус суғурта компаниялари хорижий импортерларнинг тўловга лаёқатсизлик ҳолатида уларнинг қарзларини экспортерга тўлаш жавобгарлигини олади. Бу давлат кафолати шаклида бўлади ва рискнинг олдини олишни давлат ўз зиммасига олади. Буюк Британияда экспорт кредитларини кафолатлайдиган давлат департаменти мавжуд. У экспортерга тўланмаган кредитнинг 85-100%ини қоплашни кафолатлайди. АҚШ да бу функцияни экспорт-импорт банк, Францияда ташқи савдо «савдо учун Француз суғурта» агентлиги, ГФРда «Гермес» акционерлик жамияти ва халқаро министрлик комитети (экспорт кредити бўйича) бажаради. Экспорт кредитини суғурталаш суғурта ташкилоти тамонидан экспортер хорижий харидорга кредитта сотган товарлари учун ўз вақтида тўлаш жавобгарлигига асосланади. Импортер кредитни тўлай олмаганда суғурта ташкилоти экспортта кафолатланган суммани қайтаради.

Вексель кредит. бунда экспортер товарни кредитга сотиш битигини имзолаб тратта (ўтказма вексель)ни импортерга тақдим этади. Охирида товар ҳужжатларини олган шахс траттани акцептлайди, яъни вексел суммасини кўрсатишган муддатда тўлаш жавобгарлигини олади. Кўпинча Англосаксония давлатларида фирма кредитларининг ҳисоб-китобида аккредитив шаклни қўллаш тез-тез учраб туради. Бу ҳолатда импортер экспортер билан келишилган ҳолда аккредитив ҳисобини очади ва товар юклаб жўнатишганиги ҳақида ҳужжатлар тақдим этилишидан кейин экспортта аккредитив ҳисобдан товарлар учун тўлов тўланади. Импорт бўйича банк кредитлари қуйидагича ҳам бўлиши мумкин:

1) Акцептгли кредит-акцепт ёки импортер банкнинг экспортер траттасини тўлаш розилиги билан берилади. Бунда импортер тўлов вақти келганда банкка қарз суммасини маълум қилади, банк унинг экспортер олдидаги жавобгарлигини ёнади.

Акцептгли кредит нафақат йирик банклар томонидан ўзи учун, балки хорижий экспортерларга ҳам таклиф этилади. Масалан, биринчи жаҳон урушигача ўша пайтда жаҳон молия маркази

ҳисобланган Лондондаги банклар нафақат Англия ташқи савдоси учун, балки бошқа давлатлар учун ҳам хизмат қилганлар. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг Америка банклари орасида акцепт-ли кредитлаш операциялари кенг миқёсда қўлланилган.

2) Акцепт-ли рамбурс-ли кредит-импортерга хизмат қилувчи хорижий банк томонидан кафолатлаш шарти билан банк томонидан векселни акцептлаш орқали амалга оширилади. Бу ҳолда импортер тратта туташ вақтида ўз воситасини траттани акцепт-лайдиган хорижий банкка ўтказиш рамбурслаш учун ўз банкга олиб келиши керак. Шундан сўнг охириги шахс экспортерга траттани ўрнатилган муддатда тўлайди. 50-йиллар охири ва 60-йилларнинг бошида ривожланган мамлакатларда экспортни молиялантиришнинг янги усуллари пайдо бўлади. Улар орасида хорижий харидорларни банк тўғри кредитлаши алоҳида ўрин тутди. Бунда банк фирма кредитини бериш борасида ўзига хос функцияларни бажаради. Банк кредити кредитор-мамлакат товарини харид қилиб олувчи томонга қисқа ўрта муддатли кредит сифатида берилади.

Баъзи давлатларда фирма кредити унча катта бўлмаган суммада қисқа муддатга берилади. Агар 60-йилларнинг бошларида Буюк Британия ва Францияда ўрта ва узоқ муддатли кредитлашнинг умумий ҳажми бўйича банк ва фирма кредити орасидаги нисбат 1:2 бўлган бўлса, охириги йилларда банк кредити ҳиссасига экспорт кредитлашнинг 3/4 қисмидан ортиқроғи тўғри келган. Банкнинг бевосита кредитлаштириш механизми ривожланишида давлатнинг аҳамияти сезиларли кўтарилди. Давлат кафолати бўйича экспорт кредити зарур бўлган ҳолда давлат кредит институтларида ўзининг хорижий активларини имтиёзли ставкаларда молиялаштириб, банклар маълум муддат ичида тактиф қилинадиган кредит ҳажмини оширадилар ва қарз олувчилар учун унинг келиштирилган қийматини таъминладилар. Дастлаб импортерларни бевосита кредитлаштириши кредитни бир шартли битими билан «боғлаш» орқали амалга оширилган. Кейинги пайтларда кредит линиялари деб аталган, банклар томонидан тактиф қилинган янгилик кенг тарқалди. Бу линиядан ташқи савдо битимларини тўлаш учун хорижий қарздорлар фойдаланади. Бундан ташқари 70-йилларда экспортни кредит-молиявий раббатлантиришнинг янги шакллари пайдо бўлади: қайта тузиладиган ёки револьвер кредит линияси (евровалк) ва бозори операцияларида қўлланиладиган кредит линияси (дрил) кабилар пайдо бўлди.

Факторинг — факторинг компаниялари товарни кредитга сотган экспортёр учун турли хизматлар кўрсатувчи махсус молия муассасалари бўлиб ҳисобланади. У қарзни ундириш, экспорт операцияларини баҳолаш, назорат қилиш в. б. ни ўз зиммасига олади. Мижознинг қарздорга бўлган талабини қабул қилиб, фирма қарздордан ундирилган пулларни мижозига тўлашга жавобгар бўлади. Мабодо битимда кўрсатилган бўлса нақд пулда ҳам қарзни тўлаши мумкин. Харидордан қарзни ундириш ва кредит рискининг олдини олиш билан бирга факторинг компанияси саноат фирмаси экспорт оперциялари билан боғлиқ бўлган жараёнларни тижорат банки ва суғурта компанияси функцияларини ҳам бир пайтда бажаради. Факторинг қиймати одатдаги банк ссудасидан қимматроқдир. Бериш билан қарз воситалари ҳажмига факторинг 20%дан ошади, шуни ҳисобга олиш керакки, унга нафақат олинган кредитни тўлаш ҳақи, балки бошқа хизматлар баҳоси ҳам киради. Шундай қилиб, факторинг системаси экспортёрларини қисқа муддатли кредит бериш имкониятларини кенгайтиради.

Форфейтинг операцияси. У 50-йилларда Ғарбий Европада пайдо бўлиб, айланмасиз молиялаштириш деб аталган база асосида ривожланади. Бу усул АҚШда «Векселларни қайта молиялаштириш» номи билан камроқ тарқалган. Бу операциянинг мазмуни шундаки, экспортёр томонидан импортёрга талаб ҳуқуқи банк-форфейторига берилади, у эса ўз навбатида бу ҳуқуқни сақлаши ёки халқаро бозорда сотиши мумкин. Банк эса экспортёрга бу қимматбаҳо қоғозлар қийматини нақд пул билан тўлайди. Бундан қатъий ҳисоб ставкаси, мукофот (банк томонидан мажбуриятларни тўламаслик хавфини олганлиги учун) чегириб ташланади. Форфейтинг операцияларида ишлатиладиган молиявий воситалар банклардаги анъанавий савдо векселлари ҳисоб-китоблари каби қўлланилади. Фарқи шундаки, вексел эгаси ягона импортёр сифатида форфейтингда риск билан боғлиқ бўлади. Олдий ҳисоб-китобда эса вексел қонунчилигига биноан кўпгина ҳолларда қарздорлик жавобгарлиги экспортёрнинг харидорни кредитлаштиришни узайтиришига имкон беради. Банкнинг форфейтинги операциялари бўйича рискни ўз зиммасига олиши инвесторлар учун ўз маблағларини узоқ муддатта қўшимча жойлаштиришга қизиқишини оширади. Форфейтинг операцияларида ишгирок элувчи банклар учун евровалюта бозори, молиявий воситалар бозори бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун форфейтинг

ҳисоб ставкаси бу бозордаги ўрта муддатли кредит фоиз ставкаси билан чамбарчас боғлиқ. Асосий валюта битимлари нисбати ФРГ маркаси — 50%, АҚШ доллари — 40% ва Швецария франки — 10% миқдорида амалга оширилади.

Халқаро лизинг операциялари халқаро миқёсда машина ва жиҳозлар савдосининг шакли бўлиб бормоқда. Лизинг — ижара операцияларининг бир кўриниши бўлиб, бунда ижарага берувчининг мулкка эгаллик ҳуқуқи сақланиб қолади. Ижарага олувчи вақти-вақти билан товардан вақтинча фойдаланганлиги учун ҳақ тўлаб туради. Лизинг жиҳозларини махсус кредит муассасасининг компанияси томонидан олдиндан сотиб олишини англатади. Бу компания кейинчалик ижарага берилувчи товар истеъмолчиси билан бевосита алоқага киришади. Асосан бундай операцияларнинг объекти сифатида турли хил жиҳозлар, транспорт воситалари, ЭХМ ва б. ҳисобланади. Лизинг операцияларини сугурталаш харажатлари ижарачи зиммасида бўлади. Ижара кредит олишнинг ўзига хос шакли бўлиб, экспортёр товарининг ташқи бозоридаги ҳаракатини енгилаштиради. Оддий товар кредити билан лизинг ижара операцияларини ўтказиш шартларини бир-бирига яқинлаштиради. Ижарага олувчи ўз пул маблағларини марказлаштиришдан халос бўлади. Ижара тўловлари бўлак-бўлак шаклида бутун ижара даврида тўлаб борилади. Аммо лизингнинг мақсади товарга эгаллик ҳуқуқини олиш эмас, балки товарнинг истеъмол хусусиятларидан фойдаланиш ҳуқуқини олишдир. Халқаро савдода ижара операцияларининг ҳажмининг ошиши кўплаб молия маблағларини жалб этишни тақоза этади. Шунинг учун ҳам кўпчилик мамлакатларининг йирик тижорат банклари лизинг компанияларини молиялаштиришда фаол эштирок этадилар. Кейинчалик лизинг компаниялари банклар ихтиёрига ўтади. Кейинги йилларда экспортни молиялаштиришнинг миллий тизимларининг байналминлашув аъёниси нафақат фирмани кредитлаш, балки форфейтнинг бозоридаги операцияларни кенгайтириш банк кредити соҳасидаги ҳам яққол намоён бўлмоқда. Банклар компенсация битимлари бўйича узоқ муддатли кредитларни тақдим (бу операциялар бир хил қийматда товарларни келиштиришга асосланган тез-тез учраб туради) қиладилар. Бунда қарз олувчи давлат 15-20 йилга фойдаланишга олинган материаллар, жиҳозлар, табиий ресурсларни ўзлаштириш учун олинган кредит бўйича қарзни тутагиш мақсадида қарз эвазига қурилган корхоналар ишлаб чиқарган маҳсулотидан кредит суммасига мос ра-

вишда кредиторга етказиб беради. Компенсация битимларининг ўзига хос хусусиятларига кенг миқёсда узоқ муддатли ва экспорт-импорт битимларининг ўзаро келишилганлигини киритиш мумкин. **Мултимиллий шартномалар** деб ном олган йирик суммадаги шартномаларни бажаришини мустақил пудратчилар сифатида турли хил мамлакат фирмалари ўз зиммасига оладиган шартномалар кенг тарқалган. Бундай шартномалар унда қатнашувчи давлатларининг банклари ва экспортни кредитлашнинг миллий сугурта муассасалари томонидан сугурталанади. Шунинг таъкидлаш жоизки, бир неча мамлакатнинг фирмалари томонидан шартномаларни молиялаштириш мақсадида вақтинчалик **банк корпорациялари** тузилиши мумкин. Молиялаштириш муоммолари концорциум ичида яъни қарз олувчи учун ягона муассаса сифатида қўринувчи ташкилотда ҳал этилади. Экспорт кредитлари категориялари билан бу шаклдаги молиялаштиришни бирлаштирувчи нарсаси бу унинг молиявий асоси эмас, балки мақсадли характерда бўлиши ва операцияларнинг кафили сифатида тегишли давлатларнинг ҳукумат ташкилоти ишгирок қилинишидир.

Халқаро узоқ муддатли кредит четга капитал чиқариш, тадбиркорликни қўллаш мақсадида ажратилган ва ташқи қарз қўринишидаги ссуда капиталининг ҳаракати шаклида бўлади. Халқаро қарзлар аввало кредит муносабатларининг субъектлари бўйича фарқланади:

Ташқи қарзларга кўра қарздорлар: саноат ва бошқа хусусий корхоналар: ҳокимият, муниципалитетлар ва бошқа ҳуқуқий муассасалар бўлиши мумкин. Ташқи қарзларга кўра кредитлар: хусусий ишлаб чиқарувчилар ва банклар, облигация займлари эгалари, давлат, халқаро валюта-кредит ташкилотларига бериладиган кредитларга бўлинади. Шунга мувофиқ равишда халқаро узоқ муддатли кредит хусусий, давлат ва хусусий-давлат турларига бўлинади, 50-йиллар охирларидан бошлаб халқаро хусусий кредит халқаро кредит муносабатларининг ажралмас бир қисмига айланади. Бу даврда ривожланган мамлакатлар кредитни ўз валютасида тўлашни жорий қилдилар. Халқаро молиявий кредитларнинг урушдан кейинги тез ривожланишига кўпчилик гарбий мамлакатларда юзга келган иқтисодий танглик асос бўлди. Урушдан кейинги вайрон бўлган халқ ҳўжаликни тиклаш учун йирик молиявий харажатлар зарур эди. Бу вақтда ягона тўловга қобилиятли давлат АҚШ бўлиб қолди. Бошида ижарага олувчи давлатлар АҚШдан кредитларни шу давлатнинг ўзида товарларни сотиб олиш шарти билан олишар эди. Лекин секинлик билан доллар-

ларнинг кўпроқ миқдори бошқа давлатларнинг товарларини сотиб олиш учун сарфланди. Бу эса долларнинг ғарбий Европа банклари ҳисобларида тўланишга олиб келади. Шундай қилиб **евродоллар** бозори вужудга келди. Шу асосда эса хусусий молиявий кредит ва қарз бериш институтлари шаклланди. Халқаро молиявий кредит ва қарзларнинг асосий манбаси бўлиб, **халқаро депозитлари** ва **евродоллар депозит сертификатлари** гарови остидаги қўйилмалар ҳисобланади. Қўпгина депозит ва қўйилмалар қисқа муддатли, шунинг учун банкларнинг долзарб вазифаси уларни узоқ муддатга жалб қилишдан иборат эди. Узоқ муддатли ссудалар одатда облигация кўринишида чиқарилиб улар хорижий ва халқаро облигация займларига бўлинади. Халқаро облигация 60-йилларда узоқ муддатли инвестициялашда асосий ўрин тутган. Улар савдоси евровалюта бозорида ўтказилганлиги учун **еврооблигация** ҳам деб аталади. Охирги йилларда уларнинг миқдори ошиб бормоқда. Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро муносабатлар институти маълумотига кўра 1985 йилда облигация ҳажми 167,8 млрд долларни ташкил этган бўлса, 1989 йилда эса 254 млрд долларгача ошган. Давлатлараро заёмлар 1 жаҳон уруши даврида АҚШда Европага қурол аслаҳалар етказиб бериш билан боғлиқ равишда кенг ривожланган. Бу даврда давлатлараро қарзларнинг умумий суммаси 11 млрд. долларга етди. 1929-1933 йиллардаги жаҳон иқтисодий таназзули даврида Германия, Франция ва бошқа бир қанча давлатлар қарзни тўлашдан бош тортдилар. Шунга мувофиқ 2-жаҳон уруши даврида АҚШ кредит ўрнига қурол-аслаҳа, воситаларни қарзга беришга кўпроқ эътибор берди. Урушдан кейин 50-йиллар ўрталаригача АҚШ давлатлараро кредит бериш бўйича монопол давлат эди. 1946 йилдан 1950 йиллар орасида АҚШ ва бошқа ривожланган мамлакатлар қарзлари 30,2 млрд долларини ташкил қилди. Шундан 2/3 қисми Ғарбий Европа мамлакатларига тўғри келади. Улардан энг каттаси Буюк Британиянинг АҚШга 3750 млн доллар миқдоридagi қарзи эди. Бу қарз 50 йил муддатга 2% фойиз олин шарти билан берилган. Қарзни бундай имтиёзли бериш билан бирга АҚШ Буюк Британияга АҚШ капитали стерлинг зонасига киришдаги тўсиқлар ва валюта чеклашларини олиб ташланиши талаб қилди. 1946 йил май ойида АҚШ Францияга 650 млн доллар миқдоридagi қарзни 35 йил муддатга фойдаланишга берди ва бу сумманинг ярмини урушдан сўнг Францияда қолган америка ҳарбийлари билан боғлиқ харажатларини қоплаш шартини қўйди. Давлатла-

раро кредитлар баъзида молиявий ёрдам тариқасида ҳам бериларди. Масалан урушдан кейинги даврда «Маршал Риани» доирасида иқтисодийни тиклаш учун молиявий ёрдам сифатида йирик кредит ажратилди. 1950-55 йиллардаги АҚШнинг 17 та Ғарбий Европа давлатларига берган ёрдам ҳажми 17 млрд долларни ташкил этди. Бу ёрдам асосан Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти (ОЭСР) давлатларидан ривожланаётган давлатларга берилди. 70-80-йилларда валюта интервенциясини ўтказиш йўли билан валютани қўллаб қувватлаш мақсадида давлатлараро қарзлар саноати ривожланган мамлакатлар томонидан ривожланаётган мамлакатларга берилган. Иккинчи жаҳон урушдан кейин қарз бериш халқаро валюта-кредит ташкилотлари томонидан берилар бошлади.

Халқаро ва регионал валюта-кредит молиявий муносабатлар ташкилоти бу халқаро иқтисодий бошқариш шунингдек, валюта-кредит ва молиявий назорат мақсадларида давлатлараро келишувга биноан тузилган институтлардир. Бундай ташкилотларга **Халқаро ҳисоб-китоблар банки**, Халқаро валюта фонди, Халқаро қайта тиклаш ва тараққиёт банки, шунингдек регионал банклар киради. Халқаро ҳисоб-китоблар банки (ХХБ)-биринчи давлатлараро банк бўлиб, 1930 йилда марказий банкларнинг халқаро банки сифатида **Базелда** ташкил топди. Унинг ташкилотчилари: Англия, Франция, Италия, Германия, Бельгия, Япония эмиссион банклари ва Морган банкир уйи бошчилигида бир гуруҳ америка банклари ҳисобланади. **ХХБ нинг асосий вазифаларидан** бири марказий банклар ва улар орасидаги ҳисоб-китобларни мувофиқлаштиришдан иборат эди. Ўзининг асосий **функциясида** бири ҳисобланган ривожланган мамлакатлар **марказий банкларининг** координатори функциясини ХХБ ҳалигача сақлаб турибди. У асосан Европа банкларини бирлаштиради. ХХБ Европа валюта тизими мамлакатлари орасидаги ҳисоб-китобларни ишлаб чиқари. Европа кўмир ва пўлат уюшмаси депозитарияси функциясини бажаради, **ХХБ депозит ссуда, валюта, фонд операцияларини** бажаради. Шунингдек савдо-сотиқ ва олтин сақлаш вазифалари билан бирга алоҳида олинган мамлакат Марказий банки **агенти** вазифасини бажаради. Бўлажак Ғарбий Европа халқаро банки бўлими ХХБ валюта-кредит муносабатлари бошқаришувини амалга оширади.

Халқаро валюта фонди (ХВФ)-БМТнинг маҳсуслаштирилган муассасаси статусга эга бўлган валюта-кредит ташкилотидир. ХВФ Бруттон Вудс (АҚШ)даги халқаро валюта-молия

конференцияда тузилган. У 1944 йилда ташкил қилинганлигига қарамадан 1947 йилда фаолият кўрсата бошлади. ХВФ бошқаруви 5 та бош департаментларда: Африка, Европа, Осиё, Ўрта Шарқ ва Ғарбда тузилган ХВФ капитали унинг миждошларига ўрнатилган квотага мос равишда тўланадиган бадаллар ҳисобига шаклланади. Квота мамлакатнинг иқтисодий тараққиёти даражасига, жаҳон иқтисодиёти ва халқаро савдодаги ўрнига қараб белгиланади. 1947 йили фондга 49 мамлакат кириб, квотанинг умумий суммаси 7,7 млрд долларни ташкил этган эди. 1991 йилнинг ўрталарига келиб ХВФ аъзолари 155 тага ва унинг капитали 90 млрд долларга етди. Шундан 2/3 қисми саноат ривожланган мамлакатларга (шу жумладан АҚШ 1/5 қисми), 1/3 ривожланаётган мамлакатларга (фонднинг 4/5 қисми) тўғри келади. ХВФ бошқарув органларига квоталар ўлчамига қараб мамлакатлар орасида овоз тақсимланди. Барча овознинг 46%и АҚШ ва ЕҒ давлатларига тегишли, қолган овозлар ривожланаётган давлатларига тегишли. ХВФ бошқарув органи бўлиб, бошқарув кенгаши ҳисобланади. У ҳар йили бир марта қатнашувчи мамлакат вакиллари билан бирга тўпланади. Ижро этувчи орган Директорат бўлиб, у 6 та аъзодан яъни кўпроқ квотани олган мамлакат аъзоларидан ташкил топган: Шунингдек географик белгисига кўра танлаб олинган 6 аъзо ҳам шунга киради. Мажлис ўтказувчи орган бўлиб бошқарув қўмитаси нугўба қўмитаси ҳисобланади, унинг таркибига 22 мамлакат молия вазирлари киради.

ХВФ кредитлари бир неча турларга бўлинади: 1) ХВФ нинг **резерв позицияси** чегарасида турувчи мамлакатларга бериладиган кредит. Тўлов баланси дефицитини қоплаш учун мамлакатлар валюта фондидан қарз олишлари мумкин. Бу қарз миллий валютани хорижий валютага алмаштириш йўли билан 3-5 йил муддатта олинади. Ссуданинг тўланиши эса аксинча бўлади. Миллий валюта эркин конвертирланадиган валютада сотиб олинади. 25% квота атрофида мамлакат кредитни чеклашларсиз олиши мумкин. Шунингдек олдин фонд меъёрида белгиланган кредит ҳажмида хорижий валютада кредит олиши мумкин. Бу кредит салмоғи 200% квотадан ошмаслиги керак. 2) **юқори резерв** улушига бериладиган кредит. Бундай ссудалар мамлакат валютасининг иқтисодий ҳолатини ўрганиб чиқиб, ХВФнинг барқарорлаштириш чора-тадбирлари талабини бажаргандан сўнг берилади. ХВФнинг барқарорлаштириш дастури ички кредитларни чегаралаш, бюджет харажатларини камайтириш

каби масалаларни ҳал қилади. Бироқ ХВФ дан кредит олиш мамлакатларга хусусий банклардаги кредитларни ҳисоб-китоб қилиш имконини беради. ХВФ давлатлараро валюта-кредит муносабатларини бошқаришда асосий ўринни эгаллайди. Бреттонвудсдаги келишувга биноан фонд олдида аъзо мамлакатлар валюта паритетларини бошқариш ва қўллаб қувватлаш, валюта курсларини бошқариш вазифаси қўйилган. Уставга мувофиқ аъзо-давлатлар мустақкам валюта курслари асосида жорий операциялар ўтказиши, керак эди. Ҳамда валюта чегараларини бекор қилишга қаратилган сиёсат олиб бориши лозим эди. Аммо амалда бу вазифаларни кўпгина давлатлар ўзлари мустақил бажардилар. Валюта чегаралари фақатгина 60 та давлатда бекор қилинди. Натижада 1973 йилда ўрнатилган паритетлар ва валюта курслари бекор қилиниб, «сузувчи» валюта курслари киритилади. Ва натижада 1979 й. апрелдан валюта тизимида ҳуқуқий жиҳатлар мустақкамлангандан кейин ХВФ аъзолари унга расмий олтин заҳиралари ва валюта заҳиралари, иқтисодиётнинг ҳолати, тўлов баланси, пул муомаласи, инвестициялар ҳақида ахборот бериши лозимлиги тўғрисида йўриқлар қабул қилинди. Бу маълумотлар қарз олувчи мамлакатга қарз берувчи хусусий банклар томонидан уларнинг тўловга лаёқатлилиги текшириш учун фойдаланади. Шунинг таъкидлаш лозимки, ХВФ га аъзо бўлган давлатлар учун **халқаро қайта тиклаш ва тараққиёт банкига** мурожаат қилиб, унинг шубҳаси бўлган халқаро тараққиёт ассоциациясидан имтиёзли кредитлар олиш муҳим ҳисобланади. **Халқаро қайта тиклаш ва тараққиёт банки (ХҚТТБ)** БМТнинг махсус муассаса, давлатлараро инвестицион институт ҳисобланади. У Бреттон Вудс халқаро конференциясидаги қарорга биноан ва ХВФ таъсислигида ташкил топган ХҚТТБ устави расмий равишда 1945 йилда кучга кирди. У Вашингтонда жойланган бўлиб, 1946 йилдан иш бошлади. **ХҚТТБнинг мақсади** аъзо давлатлар иқтисодиётига узоқ муддатли кредитлар ва қарзлар бериш, хусусий инвестицияларини кафолатлашдан иборат. Дастлаб ХҚТТБ капиталистик давлатлардан йиғилган давлат бюджети маблағлари асосида бошлади. 50-йиллар ўрталарида Ғарбий Европа давлатлари ҳўжалигига ёрдам беришдан кейин, ХҚТТБ фаолияти Осиё, Африка ва Лотин Америкасига қаратилди. ХҚТТБнинг олий органи Бошқарув кенгаши ва ижро этувчиси бўлиб Директорат ҳисобланади. Банк аъзолари ХВФ аъзоси бўлиши лозим, овозлар ҳам мамлакатнинг ХҚТТБ капитали (35,2 млрд \$)

даги квотаси улушига қараб белгиланади. ХҚТБ нинг 155 аъзоси бўлишига қарамай асосий ўринни етти йирик давлат АҚШ, Япония, Буюк Британия, ФРГ, Франция, Канада ва Италия кабилар эгаллайди. Банк ресурслари манбасини акционерлик капиталидан ташқари америка бозори ҳисобига олинган валюталар ташкил этади. ХҚТБ томонидан кредитлар давлат кафолати остида берилди. ХҚТБ шунингдек бошқа банкларнинг узоқ муддатли кредитлари бўйича кафолатлар беради. Шунини қайд этиши зарурки, банк ўзининг кредити билан объектнинг 30% қийматини қоплайди. Кредитнинг қолган қисми эса инфраструктуранинг бошқа тармоқларига: энергетика, транспорт, алоқага сарфланади. 80-йиллар ўрталаридан банк қишлоқ хўжалиги, соғлиқни сақлаш ва таълим соҳасига берадиган кредит ҳажминини оширади. Саноатга 15% дан камроқ кредит сарфланади. Охириги йилларда ХҚТБ ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётини бошқаришни кўчайтириш муаммоси устида ишламоқда. Кредитларнинг 1/3 қисми ҳамкорликда молиялаштириш шаклида берилди. Банк иқтисодиёт структурасини бошқариш, тўлов балансини ҳолатини ижобийлаштириш учун структуравий кредитлар беради. Халқаро муносабатларнинг ривожланиши ХҚТБга қўшимча равишда Халқаро тараққиёт ассоциацияси, халқаро молия корпорацияси, кўп қиррали инвестициялар бўйича агентликлар каби институтлар тузилди. 1991 йил бошқаришда бу ташкилотларга 155 мамлакат аъзо эди. Шу давр мобайнида банк ва унинг ташкилотлари 245 млрд. долларлик 5 мингдан ортиқ займи чиқардилар. Деярли 3/4 қисм заём ХҚТБ га тўғри келади, яъни йилига 15 млрд. долл. улар учун молия бозори ставкаси даражасида фойз тўланади.

Халқаро тараққиёт ассоциацияси — (ХТА) 1960 йилда ривожланаётган давлатларга имтиёзли кредитлар (0.75% йиллик фойз ставкада) бериш мақсадида ташкил этилган. ХТА йилга 5 млрд. долл. гача кредит ажратади.

Халқаро молия корпорацияси — (ХМК) 1950 йилда ривожланган мамлакатларга капитал қўйишни кенгайтириш мақсадида АҚШ ташаббуси билан тузилган. ХМК ХҚТБ дан фарқли равишда давлат кафолатисиз юқори самарадор хусусий корхоналарга кредитлар беради. Кредитлар 15 йил муддатга лойиҳанинг 20% игача миқдорида берилди. Шундай қилиб, ХМК хусусий сектор томонидан тузилган лойиҳаларни қўшимча молиялаштиришга ҳамкорлик қилади.

Кўп қиррали инвестициялар бўйича агентлик-капитал қўйилмаларини сиёсий рисклар: урушлар, фуқоролар норозилиги ва шартномалар бузилиши кабилардан ҳимоялайди. Бундан ташқари, 60-йилларда минтақа тараққиёт банклари пайдо бўлади: хусусан 1949 йилда америкааро тараққиёт банки, унга минтақаларнинг 27 ривожланаётган ва 16 ривожланган мамлакатлари кирди. 1964 йилда Африка тараққиёт банки тузилиб унга ҳам минтақанинг 50 та ривожланаётган ва 25 та ривожланган мамлакатлари киритилди. 1966 йилда Осиё тараққиёт банки (31 та ривожланаётган, 14 ривожланган мамлакатлар) тузилди. Минтақавий банкларнинг умумийлиги уларнинг мақсадлари ва молиялаштириш услубларида, кредитлаштириш объектлари: инфраструктура қурилиши, портлар, аэропортлар қурилиши соҳалари, шунингдек қўшимча ва қайта ишлаш саноати бўлиб ҳисобланади. Минтақавий банкларнинг асосий мақсади, иқтисодий ҳамкорликни ривожлантириш, ривожланаётган мамлакатлар интеграциясини чуқурлаштириш орқали эски мустамлакачиликдан ҳолос бўлишдан иборат. Европа инвестиция банки — (ЕИБ) 1958 йилда тузилган бўлиб, мақсадлари: қолоқ туманларга 20 йилдан 25 йил муддатга кредит бериш орқали уларнинг иқтисодий аҳволини тиклаш, давлатлараро лойиҳаларни амалга ошириш ишлаб чиқариш тарифлари тузилмасини замонавийлаштиришдан иборат.

Европа қайта тиклаш ва тараққиёт банки — (ЕКТТБ) 1990 йил 29 майда ташкил қилинади. Бу ташкилот Парижда Марказий ва Шарқий Европа давлатларининг бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан ҳамкорлик қилиш мақсадида иш бошлади. Банкнинг асосчилари 40 та мамлакат: Албаниядан ташқари европанинг барча давлатлари, шунингдек АҚШ, Канада, Мексика, Венесуэла, Марокко, Египет, Исроил, Япония, Жанубий Корея, Австралия, Янги Зеландия ва икки халқаро ташкилот — Европа иқтисодий жамияти ва Европа инвестиция Банки ҳисобланади. ЕКТТБ ўз фаолиятини 1991 йил апрелдан бошлади. Унинг 70 млрд. долларлик капитали қўйилганча тақсимланади: 50%и Европа ҳамжамияти комиссиясига ва 12% — Европа тизими давлатларига, 11,3% бошқа Европа давлатларига, 24% ноевропа давлатларига, шу жумладан: АҚШ — 10%, Япония — 8,52%, Шарқий ва Марказий Европа давлатларига — 13,7%, Россия Федерациясига 6% миқдоридagi капитал тўғри келади. ЕКТТБ нинг мақсади — Марказий ва Шарқий Европа давлатларида тармоқ инфраструктурасига капитал жалб қилишда стимулятор ролини

ўйнаш, кредитлаш билан бирга банк Фарб саноатчиларига Шарқдаги бозорларни эгаллашда мавжуд рискларни баргараф қилишда кўмак беришдан иборат. Бу ўз навбатида Шарқий Европа давлатларининг иқтисодий ва валюта барқарорлигига эришинга ва унинг мустақамланишига ёрдам беради.

Кредит ва унинг турлари бўйича ўз билимини назорат қилиш учун саволлар

1. Ссуда бозори ва унинг хусусиятларини тушунтириб беринг.
2. Ссуда бозори деганда нимани тушунамиз, унинг асосий сегментларини сананг.
3. Кредитнинг зарурлигини асосланг.
4. Кредитнинг моҳиятини тушунтириб беринг.
5. Кредитнинг субъекти ва объекти нималардан иборат?
6. Кредитнинг функцияларини тушунтиринг. Бу соҳада қандай дискуссион саволлар бор?
7. Кредитнинг қандай тамойиллари бор? Уларни асосли тушунтириб беринг.
8. Кредитнинг самарадорлиги деганда нимани тушунасиз, у қандай аниқланади?
9. Кредитнинг баҳоси нима?
10. Кредитнинг асосий турлари ва шаклларини сананг ва тушунтириб беринг.
11. Банк кредитини ва унинг зарурлигини асосланг?
12. Истеъмол кредити нима учун зарур?
13. Тижорат кредитининг объект ва субъектларини асосланг?
14. Давлат кредитининг моҳиятини очиб беринг.
15. Бозор иқтисодиёти шароитида кредитнинг роли ва аҳамияти нимадан иборат?
16. Ссуда капитали жаҳон бозорини тушунтириб беринг.
17. Ссуда капитали жаҳон бозорининг таркибини келтиринг ва уларнинг функцияларини асослаб беринг?
18. Халқаро кредитнинг таснифини келтиринг.
19. Факторинг, форвейтинг деганда нимани тушунасиз?
20. Қандай халқаро молия институтларини биласиз, уларнинг фаолияти тўғрисида гапириб беринг.

VII БЎЛИМ

БАНКЛАР ВА БАНК ОПЕРАЦИЯЛАРИ

1-§. Банкларнинг келиб чиқиши ва моҳияти

Банк деб пул маблағларини йиғувчи, сақлаб берувчи, кредит-ҳисоб ва бошқа ҳар хил воситачилик операцияларини бажарувчи муассасаларга айтилади.

Банклар пайдо бўлишининг асоси бўлиб **товар-пул муносабатларининг** ривожланиши ҳисобланади. Товар-пул муносабатларининг бўлиши ва уларнинг ривожланиб бориши барча ижтимоий-иқтисодий тузумларда банкларнинг ҳам бўлишини тақозо қилади.

Банклар ўрта асрларда пулдорлар томонидан пулни қабул қилиш ва бошқа давлат, шаҳар пулига алмаштириб бериш асосида келиб чиққан. Кейинчалик пулдорлар ўз бўш турган маблағларидан фойда олиш мақсадида уларни вақтинча фойдаланишга маблағ зарур бўлган субъектларга ссудалар беришган. Бу ҳол пул алмаштирувчи пулдорларнинг банкирларга айланишига олиб келган.

Банк сўзи италянча «banca» сўзидан олинган бўлиб «стол», аниқроғи «пуллик стол» деган маънони англатади. Ўрта асрларда италиялик пулдорлар ҳамёнларидаги, идишларидаги тангаларни стол устига қўйиб ҳисоб-китоб қилганлар.

XII асрларда Генуяда пул алмаштирувчиларни «bancherii» деб аташган. Агар пулдорлардан бирортаси ишончни оқтамаса ва ишига маъсулиятсизлик қилса, у ўтирган стол синдириб ташланган ва уни «Banco rotto», яъни банкрот деб аташган. Яъни, бизга маълум бўлган «банкрот» сўзи ҳам италянча «banca» сўзидан олинган.

Банклар пайдо бўлишининг бошланғич нуқтаси бўлиб XVI асрда Флоренция ва Венецияда ташкил қилинган кичик жиро-банклар ҳисобланади. Кейинчалик шундай банклар Амстердамда (1605 й.), Гамбургда (1618 й.), Миланда, Нюрнбергда, Генуяда вужудга келган. Бу банклар асосан ўз мижозлари-савдогарларга

хизмат қилган, улар ўртасида нақд пулсиз ҳисоб-китобларни олиб борган. Бу банклар ўз мижозларини монеталар таркиби бузилиши туфайли зарар кўришдан ҳимоя қилган. Улар ҳисобларни маълум суммадаги қимматбаҳо металлни ифодаловчи махсус пул бирлигида олиб боришган, ўзларининг бўш пул маблағларини жиробанклар давлатга қарзга, чет эл савдогарларига ссудага берган.

Англия банк тизими (XVI аср) юзага келган ва ривожланган биринчи давлат ҳисобланади. Англия банкирлари олтин (олтинни сақлаб бериш) билан шуғулланувчилар (масалан, биз бу соҳада Лондонда банк иштини илк бор ривожлантирган Чайльд номли пулдорни айтишимиз мумкин) ва савдогарлардан келиб чиққан.

Тарихда биринчи юзага келган банк Англия банки ҳисобланиб, у 1694 йилда акционер банк сифатида ташкил бўлган. Бу банк акционер-эмиссион банк бўлиб, унга давлат томонидан банкнотлар чиқаришга рухсат берилган. Кейинчалик саноат ривожланиши натижасида банклар бошқа мамлакатларда ҳам ташкил қилиниб борган. Банкларнинг келиб чиқиши ва ривожланиши ишлаб чиқариш билан боғлиқ харажатлар ва талабларнинг ошиши, савдо капитали айланишининг тезлашуви билан боғлиқ бўлган. Натурал хўжалик муносабатларининг тугаши савдо-сотиқ муносабатларининг ривожланиши пуллик ҳисоб-китоблар олиб боришга, кредитнинг ривожланишига йўл очди. Ишлаб чиқаришни ривожлантириш ёлланма меҳнатни жалб қилишга олиб келган. Ёлланма меҳнат учун ҳақнинг пул шаклида тўланиши, доимий пул айланишини юзага келтирди. Пул айланишини эса банк томонидан бошқариш зарур эди. Шундай қилиб, банклар маблағларни йиғиш ва тақсимлаш орқали ссуда капитали ҳаракатини бошқара бошлади. Ссуда капиталистидан фарқли ўлароқ банкир тадбиркор сифатида ўз иш фаолиятини олиб борган.

Агар саноат соҳасидаги пулдор ўз капиталини саноатга, савдогар савдога қўйса, банкир ўз капиталини банк ишига қўяди. Ссуда капиталисти асосан ўз бўш капиталини қарзга берса, банкирлар асосан четдан жалб қилинган маблағларга таянади. Ссудага маблағ берувчи пулдорнинг даромади ссуда фоизи бўлса, банкирнинг даромади — банк фойдаси ҳисобланади. Банклар корхона, ташкилот, давлат муассасалари, аҳоли бўш пулларини жалб қилиш орқали катта ҳажмдаги капитални ўз қўлларида жамлайдилар ва даромад келтирувчи капитал ҳаракатини

бошқариб борадилар. Банкларнинг йириклашуви ва улар фаолиятининг такомиллашуви уларнинг махсус корхоналар — кредит муассасаларига айланишига олиб келади.

Шундай қилиб, банк фаолияти халқ хўжалигида мавжуд бўлган бўш маблағларни жалб қилиш ва ссуда капиталини тақсимлашни ўз ичига олади. Банк ўз фаолияти давомида маълум даромадга эга бўлади. Бу даромад банк жалб қилган ресурсларга тўлайдиган фоиз билан жойлаштирган ресурслар бўйича оладиган фоиз ўртасидаги фарқ (маржа)дан иборат бўлади.

2-§. Банкларнинг функциялари

Банклар бажарадиган функциялар уларнинг бажарадиган вазифаларига қараб турли хил бўлиши мумкин. Бу мавзуда биз банкларга тааллуқли бўлган умумий функциялар тўғрисида гапириб ўтмоқчимиз. Кейинги мавзуларда биз алоҳида-алоҳида олинган ҳолда биринчи ва иккинчи звено банкларининг функциялари тўғрисида фикр юритамиз.

Шундай қилиб, банк тизими миқёсида олиб қарайдиган бўлсак банклар қуйидаги **функцияларни** бажаради:

— вақтинча бўш турган маблағларни йиғиш ва капиталга айлантириш;

— кредит муносабатларида воситачилик қилиш;

— тўлов жараёнларида воситачилик қилиш;

— муомалага кредит воситаларини чиқариш.

Халқ хўжалигидаги вақтинча бўш турган маблағларни йиғиш ва уларни капиталга айлантириш — банкларнинг илк функцияларидан бири ҳисобланади. Бу функциянинг амалга оширилиши натижасида бир томондан, ҳуқуқий ва жисмоний шахслар жалб қилинган маблағлари бўйича маълум миқдорда даромадга эга бўладилар, иккинчи томондан, бу маблағлар банкларнинг кредитлаш қудратини ташкил қилади ва шу ресурсларга асосланган ҳолда банклар ссуда операцияларини олиб борадилар.

Вақтинча бўш маблағлар банклар иштирокисиз бир корхона (тармоқ) томонидан иккинчи корхона (тармоқ)га вақтинча фойдаланишга бериладиган бўлса, бу муносабатларни ташкил қилишда маълум қийинчиликлар юзага келиши мумкин:

— кредитга сўралётган сумма билан кредитга берилиши мумкин бўлган сумма ўртасида номуанносиблик бўлиши;

— ортиқча бўш маблағга эга бўлган корхонанинг маблағларни вақтинча фойдаланишга берадиган муддати маблағ зарур бўлган корхонани қониқтирмаслиги;

— банклар иштирокисиз корхоналарни тўғридан тўғри кредитлашда қарз берувчи қарз олувчи корхонанинг молиявий аҳволини тўлиқ ўргана олмаслиги мумкин. Қарз олувчининг тўловга лаёқатсиз бўлиши кредитор корхонанинг ҳам молиявий аҳволининг ёмонлашувига ва бошқа салбий ҳолларга олиб келиши.

Халқ хўжалигидаги барча бўш пул маблағларининг банк томонидан йиғилиши натижасида вужудга келадиган кредит ресурслари ҳисобидан қарз олувчи корхонага зарур бўлган суммада, зарур бўлган муддатда кредит беришга имконият яратилади. Ундан ташқари банк корхоналарнинг тўловга лаёқатлилигини ҳар томонлама таҳлил қилиши, уларнинг молиявий аҳволини яққолроқ баҳолаб бера олиши мумкин.

Иқтисодий ривожланишнинг ўсиши банк кредитининг қўлланилиш қўламини кенгайтириб боради. Кредит фақатгина ҳар кунлик фаолият билан боғлиқ ишлаб чиқариш ва муомала жараёнининг қисқа муддатли эҳтиёжлари учун эмас, балки узоқ муддатга капиталга бўлган эҳтиёжни қоплашга йўналтирилади.

60-йиллардан бошлаб банклар йирик мижозларга хизмат кўрсатишга ихтисослаша борди. Бу мақсадни амалга ошириш учун банклар маблағларни жалб қилиш миқёсини, истеъмол учун кредитлар бериш қўламини кенгайтirdи.

Тўловларда воситачилик функциясида банклар ўз мижозларининг топшириғига асосан тўлов жараёнларини амалга оширади, ҳисоб варақларига маблағларни қабул қилади, пул тушумларининг ҳисобини олиб боради, мижозларга пул маблағларини беради.

Ҳисоб-китобларнинг банк орқали олиб борилиши муомала харажатларининг камайишига олиб келади. Мижоз мамлакат ичида ва бошқа мамлакат билан қийинчиликсиз ўз маблағларини банк орқали ўз ҳисоб варақасидан бошқа корхона ҳисоб варақасига ёки бошқа мамлакат банкига ўтказиши мумкин.

Муомалага кредит воситаларини чиқариш. Банк кредитининг манбаи фақат вақтинча бўш маблағлар ва капитал бўлиб қолмасдан, кредит асосида чек-депозит эмиссияси ҳам амалга оширилади. Банк томонидан бериладиган кредит миқдори мавжуд жамғармалардан қўп бўлса, банк чек-депозит эмиссиясини амалга ошириши мумкин.

Ундан ташқари, кредит ёрдамида муомалага нақд пуллар — банкнотлар чиқарилади.

Банк кредит пуллар чиқариш депозитлар яратиш йўли билан тўлақонли пуллар ўрнини босувчи кредит воситаларини вужудга келтиради.

3-§. Кредит тизими, унинг таркибий қисмлари

Кредит тизими деб кредит муносабатлар мажмуаси ва кредит муносабатларни ташкил қилувчи ва амалга оширувчи кредит институтлар йиғиндисига айтилади. Кредит тизими орқали ҳуқуқий ва жисмоний шахсларнинг вақтинча бўш маблағлари йиғилади ва корхона, ташкилотларга, аҳолига, давлатга вақтинча фойдаланишга берилади. Кредит тизими бир неча бўғинлардан иборат бўлиши мумкин. Маблағларни жалб қилиши ва тақсимланишига қараб кредит тизими бўғинлари ўз хусусиятларига эга бўлади. Жаҳон амалиётида кредит тизими ўзининг ташкил қилиниш турига қараб қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

- марказий банк;
- тижорат банклари;
- махсус-кредит институтлари.

Бозор иқтисоди шароитида икки поғонали кредит банк тизими кўп мамлакатлар иқтисодининг асоси ҳисобланади. Бу марказий банк, банк институтлари ва нобанк кредит муассасалардир.

Банк институтларига қуйидаги банклари киради:

- тижорат банклари;
- инвестиция банклари;
- жамғармалар жалб қилувчи банклари (Ўзбекистон Халқ банки);
- ипотека банки;
- савдо банклари.

Ташқи иқтисодий алоқалар бўйича банклари, тармоқлар бўйича ихтисослашган банклари ва бошқалари.

Нобанк кредит ташкилотларга:

- инвестиция компаниялари;
- суғурта компаниялари;
- нафақа ва бошқа жамғармалари киради.

Кредит тизимида асосий ўринни банк институтлари, банк институтлари таркибида салмоқли ўринни тижорат банклари

эгаллайди. Тижорат банклари кредит тизимининг бошқа бўғинларига нисбатан кўпроқ бўш ресурсларни жалб қилади ва кўп миқдорда мижозларга кредитлар беради.

Махсус ихтисослашган кредит институтлари (банклар) тижорат банклари фаолиятини тўлдиради ва улар халқ хўжалигининг кам самарали, кам фойдали тормоқлари (қишлоқ хўжалиги, уй-жой қурилиш, тadbиркорликни ривожлантириш ва бошқалар)га енгил шароитда кредитлар бериш йўли билан улар фаолиятини рағбатлантириб, ривожлантириб боради. Банклар маълум белгиларига қараб қуйидаги турларга бўлинади.

— мулк шаклига қараб: акционер, ноакционер, кооператив, коммунал, давлат, аралаш, халқаро банкларга бўлинади;

— кредит берувчи банкларга;

— миллий мавқеи бўйича: миллий ва хорижий банкларга;

— фаолият кўрсатиши ва бажарадиган функцияларига қараб: депозит, универсал, ихтисослашган банкларга бўлинади.

Акционер банклар акционер компаниялар сифатида юзага келган банклар бўлиб, акциялар чиқариш ҳисобидан улар капиталининг асосий қисми юзага келтирилади. Кўпгина ривожланган мамлакатларда банк тизимининг асосий қисмини акционер банклар ташкил қилади.

Ноакционер банклар пайчилар маблағлари ҳисобидан ташкил қилинган банклар бўлиб, улар бир ёки бир неча шахс ихтиёрида бўлиши мумкин.

Майда ишлаб чиқарувчилар, ҳунармандларнинг фаолиятини қўллаб-қувватлаш мақсадида кооператив банклар ташкил қилинади. Бу банкларнинг маблағлари иштирокчиларнинг маблағлари ҳисобидан вужудга келтирилади ва мижозларга уларнинг фаолиятини ривожлантириш учун енгил шароитда кредит берилади. Коммунал банклар ихтисослашган кредит ташкилотлар бўлиб, коммунал хўжалик ва уй-жой қурилишини кредитлаш ва молиялаштириш билан шуғулланади.

Давлат банклари давлат ихтиёрида бўлган кредит муассаса бўлиб, унинг биринчи куртаклари қадимий Римда, Мисрда, кейинчалик XVI—XVII асрларда Европада вужудга келган. Давлат банкларининг қуйидаги турлари амалиётда бўлиши мумкин: марказий, тижорат банклари ва махсус кредит институтлар. Аралаш банклар капитали давлат томонидан ва бир қисми хусусий капитал томонидан вужудга келтирилади. Халқаро банклар халқаро пул, ҳисоб ва кредит муносабатларини

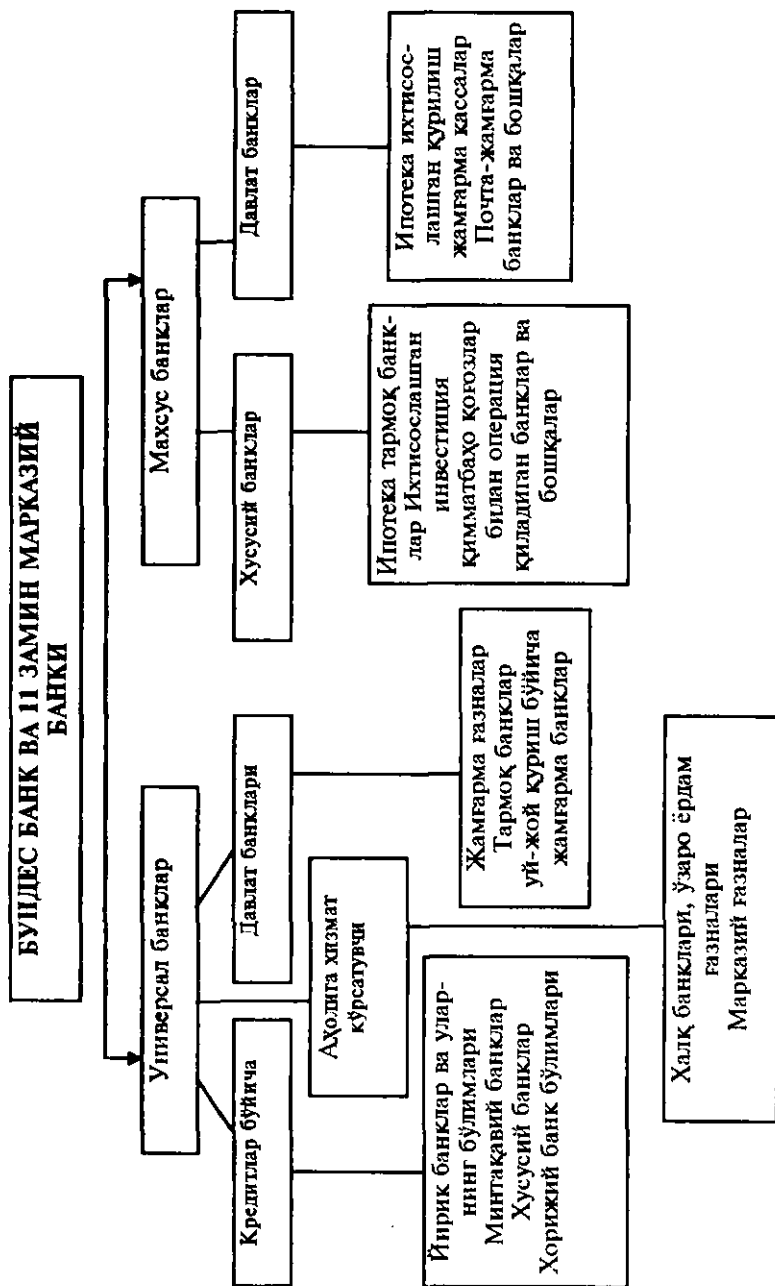
олиб боровчи банк бўлиб давлатлар ўргасида валюта, кредит ва молия муносабатларини бошқариб боради. Йирик халқаро банклар қаторига Европа ривожланиш ва тараққиёт банки, Халқаро валюта фонди, Халқаро Молия корпорацияси, Халқаро ҳисоб-китоблар банки, Европа инвестиция банки ва бошқаларни киритиш мумкин. Хорижий банклар тўлиқ ёки қисман чет эл инвесторларига тегишли бўлган банклар бўлиб, улар ўз фаолиятини маҳаллий қонулар доирасида олиб боради. Ҳозирги вақтда бундай банклар йирик банкларнинг шўъбалари сифатида фаолият кўрсатади. Баъзи давлатларда мавжуд депозит банклар жалб қилинган депозитлар ҳисобидан ҳисоб, кредит, ишонч операцияларини олиб боради. Депозит банклар асосан аҳоли жамғармаларини жалб қилиш ва жойлаштириш билан шуғулланади. Универсал банклар турли хил банк операциялари: депозит, кредит, ҳисоб, фойз, воситачилик ва бошқа операцияларни бажарувчи банк ҳисобланади. Германия, Швейцария, Австрия каби мамлакатларнинг тижорат банклари универсал банклар ҳисобланади. Ихтисослашган банклар халқ ҳўжалигининг маълум соҳаларига шунингдек, аҳолига хизмат кўрсатувчи банклардир.

Ихтисослаштирилган банкларнинг турлари сифатида инвестиция, жамғарма, ривожланиш ва тараққиёт банкларини келтириш мумкин. Кредит тизимининг яна бир қисми нобанк кредит муассасалари бўлиб, улар давлат ва корхоналарни молиялаштириш, узоқ муддатли кредитлаш билан шуғулланади. Ўзбекистонда нобанк кредит ташкилотлари тўғрисида қонун лойиҳаси кўриб чиқилди. Унда сутурта компаниялари, нафақа фондлари ва бошқа фондларнинг маблағларидан оқилона фойдаланиш ва бу маблағларнинг самарадорлигини таъминлаш масаласи қўйилган эди. Ҳар бир мамлакатнинг кредит тизими ўз хусусиятига эга бўлиб, ривожланган йирик универсал банклари тармоқларининг кўпчилиги ва хилма-хиллиги билан ажралиб туради.

Германия банк тизими халқаро миқёсда энг юқори даражада ривожланган давлат ҳисобланади. Қуйидаги чизмада Германия банк тизими келтирилди.

Германия банк тизимининг таркиби

1-чизма



Германиянинг кредит тизими бошида Бундесбанк туради. Унинг асосий бўғини юқори универсалланган тижорат банклари ҳисобланади. Германия gros (йирик) банклари ташқи савдонинг 60% тўловини ўтказиб беради.

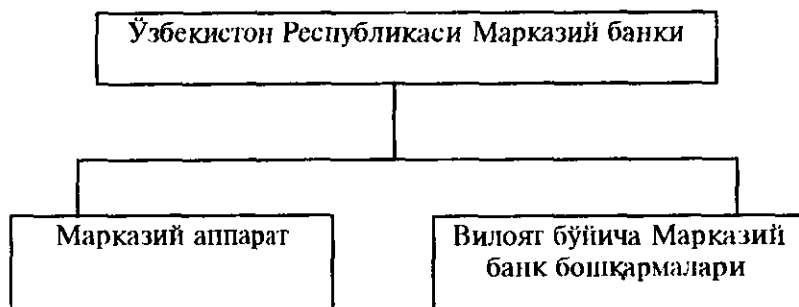
Биз таъкидлаганимиздек Ўзбекистонда банк тизими икки поғонали бўлиб, банклар тизимининг биринчи поғонаси - бу Ўзбекистон Республикаси Марказий банки, иккинчи поғонаси - тижорат банклари, уларнинг шўъбалари, чет эл банклари шўъбалари ҳисобланади.

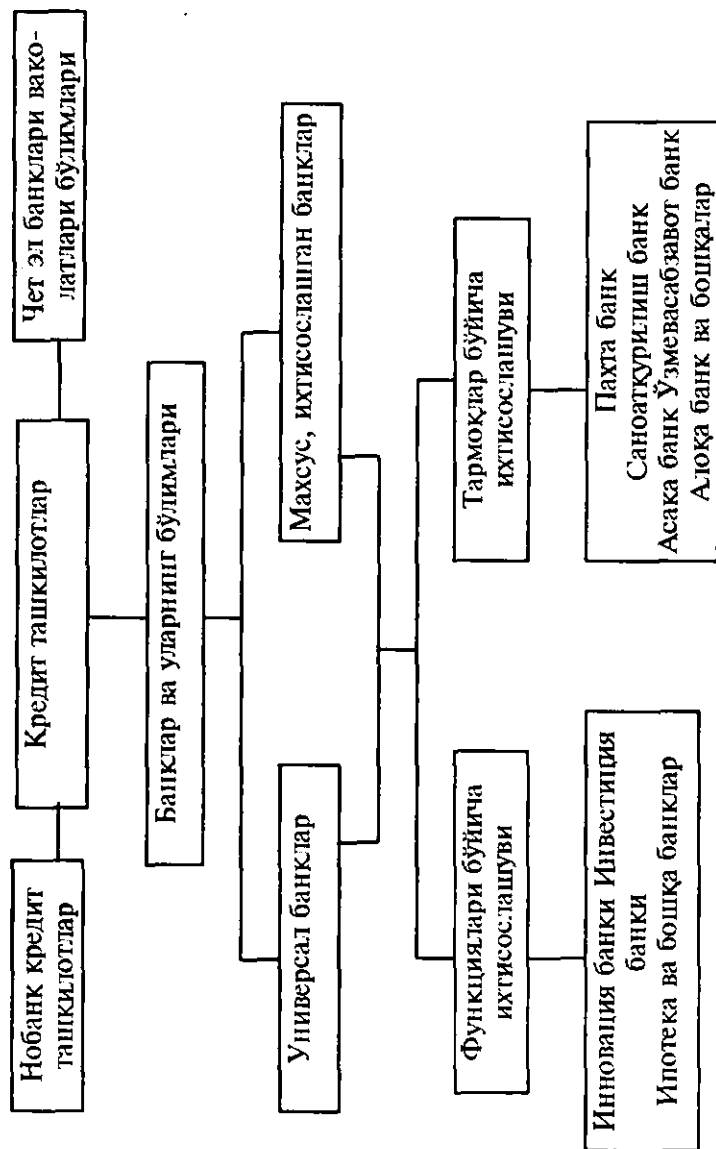
Ўзбекистон Республикаси банклар тизимини кенгайтирган ҳолда қуйидаги чизмада келтирилиш мумкин.

2-чизма

Ўзбекистон Республикаси банк тизими таркиби

I поғона





4-§. Марказий банк, унинг вазифалари ва функциялари

Марказий банк — кредит тизимининг бош банки бўлиб, мамлакатда пул-кредит сиёсатини, эмиссия жараёнларини олиб боради.

Биринчи Марказий банклар бундан қарийб уч юз йил олдин тижорат банкларининг ривожланиши натижасида вужудга келган. Булар 1668 йилда ташкил қилинган Швед Рикс Жиро банки, 1694 йилда ташкил қилинган Англия банкларидир.

Европа мамлакатларида Марказий банклар анча кечроқ, асосан XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб фаолият кўрсата бошлаган.

Банклар пайдо бўлишининг бошланғич давларида улар марказий (эмиссия) ёки тижорат банклари тариқасида юзга келган эмас, яъни банклар ўртасида ҳозиргидек бўлиниш бўлмаган. Банк иши ривожланишининг биринчи босқичларида ривожланган мамлакатларда тижорат банклари капиталларни йиғиш мақсадида муомалага банкнотлар чиқарганлар. Банкларнинг йириклашуви, банк ишининг ривожланиши натижасида банкнотларни муомалага чиқариш йирик тижорат банклар қўлига ўта борган ва кейинчалик бирор йирик банк ихтиёрига берилган. Бу банк миллий ёки эмиссион банк, кейинчалик марказий банк деб аталган. Марказий банк, яъни кредит тизимини бошқариб турувчи, барча банклар фаолиятини назорат қилиб турувчи кредит институти сифатида намоён бўлади.

Жаҳон амалиётида марказий банклар вужудга келишининг икки асосий йўли мавжуд.

Биринчи йўл — бу узоқ давр давомида тижорат банкларининг ривожланиши натижасида, уларни миллийлаштириш йўли билан марказий банкларнинг ташкил қилиниши. Бунга мисол қилиб, Англия банкни 1844 йил, Франция банкни 1848 йил, Испания банки 1874 йил, Германия Рейхсбанки — 1875 йил, Италияда 1893 йилда, Испанияда 1874 йилда мавжуд банкларнинг эмиссион марказ сифатида фаолият кўрсатишга мослашганлигини келтириш мумкин.

Иккинчи йўл — ташкил қилингандаёқ марказий банк — эмиссион марказ сифатида қабул қилинган банклар. Бундай банкларга АҚШнинг федерал банклари, 1913 йилларда кўпгина Лотин Америкаси мамлакатларида ташкил қилинган банклар, Австрия банки ва бошқаларни мисол келтириш мумкин.

АҚШда Марказий банк функциясини 12 федерал резерв банкдан иборат Федерал Резерв тизими бажаради. Федерал резерв банклар акционер банклар бўлиб, бу банкларнинг акционерлари сифатида миллий тижорат банклари фаолият кўрсатади. Тижорат банклар акционер сифатида дивиденд олишади. Дивиденд миқдори 6% дан ошмаслиги керак.

Марказий банклар ижрочи ташкилотлар таъсирисиз, ўз фаолиятини олиб боришлари керак.

Жаҳонда ўз фаолиятини олиб боришда энг мустақил бўлган банклардан бири бу Немис Федерал банки — Бундес банки ҳисобланади. Баъзи бир давлатларда марказий банк парламентга ҳисобот беради. Кўпгина ҳолларда Марказий банклар ўз фаолиятида мустақил бўлса-да, шу билан бирга давлат банки ҳисобланади:

Марказий банк қуйидаги **асосий функцияларни** бажаради:

- банкнотлар (накд пуллар) эмиссияси,
- давлатнинг олтин-валюта захираларини сақлаш,
- пул-кредит сиёсати инструментлари ёрдамида иқтисодни мувофиқлаштириш,
- кредит институтлари фаолиятини мувофиқлаштириш,
- давлат банки сифатида фаолият кўрсатиш,
- тўлов-ҳисоб муносабатларини ташкил қилишни белгилаб бериш,
- валюта курсини мувофиқлаштириш.

Жаҳоннинг барча мамлакатларида **банкнотларни** муомалага чиқариш функцияси марказий банкларнинг асосий функцияларидан бири ҳисобланади ва у бу соҳада монопол ҳуқуқга эга. Кредит пуллар марказий банк томонидан қонунида белгиланган равишда чиқарилади ва марказий банк муомалага чиқарилган пулларнинг қайтиб банкга келиб тушини чораларини ишлаб чиқиши зарур.

Давлатнинг олтин-валюта захиралариши бошқариш функцияси. Марказий банк давлатнинг олтин, қимматбаҳо металл ва камёб тошларни, валюта захиралариши бошқаради. Давлатнинг расмий олтин-валюта захиралари халқаро ҳисоб-китобларда активлар резерви, ҳисоб-китоблар бўйича давлатнинг кафолатли суғурта фонди сифатида намоён бўлади. Одатда мамлакат олтин захираларининг асосий қисми Марказий банк ихтиёрига берилган бўлади. Баъзи давлатларда олтин захиралар молия министрилиги ихтиёрида бўлиб, марказий банк олтин билан боғлиқ операцияларни олиб боради.

Марказий банклар мамлакат валюта захиралариши ўзида йиғиладиган ва бу захиралар халқаро ҳисоб-китобларни амалга ошириш, тўлов баланси дефицитини қоплаш ва мамлакат миллий валютаси курсининг барқарорлигини таъминлаш учун ишлатади.

Марказий банк орқали давлатнинг иқтисодий сиёсати, янада аниқроғи давлатнинг пул-кредит сиёсати олиб борилади. Марказий банкнинг пул-кредит сиёсати давлатнинг иқтисодий бошқариш сиёсатининг бир қисми бўлиб, муомаладаги пул массаси, кредит ҳажми, фоиз ставкалари даражасини ва бошқа пул муомаласи ва ссуда капитал бозори кўрсаткичларини ўзгартириш билан боғлиқ бўлган чора-тадбирлар йиғиндисидан танкил топади.

Пул-кредит сиёсатининг асосий мақсади миллий валюта барқарорлигини таъминлаш, валюта курси ва фоиз ставкаларини оқилона ўрнатиб асосида инфляция суръатларини камайтириш, кредитдан фойдаланишнинг самарадорлигини ошириш ва иқтисодиётнинг барқарор ўсишини таъминлашдан иборат.

Пул-кредит сиёсати икки йўналишда олиб борилиши мумкин. Биринчи йўналиш — кредит экспанцияси бўлиб, бу сиёсат пул-кредит эмиссиясини рағбатлантириш йўли билан олиб борилади, яъни ишлаб чиқариш суръатлари тушиб кетган ҳолда, конъюнктурада ривожланишга эришиш мумкин. Иккинчи йўналиш - кредит рестрикция сиёсати бўлиб, у иқтисодий ўсиш даврида пул-кредит эмиссиясининг қисқаришига асосланади. Марказий банк «тор» ва «кенг» маънода пул-кредит сиёсатини олиб бориши мумкин. «Тор» сиёсатда валюта бозорида инвестиция, ҳисоб ставкаси ва қисқа муддатли кредитлар бўйича фоиз

ставкаларига таъсир қилувчи бошқа инструментлар ёрдамида валюта курси мақбуллигига эришиш тушунилади. «Кенг» сиёсатда муомаладаги пул массасига таъсир қилиш орқали инфляцияга қарши кураш олиб бориш тушунилади. Пул-кредит сиёсатининг халқаро жиҳатлари валюта курси, валюта резервлари ва тўлов баланси каби масалаларнинг ечимига қаратилган бўлади. Марказий банк рухсат этилган инструментлар ёрдамида пул муомаласини бошқариб боради. Марказий банкнинг пул-кредит сиёсатининг асосий инструментлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- минимал мажбурий резерв меъёрларини ўрнатиш,
- фоиз (дисконт) сиёсати,
- тижорат банкларини қайта молиялаштириш,
- очиқ бозор сиёсати,
- таргетрлаш ва бошқалар.

Муомаладаги пул массасининг ҳажмини, банкларнинг ликвидилигини мувофиқлаштириш ва инфляция суръатларини тушуриш мақсадида Марказий банк тижорат банклари учун **мажбурий резервлар** нормасини ўрнатиб бериш сиёсатини амалга оширади. Пул муомаласини мувофиқлаштиришнинг бу усули биринчи бўлиб 1913 йилда АҚШ да қўлланилган. Минимал заҳиралар бу тижорат банклари ресурсларининг марказий банкда мажбурий сақланиши зарур бўлган қисмидир. Мажбурий резерв миқдори тижорат банкининг йиғилган ресурсларига нисбатан фоизда белгиланади. Бу заҳира бевосита банкларнинг кредитлаш имкониятини чегараласа-да, уларнинг минимал ликвидилигини таъминлаш омили бўлиши мумкин.

Минимал заҳира меъёри жамғарма турига, унинг ҳажмига, банкнинг жойлашиш ўрнига боғлиқ бўлган ҳолда турли мамлакатларда турлича бўлиши мумкин. Мавжуд манбалар шуни кўрсатадики, масалан, Японияда минимал резервлар ставкаси 2,5%ни; АҚШда — 12%ни, Германияда — 12,1%ни, Португалияда — 17%ни, Ўзбекистонда 20%ни ташкил қилади.

Марказий банк томонидан заҳира миқдори баъзи бир омилларни ҳисобга олган ҳолда ўзгартирилиши мумкин.

Марказий банкнинг ҳисоб (дисконт) сиёсатининг моҳияти шундаки, у тижорат банклардан векселларни сотиб олади. Айтайлик, мол сотиб олувчи корхонанинг етказиб бериш мол (товар, хизмат ва ҳ.к.)ларнинг ҳақини тўлаш учун маблағи старли бўлмаса, у товар учун тўловни маълум вақт ўтгандан кейин амалга оширини тўғрисида вексель бериши мумкин. Мол сотувчи корхонага пул маблағлари зарур бўлган вақтда у векселни тижорат банкига сотиши мумкин. Тижорат банки векселни сотиб олганда унда кўрсатилган суммадан кам суммага (маълум фоиз ушлаб қолган ҳолда) сотиб олади. Зарур бўлганда тижорат банки векселни марказий банкда ҳисобга қўйиши мумкин. Бу ҳолда марказий банк ҳам ўз фойдасига маълум фоиз — ҳисоб ставкаси ушлаб қолиши мумкин. Марказий банкнинг ҳисоб ставкаси турли давлатларда ҳар хил — 5% дан 15% гача бўлиши мумкин. Тижорат банклари векселларни сотиб олишда Марказий банкнинг ҳисоб ставкасига таянадилар. Марказий банкнинг ҳисоб ставкаси тижорат банклари ўрнатадиган ҳисоб ставканинг энг паст чегараси ҳисобланади. Одатда тижорат банкларининг ҳисоб ставкаси марказий банкнинг ҳисоб ставкасидан юқори (0,5 дан — 2% гача) бўлади.

Тижорат банкларининг қайта молиялаштириш сиёсати — бу тўғридан-тўғри кредитлаш, векселларни ҳисобга олиш, қимматбаҳо қоғозларни гаровга олган ҳолда кредитлар бериш ва кредит аукционларни ўтказиш йўли билан амалга оширилади. Бундан келиб чиққан ҳолда марказий банкнинг қайта молиялаштириш операцияси қўйидаги усулларда олиб борилиши мумкин:

— тижорат банкларининг ихтиёридаги векселларни ҳисобга олиш йўли билан кредитлаш;

— тижорат банклари ихтиёридаги қимматбаҳо қоғозларни гаровга олиш йўли билан кредитлар бериш. Бундай кредитлар ломбард кредитлар дейилади. Уларнинг фоиз ставкалари ломбардли фоиз ставкалар деб юритилади. Жаҳон амалиётида ломбард бўйича фоиз ставкаси доимо ҳисоб ставкасидан 1-2% юқори бўлади;

— тўғридан-тўғри кредит бериш усули. Кредит таъжиротида ри фаолиятида молиявий қийинчиликлар бўлган ҳолларда улар

марказий банкка кредит олиш учун мурожаат қилиши ва марказий банк кредитидан фойдаланиши мумкин. Ремолиялаштиришнинг асосий мақсади пул муомаласи ва кредит муносабатларининг ҳолатига таъсир кўрсатишдан иборат. Ремолиялаштириш сиёсатини олиб бора туриб марказий банк охирги кредитор сифатида майлдонга чиқади.

Ўзбекистон Республикасида марказий банк ўрнатган қоидаларга асосан, қуйидаги активларни гаровга олган ҳолда 3 ойгача бўлган муддатда кредитлар бериши мумкин:

— олтин, чет эл валютаси, халқаро заҳиралар тоифасига кирувчи валюта бойликлари ва бошқа бойликлар;

— давлатнинг қарз мажбуриятлари ва давлат томонидан кафолатланган бошқа қарз воситалари.

Марказий банкда депозитга ўтказилган ва унинг депозитарийси учун мақбул бўлган, харид қилиниши ва сотилишига рухсат берилган ва марказий банк улар билан ушбу қонун доирасида бошқа хил операциялар ўтказиши мумкин бўлган активлар, тўланишига банклар кафолат берган тижорат векселлари асосида кредитлар бериши мумкин.

Очиқ бозор сиёсати деганда, марказий банкнинг очиқ бозорда қимматбаҳо қоғозларни ўз ҳисобидан сотиб олиши ва сотиши тушунилади. Марказий банкнинг очиқ бозор сиёсати асосан хазина мажбуриятларини, саноат компаниялари ва банкларнинг облигацияларини, марказий банкда ҳисобга олинган тижорат векселларини сотиш ва сотиб олиш орқали амалга оширилади. Марказий банкнинг очиқ бозор сиёсати орқали банк тизимининг ва алоҳида олинган тижорат банкларнинг ўз резервлари миқдори оширилини (агар қимматбаҳо қоғозлар сотиб олинса) ёки камайтирилиши (агар қимматбаҳо қоғозлар сотилса) мумкин. Очиқ бозор сиёсати орқали марказий банк кредит баҳосининг ўзгаришига эришилиши мумкин. Бу эса ўз навбатида пулга бўлган талабнинг ўзгаришига олиб келади. Одатда марказий банк бу сиёсат орқали ортиқча пулларни муомаладан олади ва пул муомаласини мувофиқлаштириш бўйича актив пул-кредит сиёсати олиб боради.

Жаҳон амалиётида марказий банкнинг очик бозор сиёсатида асосий ўрнини давлатнинг қисқа муддатли мажбуриятлари билан бўладиган операциялари эгаллайди. Бу фаолият АҚШда, Германияда яхши йўлга қўйилган. Ундан ташқари Германияда Немис Федерал банки пул-валюта сиёсатини тартибга солиш учун очик бозорда қуйидаги қимматбаҳо қоғозларни бозор ставкасида сотиши ва сотиб олиши мумкин:

Федерал банк билан битим шартларига яровчи векселлар.

Федерал банк томонидан лойиқ деб топилган бошқа қарз мажбуриятлари.

Федерал банк очик бозорда қарз мажбуриятларини эмитентнинг ўзидан сотиб ололмайди. Бу ҳолда шартнома очик бозор сиёсати эмас, аксинча кредитлаш бўлиб қолади.

«Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги қонуннинг 25-моддасига асосан марказий банк ўзи чиқарган қимматли қоғозларни, шунингдек қарз мажбуриятларини очик бозорда сотиши ва сотиб олиши мумкин. Марказий банк бюджетни молиялаштириш учун очик бозорда операциялар олиб боришга, қимматбаҳо қоғозларни биринчи жойлаштиришда уларни сотиб олишга ҳақли эмас.

Марказий банкнинг очик бозорда олиб борадиган операциялари қуйидаги хусусиятлар бўйича фарқланади:

— битим шarti бўйича: нақд пулга ёки қайта сотиш мажбурияти билан маълум муддатта сотиб олиш (РЕПО операцияси) билан боғлиқ операциялар;

— битим объектлари бўйича: давлат ёки акционер жамиятлари қимматбаҳо қоғозлари билан бўладиган операциялар,

— битим муддати бўйича: қимматбаҳо қоғозлар билан қисқа муддатли (3 ойгача) ва узоқ муддатли (1 йил ва ундан орттиқ) операциялар,

— операциялар ўтказиш доирасига қараб: банк тизими доирасида ёки нобанк тизим доирасида қимматбаҳо қоғозлар билан бўладиган операциялар,

— фойз ставкаларини ўрнатиш бўйича: марказий банк ёки бозор томонидан аниқланадиган ставкалар.

Таргетирлаш. Пул массаси ҳажмининг ўзгаришини ўрнатилган усуллар ёрдамида чегаралаш таргетирлаш деб аталади. Таргетир-

лашда маълум бир даврда пул массаси ҳажмининг тахминий юқори ва паст даражаси белгилаб берилади.

Жаҳон амалиётида пул массаси ҳажмини чегаралашнинг тахминий даражаси қуйидаги мақсадли йўналишлар бўйича белгилаб берилади. Масалан, Францияда бу усул назорат рақамлари, АҚШда депозит шаклида, Японияда истиқбол шаклида белгилаб берилади.

Марказий банк таргетирлашни пул муомаласини мувофиқлаштиришнинг бошқа воситалари билан биргаликда олиб боради. Таргетирлашнинг аҳамияти шундаки, маълум бир даврда ҳақиқатда муомалага чиқарилган пул массасини тахминий белгилаб берилган пул массаси билан солиштириш натижасида пул муомаласидаги аҳвол тўғрисида маълумотга эга бўлиш мумкин ва олдиндан зарурий чоралар ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш имкониятига эга бўлиш мумкин. Бу эса ўз навбатида Марказий банк пул-кредит сиёсатининг самарадорлигини таъминлайди.

Таргетирлашда фойдаланиладиган кўрсаткичлар пул-кредит сиёсатини олиб бориш анъаналарига, пул муомаласини мувофиқлаштириш усулларига боғлиқ бўлади.

Марказий банкнинг навбатдаги функцияларидан бири — бу кредит институтлари фаолиятини мувофиқлаштиришдан иборат. Тижорат банклари фаолиятини марказий банк томонидан назорат қилишнинг зарурлиги бозор иқтисоди шароитида марказий банкнинг муҳим роль ўйнаши билан асосланади. Марказий банк бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодиёт билан банк тизими ўртасида воситачи сифатида фаолият кўрсатади. Банк назорати икки мақсадни амалга ошириш учун:

— жамғармачилар манфаатларини ҳар хил мумкин бўлган зарарлардан ҳимоя қилиш,

— рискларнинг олдинд ола туриб молиявий бозорнинг барқарорлигини таъминлашга йўналтирилган бўлиши мумкин.

— Марказий банк тижорат банклари фаолиятини назорат қилиш функциясини амалга оширишда қуйидаги вазифаларни бажаради:

— банк фаолиятини олиб боришга лицензиялар бериш;

— банклар ҳисоботларини текшириш;

— жойларда текширишлар ўтказиш;

— банк операцияларини бажаришда нормаларга риоя қилишни назорат қилиш.

Банк фаолиятини олиб боришга лицензия (рухсат) бериш орқали марказий банк ташкил қилинаётган кредит институти-нинг банк фаолиятини олиб бориш имкониятларини аниқлайди. Кредит ташкилотига лицензия беришда қуйидаги маълумотларга эътибор берилади:

- банкнинг асосий акционерлари,
- бошланғич капиталнинг манбалари,
- банк раҳбар ходимларининг малакаси ва фаолиятининг мос келиши,
- кўрсатиладиган хизмат турлари ва банк стратегияси,
- устав капиталининг миқдори,
- банк активларининг тўғри баҳоланганлиги,
- юзага келадиган рискларни қоплаш мақсадида резерв фондини ташкил қилиш сиёсати ва бошқалар.

Жаҳон амалиётида 80-йиллардан бошлаб кўпгина банклар инқирозга учраши муносабати билан Марказий банклар тижорат банклари фаолиятини назорат қилиш мақсадида банклар ва уларнинг шўъбалари тўғрисида ҳисоботлар топширишни белгилаб берди.

Марказий банк тижорат банклари амалга оширадиган операцияларни текшириш, ички аудит ҳолатига баҳо бериш ҳуқуқига эга. Бунда аввалам бор тижорат банкларининг активлари: кредитлар ва қимматбаҳо қўғозлар ҳолати, банкларнинг ликвидлиги ва барқарорлиги текширилади. Текшириш ўтказишдан асосий мақсад:

- банкнинг молиявий ҳолатига обектив баҳо бериш;
- банкни бошқариш сифатига ва унинг раҳбари фаолиятига баҳо бериш;
- банкнинг молиявий аҳволини ва унинг бажарадиган операцияларининг самарадорлигини таъминлаш бўйича чоралар ишлаб чиқиш;
- банк фаолиятининг мавжуд қонунлар ва норматив ҳужжатларига мувофиқ олиб борилишини таъминлаш ва бошқалардан иборат.

Марказий банк, шунингдек, тижорат банкларининг олиб борадиган операцияларининг норма бўйича бажарилишини назорат қилиб боради. Бу ҳолда Марказий банк тижорат банкларининг қуйидаги кўрсаткичларини текширади:

- банк капиталининг активларига нисбати;
- бир миждога тўғри келувчи кредитнинг лимити;

— ликвидлилик коэффициенти нормативларига риоя қилиш;

— фоиз ставкаларининг ўзгариши натижасида даромаднинг ўзгариши ва бошқалар.

Марказий банк давлат банки сифатида фаолият олиб боради ва ҳукуматнинг молиявий маслаҳатчиси ҳисобланади. Бу функцияни бажара туриб марказий банк давлат ташкилотларига ҳисоб хизматларини кўрсатади ва давлат бюджетининг кассавий ижросини амалга оширади. У давлатнинг хазина тўловларини амалга оширади ва давлатга кредитлар беради. Давлат хазинасидаги бўш пул маблағлари марказий банкда депозит шаклида сақланади. Марказий банк давлатнинг киска ва узоқ муддатли қарзлари бўйича касса хизматини кўрсатади.

Марказий банк тўлов, ҳисоб-китоб муносабатларини ташкил қилиш функциясини бажара туриб, молия тизимининг барқарорлигини таъминлаш, тўлов тизимининг самарали бўлишини таъминлаш, пул-кредит сиёсатини ўтказиш каби масалаларни ҳал қилишни ўз олдига қўяди. Молиявий тизимнинг самарадорлиги аввалам бор тўлов тизимининг қай даражада ташкил қилинганлигига боғлиқ бўлади. Халқ ҳўжалигида тўлов механизмининг яхши йўлга қўйилиши, банклараро ҳисоб-китобларнинг тўғри олиб борилиши халқ ҳўжалигида тўланмаган қарзларнинг камайишига олиб келишга асос бўлиб хизмат қилади. Тўлов тизимида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар шакллари ривожлантириш, электрон тўловлар тизимини жорий қилиш ва ривожлантириш каби вазифалар амалга оширилади.

Марказий банк валюта курсини бошқариш функциясини бажаради. Марказий банкнинг бу функцияси бозор иқтисодиёти тизимида тартибга солишда асосий ўринлардан бирини эгаллайди. Марказий банкнинг асосий валюта сиёсатига қуйидагиларни киритиш мумкин:

1. Валюта интервенцияси
2. Девиз сиёсати
3. Своп операциялари
4. Девальвация
5. Ревальвация
6. Валютавий чекланшлар сиёсати ва бошқалар.

Валюта интервенцияси деб Марказий банкнинг миллий валюта курсига таъсир қилиш мақсадида чет эл валютасини сотиш ва сотиб олиш бўйича ўтказадиган операциялари билан валюта бо-

зори фаолиятига аралашувига айтилади. Миллий валюта курсини ошириш мақсадида марказий банк чет эл валютасини сотади ва аксинча, миллий валюта курсини туширмоқчи бўлганида, у чет эл валютасини сотиб олади. Марказий банк томонидан биринчи валюта интервенцияси XIX асрдан қўлланила бошланган. XX асрнинг 30 йилларидан бошлаб бу операциялар ривожланган мамлакатларда миллий валюта курсини тушириш ва шу асосда экспортни рағбатлантириш мақсадида қўлланила бошланган. Бретонвуд валюта тизими доирасида валюта интервенцияси ўзгармас валюта курси ва паритетини таъминлаш воситаси сифатида қўлланилган бўлса, ўзгарувчан валюта курси мавжуд бўлган мамлакатларда миллий валюта курсидаги катта ўзгаришларнинг олдини олиш мақсадида қўлланилади.

Марказий банк валюта курсининг барқарорлигини таъминлаш учун маълум миқдорда халқаро тўлов воситалари (олтин-валюта заҳиралари, СДР, ХВФ нинг резерв позицияси) резервларига ёки чет эл заёмларига эга бўлиши керак. Валюта резервлари бу давлатнинг марказий банкдаги валюта заҳиралари ҳисобланади.

Своп операциялари. Валютавий своп операциялари ва гаров эвазига ссудалар бериш билан боғлиқ валюта операциялари Германия Марказий банкининг валюта сиёсатида кенг қўлланилади. Своп бу банк операцияси бўлиб, валюта маълум муддатга нақд сотилади (сотиб олинади) ва бир вақтнинг ўзида валютавий савдо бўйича қарши битим тузилади. Масалан, Марказий банк тижорат банкларидан своп битими бўйича чет эл валютасини сотиб оладиган бўлса, Марказий банк улар ихтиёрига пул маблағларини маълум даврга бериб қўяди, ва аксинча. Марказий банкнинг валюта сиёсатининг муҳим жиҳатларидан бири шундаки, у орқали кредит инструментларининг ликвидлигига таъсир кўрсатиш мумкин. Уларнинг ликвидлигига таъсир кўрсатишнинг муҳим усулларидан бири гаров эвазига ссудалар бериш билан боғлиқ валюта операцияларини амалга оширишдир. Ушбу операцияни амалга ошириш учун тижорат банкларига марказий банкнинг чет эл валютасидаги активларидан вақтинчалик фойдаланиш ҳуқуқи берилади. Активларнинг ўзи эса марказий банкнинг мулки бўлиб қолаверади ва шу сабабли унга фойиз ҳисоблаб борилаверади. Жаҳон амалиётида одатда, Марказий банкнинг валюта операцияларининг асосий қисми своп операцияларига тўғри келади.

Девальвация (лотинча сўз бўлиб, қадри тушиш деган маънони англатади) — миллий валютанинг чет эл валютаси ёки бошқа халқаро тўлов воситаларига нисбатан қадрининг тушишини англатади. Олдинги мавзуларимизда таъкидлаганимиздек девальвациянинг келиб чиқишига сабаб бўлиб инфляциянинг кучайиши ва мамлакат тўлов балансининг салбий қолдиққа эга бўлиши ҳисобланади. Девальвация сиёсатини мамлакат тўлов балансида аҳвол ёмонлашганда ва импорт оқими кучайганда амалда қўллаш иқтисодга ижобий таъсир кўрсатади.

Ревальвация (лотинча сўздан олинган бўлиб, қадри ошиш деган маънони англатади.) — миллий валютанинг чет эл валютасига нисбатан қадрининг ошишидир. Ревальвация сотиб олиш қobiliяти кучли бўлган валюталар бўйича, масалан, Германия, Швейцария, Япония каби мамлакатларда қўлланилади. Бу мамлакатлар узоқ вақт давомида актив тўлов балансига эга бўлиб келган.

Бу мамлакатларнинг экспорт қудрати юқори бўлиши, инфляция даражасининг пастлиги ҳам ревальвация ўтказишга асос ҳисобланади. Ревальвация девальвацияга нисбатан жаҳон амалиётида камроқ қўлланилади. Ревальвациянинг салбий томонлари ҳам мавжуд. Ревальвация мамлакатнинг экспорт потенциалини камайтириши мумкин. Бунга сабаб ревальвациядан кейин мамлакат товарларининг жаҳон савдо бозорида чет эл валютасидаги нархининг ошишидир. Бу эса мамлакат тўлов балансида салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Ревальвация яна ишсизлик муаммосини келтириб чиқариши мумкин. Ревальвацияда чет эл валютасида кредит олган қарз олувчилар киради. Шу билан биргаликда импортёрлар олиб келган товарлари учун арзонроқ чет эл валютасини олиш имконияти туғилади ва импорт учун қулай муҳит юзага келади.

Валютавий чекланишлар деганда, одатда чет эл валютаси олтин, ва бошқа валюта қийматликлари билан бўладиган операцияларни давлат миқёсида қонун асосида чеклашлар тушунилади. Бу чорани амалга оширишдан мақсад тўлов балансининг активлигига ва миллий пул бирлиги курсини қўллаб-қуватлаш ва унинг барқарорлигига эришишдан иборат. Миллий валюта барқарорлигини таъминлаш мақсадида Марказий банк мамлакатда чет эл капитали келиб тушишини таъминловчи чоралар ишлаб чиқади ва амалга оширади.

5-§. Ўзбекистонда замонавий банк тизимининг ташкил қилиниши

Банк тизими бозор иқтисодиётининг муҳим ва ажралмас қисмидир. Товар пул муносабатларининг кенг миқёсда ривожланиши банклар олдида янгидан-янги операциялар бажаришга имкониятлар очиб беради.

Шунинг учун ҳам республикамызда бозор иқтисодиёти талабларига мос келувчи замонавий банк тизими яратилиш зарурияти туғилди. Ўзбекистон республикаси банк тизимининг бош мақсади жаҳон талабига мос келувчи, ривожланган миллий кредит тизимига эга бўлиш, ҳўжаликлар ва аҳолининг бўш турган маблағларини жалб қилиш ва уни самарали тақсимлаш асосида аҳолининг талабларини қондириш учун замин яратиш ва яшаш шароитини яхшилашга эришишдан иборат. Бу мақсадга эришишни таъминлаш учун давлатимиз томонидан мамлакатимиз банк секторининг ривожланишини таъминловчи зарурий макроиқтисодий шароитларни ҳамда банк тизими барқарорлигини таъминлаш, шунингдек, банк назорати тизимини ва банклар фаолиятини бошқариш усулларини такомиллаштириш, банкларнинг депозит, кредит, ва инвестиция фаолиятини янада ривожлантиришга эришиш ва банклар ўртасида рақобат бўлишини таъминлашга асос яратишдан, нобанк ташкилотлари фаолиятини ривожлантириш, молия-кредит секторининг ҳуқуқий базасини яхшилаш, уларнинг моддий-техник жиҳатдан самарали таъминланганлигига эришиш каби чораларни амалга ошириш кўзда тутилган.

Банк тизимини қайта ташкил қилишни амалга ошириш қуйидаги **тамойилларга** асосланган ҳолда олиб борилиши мумкин:

— хорижий ва маҳаллий инвесторларнинг ишончини қозониш мақсадида банк-молия тизими барқарорлигига эришиш;

— банк тизимидаги ислохатлар умумиқтисодий ислохатларнинг ўтказилиши билан мос келиши;

— банк-молия тизимини босқичма-босқич такомиллаштириш йўли билан жаҳон банк тизимига яқинлаштириш;

— пул-кредит сиёсатини олиб боришда мамлакатнинг ички эҳтиёжини ва унинг иқтисодининг хусусиятини ҳисобга олиш;

— банклар фаолиятида мижозлар манфаатини устун қўйиш ва бошқалар.

Бизнинг заминимизда мавжуд бўлган банкларнинг ривожланишини икки йирик даврга бўлиб қараиш мумкин. Биринчи давр — бу Ўзбекистон мустақилликка эришгунгача бўлган даврдаги

банк тизими ва иккинчи давр Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейинги даврдаги банк тизими ва унинг ривожланиш босқичларини ўз ичига олади.

Ўзбекистон мустақилликка эришгунга қадар бўлган банк тизимининг ривожланишини таҳлил қилиб қарайдиган бўлсак унинг ривожланишининг қуйидаги босқичларини келтириш мумкин:

— **биринчи босқич** XIX-асрнинг охиридан 1930-32 йилларгача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу давр ичида олдинги мавжуд бўлган банклар заминида Собиқ Совет иттифоқининг кредит тизими ташкил қилинди. Бу даврда 30-йилларда иқтисоднинг ривожланишига мос келувчи банклар: тармоқ банклари, ўлка банклари, тижорат банклари, махсус банклар, давлат банклари каби банклар фаолият кўрсатган;

— **иккинчи босқич** 1932 йилдан 1959 йилларгача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврда банклар фаолиятида ўзгаришлар юз берди ва банклар вексель орқали кредитлашдан (ўша даврларда бу кредитлаш амалиётида «эгри» кредитлаш деб ном олган) тўғридан-тўғри корхоналарни кредитлашга ўтказилган. Бу даврда хўжаликлар ўртасидаги вазифалар тақсимланган ва халқ хўжалиги соҳалари бўйича банклар ташкил қилинган ҳамда бу банклар фақат шу соҳаларни узоқ муддатли кредитлаш ва молиялаштириш билан шуғулланган. Давлат банки эса асосан қисқа муддатли кредитлаш жараёнларини олиб борган;

— **учинчи босқич** 1959 йилдан 1988 йилгача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврда мавжуд тармоқ банклари қайта ташкил қилиниб, мамлакатдаги барча кредит муносабатларни олиб бориш мақсадида унга банк ташкил қилинди. Булар: Давлат банки, қурилиш банки, ташқи савдо банки бўлган. Давлат банки халқ хўжалигининг барча соҳаларига (фақат қишлоқ хўжалигининг баъзи эҳтиёжлари учун узоқ муддатли кредитлар берган) қисқа муддатли кредитлар бериш билан шуғулланган. Қурилиш банки капитал қўйилмалар билан боғлиқ бўлган харажатларни, қурилишни молиялаштириш, узоқ муддатли кредитлар бериш билан боғлиқ операцияларни бажарган. Ташқи савдо банки Москвада жойлашган бўлиб, мамлакатнинг экспорт-импорт билан боғлиқ фаолиятини бошқариб борган;

— **тўртинчи босқич** банк тизимини қайта ташкил қилиш даври бўлиб, у 1988 йилдан 1990 йилгача бўлган даврни ўз ичига олган. Бу даврда банк тизимида катта ўзгаришлар рўй берди ва

давлат банки билан бир қаторда махсус тармоқ банклари ташкил қилинди.

Бу банклар жумласига — саноат-қурилиш банки, агросаноат банки, уй-жой қурилиш ва ижтимоий таъминот банки, жамғарма банк ва ташқи иқтисодий фаолият банки кабилар киради. Бу банклар фаолиятининг хусусиятли томони шунда эдики, улар ўзи хизмат кўрсатадиган соҳага узоқ ва қисқа муддатли кредитлар бериш ҳуқуқига эга эдилар.

Шу даврдан бошлаб Давлат банкидан кредитлаш функцияси олиб ташланди ва у эмиссион банк сифатида фаолият кўрсатадиган бўлди.

90-йилларда банк тизимини қайта ташкил қилишдан асосий мақсад мамлакатда юз бераётган асосий ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда банклар зиммасига корхоналар ва ташкилотларга комплекс хизмат кўрсатишни таъминлаш ва корхоналар билан банклар ўртасидаги муносабатларни ҳўжалик ҳисобига ўтказиш, қўйи банк муассасаларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини оширишдан иборат эди.

Мустақилликка эришгунга қадар Ўзбекистон ҳудудидаги банк муассасалари СССР банк тизими таркибий қисмига кирар эди. Шу билан бирга бу банклар собиқ «Иттифок» банк тизими доирасидан ташқарида фаолият кўрсата олмасдилар. Собиқ СССР банк тизимида Давлат банки монопол мавқега эга бўлиб, у бир вақтнинг ўзида эмиссия институти, қисқа муддатли кредитлаштириш ва ҳўжаликларга ҳисоб-китоб операциялари бўйича хизмат кўрсатувчи марказ ҳисобланарди. Давлат банкининг ҳам эмиссия функцияларини, ҳам ҳисоб-китоблар ва 90-йилларгача кредитлар бўйича мижозларга хизмат кўрсатиш функцияларини бажаришга монополлашуви уни давлат бошқарув ва назорат органига айлантирган эди.

Маъмурий буйруқбозлик даврида кредит муносабатлари иқтисодиётни бошқаришда формал характерга эга. Давлат банки кредит ресурслари бўйича чекланмаган монопол мавқега эга эди. Кредит ресурслари ҳаракатини ҳам бошқариш, ҳам назорат қилиш давлат банкининг монопол таъсири остида эди. Ривожланган мамлакатлар банк тизимида хос барча хусусиятларининг инкор этилиши, собиқ «Иттифок» банк тизимининг тор доирада ривожланишига олиб келди.

Марказлаштирилган банк тизими бошқаруви асосида фаолият кўрсатаётган республика банклари тор доирада пул ресурслари ҳаракатини бошқарар, лекин ресурсларни тақсимлаш, эмиссион

жараёнларни амалга ошириш ва назорат қилиш собиқ «Итти-
фоқ» Давлат банки қўлида эди.

Иқтисодийни бошқаришнинг марказлаштирилган усулидан
воз кечиш ва бозор иқтисодиёти томон дастлабки қадамлар
қўйилиши биланоқ марказлаштирилган банк тизимини қатор
камчиликлари рўёбга чиқди. Бу эса банк тизимида туб
ўзгаришларни амалга оширишни талаб этарди. Албатта, бу бозор
иқтисодиётига илк қадамлар қайта қуриш шарофати билан бо-
зорга ҳос баъзи бир белгиларни тоталитар иқтисодиётга татбиқ
этилиши билан тушунилади. Бу жараёнда банк тизимининг таш-
килий структурасини ўзгартириш, банкларнинг ролини ошириш,
иқтисодий тизимни ривожланишига уларнинг таъсирини кучай-
тириш, кредитни ҳаракатдаги иқтисодий дастакга айлантириш
кўзда тутилганди.

Банк тизими ривожланишининг иккинчи даври асосан
Ўзбекистон мустақилликга эришгандан кейинги даврни ўз ичига
олади. Бу даврни қуйидаги босқичларга бўлиб таҳлил қилиш
мумкин:

— мустақил Ўзбекистон банк тизимини ташкил қилишнинг
биринчи босқичи. Бу 1991-1994 йилларни ўз ичига олади. Бу
даврда 1992 йилнинг сентябргача Ўзбекистон давлат банки
собиқ СССР Давлат банкининг республика бўлими сифатида
фаолият кўрсатди ва у кредит ресурсларни давлат корхоналари
миқёсида тақсимлаш, эмиссион операцияларни олиб бориш би-
лан шуғулланди. Қолган тармоқ банклар ҳам давлат мулкига
асосланган эди.

Ўзбекистонда икки звеноли банк тизимини ташкил қилишга
1988 йилдан бошлаб киришилган бўлсада, бу мақсаднинг тўлиқ
амалга оширилишига шароит 1994 йилдан бошлаб юзага келди.
Бу даврга келиб Марказий банкнинг ташкилий таркибий асоси,
фаолият олиб бориш услуби ўзгарди, тижорат банкларнинг сони
ва улар бажарадиган операциялар салмоғи ошиб борди.

Банк тизимини ташкил қилишнинг биринчи босқичида мар-
казлашган режалаштиришда Марказий банкнинг роли ҳали ҳам
юқори эди, соҳаларнинг деярли ҳамма қисми давлат тасарруфида
эди.

✎ Ўзбекистон Республикасида **икки босқичли банк** тизимини
ташкил этишга реал асос бўлиб, 1991 йил 15 февралдаги «Банк-
лар ва банк фаолияти тўғрисидаги» қонун ҳисобланади. Бу
қонунга биноан давлат бошқарув органлари республика Марка-

зий банки фаолиятига аралашмасликлари керак, у фақат Республика Олий мажлисига ҳисобот бериши ўринли эканлиги белгилаб берилди. Бу қонунни амалга татбиқ этиш асосан Республикамиз ўз мустақиллигини қўлга киритгандан сўнг бошланди.

Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш йўлини танланганлиги боис, 1-босқичдаги кредит-пул сиёсати соҳасидаги асосий вазифалар қўйидагилардан иборат қилиб белгиланди:

— Марказий банк бошчилигида кенг тармоқли тижорат ва хусусий банкларни икки босқичли банк тизими шаклида вужудга келтириш;

— Республика ҳудудида йирик чет эл банкларининг бўлимлари ва ваколатхоналарини очиб учун қулай шароит яратиш;

— Барқарор пул муомаласини таъминлаш, кредит ва нақд пул эмиссиясини, асоссиз ўсишсини кескин чеклаш;

— Ўзбекистон Республикасининг миллий пулини муомалага киритиш учун зарур иқтисодий ва ташкилий шарт-шароитлар ҳамда имкониятларни яратиш ва бошқалар.

Қайта ташкил этиш жараёнининг биринчи босқичида давлат банкларини янги структурасини ташкил этиш бошланди. Қайта ташкил этиш модели қўйидагиларни ўз ичига олди:

— икки босқичли банк тизимини вужудга келтириш: Марказий эмиссион банк ва бевосита хўжаликларга хизмат кўрсатувчи ихтисослашган банкларни ташкил қилиш;

— ихтисослашган банкларни тўлалигича хўжалик ҳисобига ва ўз-ўзини молиялашга ўтказиш;

— иқтисодий тизим доирасида ҳуқуқий ва жисмоний шахслар билан бўладиган кредит муносабатлари услублари ва шаклларини такомиллаштириш ва бошқалар.

Банк тизимини такомиллаштириш жараёни давомида давлат банки ўзининг кредит тизимидаги марказий ўрнини сақлаб қолган ҳолда корхона ва ташкилотларга кредит бериш ва улар билан ҳисоб-китобларни олиб бериш функциясини маҳсус ихтисослашган банкларга топширади, яъни банкнинг эмиссион фаолияти, кредитлаш фаолияти билан бирга олиб бориш функциясига чек қўйилди. Давлат банки ихтисослашган банклар фаолиятини бошқарувчи, барча банклар учун бир хил пул-кредит сиёсатини олиб боровчи муассасаларга айланади.

Банк тизимининг такомиллаштирилиши натижасида вужудга келган маҳсус ихтисослашган банклар: Саноат қурилиш банки,

Комунал қурилиш ва социал тараққиёт банки, Аграрсаноат банки, Ташқи иқтисодий фаолият банки, Жамғарма банки хўжаликлар билан банклар ўртасидаги алоқаларни тобора яқинлаштиришда ихтисослаштирилган давлат банклари ўзларида маълум даражада бошқарувчилик ролини сақлаб қоладилар. Банк тизимини такомиллаштириш жараёнида жуда муҳим натижаларга эришилди, лекин ташкил қилинган банклар иқтисодий муносабатларининг хусусиятларини тўлиқ ифода қилолмасди. Шунинг учун ҳам бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида банк тизимини такомиллаштиришнинг 2-босқичи объектив заруриятга айланди.

Ўзбекистонда банк тизимини ташкил қилишнинг иккинчи босқичи 1994 йилдан кейинги даврни ўз ичига олади. Бу даврда банк тизимимизнинг такомиллашган фаолиятини белгилаб берувчи банк қонунлари: 1995 йил 21 декабрда «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги ва 1996 йил 25 апрелда «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонунлар қабул қилинди. Бу қонунларга асосан банклар фаолиятининг ҳуқуқий асослари белгилаб берилди ва уларнинг ишлаш усуллариини такомиллаштириш чоралари ишлаб чиқилди.

Тижорат банкларининг самарали фаолиятини таъминлаш мақсадида банк назорати ва мониторингини амалга ошириш, тижорат банклари фаолиятини бошқариш усуллариини такомиллаштириш ва халқаро талабларга мослаш, янги счетлар тизимига ўтиш, чет эл банкларининг шўъбаларини очиш, тўлов тизимини такомиллаштириш, тижорат банкларининг қимматбаҳо қоғозлар билан операцияларини ривожлантириш, пул ва валюта бозорида банкларнинг актив фаолиятини таъминлаш каби долзарб масалалар ҳозирги кунда мустақил банк тизимининг ривожланиши туфайли ўз ечимини топишда.

Республикамызда икки поғонали банк тизимини жаҳон тажрибасида қабул қилинган тамойилларга мувофиқ шакллантириш кўзда тутилган. Ихтисослашиш ва кредит-инвестицияларни халқ хўжалиги тармоқлари бўйича тақсимлаш Республикамыздаги банк муассасаларининг ўзига хос хусусияти ҳисобланади. Уларнинг фаолияти асосан устувор тармоқлар: қишлоқ хўжалиги ва унинг маҳсулотларини қайта ишловчи корхоналар, уй-жой қурилиши, автомобилсозлик, савдо ва бошқа соҳаларни ривожлантиришга қаратилган. Ҳозирги банклар акциядор-тижорат банклари сифатида ташкил қилинган бўлиб, бозор иқтисодиёти шароитларида ишлашга мослаштирилган ва улар ихтисослашган банклар бўлсада бошқа тармоқлардаги мижозларга ҳам кредит ва

ҳисоб-китоблар бўйича хизмат кўрсатишлари мумкин. Банклар фаолиятининг универсаллашуви улар ўртасида рақобатнинг юзага келишига, бу эса уларнинг бозор иқтисодиётига барқарор кириб боришини таъминлайди.

Мустақил банк тизимини вужудга келтиришнинг иккинчи босқичининг хусусиятларидан бири шундаки, 1995 йилдан бошлаб Ўзбекистонда махсус нобанк кредит ташкилотлари ташкил қилина бошланди. Бозор иқтисодига ўтишни тезлаштириш, корхона ва ташкилотлар фаолиятини ривожлантириш мақсадида махсус молия-кредит институтлари — «Бизнес-фонд», «Мадал» суғурта компанияси, «Ўзбекинвест» миллий суғурта компанияси, хусусийлаштириш инвестицион фондлари ва бошқалар ташкил қилиниши республика банк-молия тизимининг замоналашувини тезлашгирмоқда.

Ҳозирда республикадаги кенг тармоқли банклар замонавий талабларга жавоб берадиган шаклда хўжаликлар, ташкилотлар ва аҳолига хизмат кўрсатмоқда.

6-§. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг вазифалари ва функциялари

Олдинги параграфда келтирилган Марказий банкнинг вазифалари ва функциялари тўғрисидаги фикрлар Ўзбекистон Марказий банкига ҳам тегишлидир. Бу параграфда биз Ўзбекистон Республикаси марказий банки фаолиятининг баъзи бир хусусиятли томонлари тўғрисида тўхталиб ўтмоқчимиз.

Бозор иқтисоди шароитида Ўзбекистон Республикасида Марказий банкнинг асосий мақсади — пул-кредит тизими ва миллий валюта барқарорлигини таъминлаш асосида иқтисодий ўсишга эришишдан иборат.

Пул-кредит сиёсатини самарали амалга ошириш учун Марказий банк пул-кредит сиёсатини ривожлантиришнинг бир йилга мўлжалланган асосий йўналишларини ишлаб чиқади. Бу йўналишлар Олий мажлис томонидан тасдиқлангандан кейин ҳаракат дастури сифатида қабул қилинади. Марказий банкнинг вазифалари хилма-хил бўлиб, бу қонунда акс эттирилган.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ҳуқуқий шахс сифатида, давлат мулкига асосланган бўлиб, иқтисодий жиҳатдан мустақил муассаса сифатида ўз харажатларини даромадлари ҳисобидан қоплаши керак. Ўзбекистон Республикаси Марказий

банки ўз миқёси ва фаолият даражасига кўра республикамиздаги энг йирик банк ҳисобланади.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси Марказий банки 21 декабрь 1995 йилда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги қонун асосида фаолият кўрсатмоқда. Бу қонуннинг 3-моддасида кўрсатилганидек **Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг бош мақсади — миллий валютанинг барқарорлигини таъминлашдир.** Валюта барқарорлиги — пул массаси, нарх-наво ва миллий валюта курсининг барқарор бўлиш тушунчасини ўз ичига олади. Албатта, пул массаси, валюта курси, нарх-навога таъсир қилувчи бошқа омиллар ҳам мавжуд. Миллий валютанинг барқарорлигини таъминлаш учун Ўзбекистон Республикаси Марказий банки қатор муҳим вазифаларни ҳал этади. Уларнинг асосийлари қуйидагилардир:

— монетар сиёсатни ва валютани бошқариш сиёсатини шакллантириш, қабул қилиш ҳамда амалга ошириш;

— Ўзбекистон Республикасида ҳисоб-китобларнинг самарали тизимини ташкил қилиш ва таъминлаш;

— банклар фаолиятини тартибга солиш ва банклар фаолияти устидан назорат қилиш;

— Ўзбекистон Республикасининг расмий олтин-валюта захирасини сақлаш ва уларни бошқариш;

— Молия вазирлиги билан биргаликда давлат бюджетининг касса ижросини ташкил этиш.

Марказий банкга айрим банк, корхона ва ташкилотларнинг капиталда қатнашиши, уларга молиявий ёрдам кўрсатиши, тижорат туридаги фаолиятларни олиб бориши ман қилинади. Марказий банкни бошқаришнинг юқори ташкилоти бошқарув бўлиб, у монетар сиёсатни ҳамда ўз зиммасига юклатилган бошқа вазифаларни амалга оширишда бошқа давлат ташкилотларининг бевосита ва билвосита аралашувидан ҳоли ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ўз зиммасига юклатилган вазифаларни бажариш учун қуйидаги асосий функцияларни бажаради.

1. Иқтисодийни пул-кредит дастаглари ёрдамида бошқариш.

2. Ҳисоб-китоб ва пул ўтказиш операцияларини бажаришни йўлга қўйиш.

3. Тижорат банклари фаолиятини бошқариш ва назорат қилиш.

4. Бошқа кредит муассасаларининг касса заҳираларини сақлаш.

5. Расмий олтин-валюта заҳираларини сақлаш.

6. Ҳукумат учун ҳисоб-китоб ва кредит операцияларини ба-жариш.

7. Тижорат банкларига кредит бериш.

8. Пул эмиссияси.

Марказий банк ўз сарф-ҳаражатларини даромадлари ҳисобидан қопловчи иқтисодий жиҳатдан мустақил муассасадир. Марказий банкнинг мол-мулки унинг пул ва бошқа моддий бойликлардан иборат бўлиб, уларнинг қиймати Марказий банк балансида акс эттирилади.

Республика Марказий банкнинг устав капитали 2 млрд. сўм деб белгиланган. Шунингдек, Марказий банк солиқлар ва божлардан «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги қонуннинг 23-моддасига мувофиқ озоддир. Марказий банк келгуси йил учун Ўзбекистон Республикаси монетар сиёсатининг асосий йўналишларини ишлаб чиқади ва ҳар йили кейинги молия йили бошланишидан 30 кун олдин Олий Мажлисга бу ҳақда ахборот беради. Марказий банк пул-кредит, молия, валюта ва нарх муносабатларининг аҳволига асосланиб, муомаладаги пул муассасининг битта ёки бир қанча кўрсаткичлари ўзгаришининг аниқ мақсадли мўлжалларини белгилаши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки пул-кредит сиёсати иқтисодий вазиятни таҳлил қилиш ва олдиндан айтишни, пул миқдорини йиллик ўстириш суръатларининг мақсадли кўрсаткичларини, кредит, фоиз ва валюта сиёсатини амалга ошириш йўналишларини ўз ичига олиб муҳим макроиқтисодий жараёнлар: пулнинг қадрсизланиши, миллий ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажми ҳамда меҳнат ресурсларининг бандлиги, тўлов балансини барқарорлаштиришга йўналтирилган бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ўзаро ҳисоб-китобларнинг Ўзбекистон тижорат банки томонидан белгиланган ва ҳамма банк ҳамда мижозлар учун мажбурий бўлган қоидалар асосида олиб борилишини назорат қилади. Чунки, белгиланган қоидаларнинг бир таҳлитда қўлланилиши бутун республика ҳудудида ҳисоб-китобларнинг узлуксизлигини таъминлайди.

«Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида»ги қонуннинг 50-моддасига мувофиқ, банкларни назорат қилишдан асосий мақсад банк тизимининг барқарорлигини таъминлаш, омонатчи ва кредиторлар манфаатларини ҳимоя қилишдан иб-

рат. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки банк фаолиятини амалга оширишга рухсат беради. Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки банк муассасаларининг ривожини ҳар томонлама ҳисобга олиб ва кузатиб боради, капиталнинг айнан бир хиллиги, ликвидликка доир талабларни ўз ичига олувчи иқтисодий метёрларни (52-модда), шунингдек кредитлани ҳажми лимитларини белгилайди. Капиталнинг етарлилиги, активларининг сифати, фойдалиги ва ликвидлигига қараб тижорат банкларининг молиявий аҳволи баҳоланади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки валютани тартибга солиш ва валютани назорат қилиш давлат органидир. Шунинг билан бирга Марказий банк юридик ва жисмоний шахсларга чет эл валютасида операциялар ўтказишга лицензиялар беради ва миллий валютани чет эл валютасига нисбатан курсини аниқлаш шартини белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки халқаро ҳисобкитобларда заҳирадаги актив ва кафолатли суғурта фонди вазифасини бажариш билан бирга дунё молия бозорларида операцияларни амалга ошириш йўли билан мамлакатимизнинг олтин-валюта заҳиралари қийматини ҳам яратади. Бошқа молия муассасалари, корхоналар ва хусусий шахслар ҳам хорижий валютага эга бўлиш ва валюта операцияларни ўтказишга ҳақи борлигига қарамасдан, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки валюта заҳираларини сақловчи асосий депозитарий бўлиб қолиши лозим.

Марказий банк Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг банкири, маслаҳатчиси ва хазина вакили сифатида иш тутadi.

«Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида»ги қонуннинг 44-моддасига мувофиқ Марказий банк ҳукумат банкири сифатида ҳукумат муассасалари ва ташкилотларининг ҳисоб варақаларини юритади, ана шу ҳисоб варақаларда маблағларни жамғаради ва улардан тўловларни амалга оширади; давлат қимматбаҳо қоғозлари билан операциялар ўтказиб туради; давлатта бевосита қисқа муддатли ва узоқ муддатли ссудалар шаклида ёки давлат облигацияларини харид қилиш тарзида кредит беради; ҳукумат идораларининг топишириғига биноан олтин билан ёки хорижий валютада операциялар бажаради.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ҳукуматнинг хазина вакили сифатида ҳукумат ҳисобварақаларини юритади, ҳукуматнинг молия операцияларига кўмаклашади, бюджет даромад ва харажатлари масалалари юзасидан маслаҳатлар беради, давлат қимматли қоғозларини жойлаштиради, улар бўйича

ҳисобварақалар юритади ва давлатнинг бошқа қарз мажбуриятлари бўйича тўловларни амалга оширади.

Банклар банки сифатида Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ҳисоб-китоб-тўлов операцияларини ўтказиш, банклараро тўловларнинг ҳисоб-китоб-клиринг хизматини уюштириш тартибини белгилайди, тижорат банкларига кредитлар, тегишлича кўрсатмалар беради.

Тижорат банклари Ўзбекистон Республикаси Марказий банкидаги ўз ҳисоб варақаларидан ўзаро ҳисоб-китоблар учун фойдаланадилар. Бундан ташқари, уларнинг ўз маблағлари камлик қилса, Марказий банкдан кредит олишлари, нақд пул бўйича ҳам Марказий банка мурожаат қилишлари мумкин.

Шунингдек, ўз ҳисоб ва кредит операциялари бўйича ставкаларни мустақил равишда белгилайди. Марказий банк Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қонуний тўлов воситасида банкноталар ва танга кўринишидаги пул белгиларини муомалага чиқаради.

Марказий банк ва у ваколат берган талабга кўра бир номинал қийматдаги банкнота ва тангаларни бошқасига ҳеч қандай тўловсиз ёки воситачилик ҳақисиз алмаштириб беради. Нақд пул маблағларини муомалага чиқариш ва қайтариб олишни фақат Марказий банк амалга оширади.

Марказий банк тижорат банклари учун мажбурий резерв миқдорини белгилаб беради. Ҳозирги кунда бу кўрсаткич 20-25% атрофида белгиланган бўлиб, у пул муомаласини барқарорлаштириш ва банклар ликвидлигини таъминлашда аҳамиятга эга.

7-§. Тижорат банкларининг иқтисодийдаги аҳамияти ва вазифалари

Ўзбекистон Республикаси қонунларига асосан банк — бу тижорат муассасаси бўлиб, жисмоний ва ҳуқуқий шахсларнинг бўш турган пул маблағларини жалб қилиш ва уларни ўз номидан, тўловчилик, муддатчилик, қайтиб бериш шарти асосида жойлаштириш операцияларини ва бошқа банк операцияларини бажаради.

Баъзи адабиётларда банк — бу корхона деб ҳам изоҳ берилади. Маълумки, банк яхлит олинган корхона сифатида ишлаб чиқариш жараёнини амалга оширмайди. Тижорат банкларининг фаолиятини корхона фаолиятига шу жиҳатдан ўхшатиш мумкинки, тижорат банклари ҳам корхоналар сингари ўз фаолиятини ўз даромадини кўпайтиришга ва шу асосда, биринчидан, ўз асосчилари — ак-

ционерларнинг манфаатларини, иккинчидан, ўз мижозларининг манфаатларини ҳимоя қилишни таъминлашдан иборат.

Тижорат банкларини бизнинг фикримизча шунчаки корхона эмас, махсус корхона деб қараи зарур. Чунки тижорат банклари ссуда капитали ҳаракатини амалга оширади ва шу асосда банк ўз акционерларига, пайчиларига фойда олишни таъминлайди.

Тижорат банклари банк тизимининг муҳим бўғини бўлиб, кредит ресурсларининг асосий қисми шу банкларда йиғилади ва бу банклар ҳуқуқий, жисмоний шахсларга хизматларини кўрсатади.

Ўзбекистон республикасида тижорат банклари банк тизимининг Марказий банкдан кейинги иккинчи поғонаси ҳисобланади.

1987 йилдан бошлаб ташкил қилинган банк тизими бозор иқтисоди тамойилларига мос келувчи банк тизимининг бошланғич пиллапояси ҳисобланади. Охириги йилларда тижорат банкларининг сони, улар бажарадиган операциялар, уларнинг устав фонди ва қўйилмалар салмоғи ошиб бормоқда. Ҳозирги кунда Ўзбекистонда 36 дан ортиқ тижорат банклари фаолият кўрсатмоқда. Салмоқли устав фонди, кредит ресурслар ва мижозларга эга бўлган — катта банклар Ўзбекистон саноат қурилиш банки, Ташқи иқтисодий алоқалар миллий банки, Пахта банк, Асакабанк ва бошқалар кенг фаолият олиб бормоқда. Тижорат банкларни ташкил қилишдаги устав капитали миқдори 1 январь 2000 йилда 2,5 млн. АҚШ доллари эквиваленти миқдоридagi маблағга эга бўлиши лозим.

Тижорат банкларнинг белгиларига қараб қўйидаги турларга бўлиш мумкин. Мулкчилик шаклига қараб банклар: давлат банкига, акционер банкларга, кооператив, хусусий, минтақавий, аралаш мулкчиликка асосланган банкка бўлинади. Юксак ривожланган мамлакатларда тижорат банкларнинг аксарият қисми мулк шакли бўйича акционер банк ҳисобланади.

Акционер банклар акционер жамият каби очиқ турдаги ёки ёпиқ турдаги акционер банклар бўлиши мумкин. Акционерлар сафига кириш акцияларни сотиб олиш йўли билан амалга оширилади. Ҳуқуқий ва жисмоний шахслар банкларнинг акцияларини сотиб олиши ва акционерлари бўлиши мумкин.

Баъзи тижорат банклари найлар (бадаллар) ҳисобидан ташкил қилиниши мумкин. Бу турдаги банкларнинг қатнашчилари ҳам ҳуқуқий ва жисмоний шахслар бўлиши мумкин.

Хусусий банклар — жисмоний шахснинг пул маблағлари ҳисобидан ташкил қилинган банклар ҳисобланади.

Бажарадиган операцияларига қараб тижорат банклар — универсал ва махсус банкларга бўлинади.

Универсал банклар хилма-хил операциялар бажариш, ҳар хил хизматлар амалга ошириш хусусиятига эга бўлади. Махсус банклар маълум йўналишларга хизмат кўрсатиб, ўз фаолиятини шу йўналишларда ютуқларга, самарадорликка эришишга бағишлайди. Бундай банкларга тармоқларга хизмат кўрсатувчи банклар, экспорт-импорт операцияларини олиб боровчи банклар, инвестиция банклари, замин банклар кириши мумкин.

Жойлашиш белгисига қараб тижорат банклар: халқаро, республика, миптақавий, вилоят банкларига бўлиниши мумкин.

Тармоқларга хизмат кўрсатишга қараб: саноат, қурилиш, қишлоқ хўжалик, савдо ва бошқа банкларга бўлиниши мумкин.

Бозор иқтисоди шароитида банкларининг аҳамияти, уларнинг иқтисодга таъсири ўсиб бормоқда.

Кредит муассасалари аҳоли, корхона, ташкилотлар, компанияларнинг бўш пул маблағларини йиғиш ва жойлаштиришдан ташқари, капитал жамғаришга, ҳаракатланувчи капитал ёрдамида корхоналарнинг хўжалик фаолиятини такомиллаштиришга ёрдам беради ва корхоналар фаолияти устидан назорат олиб боради.

Банклар ва унинг кредити ёрдамида мавжуд капитал тармоқлар ўртасида, ишлаб чиқариш ва муомала соҳасида тақсимланади ва қайта тақсимланади.

Саноат, транспорт, қишлоқ хўжалиги соҳасида қўшимча инвестицияга бўлган талабларни молиялаштириб, банклар халқ хўжалигида прогрессив ютуқларга эришишни таъминлаши мумкин.

Тижорат банкларининг иқтисодий аҳамияти унинг фаолият доирасининг кенг бўлишига олиб келади.

Тижорат банклари қуйидаги **асосий вазифаларни** бажаради.

1. Вақтинча бўш турган пул маблағларни йиғиш ва уларни капиталга айлантириш.

2. Корхона, ташкилотлар, давлат ва аҳолини кредитлаш.

3. Муомалага кредит пуллар (муомаланинг кредит воситалари)ни чиқариш.

4. Халқ хўжалигида ҳисоб-китоблар ва тўловларни амалга ошириш.

5. Молия-валюта бозорида фаолият кўрсатиш.

6. Иқтисодий-молиявий ахборотлар бериш ва консултация хизматларини кўрсатиш.

Банклар бўш пул маблағларини йиғин ва уларни капиталга айлантириш функциясини бажара туриб мавжуд бўш пул даромадлари ва жамғармаларни йиғади. Жамғарувчи (бўш пул маблағи эгаси) ўз маблағларини банкка ишониб топширгани учун ва банк бу маблағлардан фойдалангани учун маълум фоиз ҳисобида даромад оладилар. Бўш пул маблағлари ҳисобидан ссуда капиталли фонди вужудга келади ва бу фонд халқ хўжалиги тармоқларини кредитлаш учун ишлатилади.

Тижорат банклар фаолиятида асосий ўринни корхона, ташкилотларни, аҳолини, кредитлаш эгаллайди. Кредитлаш жараёнини ташкил қилишда банк молиявий воситачи вазифасини ўтайди. У бўш турган маблағларни жалб қилади ва ўз номидан мижозларга вақтинча фойдаланишга беради. Банк кредити ҳисобидан халқ хўжалигининг муҳим тармоқлари — саноат, қишлоқ хўжалиги, савдо ва бошқалар молиялантирилади ва ишлаб чиқаришни кенгайтиришга асос бўлади.

Муомалага кредит пулларни чиқариш функцияси тижорат банкларни бошқа молия институтларидан ажратиб туради. Тижорат банклари депозит-кредит эмиссия қилганида, ссудалар берганида пул массаси ошади ва ссуда банкка қайтарилганда муомалада пул массаси камаяди.

Тижорат банклари кредит пулларни яратилишнинг эмитентги ҳисобланади. Тижорат банк томонидан мижозга берилган кредит унинг ҳисоб рақамига ўтказилади ва банкнинг қарз мажбурияти ортади. Мижоз бу маблағнинг маълум қисмини нақд пул шаклида ҳисоб рақамидан олиши мумкин. Бу ҳолда муомалада пул массасининг миқдори ошади. Шунинг учун ҳам тижорат банклар фаолияти устидан Марказий банк назорат олиб боради.

Тижорат банкларнинг муҳим функцияларидан бири ҳисоб-китобларни олиб боришдир. Ҳисоб-китобларни олиб боришда банк мижозлар ўртасида воситачи бўлиб хизмат қилади.

Тижорат банклари яна қимматбаҳо қорғозлар чиқариш ва жойлаштириш билан шуғулланиши мумкин.

Тижорат банклари иқтисодий аҳволни назорат қила бориб мижозларга ҳар хил ахборотлар, маслаҳатлар бериши мумкин.

Акционер тижорат банкларнинг юқори органи — акционерларнинг умумий йиғилиши ҳисобланади. Ҳар йили акционерларни йиғилиши уставдаги ва устав капиталдаги ўзгаришларни, йиллик фаолият ва унинг натижаларини, банк даромадларини тасдиқлаш, банк кенгаши таркибини сайлаш, банкнинг шўъба

муассасаларини ташкил қилиш ва бекор қилиш каби масалаларни кўриб чиқиши мумкин.

Тижорат банклари кўидаги **операцияларни** бажаради:

- пассив операциялар;
- актив ссуда операциялар;
- банк хизматлари ва воситачилик операциялари;
- банкнинг ўз маблағлари ҳисобидан амалга оширадиган операциялар ва бошқалар.

Тижорат банкларни очишга лицензия (рухстаном)ни Марказий банк беради. У тижорат банклар фаолиятини олиб бориш бўйича иқтисодий меъёрлар белгилаб беради ва уларнинг бажарилишини назорат қилиб боради.

8-§. Тижорат банклари фаолиятини ташкил қилиш асослари

Бозор иқтисодиёти шароитида тижорат банкларининг фаолияти фойда олишга йўналтирилган бўлади. Бозор иқтисоди шароитида банк фойдасининг иқтисодий моҳияти янгича ижтимоий-иқтисодий тус олиб бормоқда, чунки тижорат банкларининг фойдаси банк капитали тўпланишининг ва банкнинг ривожланишининг асосий манбаидир.

Банк фойдасининг ўсиб боришига таъсир қиладиган бир неча омиллар бўлиб, булар: банкнинг репубеллиги, вақтинча бўш маблағларни самарали ишлатилиши, турли хил пуллик хизматлар доирасини (факторинг, лизинг, траст хизматлари ва ҳ.к.) кенгайтириш, фойда келтирмайдиган активларни камаййтириш, фойда келтирувчи активларни кўпайтириш ҳисобига ва бошқа омиллар ҳисобланади. Иқтисодий ривожланиш босқичида тижорат банкларининг асосий иш тамойилларидан бири юқори даражада фойда олишга қаратилган бўлади. Банкларнинг фаолияти доимо фойда кўриш билан боғлиқ бўлмасдан, улар фаолиятида зарар кўриш эҳтимоли ҳам учраб туриши мумкин. Банклар фаолияти ижобий бўлган ҳолларда банкларнинг фойда олиш ва салбий фаолият натижасида банкларнинг зарар кўриш эҳтимоли юқори даражада бўлади. Юқорида айтилган фойда келтирувчи резервларни амалда тадбиқ қилиш жараёнида банкнинг иш фаолияти иқтисодий жиҳатдан риск (зарар кўриш эҳтимоли) билан боғлиқ бўлади.

Тижорат (акцияли, пай асосида ва хусусий тартибда ташкил қилинган) банклар ҳуқуқий ва хусусий шахсларга «Банклар ва банк фаолияти тўғрисидаги» қонунда назарда тутилган операцияларни

бажариш ва хизматлар кўрсатиш орқали шартнома асосида кредит, ҳисоб-китоб ва бошқа хил банк хизматларини кўрсатади.

Тижорат банклари устав капитали кимга қарашли эканлигига ва уни ташкил қилиш услубига қараб, бажарилаётган операцияларнинг тури, фаолият кўрсатиш ҳудуди ва тармоқ белгиларига қараб бир-биридан фарқ қилади. Республикада, минтақаларда кўзда тутилган маълум дастурларни бажариш ва ўзга фаолият турларини пул маблағлари билан таъминлаш учун Ўзбекистон Республикаси қонунилари ва бошқа ҳужжатларида назарда тутилган тартибда махсус тижорат банклари ташкил этилиши мумкин.

Тижорат банклари Ўзбекистон Республикаси Марказий банкдан тегишли лицензияни олганларидан кейин чет эл валюта-сида операциялар амалга оширадилар.

Тижорат банклари ўз уставлари асосида иш олиб борадилар. Давлат тижорат банкининг устави банкни тузишга қарор қилган орган томонидан тасдиқланади. Шерикчилик асосида тузилган тижорат банкининг устави муассислар (қатнашувчилар) йиғилиши томонидан тасдиқланади.

Банкнинг уставида қуйидаги бандлар бўлади:

- банкнинг номи ва унинг манзилгоҳи (алоқа манзилгоҳи);
- банк амалга оширадиган операцияларнинг рўйхати;
- банк ташкил этадиган фондларнинг рўйхати;
- устав фондининг миқдори;
- банкнинг ҳуқуқий шахс эканлиги ва ўзини ўзи молия билан таъминлаши негизида ишлаши тўғрисидаги низом;
- банкнинг бошқарув идоралари, уларнинг таркиби ва тузилиши тўғрисидаги низом;
- банкка қарашли муассасаларнинг рўйхати ва уларнинг мақоми;
- банк ва унинг филиалларини ташкил этиш, ҳамда уларнинг фаолиятини тўхтатиш тартиби;
- фаолияти тўғрисидаги маълумотларни матбуотда эълон қилиш мажбурияти (тартиби).

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки билан ўзаро муносабатлари акс эттирилган бўлиши лозим.

Шерикчилик асосида тузилган банкнинг устави юқорида келтирилган талаблардан ташқари, акцияли жамиятлар ва масъулияти чекланган жамиятлар тўғрисидаги амаллардаги қонуналарда кўрсатилган талабларга жавоб бериши лозим.

Банк уставига банк фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ бошқа қоидалар ҳам киритилган бўлиши мумкин. Уставга ўзгаришлар Ўзбекистон Республикаси қонуниларидаги ўзгаришлар муносабати билан киритилади.

Акционер тижорат банкларининг устав фонди қатнашчиларнинг бадаллари ҳисобидан ёки акциялар чиқариш ва сотиш ҳисобидан вужудга келтирилади.

Маҳаллий ҳокимият ва бошқарув идораларининг ҳамма бўлимлари ва уларнинг ижроия органлари, сиёсий ташкилотлар ва ихтисослашган жамоат фондларидан ташқари барча ҳуқуқий ва хусусий шахслар тижорат банкларининг муассислари (ҳиссадорлари), акционерлари бўлишлари мумкин.

Бир акциядорнинг тижорат банки устав капиталидаги улуши 2000 йил 1 январдан бошлаб, устав капитали умумий миқдорининг 20%, 2001 йилнинг 1 январидан бошлаб 13% ва 2002 йилнинг 1 январидан бошлаб 7% дан ошмаслиги лозим (давлат улуши чет эл капитали ишгирокидаги банклар ва хусусий банклардан ташқари).

Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкнинг 420-сонли «Тижорат банклари капиталининг етарлилигича қўйиладиган талаблар тўғрисидаги Низом»га (1998 йил 2 ноябрь Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошқарувида тасдиқланган) асосан фаолият кўрсатаётган тижорат банклари 2,0 млн. АҚШ долларида кам бўлмаган суммада умумий капиталга эга бўлиши лозим. Тижорат банкларини янгидан ташкил қилишда улар қўйидаги миқдорда минимал устав капиталига эга бўлишлари лозим (жадвалга қаранг).

Ўзбекистон Республикасида янги очилаётган банкларнинг устав капиталининг энг кам миқдорига қўйилган талаблар¹

	Аҳолиси 0,5 млн. кишидан кўп бўлган шаҳарларда очилаётган банклар учун	Аҳолиси 0,5 млн. кишидан кам бўлган шаҳарларда очилаётган банклар учун	Чет эл капитали иштирокида очилаётган банклар учун	Хусусий банклар учун
1998 йил 1 январдан	1,5 млн. АҚШ доллари эквивалентига	0,75 млн. АҚШ доллари эквивалентига	5 млн. АҚШ доллари эквивалентига	0,3 млн. АҚШ доллари эквивалентига
1999 йил 1 январдан	2,0 млн. АҚШ доллари эквивалентига	1,0 млн. АҚШ доллари эквивалентига	5 млн. АҚШ доллари эквивалентига	0,3 млн. АҚШ доллари эквивалентига
2000 йил 1 январдан	2,5 млн. АҚШ доллари эквивалентига	1,25 млн. АҚШ доллари эквивалентига	5 млн. АҚШ доллари эквивалентига	0,3 млн. АҚШ доллари эквивалентига

Фаолият кўрсатаётган банклар устав капиталини оширишга доир талаблар макроиқтисодий аҳвол, банкнинг молиявий ҳолати ва бошқа сабабларга қўра алоҳида банкларга қўйилиши мумкин.

¹ Ўзбекистон Республикаси Марказий банки. «Банк назорати бўйича меъёрий ҳужжатлар тўплами». II қисм. Тошкент, 1999 й. 6-бет.

Тижорат банклари Ўзбекистон Республикасининг солиқ тўғрисидаги амалдаги қонунларига мувофиқ солиқлар тўлайдилар.

Қуйидаги маблағлар банкларнинг ўз маблағлари ҳисобланади:

- устав капитали;
- резервлар ва фойда ҳисобига вужудга келадиган ҳамда банкнинг балансида турадиган бошқа фондлар;
- тақсимланмаган фойда, акциячилар ёки пайчилар ўртасида акцияларни тақсимлаш ҳисобига ёхуд пай миқдорини ошириш ҳисобига олинган маблағлар.

Тижорат банклари йўл қўйилиши мумкин бўлган йўқотишлар ўрнини қоплаш учун олинадиган фойдадан Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан белгиланган қўйилган тартибда резерв фондларини ташкил этадилар.

Тижорат банклари шартнома асосида бир-бирларининг маблағларини депозит, кредит шаклида жалб этишлари, жойлаштиришлари, ўз уставларида кўрсатилган бошқа ўзаро операцияларни амалга оширишлари мумкин.

Мижозларга кредит бериш ва ўз зиммасига олган мажбуриятларни бажариш учун маблағ етишмай қолган тақдирда тижорат банклари кредит ресурслари олиш учун Ўзбекистон Республикаси Марказий банкига мурожаат қилишлари мумкин.

Тижорат банклари операциялари бўйича фонд ставкалари уларнинг ўзлари томонидан мустақил белгиланади.

Банklar билан мијозлар ўртасидаги муносабат шартномавий таъсифга эга бўлади.

Мижозлар ўзларига кредит ва касса хизмати кўрсатадиган банкни мустақил танлайдилар.

Тижорат банклари қимматли қоғозлар бўйича операциялар олиб борадилар.

Тижорат банклари фонд бозорларининг келишувларида актив ва бевосита иштирок этавермайдилар. Масалан: АҚШдаги тижорат банкларига қимматли қоғозлар билан бўладиган операцияларни ўтказиш, фонд биржаларига аъзо бўлиш таъқиқланади. 1933 йилда (Гласс-Стигал қонуни) қабул қилинган қонунга мувофиқ тижорат банклари саноат компанияларининг облигациялари ва акциялари чиқаришни ташкил қилишда иштирок эта олмайдилар. Шунга қарамай қонунда жуда кўп истиснолар мавжуд бўлиб, улардан бири банкка пулларни оператив қўйиш.

Давлат қимматли қоғозларини чиқаришни ташкил этиш, шунинг ва маҳаллий ҳокимият органларининг облигациялари, шу-

нингдек турли халқаро ташкилотлар ва федерал муассасалар чиқарган қарз ҳужжатлар (мажбуриятлари) билан ишлаш ҳуқуқини беради. Булардан ташқари банкларга ўзларининг ми- жозлари ҳисобига саноат компанияларининг акция ва облига- цияларини сотиш ва сотиб олиш каби брокерлик функциялари- ни бажариш рухсат этилган. Шу билан бирга Америка тижорат банклари саноат компаниялари ва фирмаларнинг акция пакетла- рини ҳақиқий эгаси сифатида траст операцияларининг (қимматбаҳо қоғозлар портфелларини бошқариш операциялари) катта ҳажмини амалга оширадилар.

АҚШда тижорат банклари брокер фирмалари ва инвестицион компанияларнинг асосий кредиторлари ҳисобланади. АҚШнинг еттига йирик инвестицион компанияларининг 40 дан 80%гача ак- тивлари тижорат банклари кредити ҳисобидан таъминланади.

Японияда тижорат банкларининг фонд биржаларига аъзо бўлиши таъқиқланган. Лекин улар лицензия олган ҳолатда қимматли қоғозларни ҳамма турини ўзларининг ҳисоб рақамлари бўйича ёки мижозларнинг топишириқлари бўйича сотиш ва сотиб олиш (брокер компаниялари ва биржага аъзо бўлган фирмалар воситачилигида) ҳуқуқига эгадирлар. Булардан ташқари тижорат банклар давлатнинг қимматбаҳо қоғозлари билан бўлган тез муд- датли операцияларни амалга оширишлари мумкин. Узоқ вақт Япония тижорат банкларида янги қимматли қоғозларни восита- чилик функцияларини амалга ошириш ҳуқуқлари бўлмаган. Фақат 1981 йили уларга давлат облигацияси ва саноат компа- ниялар облигациясини биржа ташқарисида воситачилик қилишга рухсат этилган. Шунингдек, япон тижорат банкларига мижозларнинг қимматли қоғозларини бошқариш ман этилган.

Банк муассасаларининг қимматли қоғозлар билан бўладиган операцияларига актив қатнашишига Германия тажрибаси ёрқин мисол бўла олади.

Бу давлатда қимматли қоғозлар билан бўладиган ҳамма опе- рацияларда фақатгина тижорат банклари қатнашиш ҳуқуқига эга. Аслида Германия давлатида брокер компаниялар ва фирмалар йўқ. Тижорат банкнинг функциялари универсалиги мижозларнинг талаб ва эҳтиёжларига юқори даражада жавоб беради. ГФРнинг қимматли қоғозлар бозорини банк муассасаларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Уларнинг бу бозорда аҳамияти жуда катта.

Банклар катта миқдорда облигациялар чиқаради, инвестици- он гуруҳларнинг эгалари ва йирик инвесторлик вазифасини бажаради, уларга қимматли қоғозлар билан бўладиган операция-

лар ҳажмининг энг катта қисми тўғри келади, банк синдикатлари давлат қарз ҳужжатларини чиқариш ва тарқатишда катта жонбозлик кўрсатади.

Банк облигацияларни чиқариш учун 3 та асосий шартни бажариши зарур:

- молиявий кўрсаткичлар пропорциясини сақлаш;
- банкнинг молиявий аҳволининг ошқоралиги;
- жами капиталнинг ва банк резервлари 8 млн. марка даражасидан ошishi.

Облигацияларни чиқариш тўғрисидаги рухсат молия вазирлиги томонидан оlinиши керак. У ҳақдаги хабар эса федерал юстиция вазирлиги газетасида босилиб чиқарилади. Одатда 3 йилдан ортиқ муддатга чиқарилган облигациялар ГФР фонд биржаларида муомалада бўлади. Лекин уларни сотиш ва сотиб олиш келишувларининг кўп қисми биржадан ташқари оборотда амалга оширилади. Универсал тижорат банклари кўпинча ядро вазифасини бажариб, унинг атрофидаги молия-банк гуруҳлари бир неча нисбатан мустақил бўлишмаларни ўз ичига олган.

Бу мустақил бўлишмалар, масалан инвестицион фондиар ва маслаҳат берувчи фирмалар бўлиши мумкин. Бу мустақил бўлишмалар даромад олиш марказлари ҳисобланади. Аслида гуруҳнинг ядросини ташкил этган банк, марказий аппаратдан, маҳаллий ва чет эл филиаллардан иборат.

Банкларнинг марказий аппаратлари одатда фонд биржалари бўлган катта шаҳарларда жойлашган. Ривожланган мамлакатларда асосий даромад манбаи кредит операциялари бўлиб, иккинчи ўринда қимматли қоғозлар билан боғлиқ операциялар туради.

9-§. Тижорат банкларининг пассив операциялари

Банк ресурсларини шакллантириш билан боғлиқ бўлган операциялар банкларнинг **пассив операциялари** дейилади. Пассив операциялар ёрдамида тижорат банкларнинг пассив ва актив-пассив ҳисоб рақамидаги пул маблағларининг салмоғи ошиб боради. Банкларнинг пассив операциялари уларнинг фаолиятини ташкил қилишда катта роль ўйнайди. Пассив операциялар ёрдамида тижорат банклари кредитлаш учун зарур бўлган кредит ресурсларини ташкил қилади.

Тижорат банклари **пассив операцияларининг асосан тўртта шакли** мавжуд:

1. Қимматбаҳо қоғозларни муомалага чиқариш йўли билан ресурслар йиғиш;

2. Фойда ҳисобидан ҳар хил фондлар ташкил қилиш ёки фондлар суммасини ошириш;

3. Бошқа кредиторларнинг маблағларини жалб қилиш;

4. Депозит операцияларни амалга ошириш.

Тижорат банкларининг ресурслари банкнинг ўз маблағлари, жалб қилинган ва эмитентлашган маблағлар ҳисобидан шаклланади.

Юқорида келтирилган пассив операцияларнинг биринчи ва иккинчи шаклларида банкларнинг ўз маблағлари юзага келади ва қолган охириги икки шаклида кредит ресурсларнинг иккинчи қисми жалб қилинган ресурслар юзага келади.

Банкларнинг ўз маблағларига банкнинг устав капитали, резерв капитали, махсус фондлар, моддий рағбатлантириш фонди, бошқа ҳар хил ташкил қилинган фондлар ва тақсимланмаган фойдаси киради. Амалиётда банк пассивларининг 20 фоизи банкларнинг ўз маблағларига тўғри келади.

Банкларнинг ўз маблағлари ичида асосий ўринни банкнинг ўз капитали эгаллайди. Банкнинг ўз капитали таркибига биз юқорида келтириб ўтган капиталнинг бир қисми, яъни устав капитал, рискларни қоплаш учун ташкил қилинган резерв фонд, тақсимланмаган фойда киради. Банкларнинг ўз капитали банк кредиторларининг манфаатини ҳимоя қилиш, банк фаолиятининг барқарорлигини таъминлаш, банк фаолиятини бошқариш каби функцияларни бажарadi.

Банкнинг устав капитали суммаси банк уставда кўрсатилади ва банк ишини бошлангич боплангич нуқтаси ҳисобланади. Банкларни ташкил қилишнинг шаклларига қараб банкнинг устав капитали ҳам ҳар хил ташкил топади. Агар банк акциядорлик жамияти тариқасида ташкил қилинадиган бўлса, устав капитали ёки фонди акциялар чиқариш ва жойлаштириш йўли орқали ташкил топади. Банкларнинг устав капитали суммаси қонуқ йўли билан чегараланмайди. Банкларнинг барқарор фаолиятини таъминлаш мақсадида унинг минимал миқдори белгилан берилadi.

Банкнинг устав капитали унинг балансининг пассивида кўрсатилади. Устав фонди суммасининг оширилиши банк акционерлари томонидан умумий йиғилишда ҳал қилинади.

Банкларнинг устав капитали уларнинг мажбуриятларини бажаришнинг асоси бўлиб хизмат қилади. Банк кредитлари ҳисобидан банкларнинг устав капиталини ташкил қилиш мумкин эмас. Устав капиталини ташкил қилишда четдан бошқа пул маб-

лағларини жалб қилиш ҳам мумкин эмас. Банклар ташкил қилинганда устав капиталининг таркиби моддий маблағлардан ва пул маблағларидан ташкил топади. Банк фаолиятининг бошланғич босқичларида банкнинг ўз маблағлари ҳисобидан биринчи навбатдаги банк харажатлари (ер, бино, асбоб-ускуна, иш ҳақи) қопланади. Банкларнинг ўз маблағлари узоқ муддатли активларга қўйилмалар қилишнинг асосий манбаси ҳисобланади.

Одатда марказий банк тижорат банклари учун банкларнинг ўз маблағлари билан четдан жалб қилинган ресурслар ўртасидаги чегарани белгилаб беради. Ўзбекистонда бу нисбат 1:20 миқдорида белгиланган.

Банкларнинг акционер капитати қўйидаги таркибий қисмлардан ташкил топиши мумкин. Булар: а) ўз акционер капитали, бу капитал оддий ва имтиёзли акциялар чиқариш ва сотиш ҳисобидан, тақсимланмаган фойда ҳисобидан юзага келади; б) ҳар хил кўзда тутилмаган харажатларни ва тўланмаган қарзларни қоплаш учун ташкил қилинган резервлар; в) банкнинг узоқ муддатли мажбуриятлари (узоқ муддатли вексель ва облигациялар) бўлиши мумкин.

Банкларнинг резерв капитали ёки резерв фонди фойдалан ажратмалар ҳисобига ҳосил бўлади ва кўзда тутилмаган зарарлар ҳамда қимматбаҳо қоғозлар курсининг тушиши натижасидаги йўқотишларни қоплаш учун мўлжалланган.

Тақсимланмаган фойда — резерв фондига ажратмалар ва дивидендлар тўланганидан сўнг қоладиган фойданинг бир қисмидир.

Банкларнинг ўз маблағлари тижорат банклари фаолиятида муҳим аҳамият касб этади.

Банкларнинг ўз капитали ҳиссасининг камайиши баъзи ҳолларда банкларнинг сенишига олиб келади.

Жалб қилинган маблағлар тижорат банкларининг кредит ресурсларининг асосий қисmini ташкил этади.

Булар депозитлар, шунингдек коптокорреент ва корреспондент счётиларидаги маблағлардир.

Уларнинг асосийси йўқаб олинadиган қўйилмаларга, **тезкор** ҳамда жамғарма қўйилмаларга бўлинувчи депозитлардир.

Йўқаб олинadиган қўйилмалар, шунингдек жорий счётлар омонатчиларнинг биринчи талаблари билан олинади. Жорий счётнинг эгаси банкдан чек лафтарчасини олади. Бунда у пул олиш билан бирга иқтисодий муносабатлар вақтилари бўлган

корхона, ташкилот, муассасалар билан ҳисоб-китоб операцияларини олиб бориши мумкин.

Муддатли омонатлар — мижоз томонидан банкка маълум муддатга қўйиладиган қўйилмалар бўлиб, улар орқали мижозларга банк томонидан юқори фоизлар тўланади. Бунда фоиз ставкалари қўйилманинг муддати ва миқдорига боғлиқ бўлади.

Муддатли қўйилмаларнинг турларидан бири, бу маблағларни жалб қилишнинг аниқ қайд этилган вақтга мўлжалланган депозит сертификатлар ҳисобланади. Уларни муомалага 1961 йили биринчи бўлиб «Ферст пеншил сити бэнк» киритган. Счёт эгаларига уларнинг номлари ёзилган, тўлаш муддати ва фоиз даражаси кўрсатилган махсус гувоҳномалар бериледи.

Россия Федерациясида депозит сертификатларини тижорат банклари 1991 йилдан бошлаб қўлламоқда. Сертификатда кўрсатилган қўйилма муддати тугайдан сўнг, унинг эгаси қўйилма суммасини ва келишилган фоизларни олиш ҳуқуқига эга бўлади.

Банк ресурслари тартибида аҳолининг омонат қўйилмалари муҳим роль ўйнайди. Улар тўлиқ суммада ёки бўлиб-бўлиб қўйилади ва берилиши мумкин. Омонатчи ва банк ўртасидаги маблағ қўйиш билан боғлиқ муносабат омонат дафтарчасини бериш билан тасдиқланади. Банклар тўловлилик асосида турли хил мақсадли қўйилмаларни, муддатли ёки талаб қилинганда олиниши мумкин бўлган жамғармалар қабул қиладилар. Шунингдек, баъзи мамлакатларда «Янги йил қўйилмалари» деб номланган қўйилма тури ҳам мавжуд. Бунда банк йил давомида, янги йилни нишонлаш учун катта бўлмаган қўйилмаларни қабул қилиб боради ва йил охирида омонатчиларга пулларни қайтаради, хоҳловчилар пул жамғаришни кейинги янги йилгача давом эттиришлари ҳам мумкин. Иқтисодий ривожланган мамлакатларда бу қўйилмалар оддий фуқаролар орасида кенг қўлланилади.

Банклар учун муддатли қўйилмалар жуда қўлай ҳисобланади.

Банк ресурсларининг муҳим манбаси банклараро кредитлардир, яъни бошқа банклардан олинadиган ссудалар.

Россияда бу ресурсдан фойдаланиш сезиларли даражада ривожланган. Пул бозорида қисқа муддатли банклараро кредитлар, шунингдек «қисқа пуллар» салмоғи кўпчилиكنи ташкил этади.

Агар мижознинг ҳисоб-китоб счёти ёпилиб, унга контокоррент счёт очилadиган бўлса, унинг ўз маблағлари ва четдан жалб қилинган маблағлар ҳисоби шу счётда олиб борилади.

Контокоррент — банк ва мижоз ўртасидаги ҳамма ҳисоб-китоб ва кредит операцияларини амалга оширувчи ягона счётидир. Шу туфайли баъзи даврларда бу счёт пассив, бошқаларида эса актив бўлиши мумкин. Ҳам дебет, ҳам кредит қолдиқ бўйича контокоррент счётларида фоиз ҳисобланади. Дебет қолдиқ бўйича мижоз кредит шартномада кўрсатилган фоиз ставкасини банкка тўлайди. Кредит қолдиқ юзага келганда шартномада кўрсатилган фоиз ставкасини банк мижоз счётига ўтказиш шарт.

Контокоррент счёти бўйича кредит тижорат векселлари таъминоти бўйича ёки таъминланмаган ссуда шаклида берилади контокоррент счёти бўйича дебетта фоизларни ҳисоблаш фақатгина мижоз ва банк орасидаги битимда кўрсатилган кредит лимити чегарасида амалга ошириши мумкин.

Банкнинг эмитентлашган маблағлари. Банклар мижозлар маблағларидан етарли даражада узоқроқ муддатда фойдаланишни амалга оширишдан манфаатдордирлар. Шу сабабли банклар облигация қарзлари, банк векселлари ва бошқаларни чиқариш йўли билан ўз ресурсларининг миқдорини кўпайтириб борадилар.

Облигацион қарзлар облигациялар кўринишида эмитентлашади. Ҳозирги даврда чет эл амалиётида икки валютали облигациялар учрайди. Бу облигациялар бўйича даромадлар облигация эгаси ихтиёрига кўра миллий валютада ёки АҚШ долларларида ёки бошқа чет эл валютасида тўланиши мумкин.

Банк томонидан эмитентлашган қимматли қоғозларнинг турларидан бири «сузувчи фоиз ставкали» қимматли қоғозлар. Масалан, АҚШда 1970 йиллар ўрталарида иккита йирик тижорат банклари — «Ситибенк» ва «Чейз Манхэттен Бэнк» холдинг компаниялари орқали «сузувчи фоиз ставкали» қимматли қоғозлар чиқардилар. Бу қўйилмалар бўйича фоизлар 3 ойлик хазина векселларига нисбатан бир фоиз юқори тўланади.

Банклар мижозларнинг хоҳишига қараб бир йилда икки марта уларни тўлаш мажбуриятини ўз зиммаларига олдилар. Бунинг учун мижоз кўрсатилган муддатдан бир ҳафта олдин маблағларни олишни тўғрисида банкка хабар бериши шарт. Банк пассивларида 90-йиллар давомида банкнинг ўз маблағлари миқдорининг қисқариши давом этди ва хорижий мамлакатлар каби бизнинг банкларимизда ҳам жалб қилинган ресурслар салмоғи ошди. Янги ресурсларни жалб қилишда йирик ва майда банклар фойдасига, номуносибликлар кўпайди.

Жалб қилинган маблағларнинг яна бир тури банк балансида турган ва уларни қайта сотиб олиш тўғрисидаги келишув асосида сотиладиган қимматбаҳо қоғозлар ҳисобланади.

10-§. Тижорат банкларининг актив операциялари

Мобилизацияланган пул маблағларини банклар миқозларни кредитлаш учун ва тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишни қўллаб-қувватлаш учун фойдаланади. Даромад олиш мақсадида банк ресурсларини жойлаштириш билан боғлиқ бўлган операциялар банкларнинг **актив операциялари** дейилади. Банкларнинг актив операцияларида асосий ўринни уларнинг кредит ёки ссуда операциялари эгаллайди.

Банкларнинг миқозларга берадиган ссудалар ёки кредитларнинг муддатида келиб чиқиб, улар муддатли ва онкол (инглизчадан on call — талаб бўйича) кредитларга бўлинади.

Ссудалар берилишининг таъминотидан келиб чиқиб, кредитлар моддий бойликлар, товарлар, векселлар, фондлар (қимматли қоғозлар) ва бошқалар билан таъминланган кредитларга бўлинади.

Вексель операциялари векселларни қайд қилиш ёки ҳисобга олиш бўйича операциялар ва векселлар бўйича ссудалар бериш операцияларига бўлинади.

Векселларни қайд қилиш деганда банк томонидан уларни тўлаш муддати тугагунга қадар векселларни сотиб олишни тушунилади. Ўз навбатида банк, агарда маблағлар билан таъминланганликда қийинчилик сезаётган бўлса, марказий банкнинг ҳудудий бошқармаларида берилган векселларни қайта ҳисобдан ўтказиши мумкин. Векселни ҳисобга олиб, банк унинг вақтинчалик эгаси бўлади ва векселни эмитент қилган ёки уни ҳисобга олиш учун тақдим қилган шахсга маълум миқдорда пул тўлайди. Бу операция учун банк миқоздан қайд этиш фоизи ёки дисконт деб аталувчи маълум фоиз ундиради. Дисконт - бу векселда кўрсатилган сумма билан банкнинг вексель эгасига тўлайдиган сумма ўртасидаги фарқдир. Баъзи давлатларда банклар ўзларида алоҳида миқозларнинг кредитлаш қобилиятини ўрnatувчи, айрим корхона ва шахслар вексель ҳисоби бўйича лимитини ўрnatувчи ҳисоб қўмиталарини ташкил этадилар.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, тижорат, молиявий ва «дўстона» (бронза) векселларини фарқлаш керак.

Тижорат векселлари товар муносабатлари асосида вужудга келади. Улар бошқа векселларга нисбатан ишончлидир.

Кўпгина векселлар молиявий характерга эга, яъни улар брокер ёки маклерлар томонидан ҳисоб фоизини олиш учун муомалага чиқарилади. Булар фақат банкдан маблағлар олиш учун мўлжалланган «иширилган векселлардир».

«Дўстона векселлар» — бу икки шахснинг ҳар қандай товар ҳаракатисиз банкдан маблағ олиш учун бир-бирларига берадиган векселдир.

Тадбиркорлар томонидан чиқарилган векселларни «бронза» векселлар деб ҳам аташади.

Банкнинг актив вексель операцияларига акцепт ва аваль операциялар киради.

Акцептли операцияда банк ўзи акцептлаштираётган векселни ишончли мижозга чиқариш ҳуқуқини беради, яъни берилган вексел бўйича ўз ҳисобидан унинг тўловини кафолатлайди. Шундай акцептланган вексель бўйича кредитдан фойдаланаётган мижоз вексел ҳақини тўлаш учун тегишли суммани банкка тўлаш мажбуриятини олади.

Халқаро миқёсда векселлар билан боғлиқ бўлган ҳамма операциялар 1930 йилда қабул қилинган Женевада тузилган конвенция билан қатъий белгиланади.

Вексел бўйича бериладиган кредитдан фойдаланишнинг муҳим шакли аваль ҳисобланади. Бунда вексель бўйича ҳақ тўлаш бевосита вексель берувчи билан амалга оширилади. Аваль эса ҳақ тўлашни кафолатлайди. Акцепт — аваль операцияларининг ўзига хос хусусияти шундаки, улар бир вақтнинг ўзида ҳам актив, ҳам пассив операцияларга тегишли бўлади.

Банк авали вексел муносабатларини ҳамда уларнинг бошқа банклардаги ҳисоб-китобини енгиллаштиради. Чунки йирик авалда ҳисоб ва қайта ҳисоблашда мутлоқ тартибда амалга оширилади. Бир банк томонидан аваллашган векселлар бошқа банк томонидан ҳам ҳисобга олинади.

«Вексель бўйича ссуда» операциясида вексел эгаси бўлиб аввалги вексел олувчи қолади, банк эса унинг таъминоти остида мижозга вексель қийматининг 50-70% миқдорида ссуда беради.

Банклар актив операцияларининг муҳим тури товарлар бўйича ссудалар, яъни товарларни гаровга қўйиб ссуда олиш ҳисобланади. Ҳужжатлар, вариантлар (товарларни омборда сақлаш жавобгарлиги билан қабул қилинганлиги тўғрисидаги гу-

воҳнома), темир йўл ҳужжатлари, коносаментлар (юкни кемага қабул қилинганлиги тўғрисидаги пароход жамиятлари гувоҳномаси), юкларни ташиш тўғрисидаги ҳужжатлар бўйича ссудалар олиш ҳисобланади.

Товарлар бўйича ссудалар банк томонидан товарнинг тўлиқ бозор қийматида эмас, балки унинг бир қисми (одатда, 50%-60% дан юқори бўлмайди) берилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида асосий муаммо бу товарлар реализацияси, чунки ишлаб чиқарилган ва жўнатилган товар ўз харидорини топмаслиги ҳам мумкин. Бозор шароитида кредит муносабатларининг маъмурий буйруқбозлик тизимидагидан фарқи ҳам шудир.

Бозор иқтисодиёти шароитида товарлар мўл-кўлчилигида оддий талаб эмас, балки тўловга қобилиятли талаб зарурдир.

Бозор шароитида товар таъминоти бўйича ссуда бераётган кредит муассасалари рисклар. Агар ссуда ўз муддатида қайтарилмаса, банк товарларни хат қилиб, ўз ихтиёрида олади ва уларни сотишдан тушган тушум ҳисобидан мижознинг қарзини қоплайди.

Товарлар бўйича ссудалар кўпинча чайқовчилик мақсадларида ишлатилади.

Кўтарилиш даврида, товарларга бўлган талаб ўсганда, тadbиркорлар баҳоларнинг ўсишини ҳисобга олиб товарлар реализациясини атайлаб тўхтатиб, товар заҳираларини тўплайди. Бу ҳусусан, хом ашё товарларига ҳам тегишлидир. Бу ҳолатда ссуда товарларнинг ҳақиқий реализациясини тезлаштирмасдан, балки секинлаштиради ҳамда чайқовчилик ва товарларни ортиқча ишлаб чиқарилишининг ривожланишига олиб келади.

Тижорат банкларининг актив операцияларининг яна бир тури фонд операцияларидир.

Турли қимматли қоғозлар унинг объекти бўлиб хизмат қилади. Банкларнинг қимматли қоғозлар бўйича операцияларининг икки тури кўпроқ қўлланилади. Булар: қимматли қоғозларни кредитнинг таъминлангани учун қабул қилиш йўли билан ссудалар бериш ва уларни банк томонидан ўз ҳисобига сотиб олиш йўли билан операциялар ўтказиш.

Қимматли қоғозлар таъминоти бўйича ссудалар уларнинг тўлиқ бозор курси қиймати бўйича эмас, балки уларнинг маълум бир қисми (60-80%) бўйича берилади.

Қимматли қоғозлар сохта капитални ифодаласа-да, улар бўйича олинган ссудалар ҳақиқий товар ишлаб чиқариш билан боғланган жараёнга хизмат қилади.

Ундан ташқари қимматли қоғозлардаги банк инвестициялари ҳам мавжуд бўлиб, бу ҳолда банк турли эмитентлардан қимматли қоғозларни сотиб олади ва банкнинг қимматли қоғозлар портфели вужудга келтиради. Банк томонидан қимматли қоғозларнинг харид қилинишидан мақсад — бу қимматли қоғозларни кейинчалик қайта сотиш ёки капитални узоқ муддатта қўйиш йўли билан фойда олишдан иборат.

Охирги йилларда республиканинг кўпгина тижорат банклари юқори фойда олиш мақсадида, давлатнинг хазина мажбуриятларини кўп миқдорда сотиб олишди. Чунки қимматли қоғозларнинг бу тури банкка кафолатланган даромад келтиради.

Ҳозирги кунда тижорат банклари томонидан берилаётган кредитларнинг таъминоти сифатида кўчмас мулк, бошқа банк ёки суғурта ташкилотининг суғурта кафолати ҳам қабул қилиниши мумкин.

Тижорат банкларининг актив операциялар ичида кредитлаш жараёни асосий ўринни эгаллаб, у қуйидаги асосий босқичларни ўз ичига олади:

- кредит олиш учун берилган мижоз ариза-талабномасини кўриб чиқиш;

- қарз олувчининг тўловга ва кредитга лаёқатлилигини банк томонидан ўрганиб чиқиш;

- кредит қўмитасининг қарори;

- кредит битимини расмийлаштириш;

- кредит бериш;

- ссуда ва у бўйича фоиз тўлашнинг банк томонидан назорат қилиш.

Кредит ва уни тўлаш жараёни кредит шартномасида кўрсатилган бўлиб, кредитор ва қарз олувчи ўртасидаги мажбуриятлар ва ҳуқуқ (жавобгарлик)ларни белгилаб беради. Унда кредитнинг мақсади ва объекти, кредит миқдори, ссудани бериш ва уни тўлаш муддати, кредит таъминотининг турлари, кредит учун фоиз ставкаси ва бошқалар кўрсатилади. Ссудани тўлашни назорат қилиш банк кредит портфелининг мунтазам таҳлил қилиш асосида олиб борилади ва кредитларнинг сифат даражаси аниқланади. Тижорат банклари томонидан бериладиган барча кредитлар унинг кредит портфелида ўз ифодасини топади.

Молиялаштириш манбаларига ва қарз олувчининг минтақавий ўрни ва манзилига қараб тижорат банкларининг кредит портфелини таснифлаш мумкин. Тижорат банкларини тасниф-

лашни асосан миллий валютада олиб борадилар ва баъзи ҳолларда қайта молиялаштириш ва ўз маблағлари ҳисобидан бериладиган кредитлар, масалан, Миллий банк ва шунга ўхшаш банкларда қаттиқ валютада ҳам ифодаланиши мумкин.

Ҳозирги вақтда марказлаштирилган кредитлар давлатнинг қарорларига асосан устивор тармоқларни ривожлантириш учун миллий валютада берилади. Қайта молиялаштириш ва банкнинг ўз маблағлари ҳисобидан бериладиган кредитлар мижоз кредитга лаёқатли бўлганда миллий валютада ёки хорижий давлат валюта-сида берилиши мумкин.

Тижорат банклари фаолиятида турли хил рисклар учраб туради, лекин уларнинг фаолиятига кўпроқ кредит rischi, ликвидлик rischi ва фойз ставкasi rischi таъсир қилади. Тижорат банклар фаолиятининг асосий қисми кредитлар бериш ва шу асосда фойда олишга йўналтирилган бўлганлиги учун улар фаолиятида бу рискларнинг салмоғи ҳам юқори бўлади.

Таснифланган кредитларнинг қайси гуруҳга кириш даражаси тез сотиладиган активлар ва юқори ликвид маблағларнинг мавжудлиги билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан 9 ноябр 1998 йилда тасдиқланган 242-«Активлар сифатини таснифлаш мумкин бўлган йўқотишлар бўйича тижорат банклари томонидан бериладиган кредитлар юқорида келтирилган мезонлар бўйича «яхши», «стандарт», «субстандарт», «шубҳали», «умидсиз» ёки «ишончсиз» кредитларга таснифланади.

Яхши кредитлар. Кредитнинг бундай сифатда баҳоланиши, мижознинг активлари, уларнинг ҳолати бўйича ҳеч қандай гумон йўқлигидан далолат беради. Молиявий жиҳатдан барқарор, хўжалик обороти юқори даражада ўз капитали билан таъминланган, юқори рентабеллик кўрсаткичларига эга дебитор ва кредитор қарзларнинг айланиш муддати қисқа бўлиши лозим. Бу кредит эгалари молиявий барқарор хўжалик субъекти бўлиб, у юқори даражада таъминотга эга бўлади. Буида асосий эътиборни қарз олувчининг аввалги фаолиятидаги мажбуриятларига муносабатига, осон реализация қилинувчи активлар ва юқори ликвидли маблағлардан ташкил топган ишончли кредит таъминоти-га қаратиш керак. Ушбу тоифадаги кредитларда қайтармаслик белгилари мавжуд эмас, банклар учун зарар кўриш имкониятлари минимал даражада бўлади, кредитнинг таъминланганлигининг (гаров, кафолат ва бошқалар) сифати, таъминланганликка олинган мол-мулк, гаров ва бошқаларнинг таркибида тез пулга

айланадиган активлар ва юқори ликвид маблағлар салмоғининг кўпчилиги эътиборга олинади. Кредит бўйича олинган таъминланганлик (гаров, мол-мулк ва б.) кредит суммаси ва у бўйича фоиз ставкаларини тўлашга етарли бўлгандагина кредит таъминланган деб баҳоланиши мумкин.

Кредит бўйича барча ҳужжатлар қонун бўйича ҳужжатлаштирилиши ва банк зарур бўлганда кредитни ундириб олиш имкониятига эга бўлиши зарур (кредитнинг қайтарилмаслик эҳтимоли чекланган бўлсада). Кредитнинг бу гуруҳида мижознинг фаолиятидаги икки асосий омилга алоҳида эътибор бериш зарур. Булар:

— мижознинг олдинги фаолиятидаги ўз мажбуриятларига бўлган муносабати;

— кредит бўйича аниқ таъминланганликнинг (гаров, кафолат, мулк ва бошқалар) бўлиши ва унинг тўғри расмийлаштирилганлиги.

Стандарт кредитлар. Бундай кредитлар бўйича вақт-вақти билан кредитни ўз вақтида қайтара олмаслик шароити юзага келади. Лекин кредитни белгиланган муддатда тўлай олмаслик бўйича унинг тўлов муддатининг узайтирилиши бир мартагина бўлиши ва кредитни ва у бўйича фоизларни тўлай олмаслик даври 30 кундан 60 кунгача, тўлиқ таъминланмаган кредитлар учун 30 кун бўлган муддатдан ошмаслиги лозим. Олган кредити стандарт кредит деб топилган мижозларнинг молиявий аҳволи одатда барқарор бўлади, лекин маълум вақтинчалик сабаблар туфайли унинг фаолиятида салбий молиявий ҳолат юзага келган бўлиши мумкин. Бундай кредитлар қаторига яхши расмийлаштирилмаган кредитлар, гаров, таъминланганлиги бўйича тўғри ҳужжатлаштирилмаган ёки ҳужжатлар етарли бўлмаган кредитлар ҳам кириши мумкин. Бу кредитлар бўйича 10 фоиз атрофида резерв танкил қилиниши зарур.

Субстандарт кредитлар. Бу гуруҳга кирувчи кредитлар уларнинг сифати етарли даражада эмаслигини билдирувчи аниқ белгиларга эга бўлади. Бу асосан кредитларнинг банкга қайтиб тўланишида маълум камчиликлар мавжудлиги ва кредитнинг таъминланганлиги сифатида қабул қилинган бошланғич манбалар кредитни тўлаш учун етарли бўлмаслиги натижасида қарзни тўлаш учун қўшимча манбаларни топиш зарурлигини кўрсатади. Субстандарт кредитлар қарз олувчининг ишончли молиявий аҳволи ва тўлов қобилиятининг юқори даражаси билан ҳимояланмаган. Бу

кредит кредитнинг таъминланганлигини ташкил қилувчи манбалар маълум рисклар билан боғлиқлигини, кредитнинг жорий ҳолати бўйича етарли ахборотнинг мавжуд эмаслиги, гаров ҳужжатларида маълум камчиликлар мавжудлиги билан характерланади. Бу кредит бўйича 60 кундан 90 кунгача тўланмаган қарзлар мавжуд бўлиши мумкин. Бу кредитлар молиявий аҳволи барқарор бўлмаган, корхонанинг тўловга лаёқатлилигида камчиликлар бўлган ҳолларда юзага келади. Субстандарт кредитлар бўйича 25 фоиз кредитлар тўланмаслиги мумкин деб хулоса қилиниши ва бу кредитлар бўйича тўланмаган қарзларни қоплаш учун 25 фоиз резерв ташкил қилиниши мумкин.

Шубҳали кредитлар. Бу кредитлар юқорида келтирилган гуруҳлардаги кредитларнинг барча салбий томонларини ўзида ифода қилиши билан биргаликда тўлиқ таъминланганликка эга бўлмаган, тўланиш эҳтимоли кам бўлган кредитлар киради. Бу кредитлар бўйича олинган кредит яхши таъминланмаганликка эга бўлганида асосий қарз бўйича фоизларни тўлаш муддати 180 кундан ортиқ муддатга кечиктирилган бўлса, зарар кўриш имконияти юқори, бироқ ушбу кредитларнинг сифатига ижобий таъсир кўрсатиш мумкин бўлган омиллар мавжудлиги сабабли уларни йўқотилган деб таснифланиши вақтинча тўхтатилади. Бу гуруҳга кирувчи кредитлар бўйича 50 фоизгача резерв ташкил қилиниши лозим.

Ишончсиз кредитлар. Бу кредитлар бўйича қарзларнинг тўланиш эҳтимоли деярли йўқ. Агар кредит тўлиқ таъминланмаган бўлса, энг камида битта муаммоли тавсифга эга бўлса, тўлов муддати 360 кундан ошган бўлса ҳамда кредитни “шубҳали” деб таснифлаб бўлмаса, бундай активлар “ишончсиз” деб ҳисобланади. Бу активлар жуда паст қийматга эга бўлиб, уларни активлар сифатида ҳисобга олиб бориш мақсадга мувофиқ эмас. Шунинг учун банклар бу кредитларни ўз балансларида зарар сифатида ҳисобга олишлари мумкин. Ишончсиз кредитлар фойда ҳисобига, бунинг учун фойда етмаган ҳолларда эса банк сармояси ҳисобига балансдан чиқарилиши мумкин. Банк учун бу кредитлар зарар сифатида таснифланиши мумкин.

Бир йил ва ундан ортиқ муддатда ҳаракатсиз бўлган активлар, муддати ўтган ва фоизлар бўйича қарзлар зарар сифатида тавсифланиши мумкин. Шу сабабли бу гуруҳга кирувчи кредитлар бўйича 100 фоиз резерв ташкил қилиш лозим бўлади.

Тижорат банкларининг кредит портфелини берилган ссудаларнинг таъминланганлик даражасига қараб қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

- биринчи даражада таъминланган;
- бошқа таъминотга эга бўлган;
- тўлиқ таъминланмаган;
- таъминланмаган.

Биринчи даражада таъминланган кредитлар гуруҳига тўлиқ таъминланган кредитлар киради. Улар қуйидагилар билан таъминланади:

- Ўзбекистон Республикаси ҳукумати кафолати;
- Ўзбекистон Республикаси Марказий банки кафолати;
- Ўзбекистон Марказий банки розилиги билан биринчи синф хорижий банклари кафолати;
- эркин айирбонланадиган валютадаги гаров;
- Ўзбекистон Республикаси давлат қимматли қоғозлари кўринишидаги гаров;
- стандартиштирилган қимматбаҳо металлар қўйилмалари кўринишидаги гаров.

Бошқа таъминотга эга бўлган ссудалар гуруҳига қуйидагилар билан таъминланган кредитлар киради:

- мол-мулк гарови;
- қимматли қоғозлар кўринишидаги гаров;
- бошқа ҳуқуқий ва жисмоний шахсларнинг кафолат хати ва бошқалар киради.

Тижорат банклари томонидан кредит операцияларини тўла тўқис олиб бориш улар томонидан кредит сиёсатининг қай даражада тузилганига боғлиқ.

Шуни таъкидлаш жоизки, бугунги кунда МДХга кирувчи давлатлар тижорат банкларининг кредит сиёсати мамлакат иқтисодини тезроқ ривожлантиришга йўналтирилган. Ҳозирги вақтда бу мустақил давлатларнинг банклари аксарият ҳолларда кўпроқ воситачилик операцияларини ўтказиш учун қисқа муддатли кредитлар бермоқдалар. Шу билан бирга биз биламизки, кредитни узоқ муддатта инвестиция қилиш банкка ва жамиятга катта фойда бериши мумкин.

МДХга кирувчи давлатларнинг тижорат банклари учун лизинг операциялари янги операциялар тури ҳисобланади. Бу операция турида банклар ёки лизинг компаниялари ижарага берилган мулкнинг эгаси бўлиб қолаверадилар.

Лизинг операцияларини ўтказишнинг банк учун фойдали томони шундаки, одатда ижара учун тўлов ҳудди шу муддатта бериладиган узоқ муддатли кредитлар фоиз ставкасига нисбатан юқори бўлади.

Бундан ташқари, бу ерда мижознинг тўлов қобилиятига эга эмаслигидан йўқотиш rischi бўлмайди. Битимда кўрсатилган шартларнинг бузилиши юз берган ҳолларда банк ижарага берилган мулкни қайтаришни талаб қилиши мумкин. Ривожланган хорижий мамлакатларда лизинг операциялари кенг тарқалган. Ўзбекистон ва бошқа МДХ давлатларида лизинг операциялари ҳозир кам ҳажмда қўлланилади. Ҳозирги кунда лизинг операциялари қўллашни кенгайтиришга шарт-шароитлар яратиш соҳасида ишлар олиб боришмоқда.

11-§. Банкнинг коммиссион (воситачилик) ва траст операциялари. **Банклар ўртасидаги корреспондентлик муносабатлари**

Банклар коммиссион операцияларни ҳам олиб борадилар, яъни бунда банклар мижозларнинг ҳисобидан уларнинг турли топшириқларини бажарадилар. Бундай топшириқлар мамлакат ичида ёки бир мамлакатдан бошқа мамлакатга пул ўтказиш билан боғлиқдир. Бунда мижоз ўз банкига унинг ҳисобидаги маълум бир суммани кўрсатилган адрес бўйича ўтказишни юклатади.

Операция ниҳоясига етганидан сўнг банк мижозига пул ўтказилганлиги тўғрисидаги ҳужжатни юборади ёки беради. Ўтказилган операция учун банк воситачилик ҳақини олади.

Аккредитив операциясида банк ўз мижозидан учинчи бир шахс, яъни аккредитив очилган шахсга (бенефициарга) тўлов суммасини ўтказиш ҳақида топшириқ олади.

Бу ҳисоб-китобни амалга ошириш учун товар сотиб олган тadbиркор сотувчига бериши керак бўлган суммани аввалдан банкка қўйиши мумкин. Тегишли товарни ёки унга тегишли бўлган ҳужжатларни олиш шarti билан тadbиркор ўз банкига сотувчига пул тўлашни юклатиши мумкин.

Инкасса операциялари — бу банк томонидан мижозларга уларнинг ўз топшириқлари ва ўз ҳисобларидан турли ҳужжатлар бўйича пул олиш жараёнини таъминлайди. Инкасса операциялари чеклар, векселлар, товар ҳужжатлари ва қимматбаҳо қоғозлар бўйича амалга оширилади.

Қимматбаҳо қоғозларни инкассалангитиришда мижоз уларни банкка шу қоғозларни чиқарган мамлакат бозорида сотиш учун беради.

Факторинг операциялари воситачилик операцияларига тегишлидир. Бунда банк мижознинг қарзга оид талабларини, уларни етказиб бериш қийматининг 80% шу захоти тўлаш ва қолган қисmini кредит учун фоизлар ва воситачилик ҳақини чиқариб ташлаб тўлаш шарти билан сотиб олади.

Воситачилик операцияларининг ўзига хос тури — **ишонч операциялари**. Бунда банк мижоз топшириғи бўйича маълум мулкни, пул ёки қимматбаҳо қоғозлар кўринишида сақлаш, ўтказиш ва бошқаришни ўз зиммасига олади.

Буларга шунингдек, савдо-воситачилик операциялари — мижоз топшириғи бўйича қимматбаҳо металл ва қимматбаҳо тошларнинг олди-сотдиси, қимматбаҳо қоғозлар ва ҳоказоларнинг олди-сотдиси ҳам кирази.

Банкнинг **траст операциялари** воситачилик операцияларининг тури ҳисобланади. Бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда мулкка эгалик қилишнинг кенг тарқалган шакли — бу акция, облигация ва пул маблағларини бир эгаликдан (шахсдан) иккинчи эгаликка (шахс номига) ўтказишни ҳам банклар орқали амалга оширилиши мумкин. Молиявий воситалар миқдорининг ва молиявий активлар суммасининг кўпайиши натижасида тижорат банклари траст (ишончли) операцияларнинг кўлами ҳам кенгайиб бормоқда. Ривожланган давлатларда банкларнинг траст департаментлари замонавий трансмиллий банкларининг энг ривожланган бўлиқмаларидан биридир.

Хорижий мамлакатларда тижорат банкларининг траст департаментлари мижоз топшириғига биноан ишонч билдирган шахс ҳуқуқлари бўйича иш кўрадилар. Шунингдек, мижозларнинг пул маблағларини бошқарадилар ва бошқа молиявий воситалар билан боғлиқ бўлган операцияларни амалга оширадилар.

Банклар траст операцияларини нафақат жисмоний шахслар бўйича, балки юридик шахслар учун ҳам амалга оширадилар.

Жисмоний шахслар учун куйидаги траст хизматлари турлари мавжуд: меросни бошқариш, ишонч ва васийлик билан боғлиқ операцияларни бажариш ва бошқалар.

Ҳозирги шароитда кенг тарқалган траст операциясининг шакли — бу ўз мижозларининг капиталини бошқариш туридир. Бунда банклар мижозларининг маълум пул маблағларини

бошқаришга оладилар ва уларни мижоз билан келишган ҳолда жойлаштирадилар. Мижоз бунда ўз маблағларини ишлатиш тартибини белгилайди. Нуфузли банкларда бундай тартибда капитални бошқаришнинг 5 тури мавжуд.

«**Қаттиқ консерватив**» турда — мижознинг маблағлари фақатгина энг ишончли бўлган иқтисодий ривожланган мамлакатларнинг давлат қимматбаҳо қозғаларига сарфланади. Бунда зарар кўриш ҳавфи умуман бўлмайди.

«**Консерватив**» — маблағларни ривожланган мамлакатларнинг давлат қимматбаҳо қозғаларига ва йирик халқаро банклар депозитларига қўйиш назарда тутилади. Лекин бунда банкларнинг синиш ҳолатлари мавжуд бўлганлиги туфайли бу тартибда маблағларни жойлаштириш мижозларга сўзсиз фойда олишларини ҳар доим ҳам кафолатламайди.

«**Ўртача консерватив**» деганда маблағларни жаҳоннинг асосий фонд биржаларида баҳоланган акцияларга қўйиш тушунилади. Инвестициялашнинг бу йўналиши ҳам фойда билан бир қаторда зарар кўриш ҳавфини ҳам туғдиради.

«**Ўртача агрессив**» — бу маблағларни фан-техника тараққиётини белгилаб берувчи компанияларнинг акцияларига сарфлашни билдиради. Бунда уларнинг курси тебраниб туради. Шу туфайли капитални бошқаришнинг бу тури айрим рисклар билан боғлиқ бўлади.

«**Агрессив**» — бу маблағларни «тўрт Осиё аждарҳолари» (Гонконг, Сингапур, Тайван, Жанубий Корея) компанияларининг акцияларига сарфлашни таъминлайди. Бунда катта фойда билан бирга катта зарар кўриш ҳам мумкин.

Банкларнинг траст битимлари маълум хусусиятларга эга.

Хорижий мамлакатларда бу битимнинг муҳим хусусияти шундаки, бунда банк мижозга маблағларни қўйиш ва уларнинг оқибатлари тўғрисида хатлар юбориб, уни доимий равишда ҳабардор қилиб туради.

Траст битимининг хусусияти шундан иборатки, бунда банк салбий молиявий оқибатлар юз берганда мижоз олдида жавобгар бўлмайди. Асосан бу акцияларга сарфланган маблағларга тегишли бўлиб, уларнинг баҳоси баъзида ошиши ёки пасайиши мумкин. Масалан, 1987 йилда Нью-Йоркнинг фонд биржасидаги акцияларнинг курси тахминан 2 марта пасайган. Бундай ҳолларда мижоз қолган маблағларини олиб, уларни бошқаришни бошқа банк департаментига ўтказиши мумкин. Ўзбекистонда тижорат

банклари амалиётида траст операцияларини қўллаш имконияти аста-секин ривожланиб бормоқда.

Комиссион (воситачилик) операцияларини амалга оширишда банклар ўз маблағларини бирор соҳага ёки фаолият турига қўймайдилар ва мижозларга ссуда бермайдилар. Улар фақатгина ўз мижозларининг тўлов топшириқномасини бажарадилар, шунинг учун комиссия операциялари бўйича банк даромади фоиз шаклида эмас, балки воситачилик учун мукофот шаклида бўлади.

Тижорат банклари ўз мижозларининг турли хил тўлов топшириқномаларини бажариши ва ўзаро операцияларини амалга ошириш учун бир-бири билан корреспондентлик алоқаларини ўрнатадилар.

Масалан, ўз филиаллари ёки бўлинмаларига эга бўлмаган жойларда банк мижозларининг тўлов топшириқномаларини бошқа банк орқали, чеклар, аккредитивлар ва бошқа шакллар бўйича махсус корреспондентлик келишувини тузиб, амалга оширадилар. Бунда у корреспондент банклар чеклар, аккредитивларни тўлашни ўз зиммасига олади. Банклар ўртасидаги талаб ва мажбуриятлар махсус корреспондент счётларида акс этади.

Корреспондентлик муносабатларини амалга оширишда банклар шифрлар системасини қўллашади. Телекс хабарлари банклараро муносабатларда ҳужжат бўлиб хизмат қилади. Банк тизимида қўлланиладиган телекслар ички ва халқаро бўлиши мумкин.

Банк фойдасининг манбалари, берилган кредитлар бўйича банк оладиган фоизларнинг оширилиши, қимматли қорғозларга қўйилган инвестициялар (қўйилмалар) бўйича фоиз ва дивидендлар, ҳисоб-китоб, факторинг, траст ва бошқа воситачилик операцияларидан олинадиган воситачилик мукофотлари, биржа битимлари бўйича валюта операцияларидан келадиган тушумлар ва бошқалар бўлиши мумкин. Бу тушумлар банкнинг ликвидлигини мустаҳкамлашда муҳим ўрин тутди.

Банкнинг ликвидлиги — мижозларга нисбатан банкнинг ўз мажбуриятларини келишилган вақтда бажара олиш имкониятини ифодалайди. Тижорат банкнинг ликвидлигини таъминлаш учун унинг актив ва пасивлари таркиби ўртасида маълум нисбат талаб қилинган метёрда ушланилиш лозим. Банк баланси актив ва пасивларининг бундай нисбати маълум даражада банк барқарорлигининг нисбий даражасини аниқлаб беради.

12-§. Тижорат банкларнинг инвестицион фаолияти ва сиёсати

Ривожланган иқтисодиётда тижорат банклари ўз фаолиятини доимий равишда ўсиб борувчи рақобат шароитида амалга оширадилар. Улар ўзаро ва бошқа кредит-молия муассасалари билан, шу жумладан, охириги вақтда таклиф этилаётган ҳар хил янги хизмат турларини амалга оширувчи хорижий банклар билан рақобатлашадилар.

Қаттиққўл рақобат шароитида тижорат банклари фаолиятининг асосий йўналишларидан бири инвестицион фаолият ҳисобланади.

Инвестиция — бу хусусий, давлат корхоналари ва ташкилотлари қимматли қўғозларига узоқ муддатга қўйилган маблағлардир. Тижорат банклари кредити инвестициясидан қўйидаги хусусиятлари билан фарқ қилади:

Биринчидан, банк кредит берганда, банк маблағларини нисбатан қисқа вақт ичида фойдаланишга беради ва кредит суммаси ҳамда у бўйича фоиз ставкасини ўз вақтида қайтаришни талаб қилади. Инвестицияда эса қўйилган маблағлар (қўйилмалар) ҳали ўз эгасига қайтиб келишидан олдин узоқ давр мабайнида банкка даромад олиб келишини билдиради.

Иккинчидан, банк кредитида кредит муносабатларини юзага келтириш бўйича ташаббус қарз олувчи томонидан ўртага ташланадиган бўлса, инвестицияда эса қимматли қўғозлар бозорида активларни сотиб олишга интилувчи тижорат банки ташаббус кўрсатади.

Учинчидан, банкнинг кредит шартномасида банк кам миқдордаги кредиторлар орасида асосийдир. Инвестицион шартномаларда эса тижорат банки қўлаб кредиторлардан биридир.

Тўртинчидан, банк кредитида банк ва қарз олувчи бевосита кредит шартнома орқали боғланган бўлиб, уларнинг фаолиятига ҳеч ким аралашмайди. Инвестицияда эса турли хил қимматли қўғозлар орқали корхона, ташкилотларнинг фаолияти билан банкнинг фаолияти боғланиб кетади.

Тижорат банклари томонидан инвестицион фаолият олиб боришдан асосий мақсад уларнинг даромадлилиги ва ликвидлилигини (банкнинг фаолияти бўйича мажбуриятларини ўз вақтида бажара олиш қобилияти) таъминлашдан иборат. Ривожланган мамлакатлар иқтисодиётида тижорат банкларининг инвестиция сиёсати банк фаолиятининг асосий йўналишларидан бири ҳисобланади ва банкларнинг ликвидлилигини таъминлайди.

✓

Банкларнинг инвестицион фаолияти турли хил қимматбаҳо қоғозлар: оддий ва имтиёзли акциялар, облигациялар, давлат қарздорлик мажбуриятлари, депозит сертификатлари, вексель ва бошқаларга маблағларини қўйиш орқали амалга оширилади.

Алоҳида олинган давлатларда банклар тизимининг ривожланиши ва банклар ўтказадиган операцияларнинг турлари ва қўламига қараб уларнинг инвестицион фаолияти турли йўналишларга қаратилган бўлиши ва шу операциялар турлари бўйича олинadиган даромад салмоғи ҳам турли хил бўлиши мумкин.

Масалан, Америка банклари амалиётида давлатнинг қисқа муддатли қарз мажбуриятларини ифодаловчи қимматли қоғозларига инвестиция қилиш одатда кам даромад келтиради, аммо улар юқори ликвидликка эга ва улар бўйича тўланмаслик rischi нолга тенг бўлиб, бозор ставкасининг ўзгариш rischi ҳам кичик бўлган қимматли қоғозлар ҳисобланади.

Узоқ муддатли қимматли қоғозлар юқори даромад келтиради, шунинг учун банклар уларни муддати тугагунча сақлашади. Банклар ўз маблағларини муниципалитетларнинг қимматбаҳо қоғозларига ҳам қўйишади, чунки улар бўйича тўланадиган фоиз солиққа тортилмайди.

Ўз ликвидлигини таъминлаш мақсадида банклар унча катта бўлмаган суммани бошқа қимматли қоғозлар: банк акцептлари, қимматли қоғозлар бозоридаги тижорат қоғозлари, брокерлик ссудалар ва товар-кредит корпорациялари сертификатларига қўйишади.

Даромадлиликни таъминлаш мақсадида, лекин ликвидлигини ҳавф остига қўйган ҳолда банклар ўз маблағларини баъзи бир ҳукумат муассасалари облигациялари ва корпорацияларнинг биринчи даражали облигацияларига инвестиция қиладилар.

Ривожланган мамлакатларда тижорат банкларининг инвестицион фаолияти даромад келтириши нуқтаи назаридан банк даромади таркибида кредит фоизидан кейинги иккинчи манба ҳисобланади.

Тижорат банклари инвестицион фаолиятининг даромадлилик даражасига бир қатор иқтисодий ва ташкилий омиллар таъсир кўрсатади. Бу омиллар орасида асосийлари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин. Булар:

— давлатнинг барқарор ривожланувчи иқтисодиёти;

— товар инлаб чиқариш ва хизмат соҳасидаги турли мулкчилик шакллариининг мавжудлиги, шу жумладан банк фаолиятида хусусий ва акционер мулк шакллариининг устиворлиги;

— кредит-молия тизимиининг бир меъёрга ва аниқ фаолият юритувчи структурасиининг мавжудлиги;

— қимматли қоғозлар бозорининг замонавий ва ривожланган муассасалариининг мавжудлиги;

— қимматли қоғозларни муомалага чиқариш ва қимматли қоғозлар бозори қатнашчилари фаолиятини назорат қилувчи қонуний актлар ва тартибларининг мавжудлиги;

— тижорат банклариининг халқаро инвестицион фаолиятини юритиш амалиётида бўлган юқори сифатли қимматли қоғозлар муомаласининг амал қилиши;

— инвестицион фаолият соҳаси ва қимматли қоғозлар бозори учун мўлжалланган юқори малакали мутахассислар ва тадбиркорларнинг мавжудлиги, уларни тайёрлаш ва б.

Алоҳида олинган қимматли қоғозлар тури ва гуруҳларининг даромадлилиги банкларнинг инвестиция портфелининг бозор баҳосига боғлиқ бўлади. Охириги ўз навбатида қуйидаги омиллар таъсирида ўзгариб туради. Булар:

— облигацияларнинг фоиз ставкалари, ҳисобга олинган фоизлар, векселлар бўйича фоизлар, акция бўйича дивидентлар ва қимматли қоғозларга бўлган талаб ва таклифлардир.

Одатда қимматли қоғозларнинг бозор нархи ва ундан тижорат банклари оладиган даромад бир-бирига тескари мутаносибликдадир. Қимматли қоғозлар баҳоси паст бўлганда улардан келадиган даромад юқори ва аксинча бўлиши мумкин. Шунинг учун қимматли қоғозлар бўйича фоиз кичик бўлганда, уларни сотиб олувчи инвестор фоиз ставкалари ошганда қимматли қоғозларни реал бозор қийматиининг пасайиши муомаласи билан дуч келишлари мумкин.

Шундай қилиб, фоиз ставкаларининг ошуви салбий ва ижобий томонларга эга бўлади.

Қимматли қоғозларнинг фоиз ставкалари ошганда маблағларни инвестиция қилиш банкка фойда келтириши мумкин, аммо юқори фоиз ставкалари ўз навбатида банкнинг инвестиция портфелининг қадрсизланишини билдиради. Бундай ҳолат қимматли қоғозлар бозорида юз берганда, амалиётда банкнинг инвестицион маблағлари боғланган ёки «ёпилган» дейилади.



Қимматли қоғозларнинг алоҳида турлари бўйича даромадли-
лик даражаси фоиз ставкасининг ўзгариши билан боғлиқ бўлган
ҳолларда қимматли қоғозларнинг муддати муҳим ўрин тутади,
қимматбаҳо қоғознинг амал қилиш муддати қанчалик қисқа
бўлса, унинг баҳоси ҳам шунчалик барқарор, ва аксинча, мудда-
ти қанчалик узоқ бўлса, шунчалик фоиз ставкалари даражаси
ўзгариши тебранишлар таъсирига учрайди.

Қимматли қоғозлар нархлари орасидаги манфий фарқ улар-
нинг муддатига қараб турлича бўлиши қисқа муддатли қимматли
қоғозлар узоқ муддатлиларига қараганда мижозларда кўпроқ
қизиқиш уйғотиши мумкин.

Банкнинг қимматли қоғозларни сотиб олиш асосида банк-
ларнинг инвестицион портфелини ташкил қилишдан асосий
мақсади нафақат банкка даромад келтириш ва резервни
тўлдиришнинг биринчи манбаини ташкил этиш (нақд пул ва
бошқа банкларнинг қарзлари), балки амалда деярли йўқотишсиз,
энг кам риск билан, энг қисқа вақт ичида қимматли қоғозларни
нақд пулга айлантириш имконига эга бўлишдан иборат.

Бозор иқтисодиёти шароитида ўзининг юқори самарадорлик,
тўловлилик, ликвидлилик даражасини ушлаб туриш мақсадида
тижорат банки доимо инвестицион фаолиятининг марказий му-
оммоларидан бири — банкка омонат қўйганлар ва акционерлар
ўртасидаги бир-бирига мос келмайдиган манфаатларни қондириш
масалаларига эътибор бериши ва унинг ҳар томоннинг манфаатига
мос келувчи даражада бўлишини таъминлашдан иборат. Бу му-
носабатларда томонлар манфаатининг мос келмаслиги банкнинг
ликвидлилиги ва банк операцияларининг даромадлилиги
ўртасидаги қарама-қаршиликда ўз аксини топади. Яна аниқроғи
бу қарама-қаршилик деярли банкнинг ҳар бир операциясида ўз
аксини топади. Бир томондан акционерлар юқори даромад
олишни исташади, яъни бу ҳолда банк ўзида мавжуд маблағларни
узоқ муддатли қимматли қоғозларга инвестиция қилишлари лозим
бўлади; иккинчи томонидан банкка омонат қўйувчилар ўз омонат-
ларини тезда қайтариб олиш имконига эга бўлишларини
хоҳлайдилар.

Ликвидлик ва даромадлилик орасидаги зиддият инвестиция
рискин аниқлайди ва у тижорат банки томонидан юқори даро-
мадликка ликвидлилик даражасини пасайтирмаган ҳолда эри-
шиш имкониятлари эҳтимоли сифатида кўриб чиқилиши мум-
кин.

Тижорат банкларининг инвестицион фаолиятида қўйидаги риск омилларини учратиш мумкин. Булар: кредит, бозор ва фозис рискларидир.

Кредит rischi қимматли қоғоз эмитентининг молиявий аҳолининг, имкониятининг пасайиши билан боғлиқ бўлиб, бунда у ўз молиявий мажбуриятларини бажаришга қодир бўлмайди. Ундан ташқари кредит riskлар ҳукумат ва давлат ташкилотларининг аҳолидан олинган қарз маблағлари бўйича тўлаш имконияти билан ҳам боғлиқдир.

Масалан, АҚШ иқтисодийети барқарор бўлганлиги учун АҚШ федерал ҳукуматининг қимматли қоғозлари riskлардан ҳоли ҳисобланади.

Давлат ҳокимиятининг нафақат заёмлар олиши, балки ўз мажбуриятларини тўлаш қобилиятига эга бўлиши давлатнинг қимматли қоғозлар бозорини ташкил қилиш ва бутун молия-кредит механизмининг аниқ фаолият юритиши учун муҳимдир.

Бозор riskининг моҳияти қимматли қоғозлар бозорида кутилмаган ўзгаришлар юзага келиши билан боғлиқ бўлиб, бу ўзгаришлар натижасида баъзи бир қимматли қоғозларнинг инвестиция объекти сифатида қадри тушуши мумкин ва уларнинг сотувини фақатгина катта чегирма (скидка) билан амалга ошириш мумкин бўлади.

Тижорат банкининг ўз ликвидлилигини хавф остига қўйиб даромад олиш мақсадида салмоқли маблағларини инвестицион фаолиятга қўйиши банк ишида катта ёки кичик миқдорда инвестицион riskнинг юзага келишига имконият яратади. Бундай ҳолда тижорат банкларининг инвестицион фаолияти қимматбаҳо қоғозлар билан актив операциялар олиб бориш rischi билан боғлиқдир. Бу эса ўз навбатида банк раҳбариятидан бу соҳада аниқ тактика, стратегия ва иш режасини ишлаб чиқишини, яъни инвестиция сиёсатини ишлаб чиқишни талаб этади.

Шундай қилиб, банклар тизимида **инвестиция сиёсати** — тижорат банклари фаолиятининг бир йўналиши бўлиб, у маълум risk даражасига асосланган банкнинг қимматбаҳо қоғозлар билан актив операцияларини ўз ичига олади ва банк фаолиятининг даромадлилиги ва ликвидлилигини таъминлашга қаратилган бўлади.

Жаҳон амалиётида тижорат банклари инвестиция соҳасида юқори тажрибага эга. Шунинг учун ҳам жаҳон амалиётида эришилган ютуқларга асосланган ҳолда инвестиция фаолиятининг асосий мақсадлари, вазифалари, омиллари, стратегияси ва тактикасини ҳисобга олган ҳолда тижорат банкларининг инвести-

ция сиёсатини амалга ошириш бўйича «инвестициянинг олтин қондаси» ишлаб чиқилган. Унга кўра: «Қимматли қоғозлардан келадиган даромад — ҳар доим инвестор шу даромадни олиш учун тўқнаш келадиган риск даражасига тўғри пропорционалдир».

Инвестиция фаолиятининг тамойиллари ва қимматли қоғозларга маблағларни қўйишининг асосий омиллари — даромадлилиқ, ликвидлиқ ва риск — орасидаги боғлиқликдан келиб чиққан ҳолда ҳар бир тижорат банки юқоридаги омиллар таъсирини англаган ёки англамаган ҳолда ёки бу инвестиция сиёсатини яхши ёки ёмон амалга оширади. Бу ўз навбатида банкнинг инвестиция сиёсатида банк томонидан маълум даражадаги инвестиция рискига боришини билдиради ва тижорат банкининг инвестиция сиёсатида тегишли чоралар ишлаб чиқиш зарурлигини англайди.

Инвестиция билан боғлиқ рискларни камайтириш усуллари-дан бири бу банкларнинг **инвестиция портфелини диверсификация қилишдир**. Инвестиция портфелини диверсификация қилиш банкнинг инвестиция портфелида турли хил кўпдан-кўн қимматли қоғозларнинг мавжудлигига эришишни билдиради. Диверсификация усулида инвестиция сиёсатини амалга оширишда қимматли қоғозларнинг ҳар хил хусусиятларини ҳисобга олиш лозим. Булар:

— уларнинг тўлаш муддати ва сифати (таъминлангани), эмитентнинг салохияти, қимматли қоғозларнинг сифати бўйича диверсификация қилиниши;

— қимматли қоғозларнинг географик тарқалиши бўйича диверсификация қилиниши,

— қимматли қоғозларнинг тўланиш муддати бўйича мажбуриятларнинг тури ва б.

Юқоридаги белгилар бўйича таъминланганлигига кўра диверсификация қила туриб инвестиция сиёсатининг мақсадлари аниқланади.

Тижорат банкларининг **қимматли қоғозлар портфелини диверсификация қилишнинг** қуйидаги турлари мавжуд. Булар қимматли қоғозларнинг турлари, муддати бўйича диверсификация қилиш, қимматли қоғозларнинг эмитентлари бўйича диверсификация қилиш ва бошқалар.

Қимматли қоғоз сифатига доир **диверсификациянинг асосий мақсади** — рискни минималлаштириш (у эмитентнинг ўз мажбуриятларини бажара олмай қолишлик эҳтимоли билан белгилана-

ди). Шу муносабат билан акция сифатининг таъминланганлик даражаси бўйича диверсификация усули ҳам мавжуд бўлиб, назариётчилар фикрича, у бир қатор омиллари ўрганиб чиқишни талаб қилади: Булар эмитент қандай фаолият билан шуғулланишини, акция даромади, дивидент миқдори, компания акциясининг жорий нархи, захираси, компанияни ким бошқараётганлиги ва бошқалар бўлиб, кўрсатилган саволларга жавобни эмиссия проспекти ва биржа ахборотномаларидан олиш мумкин.

Қимматли қоғозларнинг **географик** тарқалишига нисбатан диверсификация мақсади — тегишли районлардаги иқтисодий қийинчиликлар рўй берганда юзага келадиган рискларни камайтиришдан иборат.

Қимматли қоғозларнинг **тўлаш муддати бўйича диверсификацияси**дан мақсади — фоиз ставкаларининг тебраниши билан боғлиқ рискларнинг олдини олишдан иборатдир. Бу инвестиция сиёсатини амалга оширишда тижорат банклари одатда қимматли қоғозларнинг тугатилиш муддати бўйича поғонали структурадан фойдаланишади. Бундан поғонали структура натижасида муддати тутаган қимматли қоғозлар бўлмайди ва уларни узоқ муддатли юқори даромадли қимматли қоғозларга реинвестиция қилиш имкони туғилади.

Қимматли қоғозларнинг фоиз даражалари прогнози амалиётда назариядан фарқ қилади. Шунинг учун тижорат банклари прогноз натижаларининг ишончлилик даражасини ошириш мақсадида фоиз ставкаларини таркибини таҳлил қиладилар.

Одатда жаҳон амалиётида тижорат банклари ўз инвестиция сиёсатини ишлаб чиқариш ва амалга ошириш учун бошқариш структурасида махсус инвестиция бўлимларини ташкил қилишади. Бўлимдаги ходимлар сони бир қатор омиллارга боғлиқ бўлиши мумкин. Булар: қимматли қоғозлар портфели катталиги, бўлим томонидан қимматли қоғозларни сотиш ва сотиб олиш бўйича бажариладиган функцияларга, банкнинг мижозларига кўрсатадиган хизматларга, қимматли қоғозлар тури ва сифатига ва бошқаларга боғлиқ бўлади. Бўлим ишчиларининг малакаси қанчалик юқори бўлса, улар бажараётган вазифа, ишнинг сифати ҳам шунчалик юқори бўлади. Мутахассислар инвестиция дастурида кўзланган мақсад ва вазифаларни яхши тушунишлари, инвестиция хизматлари бўйича маълумотларга эга бўлишлари, молия-иқтисодий маълумотлардан хабардор бўлишлари, қимматли қоғозлар бозорини мустақил таҳлил қила олишлари, қайси қимматли қоғоз турлари

банкка тўғри келиши ёки келмаслигини аниқлашлари, даромадлик эгри чизикларининг кўра олишлари, бу билан инвестиция фаолиятини бошқаришни таъминлашлари лозим.

13-§. Тижорат банкларининг молиявий хизматлари

Тижорат банклари ўз фаолияти давомида турли хил хизматлар кўрсатадилар. Тижорат банкларининг бу хизматлари улар учун маълум даромад олиб келади. Бу даромадлар комиссия мукофот, ўтказмалар ва йиғимлар шаклида бўлиши мумкин. Кейинги йилларда банк хизматларининг турлари ва миқдори ўсиб, бу соҳа банк фаолиятининг сезиларли йўналишига, уларнинг даромадининг манбаларидан бирига айланиб бормоқда. Ўзбекистонда тижорат банклар фаолиятининг таҳлили шуни кўрсатадики, баъзи банклар даромадлари таркибида асосий ўринни ҳар хизматлардан келадиган тушумлар ташкил қилади.

Кейинги йилларда тижорат банклари фаолиятида аренда ёки лизинг (Leasing — ингл. «илгари») операцияларини молиялаштириш билан боғлиқ фаолият турлари кенг ривож топмоқда. Бу операцияларнинг моҳияти шундаки, банклар машина-ускуна, жиҳозлар, транспорт воситаларини саноат корхоналарига узоқ муддатли арендага беришади ва улар билан лизинг шартномаларини тузишади. Бу ҳолда банк воситаларни сотиб олиш учун саноат корхоналарига ссуда бериш ўрнига уларни ўзи сотиб олади ва уларни истеъмолчиларга арендага берган ҳолда, эгаллик ҳуқуқини ўзида сақлаб қолади. Бунда банк ссуда фоизини эмас, балки аренда ҳақини (лизинг тўловини) олади. Корхоналар учун эса лизинг инвестицияларни молиялаштиришнинг махсус усуллари билан бири ҳисобланади.

Иқтисодий ўсишга эришишни таъминлаш шариоитида, ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини таъминлаш ва уни кенгайтириш учун ликвид маблағлар ҳажмининг чекланганлиги ва илмий-техника прогрессини жорий қилиш шариоитида инвестицияларни оптималлаштириш зарурияти лизинг операцияларнинг роли ва аҳамиятини оширади ва уларни иқтисодий фаолиятнинг муҳим воситасига айлантиради. Лизинг корхонага керакли воситаларни шу вақтнинг ўзида унчалик катта бўлмаган харажатлар эвазига олиш имконини беради. Ижарага олувчи учун воситани (асбоб-ускуна, жиҳоз ва ҳакозоларни) сотиб олиш ва молиялаштириш масалалари бир вақтда ҳал этилади. Лизинг усулида истеъмолчи-

ларнинг илғор технологияга тезроқ ва арзонроқ эришиши енгилроқ кечади ва бу ишлаб чиқариш воситаларининг маънавий эскириши билан боғлиқ харажатлардан қутилиш имконини беради. Саноат корхоналари учун амортизация даражасининг юқорилиги, ишлаб чиқариш воситаларининг юқори рентабеллиги, ликвидиликнинг сақланиши, ўз капитали ҳаракати, ҳисоб-китобларнинг ўз вақтида олиб борилиши, ўзаро қарздорликларнинг бўлмаслиги, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг бозор талабларига жавоб бера олиши ва бошқа омиллар уларнинг молиявий жиҳатдан барқарор бўлишини таъминлашнинг асосларидан ҳисобланади.

Лизинг операцияларида уч субъект — ижарага берувчи, ижарага олувчи ва мол етказиб берувчи иштирок қилади.

Ижарага берувчи — бу одатда молиявий характердаги вазифани бажарувчи, ихтисослашган молиявий (лизинг) корхонадир. Лизинг, энг аввало, молиявий инвестицияларнинг воситаси ва ишончли молиявий манбаларни талаб қилгани учун жаҳон амалиётида лизинг компаниялари банклар томонидан назорат қилинади ёки уларнинг шўъба корхоналари бўлади.

Ижарага олувчи — ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиш учун воситаларни ижарага олувчи ишлаб чиқариш ёки савдо корхонасидир.

Мол етказиб берувчи томон лизинг шартномаси объектини ишлаб чиқарувчи корхона ёки ташкилот бўлиб, у ишлаб чиқариш ёки савдо корхонаси сифатида бўлиши мумкин.

Одатда мол етказиб берувчи ва ижарага олувчи тижорат шартномасининг асосий шартларини ишлаб чиқишади. Шу билан бир қаторда ижарага берувчи (банк) молиялаштириш шартларини ўрганиб чиқади ва ижарага олувчи билан ижара шартномасини имзолайди.

Молиялаштириш масаласини ҳал қилишда банк мижознинг даромадлик даражасини ўрганиб чиқади, лизинг объектдан тўғри ва самарали фойдаланиш имкониятларини баъзида экспертлар кўриб чиқиши ва қўшимча кафолатлар талаб этилиши мумкин. Контрактда лизинг операция бўйича ижара мудлати, миқдори, валютаси, ижара ҳақини тўлаш мудлати ва шартлари, ижарага олинувчининг воситанинг (асбоб-ускунанинг) таркиби, ишга яроқлиги бўйича мажбуриятлари ва бошқа кўрсаткичлар ўз ифодасини топиши лозим.

Лизинг муносабатларини ташкил қилишнинг мажбурий шартларидан бири лизинг шартномаси даврида лизинг объекти-ни суғурталаш ҳисобланади. Лизинг қиймати доимий (ҳар ярим йил, квартал, ой...) ижара тўловларининг йиғиндисидан ташкил топади. Ижара тўловининг асосий ташкил этувчилари амортизация ва кредит учун тўланадиган фоиздир. Ундан ташқари лизинг тўловлари таркибига, шунингдек ижара шартномасида қўзда тутилган ижарага берувчи хизматлари ҳам киритилиши мумкин. Ижара тўловлари йиғиндиси ижарага берувчига ўз харажатларини қоплаш ва даромад ошишини таъминлайди.

Амалиётда лизингнинг бир неча хил турлари қўлланилади. Булар оператив ёки ишлаб чиқариш лизинги, молиявий лизинг ва бошқалардир.

Оператив лизинг бу кўпроқ ишлаб чиқариш даври билан боғлиқ бўлган лизинг бўлиб, объект қисқа даврга, яъни унинг ҳаётий яроқлилиқ давридан кам даврга, қисқароқ вақтга ижарага берилади. Бу ҳолда объектнинг амортизацияси (эскириши) тўлиқ амалга ошмайди, яъни объектни яна бир неча марта ижарага бериш имконияти сақланиб қолинади.

Тижорат банклари ва уларнинг лизинг компаниялари томонидан одатда кўпроқ молия лизинги операциялари ўтказилади. Лизингнинг бу тури энг кўп тарқалган лизинг шаклларидадир. У контрактнинг ўрта ва узоқ муддатлилиги билан характерланади, бунда амортизация тўлиқ бўлиши ёки ижара объекти қолдиқ баҳода қайтариб берилиши мумкин. Бу тўғрида ижарага олувчи ижара муддати тугашидан олдин эълон қилади.

Молиявий лизинг ҳақиқатда ижара объектини узоқ муддатли кредитлаш бўлиб, оддий савдо-сотиқдан (эгаллик ҳуқуқи харид вақтида истеъмолчига ўтади) фарқ қилади. Лизинг компания асосий воситаларни ижарага олувчи корхонанинг кўрсатмасига биноан сотиб олади ва уни шу корхонага узоқ ёки ўрта муддатга (3, 5, 7 йилга) ижара шартномасига асосан сотиши ва лизинг муддати тугагандан кейин қолдиқ баҳода сотиб олиш ҳуқуқи билан ижара шартномасини тузиши мумкин.

Тижорат банкларининг молиявий операцияларининг яна бир тури бу **факторинг** операциялари ҳисобланади. Бу операциялар бугун хўжалик қўламида тўловлар айланишини амалга ошириш билан боғлиқдир. Факторинг (ингл. Factor — воситачи) — ҳисоб-китобларни ташкил этиш соҳасидаги янги хизмат турларидан бўлиб, мижознинг айланма капиталини кредитлаш билан

мувофиқлашади. Бундай операцияларни чет элларда одатда махсус факторинг фирмалари амалга оширади. Улар банклар билан зич боғланган ёки уларнинг ихтисослашган шўъбалари ва компаниялари ҳисобланади.

Факторинг операцияларида банк ўз мижозларининг дебиторларга талабларини (даъволарини) сотиб олади. Бунда банк талабнинг 60-70-90%ни (фоиз даражаси мижознинг молиявий ҳолати, ликвидлилик даражаси ва бошқа молиявий кўрсаткичларни ҳисобга олган ҳолда турли хил бўлиши мумкин) аванс тариқасида бирданига тўлаши, қолган қисмини эса, (кредит учун фоизни ҳисобга олмаган ҳолда) белгиланган муддатда, дебитордан тўлов тушушидан қатъий назар, тўлайди. Ҳозирги вақтда тижорат банклари талабларни (даъволарни) сотиб олганда молиявий рискларни аниқлашлари мумкин, чунки кўпчилик корхоналарнинг шу жумладан хорижий корхоналарнинг молиявий аҳволи тўғрисида ахборотлар олиш имконияти қисман бўлсада мавжуддир. Бу имконият ривожланган давлатлардаги кенг қамровли, йирик банклар ўртасидаги компьютер тармоқлари тўғрисида мавжуд. Бундай тизим доирасида банклар ўз мижозларига бухгалтерия, статистика ва бошқа ахборотларни тақдим этишга тайёр.

Факторинг мижозларга хизмат кўрсатишнинг универсал шакли ҳисобланади, чунки мижозлар ўз талаблари (даъволари) бўйича бухгалтерия ҳисобини юритиш, уларнинг тўловлигини текширишдан ҳоли бўлишади. Банклар мол сотиб олувчиларнинг тўлов қобилияти тўғрисидаги ахборотни мижозларига етказишлари, хорижий давлатлардаги тўловлар кафолатини ўз бўйига олишлари мумкин. Банклар учун бу операциялар юқори даромад келтиргани учун ҳам улар бу операцияларни бажаришдан манфаатдор ҳисобланадилар. Ривожланган давлатларда факторинг операциялари мижознинг молиявий аҳволи, акционерлик капитали миқдори, мақсулот тури, иш ҳажми ва бошқаларга қараб йиллик оборотининг сезиларли қисмини ташкил этади.

Молиявий активлар миқдорининг ўсиши билан ривожланган мамлакатларда тижорат банкларининг **иншонч** (траст, ишгл. *Trast* - «ишонч») операцияларнинг ҳажмининг ошишига олиб келмоқда. Банкнинг бу хизматлари банк билан мижоз ўртасида иншончлик муносабатларининг ўрнатилиши билан боғлиқдир. Тижорат банкларининг траст-бўлимлари мижозлар топшириғи бўйича унинг номидан асосан мулк эгаллиги билан боғлиқ ва бошқа хизматларни бажаради. Банклар траст-операцияларини хусусий кор-

хона ва фирмалар, шахслар, ҳайрия фондлари ва бошқа ташкилотлар учун амалга оширади. Траст-операцияларни уч турга бўлиш мумкин: меросни бошқариш; далолатнома ва ғамхўрлик билан боғлиқ операциялар ва воситачилик хизматлари бўйича кўрсатиладиган операциялардир.

Меросни бошқариш билан боғлиқ траст операциялари хусусий шахслар далолатномаси бўйича амалга оширилиб, банкнинг траст бўлими бир қатор мажбуриятларни ўз зиммасига олади. Уларнинг асосийларига: меросхўрнинг меросини суд қарори ёки мерос хати асосида тўплаш, бошқарув маъмурий харажатларини тўлаш, меросхўрлар ўртасида меросни бўлиши ва шу оила аъзоларига бошқа хусусий хизматларни кўрсатиш кирази.

Траст бўлимлари балоғат ёшига етмаганлар, меҳнатга лаёқатсиз кишиларга оталик, ғамхўрлик қилиш назаридан айрим шахслар ишончномасига биноан мулкни бошқариш бўйича операцияларни бажаради. Ишонччилик бўйича энг кўп тарқалган операцияларга мулкни ишонч асосида бошқариш кирази. Бунда мулк эгаси мулкни ўзи ишонган шахсга беради. Бу шахс ўз навбатида мулкни мулк эгасининг манфаати асосида ишлатади: уни сақлайди, инвестиция қилади, шартномага мувофиқ асосий сумма ва даромаддан фойдаланади. Унинг асосий вазифаси мулкни тўғри инвестиция қилиш ва маълум миқдордаги даромадни таъминлашдир. Инвестиция давлат қонуни, шартнома ва траст-бўлим сиёсати асосида амалга оширилади.

Воситачилик хизматларини тижорат банкларининг траст бўлимлари ўз зиммасига воситачилик вазифасини олиш орқали бажарадилар. Агар операция мулк билан боғлиқ бўлса, мулк эгаллиги унинг эгаси қўлида сақланади, хизматлар эса активларни сақлаш, бошқариш юридик хизмат кўрсатиш ва бошқа воситачилик операциялари билан боғлиқ бўлади.

Корхона ва фирмалар бундай хизматлар учун ўз тижорат банкларининг траст бўлимларига мурожаат қиладилар. Ишонч операцияларига облигация заёмига хизмат кўрсатиш (заём кафолати бўлиб хизмат қилувчи мулкдан фойдаланиш ҳуқуқининг ўтиши билан бирга олиб бориловчи) кирази. Акционерлик компаниялари банк хизматларига акция ва облигацияларни, пенсия фондларини бошқариш (эгаллик ҳуқуқининг ўтиши билан), акцияларни рўйхатдан ўтказиш ва бошқалар билан боғлиқ операциялар бўйича мурожаат қилишлари мумкин бўлади.

Траст бўлимлари денозитарий функциясини ҳам бажарадилар. Масалан, овоз бериш ҳуқуқини ишонган акционерларнинг

акцияларини сақлаш (овоз бериш трасти). Компания қайта ташкил топганда, тугатилганда ёки банкрот бўлганда банк уни вақтинчалик бошқариши мумкин.

Траст операцияларини амалга оширганлиги учун тижорат банклари коммиссион тўловларини олишади. Меросни бошқариш операциялари бўйича коммиссион тўловларни ўрнатиш ва тўлаш қатор мамлакатларда қонун йўли ёки суд қарори билан белгиланади. Воситачилик хизматлари бўйича турлича тўловлар кўлами шартнома асосида белгиланади. Коммиссион тўловлар траст даромадидан йиллик чегирмалар йиғиндиси ҳисобилан ташкил топиши, шарҳноманинг асосий суммасидан йиллик взнос ва баъзи ҳолларда траст шартномаси тутагандан кейин умумий суммадан ажратма шаклида белгиланиши мумкин. Траст операцияларни амалга оширишда уларнинг ҳажми операциялар билан боғлиқ харажатларни қоплаб банкка фойда келтирадиган даражада бўлиши керак.

14-§. Тижорат банкларининг халқаро операциялари

Бозор иқтисоди шароитида тижорат банклари нафақат мамлакат ичкарисида, балки бошқа мамлакатлар билан ҳам турли хил операцияларни олиб борадилар. Тижорат банкларининг бошқа мамлакатлар билан олиб боровчи операциялари уларнинг халқаро операциялари деб юритилади. Тижорат банкларининг халқаро операциялари ўз ичига халқаро савдода ишгирик қилувчилар ўртасидаги муносабатларни, ссуда капитали бозорида инвестиция фаолиятини юритувчи, туризм, хорижий қимматбаҳо қоғозларни сотиб олиш ва сотиш, валютани айирбошлаш чек, вексел, инкассация учун банк акцептларини қабул қилиш билан шуғулланувчи мижозлар томонидан талаб қилинадиган хизматларни ўз ичига олади.

Халқаро операциялардан банкка тушадиган даромаднинг энг асосий қисмини кредит беришдан тушадиган даромадлар ташкил қилади. Халқаро савдони банк томонидан кредитлаш товар ва товар ҳужжатларини гаровга олиш асосида кредит бериш, вексель бўйича ва акцепт кредитларни, банк ссудаларини бериш шаклида амалга оширилади. Танқи савдони кредитлашнинг янги шаклларига лизинг, факторинг ва форфетирлаш кабиларни киритиш мумкин. Ўрта ва узоқ муддатли халқаро банк кредитлари евро-кредит шаклида ҳам берилади.

Банкларнинг халқаро операцияларининг яна бир тури бу банкларнинг валюта операциялари ҳисобланади. Банкнинг бир

валютани бошқа валютага алмаштириш билан боғлиқ халқаро операциялари валюта операциялари дейилади. Уларни амалга ошириш зарурияти мавжудлигининг асосий сабаби халқаро савдо, халқаро кредит ва хизматлар бўйича ҳисоблашишларда ягона тўлов воситасига эга бўлиш зарурлиги ҳисобланади.

Турли хил валюта операциялари йиғиндиси жаҳон ссуда капитали бозорининг асосий қисмларидан бири бўлган валюта бозорини ҳосил қилади. Валюта бозорида хорижий валютага талаб ва таклиф мужассамлаштирилади. Таклиф сотилган товар ва хизматлари учун даромад олган экспортёрдан, талаб эса сотиб олинган товар ва хизматларни тўлаш учун хорижий валютага муҳтож импортёрлардан келиб чиқади. Валюта операциялари асосини товарлар ва хизматлар, капитал ва кредитларнинг халқаро ҳаракати ташкил этади.

Валюта бозорида операцияларни алоҳида олинган банклар, компаниялар ва жисмоний шахслар амалга оширадилар. Биржа ичида ва ундан ташқаридаги валюта бозорлари бир-биридан фарқ қилади. Валюта операцияларининг кўпчилиги биржадан ташқаридаги бозорларда тижорат банклари орқали амалга оширилади.

Банклар бир-бири билан (бевосита ёки брокерлар орқали), мижозлари билан валюта операцияларини халқаро банклараро валюта бозорида ва биржаларда олиб боради. Валюта шартномаларининг асосий қисми халқаро банклараро валюта бозорида тижорат банклари ўртасида имзоланади.

Валюта чекланишлари йўқ ёки сезиларли бўлмаган давлатларда (АҚШ, Япония, ГФР, Буюк Британия, Гонконг, БАА ва бошқ.) валюта муомалаларини ихтиёрий банк амалга ошириши мумкин. Миллий валюта конвертирланмаган давлатларда валюта операцияларини фақатгина давлат рухсат берган банклар амалга оширади.

Банкнинг валюта бозоридаги фаоллиги банкнинг йирикликига, унинг обрўйига, хорижий бўлимлари ва филиаллари тармоқларининг ривожланганлик даражасига, ЭҲМ билан таъминланганлигига, телефон ва телеграф алоқаларининг ривожланганлигига боғлиқ. Валюта операцияларининг асосий қисми йирик тижорат банкларига тўғри келади. Улар нафақат валютани сотади ва сотиб олади, халқаро ҳисоб-китобларни бажаради, балки хорижий валюта заҳираларини сақлайди ва валюта курсларини аниқлайди. Бошқа банклар уларга катировка юзасидан мурожаат қилади ва ўз мижозлари учун валютани сотиб олади.

Кўпчилик мамлакатларда (Япония, ГФР, Франция, Италия, Австралия, Нидерландия) яхши тараққий қилган махсус валюта биржалари мавжуд. 70-йиллардан бошлаб фонд ва товар биржаларида валюта билан савдо қилиш кенг тарқалган.

Банклар томонидан валюта операциялари банкнинг ўз ҳисобига ёки миждозлар ҳисобига амалга оширилиши мумкин. Валюта операциялари хорижий валютада ифодаланган нақдсиз тўлов воситалари: банк депозитлари, чеклар, векселлар, ўтказмалар ҳисобига амалга оширилади. Нақд хорижий валютаси ҳисобига амалга ошириладиган операциялар ҳажми анча кичикдир.

Тижорат банкларининг халқаро ҳисоб-китоб операцияларида турли ҳисоб шакллари қўлланилиши мумкин. Булар қаторига банк буйруғига асосан пул ўтказиш (ўтказма тури), банк чеки, банк вексели, аккредитив, инкасса шакллари ва бошқаларни киритиш мумкин.

Ўтказма — бу банкнинг ўз миждозининг талаби асосан унинг маблағи ҳисобидан тўланиши зарур бўлган суммани олиши зарур бўлган хорижий корхонага (бенефициарга) маблағни почта ёки телеграф йўли билан ўтказиб қўйиш тўғрисидаги бошқа мамлакатдаги банк корреспондентга берган буйруғи бўлиб ҳисобланади. Валютани олишнинг энг тез ва ишончли воситаси телеграф ўтказмасидир. Банк-корреспондентлар томонидан махсус коднинг қўлланиши валюта маблағлари бўйича зарар келтириш ва ўз миждозларига маблағларни ўтказишда банк томонидан хато-ларга йўл қўйишдан сақлайди. Ўтказмада банк икки операцияни бир вақтнинг ўзида бажаради: миллий валюта ҳисобига миждозига хорижий валютани сотади ва хорижий валютани чет элга ўтказиб беради.

Банк чеки — бу банкнинг хорижий банк корреспондентга маълум миқдордаги пулни чек эгасига унинг шу банкда мавжуд бўлган корреспондентлик варақасидан тўлаш тўғрисидаги ёзма буйруғидир.

Банк вексели — бу ўтказма вексел (тратта) бўлиб, банк томонидан хорижий банк корреспондентга тўлаш учун берилади.

Халқаро ҳисоб-китоблар деганда биз талаблар ва мажбуриятлар бўйича тўловларни мувофиқлаштириш тизимини тушунамиз. Халқаро ҳисоб-китоблар тижорат банк-корреспондентлари орқали ўтказма, чеклар, векселлар, ўзаро талаб ва мажбуриятларни тенглаштириб воз кечиш йўли билан нақд валютасиз амалга оширилади.

Халқаро ҳисоб-китоблар шаклиларининг баъзилари ўтказилиш йўллари билан ички ҳисоб-китобларга ўхшаш бўлса-да, аммо уларнинг ўзига хос хусусиятлар мавжуд. Бу хусусиятларни қуйидагича таърифлаш мумкин.

Биринчидан, одатда улар ҳужжат тарзида, яъни молия (чек, вексель) ва тижорат (коносамент, накладной) ҳужжатлар ёрдамида амалга ошади.

Иккинчидан, халқаро ҳисоб-китоблар унификацияланган (бир шаклга келтирилган). Бундай ҳисоб-китобларни амалга оширишда кўпчилик мамлакатлар банклари, шу жумладан МДХ, вексель ва чек конвенцияларига амал қилишади (Женевада 1930 ва 1931 йилларда қабул қилинган ва Париж халқаро савдо палатаси эълон қилган «ҳужжатли аккредитивлар бўйича унификацияланган қоида ва анъаналари» ва «Инкассо бўйича унификацияланган қоидалар»га мувофиқ халқаро миқёсда ҳисоб-китоб операциялари олиб борилади. Бу ҳужжатларга ташқи савдо алоқаларида банкка аккредитив тўғрисида буйруқ берилганда ва инкассо топшириқномалари берилганда мурожаат этиш лозим бўлади.

Классик ва энг кенг тарқалган ҳужжатли ҳисоб-китоблар шакли бўлиб **ҳужжатли аккредитив** ва **ҳужжатли инкассо** ҳисобланади.

Аккредитив бу банк (банк-эмитент) мажбурияти бўлиб мол сотиб олувчи (импортер) кўрсатмасига биноан мол сотувчи (экспортер) варағига маблағни ўтказиш ёки траттани тегишли суммада (хизмат ёки товар) акцептлашни сотувчи томонидан тақдим этилган ҳужжатга мувофиқ амалга оширишни ифодалайди. Аккредитив шаклидаги ҳисоб-китобларда бир қанча банклар иштирок этиши мумкин: аккредитивни очувчи банк-эмитент; сотувчи аккредитив очилгани тўғрисида хабар берувчи банк; аккредитивни тўловчи ёки траттани акцептловчи банк. Шу билан биргаликда банк эмитентдан бошқа банклар ролида бир банкнинг ўзи ҳам иштирок этиши мумкин.

Аккредитив операциялари тўрт асосий босқични босиб ўтади.

Биринчи босқич. Импортер товарнинг жўнатишга тайёрлиги тўғрисида хабар олгандан кейин ўз банкига (банк-эмитент) экспорт банкида маълум сумма ва муддатга аккредитив очиш топшириғини беради. Аккредитив очиш топшириғи билан бирга аккредитив берилиши учун талаб қилинадиган ҳужжатлар рўйхати кўрсатилади.

Иккинчи босқич. Банк-эмитентга тегишли банкда аккредитив очилади ва экспортёрга бу ҳақда хабар қилинади, зарур бўлса аккредитив очилганлиги тасдиқланади.

Учинчи босқич. Товарни жўнатган экспортёр банкка талаб этилган ҳужжатларни тақдим этади ва товар учун тегишли тўловни олади (одатда у экспортёрнинг ҳисоб варақасига ўтказилади).

Тўртинчи босқич. Экспортёр банки товар ҳужжатларини банк-эмитентга юборади, у ўз навбатида бу ҳужжатларни импортёрга тақдим этади ва аккредитив суммасини қоплайди (импортёр бу суммани тўлаб беради).

Мажбурият турига кўра банк аккредитиви «чақириб олинadиган» ва «чақириб олинмайдиган» тасдиқланган бўлади. «Чақириб олинadиган» аккредитив муддатдан илгари импортёр ёки банк-эмитент кўрсатмасига биноан бекор қилиши мумкин. Бундай аккредитив экспортёр манфаатларига жавоб бермайди ва амалиётда кам учрайди. «Чақирилмайдиган» аккредитив экспортёр руҳсатсиз бекор қилиниши ёки ўзгартирилиши мумкин эмас. У банк-эмитентнинг экспортёрга тўловни амалга ошириш ёки траттани акцептлашнинг қатъий мажбуриятини ўз зиммасига олади. Экспортёр учун «чақирилмайдиган» аккредитив қўлланилиши жиҳатдан афзал ҳисобланади. Агар банк — эмитент аккредитивни очувчи банкка валюта қопламасини жўнатса, аккредитив таъминлаган, акс ҳолда таъминланмаган дейилади.

Ҳужжатли инкассо операциясида экспортёр ўз банкига инкассо топшириқномасини беради ва ташқи савдо шартномасида кўрсатилган ҳужжатларни тақдим этиш билан импортёрдан маълум валюта миқдорини олиш лозимлигини кўрсатади. Бошқача қилиб айтганда экспортёр ўз банки орқали импортёр банкига инкассация учун ҳужжатларни жўнатади. Инкассация операцияси тўрт асосий босқичда ўтади.

Биринчи босқич. Экспортёр ўз банкига инкассо топшириқномаси ва унга илова қилинган ҳужжатларни беради.

Иккинчи босқич. Экспортёр банки импортёр мамлакатдаги банк-корреспондентга инкассо топшириқномаси ва ҳужжатларни юборади.

Учинчи босқич. Банк-корреспондент импортёрга ҳужжатларни тақдим этади ва инкассо топшириқномасида кўрсатилган суммани олади ёки траттани акцептлайди.

Тўртинчи босқич. Олинган тўлов миқдори импортёр банкидан экспортёр банкига, ундан эса экспортёр счётига ўтказилади.

Валюта операцияларини валюталар ўртасидаги нисбатни аниқламасдан ва уларни алмаштирмасдан ўтказиш мумкин эмас. Бу нисбатлар валюта «котировка»лари ёрдамида ўрнатилади.

Валюта котировкаси деганда алмаштириш учун тақдим этилган валюталар курсини ва улар орасидаги нисбатни ўрнатиш тушунилади.

Валюта котировкаси расмий ва бозор котировкасига бўлинади. Расмий валюта котировкасини давлат амалга оширади (асосан марказий банк). Расмий валюта курсидан давлат валюта операцияларида, божхона ишларида, тўлов балансини тузишда фойдаланилади.

Валюта курсини аниқлаш усуллари валюта тизимларининг хусусиятларига кўра турли мамлакатларда турличадир. Каттик валюта чекланишлари мавжуд давлатларда валюта курси икки усулда ўрнатилиши мумкин. Биринчиси — соф бошқарув усули, ҳукумат ёки марказий банк талаб ва тақлифдан қатъий назар миллий валюта курсини белгилайди. Бунда валюта курси бошқа валюта ёки бир қанча валюталар (валюта савати)га нисбатан белгиланади. Шу билан биргаликда кўпчилик Марказий банклар турли операцияларда турлича валюта курсларини белгилашади.

Иккинчи усул. Польша, Чехия, Словакия, Болгария, Руминия каби давлатларда кўпроқ қўлланилади. Бу усулда Марказий банк расмий валюта курсини биржа курси даражасида белгилайди ва биржа курсининг расмий валюта курсига нисбатан ўзгариш чегарасини белгилаб беради. Валюта курсининг шу ўзгариш чегарасини белгилаб бериш банк ишида валюта қаридори деб ҳам юритилади. Амалиётда валютанинг биржа курсининг расмий курсга нисбатан ўзгариш ҳавфи кузатилса, марказий банк валюта интервенциясини амалга оширади, яъни хорижий валютани сотади ёки сотиб олади.

Валютавий чеклашлари йўқ ёки сезилмас даражада бўлган давлатларда Марказий банк талаб ва тақлиф (миллий валютанинг эркин сузиб юришида) ҳамда валюта интервенцияси (бошқарилувчи сузишда)дан келиб чиққан ҳолда валюта курсини белгилайди. Валюта биржалари фаолият кўрсатувчи давлатларда валюта курси қарийиб ҳар куни биржа маклери ва Марказий банк томонидан валютани сотиш ва сотиб олишга берилган аризалар, марказий банк интервенцияси сиёсати бўйича фаолиятини инобатга олган ҳолда ўрнатилади.

Бозор котировкаси талаб ва таклиф асосида нобиржавий валюта бозорида амалга оширилади.

Қаттиқ валюта чеклашлари мавжуд мамлакатларда бозор котировкаси деярли қўлланилмайди. Ҳамма операциялар расмий курс бўйича амалга ошади. Валюта чеклашлари деярли йўқ (сезиларсиз) ёки йўқ мамлакатларда бозор курсини бир-бири билан доимий мулоқотда бўлган йирик тижорат банклари ўрнатади. Бу банкларни **маркет-мейкерлари** деб атайдилар. Бошқа банклар катировка юзасидан уларга мурожаат қилишади. Банклараро валюта катировкалари маркет-мейкерлар томонидан ҳар бир валюта бўйича мавжуд бўлган ёки кутилаётган талаб ва таклифни таққослаш (бу операция амалиётда фиксинг деб аталади) асосида белгиланади.

Валюта биржаси йўқ давлатларда валюта бозори қатнашчилари банклараро курслардан фойдаланашади. Банклараро бозордаги ўртача курс банк мижозлари учун валюта курсини ўрнатишнинг асоси бўлиб хизмат қилади. Валюта биржалари мавжуд давлатларда банклараро катировкалар банкларнинг тўлов айланиши, тўловга лаёқатлилигини ҳисобга олган ҳолда, расмий биржа котировкалари атрофида ўзгариб туриши мумкин. Бундай банкларда расмий биржа катировкаси уларнинг мижозлари учун валюта курсларининг асоси бўлиб хизмат қилади. Эркин валюта бозорида унинг ҳар бир элементлари (биржадаги ва биржадан ташқаридаги) бир-бирига таъсир этади ва улардаги валюта котировкалари ўзаро боғлиқ бўлади.

Валюта бозорида валютани котировка қилишнинг икки усули мавжуд: тўғри ва эгри. Кўпчилик давлатларда тўғри курс қўлланилади. Бу усулнинг моҳияти шундаки, хорижий валюта бирлигининг курси тўғридан-тўғри миллий валютада ифодаланади. Эгри котировкада миллий валюта бирлиги маълум миқдордаги хорижий валютада ифодаланади. Бу усул (эгри катировка) Буюк Британияда, 1987 йилдан эса қисман АҚШда қўлланилади. Банклараро валюта бозорларида валюта курсининг котировкаси кўпроқ АҚШ долларига нисбатан белгиланади. Бу ҳол долларнинг халқаро тўловларда кўп қўлланилиши ва резерв воситаси сифатида сақланиши билан боғлиқ. Савдо-саноат соҳасида фаолият олиб боровчи мижозлар учун валюта котировкалари амалга ошириш кросс-курсга асосланади.

Кросс-курсда икки валютанинг курсга асосланган нисбати учинчи валютага қийсан аниқланади. Масалан, Ўзбекистон Марказий банки сўмнинг япон иенига нисбатан курсини аниқламоқчи

дейлик. Бу ҳолда иеннинг сўмга нисбатан курси долларга асосланган ҳолда аниқланади. Айтайлик, 76 сўм — 1 доллар; 1 доллар — 115 япон иени десак, у ҳолда кросс курсда 1 япон иени неча сўм туришини $1 \text{ япон иени} = 76 \text{ сўм} \times 1 \times 1 / 1 \times 115 = 0,661 \text{ сўм}$, ёки 10 япон иени 6 сўм 61 тийинга тенг.

70-йилларнинг охирларидан бошлаб ғарбий Европада валюталарни сотиш ва сотиб олишда Америка долларидан кўра Германия Федератив Республикасининг маркаси кўп қўлланила бошлади. Бу эса халқаро иқтисодий муносабатларда Германия маркасининг обрўсининг ошишига олиб келди.

Кўпгина валютаси конвертация қилинмайдиган, валютавий чекланишлар мавжуд бўлган давлатларда расмий валюта бозори билан бирга норасмий валюта бозори, яъни қора бозор ҳам мавжуд.

Банклар валюталар котиловкасини ўтказганда, валюта бўйича сотувчи курсини ва сотиб олувчи курсини белгилайдилар. Валютани котиловка қилувчи банк валюта битимини доимо ўзи учун қулай бўлган курс бўйича тузади. Банклар доимо хорижий валютани сотиб олганидан (сотиб олувчи курси ёки сотиб олиш курси) кўра қиммат (сотувчи курси ёки сотилиш курси) сотади.

Масалан, Нью Йорк ва Лондон валюта биржаларидан долларнинг фунт стерлингга тўғри котиловкаси амалга оширилган бўлса, 1 ф.ст. = 1,4620 доллар — сотиб олувчи курси; 1 ф.ст. = 1,5060 доллар — сотувчи курси.

Нью-Йорк банки Англия валютасини арзонга (1,4620 доллар) сотиб олади ва қимматга, яъни 1 ф.ст.га кўп доллар (1,5060) талаб қилиб сотади.

Тўғри котиловкада сотувчи курси доимо сотиб олувчилар курсидан юқори бўлади. Ўртадаги фарқ маржа дейилади ва банкнинг фойдасини ташкил қилади.

Ҳамма банклар ҳам бозор (олдин айтиб ўтганимиздек маркет-мейкерда) да актив валюта котиловкасини олиб бора олмаслиги мумкин. Бунинг учун банклар маълум миқдорда ўзларининг валюта захираларига эга бўлишлари лозим. Банкларнинг валюта битимларининг салмоғи улар фаолиятининг салоҳиятига боғлиқ бўлади. Масалан, жаҳонда йирик банклардан саналмиш Дойче Банк, Барклайс Бэнк каби банкларнинг валюта битимларининг кам суммаси 10-15 млн. долларни ташкил қилса, баъзи бир кичик банкларнинг валюта битимининг энг юқори ҳажми 3-5 млн. долларни ташкил қилиши мумкин. Маржа ҳажми турли омил-

ларга боғлиқдир. Одатда беқарор конъюнктура даврида, валюта курсларидаги фарқдан зарар кўриши эҳтимоли юқори даврларда маржа ошади. Маржа миқдориға шартнома ҳажми ҳам таъсир этади: у кичик бўлса, маржа юқори бўлади. Расмий ахборотно-маларда валюта сотиш ва сотиб олиш бўйича ёки иккала курс, улардан бири ёки ўртача курс кўрсатилиши мумкин. Ўртача курс — сотувчи ва сотиб олувчи курсларининг ўрта арифметиги. **Сотувчи ўртача курси** — сотувчи ва ўртача курснинг ўрта арифметик қиймати. **Харидор ўртача курси** — харидор ва ўртача курснинг ўрта арифметик қиймати.

Халқаро тўлов оборотида хорижий валюта нақд эмас, балки нақдсиз ҳолатда амал қилади. Табиийки турли хил тўлов воситалари курслари турлича, чунки уларнинг ишонччилик ва валюта rischi даражалари турличадир. Телеграф ўтказмаси бўйича валюта курси энг юқоридир, чунки унда хорижий валюта шу заҳоти ёки келаси кун тўланади. Бу операция валюта riskини деярли четлаб ўтиш имконини беради. Одатда уларнинг курслари расмий бюллетень ва котировка жадвалларида эълон қилинади. Бошқа тўлов воситалари курси у асосида аниқланади.

Валюта бозорида турли турдаги шартномалар амал қилади. Уларнинг кўпчилиги **spot** шартлари асосида амалга оширилади. Унинг асосий хусусияти шундаки, битимни имзолаш ва бажариш вақтлари қарийиб мос келади. Битимнинг бундай турида валюта сотувчидан сотиб олувчига шартнома имзоланиши биланок (кўпи билан икки иш кун ичида) етказилади. **Spot** шартномаларига жами валюта шартномаларининг 90% тўғри келади.

Иккинчи валюта шартномаси тури — **муддатли** шартнома. Бундай шартномаларнинг икки хусусияти бор. Биринчидан, шартнома имзоланиши ва бажаритилиши орасида маълум вақт интервали бор: бир ҳафтадан олти-ўн икки ойгача.

Иккинчидан, валюта курси шартнома имзоланган даврда белгилангани бўйича қабул қилинади. Валюта курслари ўзгаришлари унга таъсир этмайди. **Муддатли** шартномалар валюта riskларидан суғурталаниш ёки валюта спекуляцияси мақсадида амалга оширилади. Экспортёр ўзини хорижий валюта курсининг тушишидан суғурталаш мақсадида келгуси валюта даромadini муддатли курс бўйича сотиши мумкин. Импортёр хорижий валюта курси ошуvidан ўзини суғурталаши мақсадида келгуси валюта тушумини маълум муддатта муддатли курс бўйича сотиши мумкин. Ривожланган давлатлар валюта бозорларида валюта кур-

сининг ўзгаришига қараб ишловчи валютачилар фаолияти тўғрисида қисқача тўхталиш мумкин. Бу валютачиларнинг асосий мақсади валюта бозорларида валюта курсларининг ўзгариши асосида катта фойда олишдан иборат. Валюта курсининг ошиши ёки пасайишига қараб фаолият кўрсатувчиларни халқаро амалиётда **айиқлар** ва **буқалар** деб аташади. Улар фаолиятининг моҳияти қуйидагилардан иборат. Агар амалиётда валюта курси тушуши кутилса, валюта курси пасайишига ўйновчилар (уларни халқаро валюта бозорларида «айиқлар» деб аташади) валютани шартнома тузилган давр (муддатли курс) курси билан сотиш тўғрисида муддатли шартнома тузадилар. Агар бу муддатда валюта курси тушса, айиқлар валютани бозордан пасайган курсда сотиб олиб, уни муддатли курс, яъни олдинги шартномада кўрсатилган юқори курс бўйича сотадилар ва курслар ўртасидаги фарқ миқдорида фойда оладилар.

Валюта курсининг кўтарилишига ўйновчилар («буқалар») эса валюта курси ошиши кутилганда, валютани кейинчалик шартнома тузилган вақтдаги курс бўйича сотиб олишга келишилган муддатли шартнома тузадилар. Курс ошганда эса валютани муддатли шартномада белгиланган (олдинги) нарх бўйича сотиб оладилар ва ошган — юқори нархда сотиб фойда кўрадилар.

Банклар томонидан амалга оширилаётган муддатли операциялар **форвард** операциялари деб юритилади.

Форвард операцияларидаги валюта курси спот шартномаси бўйича курсдан фарқланади. У мукофот ва чегирма (скидка) усули билан ўрнатилади. Мукофот форвард курси спот курсидан мукофот миқдорида кўпилигини билдиради. Форвард маржаси, яъни спот ва форвард орасидаги фарқ жаҳон капитали бозоридаги депозитларнинг фоиз ставкаларига боғлиқ бўлади. Депозит фоизи кичик давлатларда валюта курси мукофот билан, катта давлатларда валюта курси чегирма билан белгиланади.

Касса ва форвард операцияларини мувофиқлаштирувчи валюта шартномаларидан бири **своп** шартномасидир. Бу шартнома икки валюта савдо-сотиғини дарҳол амалга ошириш шартли (спот) ва шу билан бирга унга қарши муддатли шартномани тузишни англатади. Масалан, долларни маркага спот шартда сотиш ва шу заҳоти уни сотиб олиш бўйича муддатли шартномани тузиш ёки унга тескари операция долларни маркага сотиб олиш спот шартномаси ва уни сотиш бўйича муддатли шартномани тузиш киради.

Форвард шартномаси турларидан бири опцион шартномасидир. Опцион шартномасининг ўзига хос хусусияти бу сотиб олувчининг валютани эмас, балки уни сотиб олиш ҳуқуқини сотиб олишидир. Бунда сотувчи маълум валютани маълум миқдорда сотиш ёки сотиб олиш мажбуриятини олади. Сотиб олувчи эса шу миқдордаги валютани сотиш ёки сотиб олиш ҳуқуқидан фойдаланмаслик ҳуқуқига ҳам эга. У бу учун сотувчига опцион мукофотини тўлайди. Агар сотиб олувчи ўз ҳуқуқидан фойдаланмаса, у мукофот суммасида зарар кўради.

«Спот», форвард ва опцион шартномалари банклараро бозорларда ва биржаларда амалга оширилади. Биржада амалга ошириладиган ихтисослашган шартномаларга **фьючерс** шартномалари киради. Фьючерс операциялари фьючерс шартномаларини сотиш ва сотиб олиш бўйича тузилади. Фьючерс операцияси валютани сотиб олиш ёки унга қарама-қарши операция билан тутайди. Фьючерс операциясининг натижаси бу ютқизган томоннинг ютган тамонга шартнома тузилган ва амалга оширилган вақт орасидаги курс фарқини тўлашидир. Бу фарқни биржанинг ҳисоб-китоб (клиринг) палатаси тўлаб беради. Фьючерс шартномалари имзоланиши заҳоти биржанинг ҳисоблаш марказида рўйхатдан ўтади.

Фьючерс ва бошқа муддатли шартномаларининг мақсади валюта операцияларини хеджирлаш ёки чайқовчилик асосида фойда олишдир. Банклар ўз миқдорларининг валюта рискларини ўз зиммасига олсалар (форвард операция ўтказганда), унга тескари фьючерс битими ёрдамида бу рискларни камайтиради (йўқотади)лар. Фьючерс битими тутаганда эса улар реал товарлар битимидан кўрган зарарни, валюта курси орасидаги фарқдан олган даромади ҳисобидан қоплаш имкониятига эга бўладилар.

Валюта курси орасидаги фарқ туфайли фойда олиш мақсадида банклар **валюта арбитражини** ўтказишади. Бу валютани сотиш ёки сотиб олиш бўлиб, кейинчалик тескари битим қилиб, валюта курслари фарқи ёрдамида фойда олиш мақсадида ўтказишни ифодалайди. Арбитраж икки хил — жойлашувга кўра ва вақтга бўлади. Жойлашувга кўра арбитраж банкларнинг турли валюта бозорларидаги курс фарқи орқали фойда олишини билдиради. У валюта rischi билан боғлиқ эмас, чунки валюта савдоси бир вақтнинг ўзида амалга ошади. Масалан, банк вакили Гонконгда валютани сотиб олади (сотади) ва шу вақтнинг ўзида

у ўзининг Нью-Йоркдаги корреспонденти орқали шу валютани сотади (сотиб олади).

Вақтли арбитраж вақт ўтиши билан валюта курси орасидаги фарқ орқали фойда олишдир. Валюта арбитражи спот ва форвард шароитида амалга оширилиши мумкин ва бу турдаги операцияларда валюта рисклари мавжуд бўлади.

Банк валюта операцияларини бажарганда унга ўз валюта ресурсларининг бир қисмини сарфлайди. Бунда банкнинг хорижий валюталар бўйича мажбурият ва талаблари орасидаги нисбат ўзгаради. Банкнинг хорижий валюталарни сотиш ва сотиб олиш жараёнида валюталар бўйича талаб ва мажбуриятлар нисбати ҳолати банкларнинг валютавий ҳолати дейилади. Валюта бўйича мажбуриятлар ва талаблар тенг бўлган ҳолат ёпиқ, тенг бўлмагани очиқ валюта ҳолати дейилади.

Очиқ валютавий ҳолатида — банк валюта бўйича қарши битимни амалга оширганда валюта курсининг ўзгариши натижасида олдинги сотган валютасига нисбатан кам валюта олиши, яъни зарар кўриши мумкин. Шунинг учун бу ҳолатда валюта курсининг ўзгариши валюта рисксининг вужудга келишига олиб келади.

Очиқ валютавий ҳолати узоқ ёки қисқа бўлиши мумкин.

Қисқа валютавий ҳолатида сотилган валюта бўйича мажбуриятлар, сотиб олинган валюта бўйича талаблардан ошади, яъни хорижий валютани сотиш уни сотиб олишдан юқори бўлади. **Узоқ валютавий ҳолатда** эса аксинча, хорижий валютани сотиб олиш уни сотишдан юқори бўлади, яъни сотиб олинган валюта бўйича талаблар уни сотиш мажбуриятларидан кўп бўлади. Бу ҳолатларни куйидаги мисоллар билан яққолроқ тушинтириш мумкин.

Масалан, эрталаб банкда япон иени ва фунт стерлинг бўйича ёпиқ валюта ҳолати бўлсин. Банк очилиши билан мижоз банкка унга иенга фунт стерлинг сотиш тўғрисида мурожаат қилсин. Агар шу пайтда 1 фунт стерлинг курси=172 иен бўлса, бу банк мижозга 172 валюта курси бўйича 1 миллион фунт стерлингни сотсин. Бунда банк очиқ валютавий ҳолатига эга бўлади.

Англия фунт стерлинги бўйича қисқа валютавий ҳолати = 1000000 фунт стерлинг

Япония йени бўйича узоқ валютавий ҳолати = 172000000 Япония йени.

Банклар ҳар бир валютавий ҳолат бўйича рисклар даражасини белгилайдилар.

Ривожланган мамлакатлар амалиётида валютавий ҳолатини доимий равишда назорат қилиш учун улар билан боғлиқ жараёнлар ЭҲМларига киритилади ва ундаги маълумотлар бўйича валюта рискларининг олдини олиш чоралари кўриб борилади.

15-§. Тижорат банкларининг ликвидлиги

Тижорат банклари бажарадиган асосий операция турлари — бу уларнинг актив ва пассив операциялари бўлиб, банк ҳуқуқий ва жисмоний шахсларнинг эҳтиёжидан ортиқча бўлган пул маблағларини ўзида йиғиш ва уларни пул маблағлари зарур бўлган мижозлар ўртасида тўғри ва самарали жойлаштириш асосида юқорироқ фоизлар олиш йўли билан банкнинг умумий даромадини таъминлаш ва фойда олиш мақсадида инвестиция қилишни амалга оширишдан иборат.

Нақд пулларга талаб ва тушумларнинг ноаниқлиги ҳолатида операцион фаолиятни юритиш учун банкка ликвид шаклидаги маблағлар, активлар зарур бўлади. Бу активларлар рисксиз ёки кичик риск билан нақд пулга тезда айлантирилиши мумкин бўлган активлардир.

Шундай қилиб, банк ликвидлиги деб — ўз активларини нақд пул сифатида ишлатиш ёки уларнинг номинал қийматини сақлаб қолган ҳолда тезда пул маблағларига айлантириш йўли билан мавжуд молиявий мажбуриятларни қоплай олиш қобилиятига айтилади.

Агар банкнинг нақд пуллари ва ликвид активларининг йиғиндиси унинг қарзи ва молия мажбуриятларини қоплаш учун етарли бўлса, банк фаолияти ликвид деб саналиши мумкин. Тижорат банкларининг ликвидлигини таъминлаш мақсадида банкларда ликвидлик резерви ҳам ташкил қилинади. Бу резерв кутилмаган фавқулотдаги эҳтиёжларни қондириши учун зарурдир: кредит ва инвестиция бўйича манфаатли шартномаларни тузиш; кредитга бўлган талабнинг мавсумга қараб ўзгаришини қондириш; қўйилмаларни кутилмаган тарзда олинишини ва аҳоли жамғармаларининг кутилмаганда олинишини таъминлаш ва бошқалар учун зарур бўлади. Тижорат банкларининг реал ликвидлик даражасини ҳисоблашда амалиётда турли хил мезонлардан фойдаланилади. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тижорат банклари фаолиятини тартибга солишни халқаро андозаларга мос равишда такомиллаштириш ҳамда тижорат банкла-

рининг молиявий ҳолатига реал баҳо беришни 1997 йил 22 августда тасдиқланган 10-сонли «Тижорат банклари фаолиятини тартибга солиш қоидаси» бўйича олиб боради. Бу қоидага асосан республика тижорат банклари фаолиятини баҳолашнинг қуйидаги иқтисодий метёрлари тасдиқланди ва улар барча банklar томонидан бажарилиши шарт деб белгиланган берилди. Булар:

- банк капиталининг етарлилиги,
- банк капиталининг унинг мажбуриятларига нисбати,
- банкнинг ликвидлилик кўрсаткичлари,
- бир қарз олувчига тўғри келадиган максимал риск ҳажми,
- йирик кредитлар бўйича максимал риск ҳажми,
- бир кредиторга (жамғармачига) тўғри келадиган максимал риск ҳажми,
- қимматбаҳо қоғозлар билан операцияларда банкнинг ўз маблағларидан фойдаланиш даражаси,
- инсайдерлар билан иш олиб бориш метёрлари.

1. Банк капиталининг етарлик коэффициентини банк капиталининг ўз активлари бўйича рискни ҳисобга олган ҳолда ўртача тортилган суммасига нисбати билан аниқланади.

$$M_1 = K/A_p$$

бунда K — банк капитали,

A_p — рискларни ҳисобга олган ҳолда ўртача тортилган активлар миқдори.

Банк капитали икки асосий қисмдан иборат бўлиб, булар *асосий капитал* ва *қўшимча капитал* деб аталади. Банкнинг асосий капитали унинг умумий капиталининг 50 фоизидан кам бўлмаслиги лозим.

Банк активлари ўзининг рисклиликлари даражасига қараб 4 асосий гуруҳга бўлинади. Биринчи гуруҳга рискдан ҳоли бўлган активлар киради. Иккинчи гуруҳ — бу минимал рисклик активлар, учинчи гуруҳга юқори рискли активлар ва ниҳоят тўртинчи гуруҳга максимал рискга эга бўлган активлар киради. Бу коэффициентнинг минимал миқдори 0,08 га тенг бўлмоғи керак.

2. Банк капиталининг унинг мажбуриятларига нисбати:

$$M_2 = K/M$$

Бу норматив банкнинг бошланғич ликвидлигини ифодалайди. У банк мажбуриятларини ўз капитали томонидан таъмин-

ланганлигини ифодалайди. H_2 қанчалик юқори бўлса, ликвидлик (бошланғич) шунчалик юқори.

Банк фаолиятининг иқтисодий меъёрларидан кейингиси бу банкнинг ликвидлиги ҳисобланади. Банкнинг ликвидлиги унинг ўз мажбуриятлари бўйича тўловларни ўз вақтида ва тўлиқ бажариши ҳамда мижозларнинг кредитга бўлган эҳтиёжини ўз вақтида қондира олиш қобилиятини билдиради.

Банкнинг ликвидлиги қуйидаги талабларни қондирадиган даражада бўлиши зарур:

- олинадиган депозитларни;
- активлар билан мажбуриятларни тўлашда мавжуд бўлган фарқни;
- пул оқимларидаги тебранишларни;
- режалаштирилмаган бошқа ҳаражатларни қоплай оладиган бўлиши керак.

Банклар учун қуйидаги ликвидлик кўрсаткичлари ўрнатилади.

Лаҳзалик ликвидлик коэффициенти. Бу коэффициент банкнинг юқори ликвид маблағларининг (булар — банкнинг газнасидаги нақд пул маблағлари ва корреспондентлик варақасидаги маблағлар) жорий мажбуриятларга нисбати сифатида аниқланади ва у банкнинг жорий тўловларни тезкорлик билан амалга ошира олиш қобилиятини кўрсатади. Банкнинг жорий мажбуриятларига талаб қилиб олингунга қадар бўлган депозитлар бўйича мажбуриятлар, яқин орада тўланиши лозим бўлган бошқа банклардан олинган кредитлар бўйича мажбуриятлар ва бошқалар киради. Шундай қилиб,

$$M_3 = LA / JM$$

бу ерда LA — банкнинг пул шаклидаги активлари,

JM — банкнинг талаб қилиб олингунга қадар бўлган варақалар бўйича мажбуриятлари.

Бу меъёр банк активларининг ликвид қисми банкнинг энг нобарқарор ресурсларини қанчалик даражада суғурталай олиш имконини кўрсатади. Шунинг учун лаҳзалик ликвидликни банклар ҳар куни текшириб боришлари ва унинг минимал миқдори 0,25 дан кам бўлмаслигини таъминлашлари лозим.

4. Жорий ликвидлик коэффициенти ликвид шаклдаги банк активларининг талаб қилиб олингунга қадар бўлган варақалар бўйича ва муддати 30 кунгача бўлган мажбуриятларга нисбати сифатида аниқланади.

$$M_4 = La(1) / OB(1) \text{ бу ерда,}$$

ЛА(1) — Ликвид активлар ва банкнинг тўлаш муддати 30 кунгача бўлган қўйилмалари (муддати узайтирилган ёки ўтган ссуда бўйича қарзлар ҳисобга кирмайди).

ОВ(1) — талаб қилиб олингунга қадар бўлган маблағлар ва тўлаш муддати 30 кунгача бўлган мажбуриятлар.

Меъёр М4 нинг минимал миқдори 0,3 атрофида бўлиши лозим.

3. Қисқа муддатли ликвидлилик коэффициенти тўлов муддати 30 кундан 1 йилгача бўлган банк активларининг банкнинг муддати 30 кундан 1 йилгача бўлган депозитлари ва жалб қилинган маблағлари ва капиталига нисбати сифатида аниқланади, яъни

$$M5 = A / D + K, \text{ буида}$$

A — тўлаш муддати 30 кундан 1 йилгача бўлган банк активлари;

D — муддати 30 кундан 1 йилгача бўлган жалб қилинган депозитлар ва жалб қилинган ресурслар;

K — банк капитали.

Бу кўрсаткичнинг ҳажми 1 га тенг бўлиши зарур.

Банкларнинг кредитлаш жараёни риск билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам банкларнинг ликвидлигини таъминлашда улар берадиган кредитлар бўйича риск даражасини назорат қилиб бориш катта аҳамиятга эга. Агар банк бир миқозга йирик ҳажмда кредит берадиган бўлса, унга тўғри келиши мумкин бўлган риск даражасини текшириб туриши лозим. Кейинги меъёр (М 6) бир қарз олувчига тўғри келадиган максимал риск ҳажмини аниқлаб беради.

$$M6 = \text{Йк} / K \text{ бу ерда,}$$

Йк — бир миқозга берилган энг йирик кредит миқдори қўшилган депозитлар билан таъминланганлигини чегирган ҳолда шу миқозга банк томонидан берилган мажбуриятларни 75 фоизи,

K — банк капитали.

Бу меъёр давлат кафолатлаган кредитларга тегишли эмас. Бу меъёрнинг миқдори 0,25 дан ошмаслиги лозим.

Кейинги меъёр барча йирик кредитлар учун максимал риск миқдори бўлиб, у жами йирик кредитлар миқдорининг банк капиталига нисбати сифатида аниқланади.

$$M7 = \text{ЖЙК} / K \text{ бу ерда,}$$

ЖЙК — жами йирик кредитлар,

К — банк капитали. Жами берилган йирик кредитлар миқдори банк капиталининг 3 баробардан кўп бўлмаслиги лозим.

Бир кредитор (жамғармачи)га тўғри келувчи максимал риск миқдори кейинги иқтисодий меъёр бўлиб, у олинган кредит, депозит, жамғармаларнинг максимал миқдорининг банк капиталига нисбати сифатида аниқланади.

$$M8 = M_m / K \text{ бу ерда,}$$

M_m — банкнинг жамғармалар, олинган кредитлар, депозит варақалар бўйича бир мижозга тўғри келувчи жами мажбуриятлари,

К — банк капитали.

$M8$ нинг миқдори 1,0 атрофида бўлиши лозим.

МДХ давлатларида уларнинг Марказий банклари томонидан турли хил иқтисодий меъёрлар белгилаб берилган ва шу меъёрлар уларнинг банклари фаолиятида қўлланилиб келинмоқда. Масалан, Россия Федерацияси қуйидаги меъёрларни тижорат банклари учун белгилаб берган. Булардан биринчиси банк капиталининг унинг мажбуриятларига нисбати сифатида аниқланади.

$$H_1 = K/O \text{ бу ерда,}$$

К — капитал, О — мажбуриятлар.

Бу норматив банкнинг бошланғич ликвидлилигини ифодалайди. У банк мажбуриятларини ўз капитали томонидан қанчалик даражада таъминланганлигини кўрсатади. H_1 қанчалик юқори бўлса, банкнинг бошланғич ликвидлилиги ҳам шунча юқори бўлади.

4. Кредит бўйича қарзларнинг (K_p) ҳисоб-китоб, жорий ва депозит варақалари ва қўйилмаларга нисбати:

$$H_2 = K_p/C$$

Россия банкларида H_2 меъёрининг миқдори 0,7—1,5 оралиғида ушлаб туриш мақсадга мувофиқ келади деб ҳисобланади.

Кредит бўйича эҳтиёжларни қондиришга қанча кўп маблағлар сарф этилса, H_2 нинг қиймати шунчалик юқори бўлади. H_2 меъёрининг ошуви банкнинг ликвидлигининг тушишидан далолат беради. Буни тижорат банклари ўз кредит ва инвестиция сиёсатини олиб боришида ҳисобга олишлари керак.

Бу меъёрнинг салбий ва ижобий томонлари бор. Салбий томони унинг ссудаларнинг тўлаш муддати ва кредит портфелининг сифатини ҳисобга олишлигидир. У ликвидлик маблағларга эҳтиёжни ҳам ифодаламайди. Масалан, $H_2 = 0,7$ бўлган банк

қўйилмаларни барқарорлиги туфайли $H_2 = 0,5$ бўлган банкдан ликвидирок бўлиши мумкин.

H_2 шунингдек кредит портфелига киритилмаган активлар тўғрисида ҳам маълумот бермайди.

Аммо H_2 ижобий томонларга ҳам эга:

— у банк активлари ичида энг ликвидсиз, аммо даромад келтирувчи актив-кредит эканлигидан далолат беради;

— банкка ликвидликнинг пасайиши тўғрисида огоҳлантириш беради ва банк раҳбарларига ўз банк сиёсатини таҳлил этишга имкон беради;

— тижорат банкининг ликвидлиги тўғрисида тахминий баҳо беради.

3. Россия банкларида қўлланиладиган кейинги меъёр банкнинг ликвид активларининг (La) ҳисоб-китоб, жорий варақалар, депозит ва қўйилмаларга (C) нисбати:

Ликвид активлар — тўлаш муддати 30 кунгача бўлган банк кредитлари ва шу муддатга келиб тушиши керак бўлган бошқа тушумлар.

H_3 меъёрининг миқдорини 0,2-0,5 даражасида ушлаб туриш белгилаб берилган.

Иқтисодий мазмуни бўйича H_3 H_2 га ўхшаш аммо аниқроқ маълумот беради, чунки ликвид активларни бевосита умумий қўйилмаларга нисбатини баҳолайди. H_2 эса уни бевосита энг ликвидсиз ҳисобланмиш кредитлар орқали ифодалайди.

H_3 тижорат банки ликвидлигини ҳисоблашда бир қанча камчиликларга эга:

— мажбурий резервларни ифодаловчи, аммо ликвид активлар сифатида ишлатилиши мумкин бўлмаган касса активларининг бир қисmini ифодалайди;

— ликвид активларининг бир қисmini ифодаламайди. Масалан, қисқа муддатли қимматбаҳо қоғозлар, хазина векселлари бўйича.

— тижорат банкининг бошқа манбалардан маблағларни жалб этиш имкониятини ҳисобга олмайди.

4. Кейинги меъёр ликвид активларнинг (La) банкнинг умумий активлари миқдори (A) га нисбатидир:

$$H_4 = La/A$$

Активларнинг умумий миқдори - 30 кундан кўп муддатга берилган кредитлар, шу муҳлатдаги банкка келиб тушуши лозим бўлган тўловлар ва муддати ўтган кредитлар.

H_4 нормативи H_3 ни тўлдиради, банкнинг активлари ликвидлиги нисбатини тўла ҳолда аниқлайди.

H_4 H_3 нинг салбий томонларини йўқотмаса ҳам, аммо тижорат банкларининг ликвидлик даражаларини баҳолашда таққословчи меъзон сифатида қўлланилиши мумкин. Бу кўрсаткич қанчалик юқори бўлса, банкнинг ликвидлиги шунчалик юқори бўлади.

5. Ликвид активларининг ($Л_а$) талаб қилиб олингунга қадар бўлган қўйилмалари бўйича банк мажбурияти ($ОВ$)га нисбати:

$$H_5 = Л_а / ОВ$$

Талаб қилингунга қадар бўлган қўйилмалар бўйича банк мажбуриятларига қуйидагилар киради:

— муддати бир ойгача бўлган депозитлар (туташ муддати), 30 кун ичида тугатиши лозим банкнинг олган кредитлари, 30 кун ичида бажарилиши лозим бўлган банк кафолатлари.

Бу норматив актив маблағларнинг ликвид қисми қай даражада олиниши лозим, қутилаётган мажбуриятни қоплай олишини ифодалайди.

6. РФ тижорат банклари фаолиятида қўлланиладиган кейинги меъёр H_6 — банкнинг бир йилдан ортиқ вақт ичида тўланиши лозим активларнинг ($Кр$), депозит варақалар бўйича мажбуриятлар ($ОД$) ва бир йилдан ортиқ муддатли кредитлар ($К$) га нисбати сифатида аниқланади:

$$H_6 = Кр / ОД + К$$

H_6 нормативининг максимал даражасини 1,0-1,5 атрофида сақлашга маслаҳат берилади.

H_5 га тўлдирма сифатида H_6 банкнинг бир йилдан узоқ мажбуриятларнинг таъминланганлигининг ликвидлик даражасини ифодалайди.

Жаҳон банк иши амалиётида ҳам банк муҳтож бўлган ликвид маблағлар меъёрларини ифодаловчи умумий формулалар йиғиндиси топилмаган.

Алоҳида олинган тижорат банки учун зарур ликвид маблағлар миқдори умумий қўйилмалар ва кредит ресурсларига талаб суммасига боғлиқ. Бу эса ўз навбатида иқтисодий ҳолатига (доимо бўлиб турадиган ўзгаришлар тасодикийлик, мавсумийлик...) боғлиқ.

Уларни қисқа бўлса-да, батафсилроқ кўриб чиқайлик:

Иқтисодни ривожлантиришнинг мақсадли йўналишига, ўзгаришларига Ўзбекистоннинг ҳозирги иқтисодий ҳолати, бозор муносабатларига ўтиш муносабати билан банк, молия, пул-

кредит соҳасидаги сиёсатни мукаммал ишлаб чиқиш ва амалга ошириш киради.

Мавсумий ўзгаришларга асосан қишлоқ хўжалиги фаолияти билан боғлиқ ўзгаришлар киради. Қишлоқ хўжалиги корхоналарининг фаолиятини олиб боришида мавжуд хусусиятлар жойлардаги тижорат банкларида куз ойларида кўп миқдорда жамғармалар жалб қилишга имконият туғдирса, қиш ва баҳор ойларидан бошлаб бу корхоналарда банкнинг кредит ресурсларига талаб ортади.

Циклик (даврий) ўзгаришларга иқтисодий фазалар билан боғлиқ ўзгаришлар (ривожланиш, инқироз, пасайиш...) киради.

Узоқ муддатли тебранишлар бир неча иқтисодий даврларни ўз ичига олиб, истъомол, жамғариш ва инвестициядаги силжишларининг натижаси ҳисобланади.

Банк ликвидлилигига бундан бошқа омиллар ҳам таъсир этади. Шунинг учун тижорат банклари фаолиятида ҳисоб-китоб, режалаштириш ва бошқариш билан боғлиқ фаолиятлар банк ишининг муҳим йўналишларидандир.

Хулоса қилиб айтганда, тижорат банки ликвидлиги ўзгаришга қуйидаги асосий омиллар таъсир этишини таъкидлаш мумкин:

- қўйилмаларнинг ошуви ёки камайишуви ҳисобига маблағларнинг ошуви ёки камайиши;
- кредит ёки инвестицияларнинг ошуви ёки камайишуви натижасида банк маблағларининг ўзгариши;
- қўйилмаларнинг ошуви ёки камайиши натижасида банкнинг мажбурий резервларининг ўзгариши.
- банкларнинг ликвидлилик резервининг мавжудлиги ва бошқалар.

Бу омиллар асосида банк ликвидлигини бошқариш назарияси ва амалиёти ривожланиб борган.

Банк ликвидлигини бошқариш назарияси.

Ликвидлиликни бошқариш назарияси тижорат банкларининг ташкил топиши ва ривожланиши билан бир вақтда пайдо бўлган ва ривожланиб борган. Бошида банк ликвидлиги муомаласига иккита назарий ёндашув мавжуд бўлган.

Биринчи ёндашув бўйича банк активлари миқдори, тузиши ва муддатлари пасивлари билан (тузулиши билан) мос тушуши лозим эди. Бу эса тижорат банклари томонидан ўз ликвид маблағларидан фаол фойдаланишга имкон бермас эди. Бу назария асосида банкнинг олтин қойдаси ишлаб чиқилган эди. Унга кўра

банкнинг талаблари миқдори ва муддати унинг мажбуриятлари миқдори ва муддатига тенг бўлиши зарур эди.

Иккинчи ёндашувда эса актив ва пасивларнинг реал ҳаётга мос келмаслиги асос қилиб олинганди. Чунки катта энг мустақкам ва йирик банк ҳам молия-кредит сиёсатидаги ўзгаришлар, иқтисодий кризислар ва бошқа ўзгаришлардан кафолатланмагандир. Бундай ўзгаришлар айниқса бозор иқтисодиётига ўтиш йўлидан бораётган давлатларга ҳосдир.

Кўрсатиб ўтилган ва бошқа қийинчиликларни бартараф қилиш ва маълум миқдордаги банк ликвидлигини таъминлаш банк раҳбариятини олдида турган энг муҳим вазифалардан ҳисобланади. Буни таъминлаш зарурияти баланс тузилмасини бошқариш, яъни тижорат банклари активлари ва пасивларни самарали бошқаришни келтириб чиқаради.

Эволюцион ўзгаришлар натижасида ликвидлик муоммаларига иккинчи ёндашув икки асосий йўналиш бўйича ривожлана бorgan:

Бу назария тижорат банкларининг активлари ва пасивларини бошқариш назарияларидир.

Активларни бошқариш назарияси.

Бу назария учта услубий тасдиққа асосланади:

Биринчиси - тижорат банки маблағларини қисқа муддатли ссудаларга берганда (вақтида тўланадиган) ликвидлигини сақланади. Бу қоида баъзи бир ғарб давлатлари қонунларида ўз аксини топса ҳам, фақатгина нормал ривожланувчи иқтисодиётда тўғридир, лекин иқтисодий амалиётда бу йўналиш «иккинчи даражали резервлар» номини олган.

Учинчи - агар кредитни тўлаш графигининг асоси қилиб, мижознинг келгуси даврда оладиган даромадларининг тушиш графиги олинса, тижорат банки ликвидлигини режалаштириш мумкин. Демак, банк ликвидлигига кредит ва инвестицияларнинг тўлаш муддатини, таркибини ўзгартириш орқали таъсир этиш мумкин. Амалиётда бу қоида инвестиция портфелини поғонали бошқаришда ўз аксини тошган. Даромад ва ҳаражатларни бошқаришда самарали поғонали бошқариш назарияси диверсификация қилиш номини олган.

Пасивларни бошқариш назарияси.

Қуйидаги қоидаларга асосланади:

Биринчиси - тижорат банкларининг ликвидлиги муаммаларини ҳал қилишга капитал бозоридан пул маблағларини жалб

этиш орқали эришиш мумкин. Бу қоида ғарб давлатлари амалиётида ўз тасдиғини ва амалий қўлланмасини топган.

Иккинчиси - тижорат банки ўз ликвидлилигини федерал резерв тизими, банк-корреспондент, евровалюта бозорида ссудаларига мурожаат этиш йўли билан таъминлаши мумкин.

Тижорат банклари ликвидлик назарияларини амалиётда қўллаётганда, актив ва пассивларни бошқарганда доимо даромадлилик, ликвидлилик ва тўловлилик ўртасидаги мувозанатни сақлашлари лозим.

Ликвидлиликни таъминлай олмаган банklar тўловга лаёқатсиз бўлиб қолишлари, натижада эса банкротликка учрашлари мумкин. Шунинг учун ҳам тижорат банклари ликвидлилигини бошқариш муаммоси жаҳон банк иши амалиётида биринчи ўринда турадиган муаммолардандир.

Ликвид маблағларга бўлган эҳтиёж банк ссудалари ва депозитларининг характери билан белгиланади. Ссуда танлови пул маблағлари миқдорида ҳам боғлиқ. Ўз навбатида депозитларни жалб этиш банкнинг инвестицион имкониятларига боғлиқ. Бу омилларнинг ҳаммаси тижорат банки портфелини бошқариш¹ деб аталувчи ўзаро боғлиқ ва ягона тижорат банклари ликвидлигини бошқариш стратегиясида ўз аксини тошган.

Банklar ва банк операциялари бўлими бўйича ўз билимини назорат қилиш учун саволлар

1. Банklar деганда нимани тушунасиш ва улар қандай келиб чиққан?
2. Банklarнинг функцияларини тушунтиринг.
3. Кредит тизими деганда нимани тушунасиш ва унинг таркибий қисмлари нималардан иборат?
4. Ўзбекистон Республикаси банк тизимини тушунтириб беринг.
5. Марказий банк, унинг вазифалари ва функцияларини таърифланг.
6. Марказий банкнинг пул-кредит сиёсатининг асосий инструментлари нималардан иборат?
7. Тарғетирлаш нима?
8. Минимал мажбурий резервлар нега зарур?
9. Дисконт сиёсати ва очик бозор сиёсатини тушунтиринг?

¹ Портфелни бошқариш - бу банк активлари ва пассивлари даромадларини, тўловлилик ва ликвидлилик мақсадларига эришиш ниятида бошқариш.

10. Марказий банкнинг валюта сиёсати деганда нимани тушунасиш ва у қандай амалга оширилади?
11. Деваляция ва ревалляциянинг фарқли томонларини тушунтиринг.
12. Валюта, интервенцияси нима?
13. Валютавий чекланишлар деганда нимани тушунасиш?
14. Ўзбекистон Республикасининг банк тизими тўғрисида гапириб беринг.
15. Ўзбекистон Республикаси банк тизимига оид қонунлар қайсилар ва улар қачон қабул қилинган?
16. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг вазифалари ва функцияларини биласизми?
17. Тижорат банкларининг вазифалари ва функцияларини тушунтириб беринг.
18. Тижорат банкларини ташкил қилиш бўйича нималарни биласиз?
19. Ўзбекистон Республикасида янги очилаётган банкларнинг устав капиталининг минимал миқдори қанча бўлиши керак?
20. Банкларнинг ўз маблағларига нималар киради?
21. Тижорат банкларнинг пассив операциялари деганда нимани тушунасиш?
22. Тижорат банкларнинг актив операцияларининг моҳиятини тушунтиринг.
23. Яхши кредитлар ёки ёмон кредитлар тўғрисида нималар биласиз?
24. Инкасса операцияларига нималар киради?
25. Траст операцияларини қандай тушунасиш ва уларнинг хусусиятларини айтиб беринг.
26. Тижорат банкларининг инвестицион фаолияти деганда нимани тушунасиш ва унга қайси омиллар таъсир кўрсатади?
27. Инвестиция сиёсати нима?
28. Инвестиция портфелини диверсификация қилиш деганда нимани тушунасиш? У нега зарур?
29. Инвестиция портфелини диверсификациялашнинг қайси усулларини биласиз?
30. Тижорат банкларининг молиявий хизматлари тўғрисида гапириб беринг.
31. Тижорат банкларининг лизинг операциялари, уларнинг турлари тўғрисида нималарни биласиз?
32. Факторинг операциялар қандай мақсадда ўтказилади?

33. Тижорат банкларининг халқаро операцияларининг турларини сананг.
34. Тижорат банкларининг халқаро ҳисоб-китоб операцияларининг қандай шаклларини биласиз?
35. Ўтказма, банк чеки, банк вексели бўйича ҳисоб китоблар қандай амалга оширилади?
36. Аккредитив нима? Халқаро ҳисоб-китобларда аккредитивнинг қайси турлари қўлланилади ва уларнинг моҳиятини тушунтиринг.
37. Валюта котировкаси нима? Унинг қайси турларини биласиз?
38. Валюта каридори нима?
39. Маркет-мейкерлар кимлар?
40. Кросс-курс нима, у қандай аниқланади? Мисол келтиринг.
41. Валюта савдосида сотувчи ўртача курси, харидор ўртача курси деганда нимани тушунасиш? Мисол келтиринг.
42. Спот, форвард, своп операцияларининг бир-биридан фарқини тушунтиринг.
43. Фьючерс операциялари қандай амалга оширилади?
44. Валюта арбитражи қандай мақсадда ўтказилади?
45. Валюта ҳолати деганда нимани тушунасиш, унинг қандай турлари мавжуд. Мисол келтиринг ва чизиб кўрсатинг.
46. Тижорат банкларининг ликвидлиги деганда нимани тушунасиш, унга қандай омиллар таъсир кўрсатади?
47. Тижорат банклари фаолиятининг иқтисодий меъёрларини биласизми? Улар қандай аниқланади?
48. Пассивларни ва активларни бошқариш назарияси тўғрисида нималар биласиз?

Талаба банклар тизимини ва кредит муносабатлари бўйича ёритилган мавзуларни чуқур ўрганиш учун қуйида келтирилган манбаларни мустақил мутолаа қилиши ва ҳар бир мавзу бўйича ўз хулосасини келтириши лозим

1. Джеффи Д. САКС, Феликс Ларрен Б. «Макроэкономика Глобальный подход» М. Дело 1996 г. 9-10-11 боблар.
2. Кемпбелл Р. Макконнелл, Стэнли Брю «Экономика» М. 1997 й. 6-қисм (200-275-бетлар) 15-16-боблар (264-298-бетлар).
3. Фишер С. Ва бошқалар Экономика М. Дело 1997 й. 31-боб (580-595-бетлар), 35-боб (653-667-бетлар).

VIII БЎЛИМ

ВАЛЮТА ТИЗИМИ ВА ВАЛЮТА МУНОСАБАТЛАРИ

1-§. Валюта тизими

Валюта тизими бу икки элемент, яъни валюта механизми ва валюта муносабатларини ўз ичига олади.

Валюта механизми деганда валюта билан боғлиқ миллий ва халқаро даражадаги ҳуқуқий нормалар ва муассасалар тушунилади.

Валюта муносабатлари

Хусусий шахслар, фирмалар, банкларнинг валюта ва пул бозоридаги халқаро ҳисоб-китоблар, кредит ва валюта операцияларини амалга ошириш мақсадидаги қўндалик алоқаларини ўз ичига олади. Валюта муносабатларининг баъзи бир элементлари қадимий Римда векселлар асосида ва бир мамлакат савдогарининг пулини иккинчи бир мамлакат савдогарига алмаштириб бериш заминида вужудга келган. Валюта муносабатларининг ривожланишининг кейинги босқичи қадимий Лионда ва бошқа ғарбий Европа мамлакатларида ўтказиладиган тратта операцияларининг ривожланиши ҳисобланади. Ишлаб чиқариш қўчларининг ривожланиши, жаҳон бозорининг барпо бўлиши, халқаро меҳнат тақсимотини чўқурлашуви ва жаҳон хўжалик тизимининг ривожланиши халқаро валюта муносабатлари ривожланишининг асосидир. Валюта муносабатлари халқаро иқтисодий муносабатларнинг бир бўлаги ҳисобланиб, унинг ҳолати миллий ва жаҳон иқтисодининг ривожланиш даражасига, сиёсий аҳволга, мамлакатнинг иқтисодий потенциалига, унинг жаҳондаги мавқеига ва бошқа омилларга боғлиқ бўлади.

Халқаро муносабатлар шароитида капиталнинг айланиш жараёнида пул капиталининг миллий пул кўринишидан хорижий валюта кўринишига ўтиш жараёни юзага келади.

Валюта тизими давлатлараро битим ёки миллий қонунларга мувофиқ валюта муносабатларини ташкил қилиш ва бошқариш

шакллариини ўз ичига олади. Валюта тизимининг қуйидаги турлари мавжуд. Булар — миллий, жаҳон ва халқаро (минтақавий) валюта тизимларидир.

Саноат ривожланган давлатлар иктисодиётлари ўртасидаги интеграциянинг чуқурлашуви шароитида валюта тизими жаҳон хўжалик алоқаларида муҳим ва мустақил ўрин тута бошлади. Валюта тизими мамлакатнинг иқтисодий ҳолатига бевосита таъсир этади (яъни ишлаб чиқариш омили, суръатларига, нархга, иш ҳақи ва бошқаларга).

Миллий, жаҳон ва халқаро (минтақавий) валюта тизимлари тушунчалари бир-биридан фарқланади.

Миллий валюта тизими - тарихан юзга келган бўлиб, алоҳида олинган давлатнинг валюта муносабатларини қонун асосида ташкил қилиш ва бошқариш муносабатларини ўз ичига олади. Миллий валюта тизимининг элементлари бўлиб, миллий валюта, валюта резервлари ҳажми ва таркиби, валюта паритети ва миллий валюта курси, валютани конвертирлаш шартлари, мамлакат валюта муносабатларини бошқарувчи миллий маҳкамалар ва ташкилотлар статуси, валюта ва олтин миллий бозорларининг фаолият юритиш шартлари, валюта назорати, валютавий чекланишлар бор-йўқлиги қоидаларини, халқаро кредит воситаларини миллий пул айланишида қўллаш қоидалари ва бошқалар ҳисобланади. Миллий валюта тизими мамлакат пул тизимининг асосий қисmini ташкил қилади.

Минтақавий валюта тизими элементлари тегишли шартнома шартлари асосида аниқланади.

Жаҳон валюта тизими қуйидаги элементларини, яъни халқаро тўлов воситаларининг маълум бир йиғиндиси, валюта курслари ва валюта паритети, конвертирлаш шартлари, халқаро ҳисоб-китоб шакллари, халқаро валюта ва олтин бозорлари режими, халқаро ва миллий банк ташкилотлари, халқаро кредит воситаларини муомалада қўллаш қоидаларини, валютавий чекланишларни давлатлараро бошқариш усуллари ва бошқаларни ўз ичига олади.

Халқаро ва минтақавий валюта тизимларининг асоси бўлиб халқаро меҳнат тақсимоти, ташқи савдо ҳисобланади.

Жаҳон валюта тизими ўз ичига валюта инструментлари (воситалари)нинг амал қилишини таъминловчи халқаро кредит-мония муассасалари ва халқаро бигим ва давлат ҳуқуқий нормалари комплексларини ўз ичига олади.

Минтақавий валюта тизими ривожланган давлатларнинг жаҳон валюта тизими чегарасида ташкил этилади. Масалан, Европа валюта тизими — ЕВТ бир қатор Европа давлатларининг валюта соҳасидаги ташкилий-иқтисодий муносабатлари шакли сифатида намоён бўлади ва фаолият кўрсатади.

Валюта механизми самарадорлиги, давлатнинг ва халқаро валюта-молия муассасаларининг валюта, пул ва олтин бозорларига аралашishi даражаси иқтисодий ўсиш, давлатнинг ташқи иқтисодий стратегиясига таъсир этади.

Валюта тизими аҳамиятининг ўсиши ривожланган мамлакатларнинг миллий ва маҳаллий доирала валюта соҳасида давлат монополистик бошқарувининг янги усули ва воситаларини излашга мажбур этмоқда.

2-§. Жаҳон валюта тизими (ЖВТ) ва унинг эволюцияси

Ривожланган давлатларнинг валюта тизими нафақат улар ўртасидаги пул ҳисоб-китоб муносабатларини, балки ички пул муомаласининг катта қисmini ҳам ўз ичига олади. ЖВТ олтин стандартига асосланган тизимдан аста-секин мақсадли бошқариладиган, қоғоз-кредит пулларига асосланадиган тизимга айланди. Шу билан биргаликда унинг ривожланиши (ўн йилликлар фарқи билан) миллий пул тизимининг ривожланиш босқичларини такрорлайди. Ички иқтисодиётда пул тизими олтин танга стандартидан олтин қуйма ва олтиндевиз, ундан кредит-қоғоз пул муомаласига ўтди ва охириги босқичда кўпроқ эътибор кредит воситаларига қаратиладиган бўлди.

Жаҳон миқёсида бу ҳолат кейинроқ ва махсус шаклларда намоён бўлди. Бунда олтин-танга стандарти мутлақо бўлмаган, олтин қуйма стандарти асрлар давомида мавжуд бўлган; олтин билан бир қаторда ёрдамчи кредит пуллари вексель, чек ва бошқа кўринишида ривожланган. Аммо XX аср бошига келиб, бу тизим халқаро иқтисодиёт муносабатларининг янги шаклига жавоб бермай қолди. Бу даврнинг энг асосий белгиларидан бири капитални экспорт қилиш — ЖВТ нинг янги олтин стандарт шакллари билан қарама-қаршиликка учради. Бундан ташқари, олтин захиралари сифатида тез ривожланиб бораётган давлатлар хазинасида тўплана борди. Шунинг учун ҳам давлатлар ўртасида янги бошқариладиган валюта тизими зарур эди. 30-йилларнинг иккинчи ярмида олтин стандарт шакллари ўрнига қоғоз-кредит

пул муомаласи келди. У давлатга эмиссия механизмидан иқтисодий ён бошқариш воситаси сифатида фойдаланиш имконини берарди.

Жаҳон валюта тизими ривожланишининг муҳим босқичи Иккинчи Жаҳон урушидан кейин бошланди.

Иккинчи Жаҳон уруши олтин заҳираларининг янги тақсимотига олиб келди:

барча давлатларнинг деярли 4/5 олтин заҳиралари АҚШда тўпланди. Долларнинг ЖВТда етакчи ўриндалиги, олтиндесвиз стандартининг олтин доллар шаклини олганлигидан далолат берарди.

Бу ҳолат расмий равишда 1944 йил июлда Бреттонвудедаги (АҚШ) БМТ Конференциясида тасдиқланганди. Унда урушдан кейинги Жаҳон валюта тизимига асос солинди.

ЖВТнинг ташкилий ва фаолият тамойиллари қуйидагилар қилиб белгиланди:

- олтин ЖВТнинг асоси сифатида тан олинди;
- доллар ва фунт-стерлингга халқаро ҳисоб-китобларда ва чет эл валюта заҳираларида асосий ўрин берилди ва уларни олтин ўрнига тақдим этилиш мумкинлиги тасдиқланди;
- долларга нисбатан барча мамлакат валюталарининг қатъий паритети ўрнатилди, доллар орқали эса - олтиннинг ва чет эл валюталарининг бир-бирига нисбатан баҳоси аниқланадиган бўлди;
- валюта курсининг доллар паритетига нисбатан тебраниши $\pm 1\%$ даражасида белгиланди;
- ЖВТ ни бошқариш мақсадида Халқаро Валюта Фонди (ХВФ) ва Халқаро ривожланиш ва тараққиёт банки (ХРТБ) ташкил этилди;
- валютавий чекланиш тизими бекор қилиниб, миллий валюта конвертацияси тикланди.

Бу шаклда тузилган Иккинчи жаҳон урушидан кейинги ЖВТ халқаро валюта-молия муносабатларидаги тартибсизликни йўқотишга имкон берди.

Аммо Бреттонвуд тизимининг қарама-қаршилиги - тартибсиз бозор (олтинстандарт) ва бошқариладиган доллар тизими бўйича иш юритиш қуйидагиларга олиб келди:

- ўзгармас олтин нархи ва нархи ўсувчи товар ва хизматлар орасида фарқ юзага келишига;
- АҚШдан кўп миқдордаги капиталнинг бошқа давлатларга оқиб кетишига (1957-1971 йилларда 54,2 млрд. доллар миқдорида

тўғри инвестициялар тарзида АҚШдан бошқа давлатларга оқиб ўтган);

— чет эллардаги катта харбий харажатларга;

— АҚШнинг тўлов баланси дефицитли бўлишига (унинг миқдори 1953-1972 йилларда - 69 млрд. долларни ташкил қилган);

— долларнинг реал курси ва унинг олтин паритети орасида узулишнинг бўлишига ва б.

Бундан ташқари, 60-йилларнинг иккинчи ярмида Фарбий Европа ва Япония АҚШдан ўз олтин захиралари ва экспорт ҳажми бўйича икки барабар ошиб кетди. Натижада ҳатто олгиндевиз стандарти таянадиган умумиқтисодий асос ўз умрини тутатди. Олтиндоллар стандартининг бузилиши валюта бозорларида долларнинг «тушуши» ва «валюта иситмаси» деган иборалар тарзида ўз аксини топди.

Шунинг учун 1970 йилда ХВФ чегарасида махсус ҳисоб ва тўлов бирлиги (СДР) киритилди ва у аъзо давлатларнинг валюта захираларини тўлдирини учун мўлжалланганди. СДР жаҳон пулининг бир қатор функцияларини бажарадиган бўлди. У ХВФ аъзоларининг квоталарига пропорционал тарзда тақсимланади, шунинг учун унинг асосий қисми ($\frac{2}{3}$ дан $\frac{3}{4}$ гача) ривожланган давлатларга, $\frac{1}{4}$ қисми ривожланаётганларга тўтри келади. СДР нинг бошланғич курси АҚШ долларининг расмий олтин миқдorigа тенглаштирилган. Кейинчалик унинг қобилияти 16 валюта савати бўйича, ҳозирда эса 5 асосий миллий валюталар бўйича аниқланади. СДР ЖВТнинг асосий захира воситасига айланмоқда.

Бу шароитда АҚШ икки марта доллар девальвациясини ўтказди. Булар 1971 ва 1973 йилларда. Натижада олтиннинг расмий курси троя унцияси 42,22 долларгача қилиб белгилаб берилди. Бу даврда кўнчилик ривожланган давлатлар ўз валюта курсини маълум даражада ушлаб туриш (долларга нисбатан) мажбуриятларидан воз кечиб, «сузувчи» курс режимига ўтишди. 1973 йилдан олтин — махсус олтин ва товар биржаларидаги нарх асосида сотиладиган ва сотиб олинадиган бўлди. Олтин нархи ЖВТга бевосита таъсир ўтказмайдиган бўлди.

Бу шароитда халқаро валюта муносабатларини қайта ташкил қилиш муаммоси вужудга келди. 1976 йил январда ХВФнинг Вақтли қўмитаси ХВФ Уставига бир қатор ўзгаришларни киритди. Бу ўзгаришлар ЖВТ и фаолиятини расмий равишда қайта тақсимлашни билдирарди (Ямайка келишуви, 1976-1978 йй.). Ва-

люта муносабатлари механизмидаги ўзгаришлар 1978 йил 1 апрелдан кучга кирди ва қуйидагилардан таркиб топганди:

— олтиннинг расмий нархи бекор қилинди (ХВФнинг мажбур олтин захирасининг 33 фоизининг 1/6 қисmini очик аукционларда сотиш ва яна 1/6 қисmini аъзо давлатларга тарқатиш йўли билан ҳисобдан чиқаришганди);

СДР ЖВТнинг асосий резерв активига расмий равишда айлантирилди.

Валюта курсларининг «сузувчи» тизими қонунлаштирилди. Аъзо давлатлар ўз валюта паритетини СДР ёки бошқа чет эл валютасида ифодалай олиши мумкин эди (Аммо олтинда эмас)

Халқаро валюта бошқариш соҳаси кенгайтирилди. Бунинг учун ХВФ қонинда иқтисодий сиёсатни мувофиқлаштириш бўйича аъзо давлатлар вазирлари даражасида қўмита ташкил этилди.

Ташкил топган валюта тизими кўп жиҳатдан 70-йиллардаги жаҳон ҳўжалигининг ўзгарган шароитларига жавоб берарди.

3-§. Минтақавий валюта тизими (МВТ)

Гарбий Европа валюта интеграциясининг чуқурлашуви Европа валюта тизимининг (ЕВТ) вужудга келишига олиб келди. Бу валюта тизими минтақавий валюта тизими (МВТ) бўлиб, у ЖВТнинг элементларидан биридир.

ЕВТ 1979 йили ташкил этилди. Бу МВТнинг асосий белгиси ЭКЮ механизмидир. ЭКЮ – махсус европа ҳисоб бирлиги бўлиб, ГФР (1/3 қисми) маркаси бошчилигидаги Гарбий Европанинг 10 мамлакати валютасининг «савати»га асослангандир. СДРдан фарқли равишда ЭКЮ банк ва фирмаларнинг хусусий операцияларида қўлланилади. Миллий валюталар квотаси – ЭКЮнинг ташкил этувчилари – мамлакатнинг иқтисодий потенциали билан аниқланади ва ҳар 5 йили қайта кўриб чиқилади. «Сават»ни қайта кўриб чиқишда ҳамма актив ва пассивлар янги курс бўйича қайта баҳоланади. ЭКЮ 1989 йилда белгиланганида валюталар улуши (% ларда):

ГФР маркаси	– 30,1
Франция франки	– 19,0
Голланд гульдени	– 9,4
Бельгия франки	– 7,6
Испания песетаси	– 5,3
ва бошқалар	– 5,45 ни ташкил қилган.

ЕИ чегарасида ягона пул бирлигига ўтилиши ЭКЮни асосий валютага айлантиради.

Ямайка валюта тизимидан фарqli равишда, ЕВТ олтиндан ЭКЮнинг қисман таъминоти сифатида фойдаланади ва аъзо мамлакатларнинг расмий олтиндоллар захираларининг 20 фоизини бирлаштиради.

Валюта курслари режими валюталарнинг белгиланган чегарада сузишига асосланган (асосий курсдан $\pm 2,25\%$, Италиядаги беқарорлик туфайли 6%).

ЕВТ мамлакатлараро регионал валюта бошқаришини Европа валюта ҳамкорлиги фонди (ЕВХФ) орқали амалга оширади. У марказий банкларга қисқа ва ўрта муддатли кредитларни валюта интервенцияси билан боғлиқ тўлов баланси дефицитини қоплаш учун беради.

4-§. Халқаро ҳисоб-китоблар баланси

Халқаро иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқалар тегишли давлатнинг халқаро ҳисоб-китоб балансларида ўз аксини топади. У йиғма иқтисодий кўрсаткичлар тизимида муҳим роль ўйнайди, чунки давлатларнинг миллий даромадини қайта тақсимланишини ифодалайди. Шунинг учун янги миллий даромад ва миллий даромадни аниқлашда халқаро талаб ва мажбуриятларнинг соф қолдиги ҳисобга олинади.

Халқаро ҳисоб-китоб баланслари — бир мамлакатнинг бошқа мамлакатга нисбатан пул мажбуриятлари ва талаблари, тушумлари ва тўловлари нисбатидир. Бундай балансларнинг асосий турлари:

— тўлов баланси, халқаро қарздорлик баланси ва ҳисоб-китоб балансидир.

Ҳисоб-китоб баланси - мазкур давлатнинг, тўлов муддатидан қатъий назар, бошқа давлатларга нисбатан ўзаро талаб ва мажбуриятларининг маълум вақтдаги нисбатидир. Бундай талаб ва мажбуриятлар товар ва хизматларни экспорт (импорт) қилиш, кредит, заём бериш (олиш) натижасида вужудга келади.

Ҳисоб-китоб балансининг актив моддалари бу тегишли календарь даврдаги бир давлатнинг бошқа давлатларга янги талаблари (даъволари) ва инвестициялари йиғиндисидир.

Балансининг пассив моддалари янгида вужудга келган мажбуриятлар ва шу давлатга хориждан қилинган инвестициялари миқдоридир.

Даврий ҳисоб-китоб баланси ўзаро талаб ва мажбуриятнинг динамикасининг (маълум бир даврдаги) кўрсатади. У орқали давлатнинг валюта – молиявий ҳолатига баҳо бериб бўлмайди.

Давлатнинг халқаро ҳисоб-китоблар билан ҳолатини билиш учун маълум фурсатдаги (йил охири ёки боши) ҳисоб-китоб баланси муҳимдир. У ўзаро талаб ва мажбуриятларни келиб чиқиш муддатидан мустасно тарзда умумий суммани тавсифлайди. Балансининг актив сальдоси давлатнинг бошқа давлатлардан кредитни ва инвестицияни жалб этганига нисбатан уларга кўпроқ кредит берганини, инвестиция қилганини (сарфланганлигини) билдиради. Пассив сальдо эса давлатнинг қарздорлигидан далолат беради.

Халқаро қарздорлик баланси ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар статистикасида кенг қўлланилади. У ҳисоб-китоб балансига ўхшайди, аммо ундан моддалари ва турли давлатлардаги ҳисоблаш услублари билан фарқ қилади. Масалан, АҚШда қуйидаги жадвалдаги моддалардан иборат халқаро инвестициялар баланси ишлатилади (млрд. доллар).

	1981 йил	1992 йил
АҚШнинг хорижий активлари, расмий олтин-валюта захира- лари	719,6	1253,7
Бошқа давлат активлари, (узоқ ва қисқа муддатли заёмлар би- лан биргаликда)	68,7	85,5
АҚШнинг хориждаги хусусий активлари	620,8	1120,4
шу жумладан:		
тўғри инвестициялар	228,3	326,9
портфель инвестициялар	63,1	156,8
АҚШ нобанк корпорацияларининг хорижий активлари	35,9	32,9
АҚШ банкларининг хорижий активлари	293,5	603,8
Хорижий инвесторлар олдида АҚШнинг мажбуриятлари	578,7	1786,2
Хорижий ҳукумат қўйилмалари (асосан АҚШ қимматбаҳо коғозларига)	180,4	322,1
Бошқа мажбуриятлар (асосан хусусий)	398,3	1464,1
шу жумладан:		
тўғри инвестициялар	108,7	328,9
портфель инвестициялар	93,6	490,2
АҚШ нобанк корпорацияларининг мажбуриятлари (хорижий)	30,6	35,5
АҚШ банкларининг хорижий мажбуриятлари	165,4	609,5
АҚШ халқаро инвестициялар баланси	140,9	- 532,5

Манба: International Financial Statistics, Feb. 1993.

Жадвалдан кўриниб турибдики, АҚШ 80-90 йилларда кредитордан нетто-қарздорга айланган. Бу «портфель инвестициялар» ва «АҚШ банкларининг хорижий мажбуриятлари» моддалари бўйича мажбуриятларнинг ошуви ҳисобига бўлган. Бу асосан АҚШ қимматбаҳо қоғозлари ва банкларга қўйилган «иссиқ пуллар»дир (Булар бир мамлакатдан бошқасига осон ўтказиладиган, валюта курси ва фоиз ставкаси ўзгариши натижасида фойда олиш мақсадидаги маблағлардир).

Кўпчилик ривожланаётган давлатлар ҳам нетто-қарздордир. Аммо «иссиқ пуллар» оқими сабабли эмас, балки чет эл қарзлари ва заёмларига кўп мурожаат қилиш натижасидадир. Бу шу турух давлатларида ташқи қарз муомаласининг чуқурлашувига олиб келди. 90-йиллар бошида шу давлатларнинг қарзиди 1,5 трлн. долларни ташкил этди.

Тўлов баланси — халқаро ҳисоб-китоб балансларида марказий ўринни эгаллайди. У мамлакатнинг ташқи иқтисодий алоқаларининг масштаби, таркиби ва хусусияти тўғрисида миқдор ва сифат тавсифини беради.

Тўлов баланси — аниқ бир вақт мобайнидаги чет элдан келган тушумлар ва чет элга қилинган тўловлар миқдорининг нисбатидир.

Тўлов баланси даврли ва фурсатли бўлади. Даврли тўлов баланси аниқ бир вақт (йил, ой, квартал) оралиғида тушумлар ва тўловларнинг ўзгаришини ва давлатнинг ташқи иқтисодий фаолияти соҳасидаги ўзгаришлар ва иқтисоднинг ҳолати, ривожланишини ифодалайди. Фурсатли (аниқ бир муддатдаги) тўлов баланси статистик кўрсаткичларни чоп этиш шаклида эълон қилинмаса ҳам, маълум бир вақтда бажарилиши лозим бўлган кунлик тўлов ва тушумлар нисбатини ифодалайди.

Агар валюта тушумлари тўловлардан ошса баланс актив, акс ҳолда пассивдир. Ҳисоб-китоб баланси ва тўлов баланси орасидаги фарқлар қуйидагичадир:

— тўлов балансида мамлакатнинг валюта тушумлари ва тўловлари ўз ифодасини тонади, ҳисоб балансида эса, давлатнинг ташқи иқтисодий алоқалар бўйича талаб ва мажбуриятлари ҳисобга олинади.

— тўлов баланси фақат реал тушум ва тўловларни ифодалайди, ҳисоб-китоб баланси эса ҳали тўланмаган қарз ва мажбуриятларини ҳам ўз ичига олади;

— тўлов балансида ҳисоб-китоб балансида ўз ифодасини топган ҳали «узилмаган» берилган ва олинган кредитлар ҳисобга олинмайди;

— тўлов ва ҳисоб-китоб балансларининг охириги сальдолари-актив ёки пасив бўлиши моҳияти жиҳатдан мос келмайди ва қарама-қаршидир. Чунки кредитор давлатларнинг ҳисоб-китоб баланслари асосан актив, тўлов баланслари эса пасив (АҚШ, ГФР, Япония ва бошқалар) бўлиши мумкин. Қарздор мамлакатларда эса пасив ҳисоб-китоб баланси сальдоси баъзи вақтларда актив тўлов баланси сальдосига тўғри келади;

— тўлов баланси фақат тўланган экспорт ва импортни ўз ичига олади, ҳисоб-китоб баланси эса ҳали тўланмаган, кредитга берилган товарооборотни ҳам ўз ичига олади.

Шундай қилиб, тўлов ва ҳисоб-китоб баланслари орасидаги фарқ халқаро кредит муносабатларининг ривожланиши билан аниқланади. Эълон қилинувчи тўлов баланслари операциялари хусусиятига кўра икки асосий бўлимни ўз ичига олади:

1-бўлим — жорий операциялар бўйича тўлов баланси:

— ташқи савдо операцияларидан тушумлар ва савдо баланси;

— хизматлар (халқаро юк ташишлар, фрахт, суғурта ва бошқалар) ва нотижорат (патентлар бўйича ҳисоб-китоблар, техник ёрдам) баланси, инвестиция бўйича даромад ва тўловлар.

2-бўлим — капитал ва кредит ҳаракати баланси (қисқа ва узоқ муддатли операциялар)

Тарихан ташқи савдо халқаро иқтисодий алоқаларни олиб бориш ва ривожлантиришнинг бошланғич нуқтаси ҳисобланган. Шунинг учун ҳам ташқи савдо тўлов балансида асосий ўринни эгаллайди. Товарларни экспорт ва импорт қилиш жараёни ташқи савдо балансида ўз ифодасини топади. Алоҳида олинган давлатнинг ташқи савдо баланси актив ёки пасив бўлиши мумкин. Бу ҳол мамлакатнинг ташқи иқтисодий алоқаларининг ривожланиш даражасига мамлакатнинг жаҳон бозоридаги маъкеига, унинг экспорт қудратига ва бошқа сабабларга боғлиқ бўлади. Баъзи Япония, Германия каби ривожланган мамлакатларнинг ташқи савдо балансининг актив қолдиққа эга бўлиши бу

давлатларнинг бошқа хорижий мамлакатлар заминида иқтисодиётнинг ривожланишига асос бўлмоқда.

Хизматлар баланси юкларни етказиб бериш, суғурталаш, электрон, телеграф, телефон, алоқанинг бошқа турлари, халқаро туризм, тажриба алмашиш, дипломатик хизматлар, илм-маданият соҳасида анжуманларни ўтказиш, ярмарка, рекламалар ўтказиш ва бошқалар билан боғлиқ бўлган хизматлар бўйича бўладиган чет эл валютасидаги тўловларни ва тушумларни ўз ичига олади.

Капитал ва кредитлар ҳаракати баланси давлат ва хусусий капиталнинг кириб келиши ва чиқиб кетиши, ҳамда, халқаро кредитлар бериш ва олиш билан боғлиқ бўлган операцияларни ифода қилади. Ўзининг муддатлилигига қараб капитал ва кредитлар оқими қисқа муддатли ва узоқ муддатли бўлиши мумкин.

Капитал ва кредит оқими балансига «хатолар ва ҳисобга олинмаган» моддаси бириктирилади. У қисқа муддатли капиталнинг ҳисобга олинмаган ҳаракатини ифодалайди. Валюта заҳираларининг ўзгариши Марказий банкларнинг Халқаро валюта операцияларини белгилайди, улар тўлов балансини тенглаштириш ва миллий валюта курсини ушлаб туриш билан боғлиқдир. АҚШда жорий тўлов баланси «доимий» пассивдир. Манфий сальдо 1988-94 йиллари 100 млн. доллар (йилига) атрофида бўлди, Ташқи қарзнинг табиий тўпланиши юз бермоқда. Шу билан биргаликда АҚШда бошқа мамлакатларнинг мажбуриятлари йиғилмоқда. Бир қатор давлатларда (ГФР, Япония, Швейцарияда) актив сальдо кўзга ташланади. Шу давр ичида йиллик соф актив ГФРда 51 млн. доллар, Японияда 40,8 млн. доллардир. Шимол-Жануб молиявий ўзаро алоқалари натижасида «учинчи дунё» мамлакатларининг қарзи 90-йиллар бошида 1,5 трлн. долларга етди.

Тўлов балансининг сальдоси аниқланганда, унинг моддалари асосий ва балансловчиларга бўлинади. Асосий моддаларга тўлов баланси сальдосига таъсир этадиган ва нисбий мустақилликка эга операциялар киради:

— жорий операциялар ва узоқ муддатли капитал ҳаракати.

Балансловчи моддаларга мустақилликка эга бўлмаган, ёки чекланган мустақилликка эга операциялар киради. Булар тўлов баланси сальдосини тугатиш манбалари ва воситалари.

— валюта заҳиралари ҳаракати;

— қисқа муддатли активларнинг ўзгариши;

— хорижий ёрдамнинг баъзи бир турлари;

— ташқи давлат заёмлари ва бошқалар.

Асосий ва балансловчи моддаларнинг якуний кўрсаткичлари бир-бирини қоплайди, яъни тўлов баланси расман мувозанатлашади.

Агар тўловлар тушумлардан ошса, дефицитни қоплаш муаммоси пайдо бўлади. Бунинг учун анъанавий манбалар ва усуллар, яъни заём ва тадбиркорлик капиталини киритишдан фойдаланилади. Бу вақтинчалик усуллар. Чунки қарздор давлат фоиз, дивиденд ва заём суммасини тўлаб бериши лозим.

Пассив сальдо балансини қоплашнинг янги усули марказий банкларнинг миллий валютада берадиган своп келишуви бўйича қисқа муддатли кредитидир.

Тўлов балансининг вақтинчалик дефицитини қоплаш учун ХВФ аъзо давлатларга резерв (шартсиз) кредитини беради (квотанинг 25% чегарасида).

Ривожланган давлатлар ўз тўлов баланси дефицитини қоплаш учун банк консорциумлари кредитлари, облигацияли заёмлардан фойдаланади.

Тўлов баланси дефицитини вақтинчалик қоплаш усуллариға, шунингдек «хорижий ёрдам» линиясидан олинган имтиёзли кредитлар киради.

Тўлов балансини баланслашнинг охириги усули бу расмий олтин валюта захиралардан фойдаланишдир.

Тўлов балансини якуний баланслашнинг асосий усулиға чет эл конвертирланадиган валюта захираси киради.

70-йиллардан бошлаб тўлов баланси дефицитини қоплаш учун хорижий валютани сотиб олишда СДР дан фойдаланила бошлади. 1979 йилдан бошлаб ЕВТ давлатлари бу мақсадда ЭКЮ дан ҳам фойдаланади. Тўлов баланси дефицитини қоплашнинг охириги воситаси субсидия ва инъомлар тарзидаги хорижий ёрдам ҳисобланади.

Тўлов балансини мувозанатлашнинг ёрдамчи усуллариға чет эл ва миллий қимматбаҳо қоғозларни чет эл валютасига солиш киради.

Масалан, АҚШ пассив сальдони қоплаш мақсадида ҳазина облигацияларини хорижий давлатлар марказий банкларида сақлайди.

5-§. Тўлов балансини тузиш услуби

Халқаро иқтисодий алоқалар натижасини баҳолаш ва қўламини ҳисоблашга уринишлар XIV аср охирига тўғри келади.

XX аср бошларида АҚШ ва Англияда тўлов балансини тузиш усуллари кенг ривож топди. 1923 йилда АҚШда 1922 йилги кўрсаткичлар натижалари бўйича тўлов балансини тузиш ва уни эълон қилишга уриниш бўлган. 1943 йили америка иқтисодчиси Х. Лэри АҚШнинг 1919-1939 йилги тўлов балансини тузди. Унинг асосида иккинчи жаҳон урушидан кейин тўлов баланси тузилди. 1946 йилдан бошлаб квартал ва йиллик тўлов баланслари ҳисоботлари АҚШ савдо вазирлиги журнали «Сервей оф каррент бизнес»да чоп этила бошлади.

1947 йили БМТ ҳужжати сифатида тўлов баланси схемаси яратилди. У ХВФнинг тўлов балансини тузиш шакллари ва таъмойлариини ишлаб чиқишига асос бўлди. ХВФ «тўлов баланси бўйича қўлланма» чиқариб ривожлантиришни давом эттирди. Улар ўз схемаларини универсallasштиришга ҳаракат қилишади, чунки бу ривожланган ва ривожланаётган давлатлар балансларини солиштириш имконини беради. Жорий маълумотларни қайта ишлаб ХВФ экспертлари аниқликлар киритади, норасмий маълумотлардан фойдаланишади, тўлов баланслари моддаларини қайта гуруҳлашади ва бошқа ишларни бажаришади. Бу текшириляётган жараёни кўлами тўғрисида фикр юригиш имконини беради.

ХВФ қўлланмасига биноан тўлов баланси моддалари таснифи

*А. Жорий операциялар **

Товарлар

Хизматлар

Инвестициялардан даромадлар

Бошқа хизматлар ва даромадлар

Хусусий бир томонлама ўтказмалар

Расмий бир томонлама ўтказмалар

Жами А: жорий операциялар баланси.

В. Тўғри инвестициялар ва узоқ муддатли капитал

Тўғри инвестициялар

Портфель инвестициялар

Бошқа узоқ муддатли капитал

* 1958 йдан киритилган.

Жами: $A+B$ (АҚШнинг базис баланси концепциясига мувофик)**

С. Бошқа узоқ муддатли капитал.

Д. Хато ва ҳисобга олмайдиган қисмлар

Жами $A+B+C+D$ (АҚШ ликвидлик концепциясига мувофик)*

Е. Балансловчи моддалар.

Олгин - валюта резервларининг қайта баҳоланиши,

СДРнинг тақсимланиши ва ишлатилиши.

Олгин - валюта резерви ҳаракати.

Ғ. Сальдои қоплашнинг фавқулотдаги манбалари

Г. Хорижий расмий қўмиталарнинг валюта резервларини ташкил этувчи мажбуриятлар.

Жами: $A+B+C+D+E+F+G$ (АҚШнинг базис баланси концепциясига мувофик)*

И. Резервларнинг якуний ўзгаришлари.

Олгин

СДР

ХВФ нинг резерв ҳолати

хорижий валюта

Бошқа талаблар

ХВФ кредитлари

Миллий ва халқаро даражада тўлов балансини бошқариш.

Тўлов баланси давлат бошқаруви талаб қилинадиган объектлардандир. Тўлов баланслари ўз табиатига кўра доимий актив ва пассив бўла олмаса ҳам, уларнинг ўзгариши валюта курси ва капитал оқими, айниқса «иссиқ пуллар» оқимини беқарорлигини кучайтиради. Бу ўз навбатида пул муомаласига, охир оқибатда эса иқтисодиётга салбий таъсир этади. Бунда тўлов балансини нарх бошқаруви автоматик жараёни орқали стихияли тенглаштириш механизми жуда кучсиз таъсир этади. Шунинг учун халқаро ҳисоб-китобларни мувозанатини тиклаш мақсадли давлат таъкилий ишларини талаб қилади.

Халқаро ҳисоб-китобларни мувозанатлангириш масаласи давлатнинг асосий иқтисодий мақсадлари қаторига киради (иқтисодий ўсишни таъминлаш, инфляция ва ишсизликка қарши кураш билан биргаликда). Тўлов балансини давлат томонидан бошқариш – тўлов балансининг асосий моддаларини шакллантиришга қаратилган иқтисодий, пул жумладан, валюта,

** 1965 й.дан киритилган.

молия, пул-кредит чора-тадбирлари йиғиндисидир. Тўлов балансини бошқаришнинг қўлаб усуллари бор: булар халқаро ҳисоб-китобларнинг валюта-иқтисодий аҳволига мувофиқ ташқи иқтисодий операцияларни рағбатлантирувчи ёки чегараловчи усуллардир. Тўлов баланси дефицит давлатлар экспортни рағбатлантириш, импортни чеклаш, чет эл капиталини жалб этиш, капиталнинг чиқиб кетишини чеклаш учун қуйидагилардан фойдаланади:

— дефляция сийсат, девальвация, валюта чеклашлари, молия ва пул-кредит сийсати, тўлов балансига таъсир этишнинг махсус усуллари (унинг асосий моддаларини ташкил этиш чоғида).

Актив сальдони тўлов балансида бошқариш бу ортиқча актив сальдони йўқотишга қаратилган. Бунда молиявий, кредит, валюта усуллари ва ревальвация импортни кенгайтириш, экспортни чеклаш, капитал экспортини ошириш ва импортини камайтиришда қўлланилади. Актив сальдо ташқи қарзни тўлаш, хорижий давлатларга кредит бериш, олтинвалюта захираларини оширишда фойдаланилади.

Тўлов балансларини халқаро усулларда бошқаришга:

— экспорт кредитлари шартларини келишиш;
— икки томонлама давлат кредитлари, своп келишувига мувофиқ марказий банкларнинг миллий валютадаги қисқа муддатли кредитлари;

Халқаро валюта-кредит ва молия ташкилотларининг (аввалом бор ХВФи) кредитлари ва бошқалар киради.

6-§. Валюта сийсати ва ун а амалга ошириш асослари

Хўжалик ҳаётини байналмилаллаштириш шароитларида миллий хўжаликларнинг алоқадорлиги ошади, миллий бошқариш воситаларини қидириш фаоллашади. Валюта муносабатларида янги хусусиятлар ва анъаналар пайдо бўлади:

Миллий валюталарнинг халқаро функциялари кучаяди (миллий пул бирликлари халқаро ҳисоб-китобларда ишгрок этади):

Ихтиёрий олинган валютанинг халқаро тўлов оборотида иштироки қўлама комплекс омиллари билан аниқланади (тарихий,

иқтисодий, халқаро-ҳуқуқий): шу жумладан, миллий сиёсат билан;

Валюта соҳасида ягона пул асоси - жаҳон пули мавжуд эмас:

Эркин конвертация қилиш ва капитал оқиб ўтиши шароитида мамлакатларда ички пул муомаласи ва халқаро тўлов обороти ўртасидаги чегаралар йўқолмоқда:

Миллий ва халқаро пул-кредит бозорининг биргалашиши тенденцияси миллий пул-кредит бозорларининг ўзига хослиги, ихтисослигини сақлаган ҳолда ривожланмоқда.

Хатто АҚШ, ГФР, Англия, Швейцария ва бошқа ўз бозорларида операцияларни эркинлаштирган давлатларда ҳам халқаро ва миллий капитал бозорлари орасида фарқ қилмоқда: Масалан, АҚШнинг евродоллар ва миллий капитал бозорларини олайлик. АҚШ сотувга қўйилган резидент ва резидент бўлмаганларнинг облигациялари рўйхатдан ўтиши лозим. Бундай ҳолат халқаро бозорда мавжуд эмас.

Бундан ташқари халқаро бозорда чиқарилганига бир ой бўлмаган қимматбаҳо қорғазлар АҚШнинг инвесторларга тақдим этилиши мумкин эмас. Бошқа кўпчилик давлатларда бундай ҳолатлар эркинроқ намоён бўлади (Франция, Бельгия, Италия, Япония ва бошқалар).

Валюта соҳасининг халқаро айирбошлаш муносабатларидаги аҳамиятининг ошуви ЖВТ ривожининг ҳамма босқичларида (олтинстандартдан бошлаб) кузатилади. Миллий хўжалик жаҳон хўжалик алоқаларига қанчалик кўп жалб этилган бўлса, маҳаллий қўмиталар иқтисодийётни ташқи номақбул таъсирлардан ҳоли этишга ҳаракат қилади. Бу зиддият ҳар бир давлатнинг олтин стандартдан бошлаб то ҳозирги кунгача бўлган эволюциясини белгилаб берди. Масалан, олтин стандарт давридаги олтиннинг тартибсиз оқими (давлатлар ўртасида) охир оқибатда уларнинг ишлаб чиқарувчи кучларига салбий таъсир этди. 1929-1933 йилги иқтисодий кризис валюта механизмининг олтин стандарт давридаги ҳолатига путур етказди: эркин валюта алмашинуви қаттиқ валюта чеклашлари билан алмашди, валюта блоклари ва зоналари ташкил топди, интернационализация жараёни тўхтатилди. Бреттонвудеда тузилган халқаро ҳисоб-китоблар модели валюта механизмини тиклашга қаратилган қадам бўлди. У аниқ белгиланган тамойиллар асосида иш юритади, унинг устидан назоратни ХВФ ўз зиммасига олганди.

Бреттон-вудс валюта механизми 70-йилларнинг бошларигача фаолият юритди, у миллий манфаатларни халқаро мажбуриятлар

билан бирлашгирди: давлатларнинг нисбий мустақиллиги (ички иқтисодий сиёсатни ўтказиш соҳасида) халқаро кредит тизими ишгиروي билан таъминланарди. У ўз ичига ХВФ кредити, займлар тўғрисида бош келишув (1961 йил), Марказий банклар ўртасидаги своп кредитлари ва бошқаларни олар эди.

70-йиллар бошида ривожланган давлатлар иқтисодиёти шундай чегарага яқинлашдики, бунда кейинги иқтисодий ўсиш бутун базасини янгилаш, валюта таъминотининг самарадорлигини оширишни талаб этарди. Шунинг учун 1971-1973 йиллардаги «сузувчи» валюта курсларининг киритилиши ЖВТнинг эволюциясининг қонуний босқичи эди. ҳозирги сузувчи валюта курслари тизими асосида халқаро ҳисоб-китоб тизимида чуқур таркибий ўзгаришлар бўлишига олиб келади. Улар нафақат молиявий операциялар ҳажмининг ўсишида (улар савдо операциялари билан 10:1 нисбатни таъсир этишди), балки молиявий оқимлар ҳаракатининг давлат бюджет, солиқ ва кредит сиёсатидаги фарқларда ўз аксини топади. Ва шу муносабат билан мамлакатлар ўз миллий валютасининг курсини мустақил белгилаш имконини олдилар.

Шундай қилиб, ҳозирги валюта тизимида, халқаро ва байнанминаллик ўртасидаги нисбат миллий омишлар томонига ҳал бўлди.

80-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб ЕВТни валюта ҳамжамиятига айлантириш йўллари тўғрисидаги баҳс фаоллашди. Бу «Чегарасиз Европа» ёки «Европа-92» деб ном олган жараён билан боғлиқ эди. Масала ягона ЕТ валюта сиёсатида аста-секинлик билан ўтиш устида борарди. Валюта интеграцияси истиқболлари муҳокама қилинганда асосий эътибор Европа марказий банки, ҳамжамиятнинг ягона валютаси ва валюта ҳамжамияти ҳаракат йўлларига қаратилганди.

Биринчи масала бўйича кўпчилик Европа марказий банки ролини АҚШ федерал резерв тизими моделидек тузиш керак деган хулосага келди. Бунда минтақавий резерв банклари анча мустақил, Марказий бошқариш маҳкамаси эса уларнинг фаолиятини тартибга солади, бошқаради. Янги марказий банк учун ном ҳам берилди - «Еврофед». (Бу масаланинг ечимини тўғрисида кейинги параграфда кенгроқ тўхталиб ўтамиз).

ЕТнинг янги марказий банки масаласи билан биргаликда ягона валютани ташкил қилиш муаммоси ҳам бор. ЭКЮ ролини ошириш учун энг асосий қадамлардан бири «расмий» ва «хусусий» ЭКЮ орасидаги фарқни йўқотиш, ЕВТ марказий курслар-

нинг узоқ муддатли барқарорлигини таъминлашдир. Кўрсатилган чора-тадбирлар ягона валюта сиёсатига эга. ЕТ Валюта иттифоқининг тузилишини билдирар эди. Бу ният 1991 йил Маастрихте (Голландия)даги ЕТ аъзоларининг иқтисодий ва Молия Вазирликлари йиғилишида тасдиқланиб, Валюта иқтисодий ҳамжамиятини (ВИХ) тузишнинг уч босқичли режаси тузилди.

Ривожланган мамлакатлар валюта сиёсати ягона ва ўзаро боғлиқ дунёда амал қилади. Шунинг учун учинчи давлатлар омили унга қандай даражада таъсир этишини аниқлаш лозим. Асосан сўз ривожланувчи давлатлар тўғрисида бормоқда. Кўпчилик Шарқий Европа ва МДХ давлатлари ўзида ғарбнинг валюта сиёсати таъсирини сезмоқда, ҳали халқаро валюта муносабатларида иштирак этишнинг муқобил шакллари қўлаш йўллари излаш лозим. Бунда эса ривожланаётган мамлакатлар малакаси қўл келади.

Ривожланаётган давлатларга Ғарб валюта сиёсати таъсири ҳақида сўз борганда, шу давлатлар расмий инвалюта резервларининг 95%и олти давлат валютасига тўғри келади:

АҚШ доллари (67,5%), ГФР маркаси, япон иени, Англия фунт стерлинги, Швейцария ва Франция франки. 90% яқин ривожланаётган мамлакатлар ўз пул бирлигининг АҚШ доллари, Франция франки, СДРга нисбатан ўзгармас курсини ушлаб турибди. Ғарб давлатлари фоиз ставкасининг халқаро ва миллий капитал бозоридаги даражаси ривожланаётган давлатларнинг ташқи қарзлари бўйича тўловларига таъсир этади. Юқоридаги мисоллардан маълум бўлдики, ривожланаётган давлатлар ривожланган давлатларнинг миллий валюта кўрсаткичларининг барқарорлашуvidан манфаатдор. Бунда асосий конвертирланадиган валюталарнинг миллий валютани сиқиб чиқариш жараёни кузатилади. Бунда ривожланган давлатлар валюта сиёсатининг ривожланаётган давлатлар валюта сиёсатига кириб бориши кузатилади. (Бу жараён чигал тарзда албатта, резидентларга чет эл валютасида шартномалар тузиш рухсат этилган давлатлардагина амалга ошади.

Бу валюта ўрин алашинувининг энг салбий оқибатларидан миллий бюджет, пул ва курс сиёсатининг таъсирчанлигининг камайишидир.

Аммо бу дегани ривожланаётган давлатлар ривожланган давлатларнинг пассив объекти дегани эмас. Халқаро миқёсда деярли ҳеч қандай бошқариш ричатларига эга бўлмай, улар азалдан турли хил валюта, савдо, солиқ чеклашлари ва валюта курсларининг

турли-туманлиги каби миллий валюта бошқариш усулларига эътибор берилган.

70-йилларда жаҳон хом ашё товарлари бозорида конъюктуранинг ижобий келиши, ссуда капиталининг жаҳон бозоридаги арзон кредити ривожланаётган давлатларда валюта чеклашларининг эркинлашувига олиб келди.

80-йилларда ривожланаётган давлатларда 2 хил тенденция кузатилади: бир томондан ташқи қарзларнинг ошиб кетиши ва иккинчи томондан уларнинг ташқи иқтисодий алоқалари аҳамияти ошади. Бу объектив тарзда валюта муносабатларининг эркинлашуви, чеклашларнинг олиб ташланиши ва миллий валютани конвертацияси томон туртки бўлди. қатор ҳолларда валюта тизимларининг либераллашуви мажбурий характерга эга эди.

1984 йилдан бошлаб ривожланаётган давлатларда капитал ҳаракатига чеклашларнинг кучсизланиш ҳолати кузатилди, чет эл капиталининг оқиб келишини кенгайтириш чора-тадбирлари кўрилади.

90-йиллар бошларидан бошлаб ривожланаётган давлатлар валюта чеклашларини кўринмас моддалари бўйича кучсизлантирди. Масалан, туризм бўйича валюта алмашинуви ҳажмини ошириш, чет элда тахсил олаётган талабалари учун валютани алмаштириш нормаларини ошириш, тижорат банкларига хорижий валютадан фойдаланиш қўламини ошириш ва бошқалар. Валюта муносабатларининг тез ўзгарувчи ҳозирги ҳолатида валюта чеклашлари нисбатан эгилувчан хусусиятни олмоқда, валюта курси режими кенг қўланилмоқда.

«Сузувчи» валюта курслари «учинчи жаҳон» мамлакатларида 1985 йилдан бошлаб амалиётда ишлатилаётган бўлса ҳам, ХВФ тадқиқотлари қуйидаги хулосаларни қилишга имкон беради:

— валюта курси курсни бозор усулида ташкил этганда катта тебранишларга эга бўлади деган фикр тўғри чиқмади;

— «сузувчи» валюта курсларига ўтилган давлатларда резерв йўқотишлар, расмий равишда ташқи қарзлар олинш ва тўловларни муддатида бажармаслик ҳоллари камайди, (булар ўз миллий валюта курсини хорижий валюта курсига нисбатан барқарор ушлаб туриш учун расмий валюта тажовуздан воз кечиш мақсадида қўлланадиган усуллардир);

— «сузувчи» валюта курслари билан бир қаторда валюта ва савдо чеклашлари камайтирилган давлатларда очиқ иқтисодиёт томонидан қора инвалюта бозорларини «ютиш» ҳолатлари куза-

тилли. (Филиппин, Уругвай) ва ноқонуний шартномалар кўлами камайди (Боливия, Заир, Уганда, Замбия).

Бу ва шунга ўхшаш ижобий натижаларга қарамасдан кўпчилик давлатлар белгиланадиган валюта курсига амал қилади. Бу давлатлар икки гуруҳга бўлинади (қайси валюта «савати»га йўналтирилганига қараб). Биринчи гуруҳга ўз валютасини АҚШ доллариға «бириктирган» давлатлар (35 та), Франция франкиға (14 та) ва кучли қўшниларининг валютасига «бириктирган» давлатлардир.

Иккинчи гуруҳ давлатлари эса ўз валютасининг курсини валюталар «савати»га «бириктирган» давлатлар бўлиб (32 та 1989 йили), уларда унинг улушини белгиланган муаммо бўлиб турибди. Агар бирон давлат маълум бир валютаға нисбатан барқарор курсга интилаётган бўлса, «сават»да шу давлат валютаси улуши катта бўлади.

Аммо «сават»ни қай тарзда тузишдан қатъий назар у камчиликсиз бўлмайди. Шунинг учун қатор давлатлар ўз валюта курсини СДРға нисбатан белгилайди. ХВФ ҳар куни СДР котиروлкаларини эълон қилади. Аммо СДРға нисбатан валюта курсини белгиловчи давлатлар сони камаймоқда (1982 йили 15 та, 1989 йили 10 та), чунки СДР мазкур давлатларнинг ўзи хос томонларини қамраб олмайди.

Миллий иқтисодни ҳимоя қилишнинг маҳсул усулларига кўп, турли хил валюта курсларини қўллаш сиёсати киради, яъни операциялар, товар гуруҳлари ва мамлакатларға нисбатан валюта курслари турлича бўлади. Одатда турли-туман курс тизими марказида миллий валюта туради. Унинг курси одатда экспортни чеклаш ва импортни кўнаййтириш мақсадида қўтарилган бўлади. Шу билан биргаликда қатор давлатларда параллел, эркин банк бозорлари бўлиб, унда валюта курси талаб ва таклиф асосида ёки Марказий банк томонидан расмий курсға мувофиқ белгиланади. 1984 йилдан бошлаб кўпчилик ривожланувчи давлатларда валюта тизимининг соддалашуви, турли валюта курслари сиёсатидан воз кечишини кузатишмоқда. Бу валюта бошқарувининг эркинлаштириш тенденцияси остида ривожланаётганлигининг яна бир далилидир.

Мухим муаммолардан бири қарз инқирозидан қўтилиб чиқиш йўллариини қидириш ҳисобланади. Кредитлар ғарб давлатлари қарздорлик муаммосининг ҳал этилиши молиявий йўқотишларға олиб келиши муқаррарлигини тушуниб етишди. қарзларни ҳисобдан чиқариш асосан иккита катта гуруҳ, ривож-

ланувчи давлатларга тегишлидир: камбағал давлатлар ва жон бошига даромади ўртача бўлган давлатлардир.

Аҳоли жон бошига тўғри келувчи қарздорлик муаммосини ҳал қилиш мақсадида «Брейди режаси» тузилган бўлиб, бу режа - қарздорлик муаммосини ҳал этиш бўйича АҚШ маъмурияти томонидан қилинган ташаббусдир. У жон бошига даромади ўртача бўлган давлатларга тааллуқлидир. Бу режага асосан тижорат банклари қарзнинг асосий қисми ва фойизини қайтариб бериш эвазига бир қисмидан воз кечишади. Бундай кафолатлар кредиторлар учун рағбатлантиришдир. Қарз қайтариб берилмаса, бутун харажатлар ХВФ ва РРХБ аъюлари томонидан қопланади.

Аммо қарзлардан воз кечишнинг реал қўламлиги қарздорлик инқироziда бурилиш нуқтасини ясашга ҳали қодир эмас. Янги амалий қадамларни музокара қилишга эътибор берилаяпти. Қарздорлик инқироzi вужудга келиши билан тижорат банклари қуйидаги усулларни қўлай бошлайдилар: инвестицияга кредит талаблари конверсияси, кредит талабларини узоқ муддатли муҳлати яқинлашган кам фойзли облигацияларга алмашиш, кредит талабларини иккиламчи бозорда дисконт ёрдамида реализация қилиш ва ўртадаги фарқни ҳисобдан чиқариш, бунда талабларнинг харидори бўлиб қарздор давлатлар ҳам иштирок этиши мумкин.

«Муқобил имкониятлар менюси» деб ном олган бу қарздорликка барҳам бериш усуллари кенг қўламга халигача эришгани йўқ. Қарзни миллий корхоналар акцияларига алмаштириш 10 та йирик қарздор давлат бўйича 14,5 млрд. долларнигина ташкил этди. Аммо қарздорлик мажбуриятларига талаб ошмоқда. Йилига тахминан 50 млрд. долларлик қарз мажбуриятлари айирбошланадиган бозор шаклланди. Қарзлар қиймаги — номиналдан 5 ва 80% атрофидадир.

Қарзлар билан савдо қилишнинг усулларида бири қуйидагидир: қарздорлик мажбурияти қимматбаҳо қороз шаклида чегирма билан сотиб олинади. Кейин қарздор давлат марказий банки орқали у миллий валютага айирбошланади. Уни шу давлатдаги корхоналар акцияларини сотиб олиш ёки янги фирмага қўйиш мумкин. Бу шартнома иштирокчиларининг ҳар бири учун фойдалидир. Кредитор банклар ишончсиз қарз мажбуриятларини нақд пулга алмашади, корхоналарга қўшимча капитал кириб келади, марказий банклар қарз мажбуриятларидан қутилади.

90-йиллар бошида ХВФ ва РТХБ кредитлашнинг янги схемаларини қўлаб-қувватлади. Унга мувофиқ, бу икки халқаро таш-

килот тўлов балансини мувозанатлашни молиялаштириш учун ажратилган кредитларининг 25%га яқин қарзини қисқартириш учун қарздор давлатлар томонидан ишлатишга рухсат беради. Уларга шунингдек, ўз фойиз кафолатларини қарзни тўлаш мақсадида фойдаланишга рухсат берилди.

Асосий эътибор ташқи қарзни тулатишга ижобий шарт-шароитлар яратишга қаратилган, экспорт тушумларини кўнайтиришга йўналтирилган структуравий ўзгаришларга берилмоқда.

7-§. Европа ҳамжамияти ва унинг ташкил толиши

Ҳарбий Европада интеграциялашувга уриниш биринчи марта 1948 йилда бўлиб ўтган, бунда «Маршал режаси»ни амалга оширишни оsonлаштириш учун АҚШ томонидан қўллаб-қувватланган Европа иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти тузилади. Аммо бу ташкилот етарли иқтисодий ўсишни таъминлай олмагани учун ҳамкорликнинг янги шакллари излана бошланди. Таниқли француз илмий мактаби концепциясига биноан халқаро муносабатлар соҳасидаги «умумий бозор» ўз ичига қуйидагиларни олиши керак эди:

1. Товарлар, капитал ва одамларнинг эркин кўчиб юришини таъминлаши.

2. Турли мамлакатларнинг иқтисодий соҳасидаги сиёсатларини уйғунлаштириш.

3. Умумий ташқи ихтисослашувнинг вужудга келишини таъминлашдан иборат эди.

Бу ғоя 1957 йил мартада Рим шартномасига асосан Европа иқтисодий ҳамжамияти ташкил этилиши билан ҳаётга татбиқ қилинди. ЕИҲ ташкил топган вақтда унга олти мамлакат - Франция, ГФР, Италия, Белгия, Нидерландия, Люксембург давлатлари кирди. Ушбу мамлакатлар ўртасида тузилган Европа кўмир ва металл уюшмаси - 1951 йилда ва 1957 йилда тузилган. Европа атом энергияси уюшмаларининг 1967 йилда бир йўналиш остига бирлашишлари натижасида Марказланган Европа ҳамжамияти ташкил топди.

Бошқа бир иқтисодий ғоя мактаби француз мактаб ғоясига қарши чиқиб, эркин савдо зонаси доирасида саноат товарларининг эркин айланиши билан бир қаторда ҳар бир мамлакатнинг учинчи дунё мамлакатлари билан савдосида ташқи тарифларни белгилашни ушбу давлатларни ўз ихтиёрларига берилишини

ёқлаб чикди. Бу ғоя асосан Англия манфаатларига мос келар эди, чунки Англия, Британия миллатлар иттифоқига кирган со- биқ мустамлакалари ўртасида Англия учун фойдали бўлган савдо муносабатлари йўлга қўйилган эди. Ушбу ғоя асосида 1960 йил май ойида Стокгольмда Европа эркин савдо ассоциацияси таш- кил топди. Бунга етти мамлакат — Австрия, Дания, Норвегия, Португалия, Швеция, Швейцария ва Англия киришди. Уларга 1 март 1970 йилда Исландия ва 1986 йил 1 январда Финляндия давлатлари қўшилишди. 90 йилларга келиб Европа эркин савдо ассоциациясининг аъзолари ҳам Европа ҳамжамиятига бирин- кетин қўшила бошлашди. 1973 йилда Европа иқтисодий ҳамжамиятига - Буюк Британия, Ирландия, Дания, 1981 йилда - Греция, 1986 йилда - Португалия ва Испаниялар қўшилишган бўлса, 1994 йилга келиб Австрия, Швеция ва Финляндия Европа ҳамжамияти аъзоси бўлишди.

Ғарбий Европа иқтисодий интеграциясини шартли равишда **4 босқичга** бўлиш мумкин.

Биринчи босқич (50 йиллар охиридан 70 йиллар ўрталаригача) ҳамжамиятнинг «олтин асри» ҳисобланади. Бу даврда тезликда божхона иттифоқи тузилди, умумий аграр бозор ташкил топди ва юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, 3 мамлакат ҳамжамиятга аъзо бўлиб кирди.

ЕИХ ёки «Умумий бозор»ни ташкил қилишнинг аниқ **мақсадлари** бўлиб, у:

— аъзо мамлакатлар ўртасидаги савдо муносабатларида чек- лашларни босқичма-босқич йўқотиш;

— учинчи мамлакат билан савдода умумий божхона тари- фини ўрнатиш;

— «Инсонлар, капитал, хизматлар» эркин кўчиб юришдаги чекловларни йўқотиш;

— транспорт ва қишлоқ хўжалиги соҳасида умумий сиёсат- ни ишлаб чиқиш ва юритиш;

— валютавий иттифоқни ташкил этиш;

— солиқ тизимида такомиллаштириш;

— қонунарни бир-бирига яқинлаштириш;

— иқтисодий сиёсатни уйғунлаштириш тамойилларини иш- лаб чиқиш эди.

ЕИХ ўзининг биринчи мақсади сифатида товарлар, капитал, хизматлар ва ишчи кучини эркин кўчиб юришини таъминловчи

божхона иттифоқи тузиш деб белгилади. Божхона иттифоқининг тузилиши эса интеграциялашув жараёнини тезлашгирди.

Иккинчи босқич (70-йиллар ўрталаридан 80-йиллар ўрталаригача) ЕХ тарихида турғунлик даври деган ном билан қолди. Бу даврда Европа валюта тизимини (ЕВТ) тузишга муваффақ бўлинган бўлса ҳам, «евросклероз» номини олган кризис даврида аъзо мамлакатлар иқтисоди ўртасидаги фарқ катталаниб борди. 1981 йилда Ехга Грециянинг қабул қилиниши билан бу фарқ янада аниқроқ намоён бўла бошлади.

Учинчи босқич (80 йилларнинг 2-ярми 90-йилларнинг боши) ҳамжамият таркибининг кенгайиш даври бўлди. 1986 йилда Испания ва Португалиянинг қўшилиши аъзо мамлакатлар ўртасидаги фарқнинг янада кескинлашувига олиб келди. Бу даврда Португалияда аҳоли жон бошига даромад ЕХ ўртача жон бошига тўғри келадиган даромаднинг ярмини, Испанияда эса 3/4 қисмини ташкил этар эди. Янги қўшилган мамлакатлар аҳолисининг тахминан 1/5 қисми қишлоқ хўжалигида банд бўлса, ЕХда бу кўрсаткич ўртача 1/13 ни ташкил этарди. Шу билан бирга бу давр Ғарбий Европа интеграцияси ривожланишида янги силжишлар даври бўлди. Бу даврда ягона Европа ҳужжати қабул килинди. Ягона Европа ҳужжати қабул қилиниши билан интеграцион жараёнлар микро ва макроиқтисодиёт соҳасида, сиёсат ва ҳуқуқ, фан ва экология, минтақавий ривожланиш, ижтимоий муносабатлар соҳасида кучайди.

Тўртинчи босқич (90 йиллар ўртаси 21-аср боши). Ягона Европа ҳужжатиға мувофиқ 1993 йил 1 январидан ҳамжамият чегаралари ичида ишлаб чиқариш омиллариининг эркин кўчиб юриши таъминланди. Масстрихт шартномасига биноан ЕХ 1994 йил 1 январидан аъзо мамлакатлар сонини 15 тага етказди ва Европа иттифоқи деб атала бошланди.

ЕИ нинг олдиға қўйган **мақсадлари** қуйидагилардан иборат:

1. Хўжалик ҳаётини давлатлараро тартибға солиш йули билан иқтисодий ва сиёсий иттифоқ яратиш: ЕИини супердавлатға айлантириш.

2. Жаҳон бозорида АҚШ ва Япония монополиясига қарши курашда Ғарбий Европа давлатларининг мавқеини мустаҳкамлаш.

3. Биргаликдаги ҳаракатлари билан ривожланаётган мамлакатларни ўз таъсир доираларида ушлаб туриш.

Ғарбий Европа интеграцияси қуйидаги ўзига хос уч хусусияти билан ажралиб турали.

Биринчидан ЕИ 6 мамлакат кўмир ва металл умумий бозори, 15 мамлакатнинг интеграцияланган ҳўжалик комплекси ва сиёсий иттифоқигача бўлган йўлни босиб ўтди. Яқин келажакда ЕИга Марказий ва Шарқий Европанинг бир қатор мамлакатларини ҳам қўшилиши кутилмоқда.

Иккинчидан ЕИ институтцион тизими давлат тизимига яқинлаштирилган бўлиб, қуйидаги муассасаларни ўз ичига олади:

Вазирлар Кенгаши. Бу қарорлар қабул қилиш органидир: унинг доирасида миллий ҳукуматларнинг аъзолари музокаралар ўтказадилар, ҳамжамият қонунчилик ҳужжатларини муҳокама қиладилар. Вазирлар Кенгаши номи ва муҳокама қилинаётган мавзуга қараб ички ишлар, молия, таълим, қишлоқ ҳўжалиги ва ҳоказо каби бўлиши мумкин. Ҳамжамият тизими ҳақидаги шартномага мувофиқ Вазирлар Кенгашининг қарорлари уларнинг йўналишига қараб бир овоздан ёки белгиланган аксарият овоз билан қабул қилинади. Ҳар бир қатнашчи мамлакат овозининг сони шу мамлакатнинг иқтисодиёти кўламига боғлиқ. Германия, Франция, Англия ва Италия 10 тадан; Белгия, Греция, Португалия ва Нидерландия 5 тадан, Дания ва Ирландия 3 тадан, Люксембург 1 та овозга эга.

ЕИ Комиссияси - ЕИнинг ижроия органидир. Унинг 17 аъзосини миллий ҳукуматлар тайинлайдилар, лекин улар ўз фаолиятларида ҳукуматдан тўла мустақилдирлар. Комиссиянинг роли Еини таъсис этиш тўғрисидаги шартнома бажарилишини таъминлашдан иборатдир. Комиссия ЕИнинг турли фондлари ва дастурларини бошқаради.

Европарламент. Унда умумий овоз бериш йўли билан сайланган 528 депутат бор. Асосий вазифаси - комиссия фаолиятини назорат қилиш, ҳамжамият бюджети ва қонунларни маъқуллаш ва уларга ўзгартириш киритишдир.

Европа суди - ҳуқуқий меъёрларга амал қилинишини назорат қилувчи орган бўлиб ҳисобланади. Европа суди 15 та яъни ҳар бир мамлакатдан биттадан судья ва адвокатдан иборат. Судьялар мустақилдирлар. Уларнинг номзоди ҳар бир мамлакат томонидан кўрсатилади, лекин Вазирлар Кенгаши томонидан тайинланади. Судьялар ва адвокатлар 6 йил муддатга тайинланади.

Европа Кенгаши - 1974 йилда Париж конференциясидан сўнг тузилган бўлиб, унда аъзо давлатлар бошлиқлари ва бош вазирлари иштирок этади.

Бу кенгашларда шунингдек миллий ташқи ишлар вазирлари, Комиссия раиси ва унинг ўринбосарлари ҳам иштирок этишади.

Иқтисодий ва ижтимоий қўмита - тадбиркорлар, касаба уюшмалари ва бошқаларнинг вакилларида ташкил топган маслаҳат органидир.

Учинчи, ўзига хос хусусияти интеграциялашув жараёнининг моддий асоси бўлиб кўп сонли қўшма фондлар хизмат қилади. Уларнинг бир қисми ЕИ умумий бюджети маблағлари ҳисобидан ташкил топган.

Фарбий Европа интеграциянинг босқичма-босқич кенгайиб бориши, бунга қандай омиллар сабаб бўлди деган савол туғилишига олиб келиши табиий ҳолдир. Бунга қуйидаги омиллар сабаб бўлди:

1. Янгича сиёсий фикрлаш, миллатчилик сиёсати ва мафкурасининг ентиб ўтилиши.

2. Иқтисодий интеграция, давлатларнинг иқтисодий боёлиқлиги протекционизмдан кўра фойдалироқ эканлигини тан олиниши.

3. Келишмовчиликларни ечилишда бир-бирига ён босиш асо-сида қарорлар қабул қилиш.

4. Давлатлар томонидан юқори органларга ўз ҳуқуқларининг маълум қисмини ўтказилиши.

5. Мақсадга эришиш йўлидаги ҳаракатнинг босқичма-босқич («қадам-бақадам») тамойили аста-секинлик билан тан олиниши ва бошқа бир қатор омилларни санаб ўтиш мумкин.

ЕИнинг босқичма-босқич ривожланиб бораётганлиги муаммолар йўқлигини англатмайди. 1985 йилда Лорд Конфилд томонидан ички Европа бозорини ташкил қилиш учун ечилиши лозим бўлган 300 таклифни киритади. 1992 йилга келиб бу таклифлар сони 282 тагача қисқаради. ЕИ Комиссияси бунинг 279 тасини куриб чиқди, Вазирлар Кенгаши 164 та таклифни маъқуллади. Ҳамма аъзо мамлакатлар маъқуллаган таклифлар сони эса 21 тани ташкил этди. Дания ва Англия бу даврга келиб 77 тадан таклифни қабул қилган бўлсалар, Португалия ва Италия мос равишда 37 ва 36 тадан таклифни маъқуллашди.

Ушбу таклифларни қуйидаги категориялар бўйича бўлиш мумкин:

1. Миллий чегараларни кесиб ўтувчи товарлар ҳужжатларини расмийлаштириш ва назорат қилиш;

2. Инсонларнинг ишга жойлашиши ёки доимий ишлаш учун хоҳлаган мамлакатига эркин кўчиб ўтиши;

3. Техник норма ва стандартларни мослаштирилиши;

4. Истеъмол бозорларининг очиқлиги;
5. Молиявий хизматларни либераллаштириш;
6. Ахборот хизмати кўрсатиш бозорини аста-секин очиб бериш;
7. Транспорт хизмати кўрсатишини либераллаштириш;
8. Саноат ҳамкорлиги учун мос келувчи шароитларни яратиш;
9. Фискаль тўсиқларнинг йўқотилиши;

Ушбу таклифларни амалиётга киритишдаги асосий қийинчилик — уларнинг ЕИ Вазирлар Кенгаши томонидан бир овоздан қабул қилиниши шарт қилиб қўйилганлиги бўлди. Аммо Ягона Европа ҳужжатининг қабул қилиниши солиқ, меҳнаткашлар ҳуқуқлари ва иммиграцияга оид таклифлардан бошқаларини кўпчилик овоз билан қабул қилиш имконини яратди.

8-§. Европа валюта тизими ташкил топишининг ўзига хос хусусиятлари

Иқтисодий интеграциянинг ажралмас, зарурий қисми **валютавий интеграция** ҳисобланади. Валютавий интеграциянинг кераклиги **сабаблари** қуйидагилардир:

1. Аъзо мамлакатлар валюталарини барқарорлаштириш билан интеграциялашув жараёнини жадаллаштириш.

2. Ягона Европа валюта тизими зонасини баропо этиш орқали жаҳон валюта тизимини таъсиридан сақланиш.

3. Жаҳон валюта тизимининг асоси бўлиб ҳисобланган АҚШ долларининг тебранишларидан кўриладиган зарарларнинг олдини олиш ва долларни таъсир доирасини чеклаш мақсадида ўзларининг барқарор валюталарини киритиш.

Валюта интеграциясининг **асосий элементлари** бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

а) биргаликда сузувчи валюта курслари тартиби.

б) валюта интеграцияси, шу жумладан марказий курсдан чеклашишларини белгиланган чегарада ушлаб туриш учун биргаликда амалга ошириладиган интеграция.

г) валюта курсларини ушлаб туриш учун ўзаро кредитлаш қўшма фондлари.

д) валюта ва кредит орқали тартибга солиш учун тузилган халқаро минтақавий валюта-кредит ва молия ташкилотлари.

Гарбий Европа валюта интеграцияси элементлари ЕИ ташкил топмасдан анча олдин вужудга келган. Бунга мисол қилиб Франция, Италия, Бельгия, Нидерландия, Люксембург ва 1947 йилдан Германия гарбий аккупацион зоналари ўртасидаги кўп

томонлама валютавий компенсациялар тўғрисидаги келишув: 1948 ва 1949 йиллардаги Европа давлатлари ўртасидаги тўловлар ва ИХТТга аъзо 17 давлат ўртасидаги компенсациялар тўғрисидаги битимлар:

Европа тўлов иттифоқи 1950-58 йиллардаги кўп томонлама клиринг;

1958-61 йиллардаги валюталар конвертацияланишини киритилишини келтириш мумкин.

1971 йилга келиб ЕХ аъзолари 1980 йилга қадар босқичма-босқич иқтисодий ва валюта иттифоқини тузиш дастурини қабул қилдилар. Бу лойиҳани ишлаб чиқиш жараёнида «материалитлар» (Франция бошчилигидаги), яъни аввал ўрнатилган курсалар асосида валюта иттифоқини тузиш лозим деб ҳисобловчилар билан «иқтисодчилар» (асосан ГФР вакиллари), яъни аввал иқтисодий иттифоқини тузиш ва сузиб юрувчи валюталар курсини ўрнатиш тарафдорлари фикрлари туқнаш келди. Бу баҳс ҳукумат бошлиқларининг 1969 йил Гаагадаги учрашувида иқтисодий ва валюта иттифоқини параллел ташкил этиш тўғрисидаги қарори билан ечилди. 1971 йил 22 мартда Вазирлар кенгаши томонидан қабул қилинган «Вернер режаси» 10 йил муддатга (1971-80 йй) мўлжалланган эди.

Биринчи босқичда (1971-74 йй) валюта курсларини тебраниш чегараларини қисқартириш ($\pm 1,2\%$ гача, кейинчалик 0 гача) валюталарнинг тўлиқ икки томонлама алмаштирилишини йўлга қўйилиши, валюта сиёсатини уйғунлаштириш, иқтисодий, молиявий ва пул-кредит сиёсатини келишилган тарзда олиб бориш кўзда тутилганди. **Иккинчи босқичда** бу тадбирларни тугатиш мўлжалланганди. **Учинчи босқичда** (1977-79 йй.) эса миллий ҳукуматларга тегишли баъзи ҳуқуқларни юқори муассасаларига бериш, Европа валютасини яратиш, ягона бюджет тизими яратиш, банклар фаолияти ва банк қонуналигини уйғунлаштириш масалалари қўйилганди.

Валюта молиявий муаммоларини ҳал қилиш учун умумий марказ ташкил қилиш ва пул-кредит ва валюта сиёсатини уйғунлаштириш мақсадида АҚШ ФРС га ўхшаш марказий банкларни бирилаштириш режаланштирилганди. Интеграцион жараёндаги бир қанча силжишларга қарамай «Вернер режаси» 1974 йилга келиб инқирозга юз тутди. «Европа валюта илони» тартиби ЕХ давлатларининг валюта-кредит сиёсати билан қўшиб олиб борилмагани туфайли қўтилган самарини бермади. Кўпгина

мамлакатлар ўз валюталари курсларини белигаланган тор чегараларда ушлаб туриш учун валюта резервларини сақламаслик мақсадида «Валта илонини» тарк этишди.

1970 йиллар ўрталарида бир неча давлатлар (ГФР, Нидерландия, Дания, Люксембург ва вақт вақти билан Франция) «валюта и.юнида» иштирок этишди. 1970 йиллар охирига келиб иқтисодий ва валютавий иттифоқ тузиш йўллари излана бошланди. ЕИ комиссия раиси Р. Дженинг лойиҳасида асосий эътибор ЕХ мамлакалари иқтисодини қисман назорат қилиш ва жаҳон валютасини эмиссия қилишининг амалга оширувчи марказий ташкилотни тузишга қаратилган эди.

1978 йил июн ойида Бремин шаҳрида Франция ва Германия томонидан таклиф қилинган лойиҳа айнан шу тамойиллар асосида тузилган эди. 1979 йил 13 мартда бир қанча қийин кечган музокаралардан сўнг валюта тизими (ЕВТ) ташкил топди. **ЕВТ Ямайка тизимида**н қуйидагилари билан фарқ қилади.

1. ЕВТга асос қилиб Европа валюта бирлиги ЭКЮ олинган. ЭКЮнинг шартли қиймати ЕХ ҳамма давлатлари валюталари киритилган валюта савати усули бўйича аниқланади. ЭКЮ саватидаги мамлакат салмоғи уларнинг ЕИ аъзо мамлакатлари жами ЯИМсидаги салмоғига, уларнинг узаро товарообортидаги салмоғига ва қисқа муддатли кредит ёрдамларида иштирок этишларига қараб олинади. Шунинг учун ҳам ЭКЮда энг катта салмоқга ГФР маркаси эга бўлиб, унинг салмоғи тахминан ЭКЮнинг 1/3 қисмини ташкил этади.

2. 1993 йилда Мастирхт шартномасига биноан валюталарнинг ЭКЮ даги «абсолют салмоғи» музлатиб қўйилган., «нисбий салмоғи» эса валюталарнинг бозор курси ўзгаришига қараб ўзгариб туриши мумкин. 1993 йил октябр ойида ГФР маркаси салмоғи 32,6 фоизга, Француз франки 19,9 га, фунт стерлинг 11,5, Италия лираси 8,1, Дания кронаси 2,7 фоизга ва ҳақозо ташкил этган эди.

3. Ямайка валюта тизими фарқ қилиб ЕВТ олтинини **реал резерв** актив сифатида ишлатилмоқда. Биринчидан ЭКЮ эмиссия қисман олтин билан таъминланган, иккинчидан шу мақсадда ЕВТ га аъзо мамлакатларнинг расмий олтин резервларини 20 фоизини Европа ҳамкорлик фондига йиғиш орқали махсус фонд ташкил этилган. Учинчидан ЕВТ мамлакатлари олтин фондига бадалларни аниқлашда ва ЭКЮни эмиссия қилишда олтин бозори нархи ўзгаришига асосланилади.

4. Валюта курслари тиртиби «Европа валюта июни» кўринишидаги валюталарнинг белгиланган чегараларда биргаликда сузишга асосланади. Аввалига ушбу чегара марказий курсдан $\pm 2,25$ фоиз қилиб белгиланди. Баъзи мамлакатлар учун маълум вақт давомида ± 6 фоиз қилиб белгиланди. (1989 йил охирига Италияга кейинчалик эса Испанияга) 1993 йилдан эса тебранишлар чегараси 15 фоиз қилиб белгиланади.

5. ЕВТ Марказий банкларга тўлов балансининг вақтинчалик дефицитини қоплаш учун кредитлар бериш орқали давлатлараро валютвий тартибга солиш амалга оширилади. ЕВТ Ямайка валюта тизимидан фарқ қилгани сингари уларнинг валюталари ЭКЮ ва СДР ҳам бир қанча умумий жиҳатлари билан бирга (жаҳон кредит пуллари сифатида тан олинishi, банкнот шаклига эга эмаслиги, шартли қиймати валюта савати орқали аниқланиши ва хоказо) баъзи бир қанча фарқ қилувчи жиҳатлари ҳам мавжуддир.

1. СДР фарқ қилиб расмий ЭКЮ эмиссияси 20%ли олтин ва доллар бадаллари ҳисобига таъминланган.

2. ЭКЮ эмиссияси СДР эмиссиясига қараганда эгилувчандир. Расмий ЭКЮ эмиссияси суммаси олдиндан белгиланмайди, балки аъзо мамлакатларолтин ва валюта захираларининг ўзгаришлари асосида белгиланади. Шахсий (тижорат) ЭКЮларнинг эмиссияси эса кўпроқ бозор талабларига жавоб беради. Уни эмиссия қилиш механизми қуйидаги икки операцияни ўз ичига олади:

– ЭКЮни «конструкциялаш», яъни мижознинг талабига биноан ЭКЮ саватига кирувчи валюталардан депозит ташкил этиш.

– ЭКЮ «саватни сиқдириш», яъни бу валюталарни ёки улардан бирини депозитини тўлаш учун евробозорда сотиш.

1. ЭКЮ эмиссияси ҳажми СДР эмиссияси ҳажмидан ошiq ҳисобланади.

2. Валюта савати фақат ЭКЮ курсини аниқлаш учун эмас, балки валюталар паритетини аниқлаш учун ҳам ишлатилади.

3. Тебранишлар чегарасининг белгиланиши асосида валюталарнинг биргаликда сузиб юриш тартиби ўзига хосдир. Бу ЭКЮ ва ЕВТ валюталарининг нисбатан барқарорлигини белгилаб беради.

4. СДР дан фарқ қилиб ЭКЮ фақат расмий эмас, балки хусусий секторда ҳам халқаро валюта-кредит ва молия ташкилотлари ва қўшма фондлар валюта бирлиги сифатида; умумий

қишлоқ хўжалиги баҳолари валютаси; ЕХ мамлакатлари томонидан валюта интервенцияси ўтказилиш давомида халқаро ҳисоб-китоб во-ситаси; валютавий қарз ва кредитлар сифатида ишлатилади.

500 дан ортиқ халқаро ташкилотлар кредит беришда ЭКЮ дан фойдаланилади. ЭКЮда фьючерс ва опцион битимлари бажарилади. ЭКЮ нинг ишлатилиши соҳаси кенгайиши қуйидаги 3 асосий сабаблар билан изоҳланади:

- ЭКЮ валюта савати ва «Европа валюта илони» тартиби валюта рискин камайтиради.

- ҳар бир банк ЭКЮ валюта саватини ўзгартириш йўли билан уни «назорат қилиш» мумкин.

- ЭКЮ жаҳон хўжалигини нобарқарор АҚШ доллариға ўринбосар бўлиб, нисбатан барқарор валютаға бўлган талабни қондиради.

ЕИ иқтисодиёти, ину жумладан ЕВТни тартибға солишнинг моддий асоси бўлиб махсус кредит механизми ҳисобланади:

Б и р и н ч и д а н валюта-иқтисодий игтифоқи доирасида ташкил этилган марказий банклар ва аъзо мамлакатларнинг ўзаро кредитларидан актив фойдаланилмоқда:

- а) Европа валюта ҳамкорлиги фондининг 45 кунлик, 3 ойға узайтириш ҳуқуқи билан, жуда қисқа муддатли кредити.

- б) 3 ойлик. Икки барабар узайтириш ҳуқуқи билан, марказий банкларнинг қисқа муддатли кредитлари. Бу иккала кредит ҳеч қандай шартсиз автоматик равишда берилади.

- в) Тўлов балансининг фундаментал тенгсизлигини йўқотиш учун ўрта муддатли (2-5 йилгача) кредитлар. Бу давлатлараро кредитни аъзо мамлакат ЕИ Вазирлар Кенгапининг рухсати билангина олиши мумкин.

И к к и н ч и д а н ЕВТ билан биргаликда ташкил этилган, аъзо мамлакатлар иқтисодий ривожланишидаги тенгсизликларни йўқотишға мўлжалланган қўшимча кредит механизми:

- а) Тўлов балансининг йирик дефицитига эға бўлган аъзо мамлакатларни кредитлашға мўлжалланган қўшимча қарзлари. Бу қарзлар лимити 1984 йилда 3 млрд. ЭКЮдан 8 млрд. ЭКЮға етказилди. Ҳеч қайси давлат бу сумманинг ярмидан ошиғини олиши мумкин эмас.

- б) 1979 йил 14 мартдан энергетика ва телекоммуникация соҳасидаги ҳамда майда ва ўрта корхоналарға инвестицияларни кредитлашнинг янги инструменти ташкил этилди. ЕХнинг

камроқ ривожланган мамлакатларга Европа инвестицион банкининг имтиёзлари, субсидиялари ва кредитлари берилади.

Ушбу ютуқлар билан бир каторда ЕВТнинг бир қатор камчиликлари ҳам мавжуд эканлигини таъкидлашимиз мумкин.

1. ЕВТ ўз ичига барча европа валюталарини қамраб олмаган

2. ЕВТда валютавий тебранишлар диапазони сезиларли равишда қисқарган бўлса ҳам (доллар, иена ва бошқа валюталардан фарқ қилиб) валюта курсларининг даврий коррективировка қилиниши юз бериб турмоқда (1979-93 йй. давомида 16 марта). Кучсиз валюталар (Дания кронаси, италян лираси, Ирландия фунти, Бельгия франки) девальвация қилинса, кучли валюталар (ГФР маркаси, Голландия гульдени) ревальвация қилинмоқда.

Валюта бозорларида энг аввало француз франки ҳужум объектига айланди. 1993 йил августида ЕВТ инқирозини олдини олиш мақсадида курсларни тебраниш чегараси $\pm 15\%$ қилиб белгиланди.

3. ЕВТнинг кучсизланишига аъзо мамлакатлар иқтисодий ривожланиш инфляцияси, тўлов баланси ҳолатининг бири-бирдан жуда катта фарқ қилиши сабаб бўлмоқда.

4. ЭКЮлар эмиссияси ЕИ мамлакатлари Марказий банкларининг ўзаро операцияларида унчалик муҳим роль ўйнамайди. ҳатто 1985 йилда ўзаро қарзларини узишда ЭКЮ дан фойдаланиш ҳуқуқи 50% дан 100% га етказилган бўлса ҳам.

ЕВТни амал қилиш ташқи омиллар таъсири остида қийинлашмоқда. Жаҳон валюта тизими ва долларнинг нобарқарорлиги ЕВТга салбий таъсир кўрсатмоқда. АҚШ доллари курсининг тушиши натижасида ЕВТ мамлакатларининг валюталари курси ошади, АҚШ доллари курсининг ошиши натижасида эса улар қадри ҳар хил миқдорда тушади ва бу валюта курсларининг солиштиришни қайтадан кўриб чиқишга мажбур қилади. ЕВТ доллар таъсирини ҳали ҳам сезмоқда, чунки 90-йилларда ҳам ЕИда халқаро ҳисоб-китобларининг 60%и АҚШ долларларида амалга оширилар эди.

9-§. Европа валюта иттифоқига ўтиш ва «Евро»нинг муомалага киритилиши

ЕВТ нинг ташкил топиши ва ривожланиши шундай аталувчи «Делор режаси» билан боғлиқдир. 1984 йилда Ж. Делор ЕИнинг таниқли арбоби ва ЕИ комиссияси раиси Европанининг валютавий бирлаштириш тўғрисидаги ҳисоботни тақдим этди. Бу режа:

1. ЕИ баъзи мамлакатларининг йўналтирилган иқтисодий ва валютавий сиёсатини юритиш.

2. ЕИ марказий банкининг таъсис этиш.

3. Миллий валюталарнинг ЕИ умумий валютаси билан алмаштиришдан иборат эди.

1991 йилда ягона Европа ҳамжамиятининг ташкил этиш туғрисидаги Мастрихт шартномасига биноан ЕИ давлатлари ҳукумат бошлиқлари **валютавий иттифоқ тузиш** туғрисида келишиб олишди. 1994 йил 1 январда Франкфурт Намайнише шаҳрида европа валюта ҳамкорлиги фонди ўрнига **Европа валюта институти** ташкил қилинди. Унга аъзо мамлакатлар Марказий Банклар бошқарувчилари киришди. Унинг мақсади Европа марказий банклари тизимини ташкил этиш ва ЭКЮда эмиссия қилишга тайёргарлик кўриш эди. ЕИ режасига кўра валюта иттифоқи ташкил этилишининг ҳал қилувчи сўнги даври уч босқичга бўлинади.

1998 йилдан бошланган **биринчи босқичда** валюта иттифоқи талабларига жавоб бера олувчи давлатлар аниқланди. 1998 йил охирига қадар Европа марказий банкини яратиш кўзда тутилди.

Иккинчи босқичда (1999–2003 йиллар) Европа марказий банки биринчи қадам сифатида валютавий алмашувлар бўйича операцияларда умумий валюталардан фойдалана бошлайди. Тижорат банклари ва молия ташкилотлари валюта бозорларида ундан фойдалана бошлайдилар.

Кейинги қадам сифатида 2002 йилнинг биринчи ярмида миллий валюталар янги Европа пул бирлиги «Евро» билан алмаштирилади.

Учинчи босқичда эса Европа валюта иқтисодий иттифоқи ҳудудидаги ҳамма банк счётлари янги валютага конвертирландилар, агар бу шахсий таъаббуста биноан аввалроқ амалга ошадиган бўлса.

1999 йил 1 январдан бошлаб Европа валюта иттифоқи аъзо мамлакатлари пул кредит сиёсатини мувофиқлаштириб турувчи ягона Европа марказий банки (ЕМБ) биринчи президенти қилиб 62 ёшли Голландия фуқароси Вима Дейсенбер 8 йил муддатга сайланди. Аммо французлар бу номзодга қарши овоз бериб Франция банкининг Жан Клод Триши номзодиини илгари сурдилар ва ниҳоят икки томон ўзаро келишув асосида, 4 йилдан кейин жаноб Дейсенберг «ихтиёрий» равишда ўз жойини жаноб Тришига бўшашиб беришига келишдилар.

Худди шу кундан, яъни 1999 йил 1 январдан бошлаб «Евро» (нақд пулсиз) муомалага киртилди. 1998 йил 31 декабр соат 23.00 да «Евро» зонасига кирган мамлакатлар миллий валюталарининг «Евро»га алмаштарилш курси ўрнатилди. Бунда 1 евро= 40,3399 Бельгия франки = 1,95583 ГФР марккеси = 166,386 Япон песети% 6,55957 Франция франки% + 0,787564 Ирландия фунти =1936,27 Италиян лираси:= 40,3399 Люксембург франки: 2,20371 Голландия гульдени:= 13,7603 Австрия шиллинги:= 200,482 Португалия эскудоси:= 5,94573 Финляндия маркасига тенг қилиб белгиланди.

«Евро» зонасига қуйидаги талабларга жавоб берган ЕИ давлатлари қўйилади:

1. ЕВТ аъзоси бўлими ва охириг икки йил давомида валюта курси ЕВТ томонидан ўрнатилган чегарадан ошмаслиги керак.
2. Давлат қарзи ЯМИнинг 60 тадан ошмаслиги керак.
3. Бюджет дефецити ЯМИнинг 3%идан ошиқ бўлмаслиги керак.
4. Узоқ муддатли қарзлар бўйича фоиз ставкалари ЕИ даги инфляция сурати кўрсаткичлардан 2-бандидан юқори қилиб белгиланиши керак.
5. Инфляция даражаси ЕИ ўртача инфляция даражасидан купи билан 1,5 % гача ошиқ бўлиши керак.

1998 йил мобайнида ушбу кўрсаткичлар асосида «Евро» зонасига қуйидаги 11 Европа давлати: Австрия, Бельгия, Германия, Ирландия, Испания, Италия, Люксембург, Нидерландия, Португалия, Финляндия ва Франция киритилди. Буюк Британия ва Швеция қатнашишидан бош тортган бўлса, Дания ҳуқуқий муаммолар туфайли. Греция эса талабга жавоб бера олмагани учун «Евро» зонасига қўйилмади.

ЕИ мамлакатлари кўрсаткичлари (%да)

Мамлакатлар	ЯИМ ўсиши		Инфляция		Бюджет дефицита (профицита) ДИМ га нисб. %	
	1998	1999*	1998	1999*	1998	1999*
«Евро» зонасига кирувчи мамлакатлар:						
Австрия	3,1	2,4	1,0	1,0	2,2	2,2
Бельгия	2,9	2,3	1,0	1,2	1,5	1,3
Германия	2,7	2,2	1,0	1,2	2,4	2,1
Ирландия	9,1	6,7	2,7	2,4	(2,5)	(2,8)
Испания	3,8	3,4	2,0	2,0	1,9	1,8
Италия	1,5	2,1	2,3	1,8	2,6	2,2
Италия	1,5	2,1	2,3	1,8	2,6	2,2
Люксембург	4,7	3,4	1,1	1,3	(1,4)	(1,0)
Нидерландия	3,8	2,7	2,1	2,1	1,2	1,3
Португалия	4,0	3,3	2,7	2,3	2,3	2,0
Финляндия	5,0	3,2	1,1	1,3	(0,8)	(1,9)
Франция	3,1	2,4	0,5	0,9	2,9	2,4
«Евро-11»	2,9	2,5	1,3	1,4	-	-
«Евро» га кирмаган давлатлар						
Буюк Британия	2,7	0,8	2,0	2,8	0,4	0,7
Швеция	2,8	2,2	0,8	1,0	(1,2)	(0,3)
Дания	2,4	2,0	1,9	2,5	(1,0)	(2,2)
Греция	3,0	3,2	4,8	3,0	2,7	2,5

* - прогноз қилинмоқда. Манба: The Economist.

1 жадвални таҳлил қилиб шунга гувоҳ бўлишимиз мумкинки, «Евро» зонасига кирувчи давлатларда инфляция даражаси 1999 йилда таҳлил қилинаётган кўрсаткичи ўртача кўрсаткичга (14%) нисбатан аниқланган. Инфляция даражаси ўртача кўрсаткичдан кичик бўлган давлатларда ўсиши, ўртачадан юқори бўлган давлатларда эса камайиши кутилмоқда. «Евро» зонасига кирмайдиган давлатларнинг барчасида (Грециядан ташқари) ўсиш кутилмоқда. Бюджет дефицитига эга бўлган давлатларнинг деярли барчасида 1999 йилги таҳлил қилинаётган сумма камайиши кутилмоқда. Буларнинг бари «Евро» зонасига кириш учун ўрнатилган талаблар ижобий таъсир кўрсатаётганини натижасидир.

2002 йил 1 июлдан бошлаб бу давлатларда миллий валюталар муомаладан чиқарилади ва умумий валюта «Евро» нақд муомалага киритилиши кутилмоқда. «Евро» 12 млрд. евро банкноти сифатида ва 7 млрд. евро танга сифатида муомалага чиқарилади.

Қоғоз пуллар 500,200,100,50,20,10,5 евро номиналида ва тангалар 2 ва 1 евро ҳамда 50,20,5,2,1 сент номиналида чикарилади. Янги умумий валютанинг график тасвири сифатида эски дунё цивилизация илдиэларининг умумийлигини таъминлаш мақсадида юнон графикаси эпсйлон олинган. Ҳарфни кесиб ўтган икки паралелли чизиқлари янги валютадаги барқарор валюта бўлиши тимсолидир. Бутун Европа бўйича барча банкнотлар бир хил бўлса, тангаларнинг (юз томонлари) бир хил реверслари (орқа томонлари) эса ҳар бир мамлакат ўзларининг миллий тимсолларини жойлаштиради.

«Евро» муомалага киритилгандан сўнг иқтисодчилар орасида «Евро» нинг имкониятлари тўғрисида, унинг фойдаси тўғрисида тортишулар кетмоқда. «Евро» тарафдорларининг фикрича «Евро» нинг муомалага киритилиши ЕИ давлатлари учун жула фойдали бўлади.

Биринчидан, янги валютага ўтиш ЕВТга аъзо мамлакатлар бюджет ижросининг қатъийлашишига олиб келади. Бунинг натижасида ЕМБ фикрича, «Евро» зонасига кирган мамлакатларда инфляция даражаси 1,5-2% ни танкил этади.

Иккинчидан, Европа мамлакатлари келажакда ўзларининг солиқ тизимларини умумийлаштириш имкониятига эга бўлади. ЕИ давлатлари фақатгина солиқ тизимидаги фарқлар ҳисобига 500 млрд. дан 800 млрд.гача АҚШ доллари йўқотмоқда.

Учинчидан, ЕВТ аъзо мамлакатлари барча мажбуриятлари ва активларининг Европага ўтказилиши бу мамлакатлардаги валюта резервлари ҳажмини камайтиришга олиб келади. Бунинг натижасида иқтисодий оборотга қўшимча маблағлар тушади ва бу кредитнинг арзонлашувиға, бу эса ўз навбатида иқтисодий ўсишга олиб келади.

Тўртинчидан, оптимистлар «Евро» яқин орада кўпгина мамлакатлар учун резерв валюта бўлиб қолишига умид қилишмоқда. Европа валюталари имкониятларининг бирлаштирилиши еврога келажакда ҳалқаро ҳисоб-китобларда асосий резерв валюталардан бири бўлишга имкон беради.

Бешинчидан, шахсий номиналлар учун «Евро»нинг пайдо бўлиши банк хизмати харажатларининг камайиши, қарз капитални жалб қилиш имкониятини кенгайтириш ва бизнеснинг миллийлашувида фойдали бўлиши мумкин, Евро валютанинг киритилишидан келадиган фойда ва самаралар ҳажми қўйидагича бўлади.

«Евро» валютанинг киритилишидаги афзалликлар

Иқтисодий афзалликлар	Прогноз
Чегара назорати ва бошқа расмийятчиликни бекор қилиш эвазидан харажатлар иқтисоди	13-24 млрд. ЭКЮ
Давлат етказиб бериш бозорини очишдан самара	17 млрд. ЭКЮ атрофида
Иш билан бандлик	2-5 млн кишилик янги иш жойлари
Ишлаб чиқариш бирликлариининг йириклашуви ҳисобидан миқдорининг кўпайиши	2 фоиз ёки миллий маҳсулот

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, ушбу кутилаётган самарадорликнинг базилари ҳозирда ўз тасдиғини топмоқда, яъни айниқса меҳнат бозорига тегишли тахминлар амалда тасдиқланган. «Евро»нинг жаҳон резерв валюталаридан бирига айланиши тўрисидаги тахмин ҳам қисман тасдиқланмоқда.

Шу билан бир қаторда «Евро» нинг кежалагига шубҳа билан қарётганлар ҳам бор. Улар қуйидагиларни ўз фикрига асос қилиб олишмоқда. «Евро»нинг дунёга келиши жаҳон иқтисодиёти учун унчалик яхши бўлмаган даврга тўғри келди. Ўтган йили ривожланаётган давлатларда бўлиб ўтган инқироз Европа далаатларига таъсир этмаган бўлса ҳам бу йил инқироз уларни четлаб ўтишига ҳеч ким кафолат бера олмайди ва умуман, жаҳон иқтисоди қийин кунларни бошидан кечираётган вақтда Европа иқтисодининг гуллаб яшаши ишониш бўлган қодир. Шунга ҳам эътиборни қаратиш лозимки, «Евро» зонасига қаттиқ танлаш кўрсаткичларига қарамай Германия ва Франция каби кучли давлатлар билан бир қаторда Италия ва Испания каби кучсизроқ давлатлар ҳам кирган. Жаҳон иқтисодиёти конъюктураси ёмонлашувининг оқибатларини биринчи навбатда кучсизроқ давлатлар ҳис қила бошлади. 2002 йилгача миллий валюталар сақланиб қолар экан бир кун келиб италияликлар ўз лирасини ишончлироқ бўлган немис маркасига алмаштириб қўйишга ҳаракат қилиб қолишлари мумкин. Валюталар ўртасидаги курс нисбатлари қатъий белгиланиб қўйилгани туфайли, маркага талабни лирага нисбатан курсни остириш йўли билан камайитириш имкони йўқ. Бу мисолдан кўришимиз мумкинки, ЕВТга иқтисодий силкинишларнинг олдини олиш учун самарали механизмлар зарурдир. Бунинг устига бундай механизм бўлмаслиги ҳам мумкин. Бунинг сабаблари бир қанча.

Биринчидан, ЕМБ жуда мустақил, ҳаттоки жаҳондаги энг мустақил МБ ҳисобланади. ЕМБ инфляция кўрсаткичини

аниқлаш ва уларга ҳамма аъзо давлатлар амал қилишга эришиш, ҳатто бундан ишлаб чиқариш ва бандлик зарар кўрса ҳам эришиш мумкин.

Иккинчидан, ЕМБ фикрича, уларнинг асосий мақсади бўлган, баҳолар барқарорлиги инфляция даражаси йилига 2% дан кам бўлганда эришилади. Ҳозирги шароитда бундай талаблар жуда қаттиқ ҳисобга олинishi мумкин (солиштириш учун: АҚШда охириги 10 йилликдаги ўртача инфляция йилига 3,3%ни, Германияда эса 2,8%ни ташкил этган). Шунинг учун ҳам бу йилги 1,5%ни инфляция шароитда қутилаётган 2,5% ЯИМ ўсишини бермаслиги ҳам мумкин.

Учинчидан, ҳозирги вақтда «Евро» зонасига кирувчи мамлакатларда бюджет дефицити 2%дан ошмакдир. Агар 1999 йилда Европа иқтисодиёти қутилгандан кўра секинроқ ўсадиган бўлса, бюджет дефицити ошиб кетиши мумкин ва шунда ЕВИ талабига биноан ҳукуматлар миллий иқтисодиётга зарар келтириб бўлса ҳам соликларни ошириши ёки давлат харажатларини камайтириши керак.

Бир сўз билан айтганда «Евро»нинг тўла муваффақияти иқтисодий ўсиш, ишсизликни камайтириш, баҳоларни барқарорлаштириш каби ўз олдига қўйилган мақсадларига эришиш орқали амалга оширилиши мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, ЕИ кўпинча иқтисодчилар томонидан унчалик ишонч билдирилмаганига қарамай ўз сафини кенгайтириб ишонч билан олға қадам босмоқда. ЕИ билан Африка, Кариб ва Тинч океани ҳавзасининг 66 мамлакати ассоциация тўғрисида ҳужжат имзолашган. Яқин келажакда Туркия, Кипр ва Мальтанинг ЕИга қабул қилиниши кутилмоқда. Кейинчалик эса Марказий ва Шарқий Европа мамлакатлари ҳам қўшилиши режалаштирилмоқда. ЕИ яқин келажакда иқтисодий ва валютавий марказга айланиши шубҳасиздир. Ўзбекистон билан ЕИ орасидаги муносабатлар ҳам ривожланиб бормоқда. Республика ТАСИС доирасида кўрсатилаётган ёрдамнинг аҳамияти бебаҳодир. Буюк ишак йули ўтган Европа билан Марказий Осиё ўртасидаги транспорт йўлагини қайта тиклаш ва ривожлантиришга қаратилган Евроиттифокнинг ривожлантириш лойиҳаси – ТРАСЕКА гоят катта аҳамият касб этмоқда.

1996 йил июнда ЕИ билан Ўзбекистон Республикаси ўртасида имзоланган шериклик ва ҳамкорлик тўғрисидаги битим ўзаро муносабатларда янги босқич бўлди. «Евро»даги биринчи кредит Марказий Осиёда биринчи бўлиб Ўзбекистонга берилгани ҳам ЕИ томонидан Ўзбекистонни минтақадаги стратегик ҳамкор сифатида тан олинганлигидадир. Ушбу кредит 15 млн. «Евро (30 млн. немис маркасига эквивалент миқдорида 10,5 йил

муддатга 3 йиллик имтиёзли давр билан, Ўзбекистон кичик, ўрта ва хусусий корхоналари лойиҳаларини молиялаштириш учун йўналтирилади. Умуман олганда эса ЕИнинг интеграциялашув йўлидаги тажрибалари Марказий Осиёдаги интеграция жараёнида қўл келиши мумкин.

Европадаги бу биринчи кредитнинг асосий қисми — 7,5 млн. еврони кичик ва ўрта тадбиркорликни молиялаштириш учун Ўзбекистон Республикаси ТИФ Миллий банки ва қолган қисми бошқа тижорат банклари томонидан ўзлаштирилиши мўлжалланмоқда.

ЕИга қарашли КФВ (Кредитинпталыг фюр Видерауфбау) кредитларидан 13 млн немис маркасига тенг қисми Ўзбекистонда телекоммуникация, транспорт, алоқа, тўқимачилик саноати, истеъмол моллари, инлаб чиқариш соҳалари буйича 10 дан ортиқ лойиҳани молиялаштириш учун сарфланди. Бундай иқтисодий алоқалар Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиёти тамойиллари асосида ривожланиши ва унинг халқаро тамойилларга мослашувига асос бўлиши мумкин.

VII бўлим валюта тизими ва валюта муносабатлари бўйича ўз-ўзини назорат қилиш учун саволлар

1. Валюта тизими, валюта механизми, унинг элементларини тушунтиринг.
2. Жаҳон валюта тизими, унинг ривожланиш босқичларини тушунтиринг.
3. Миллий валюта тизими, унинг элементлари нималардан иборат?
4. Минтақавий валюта тизими нима?
5. Халқаро ҳисоб-китоб балансларининг таркибини тушунтиринг.
6. Тўлов баланси нимани кўрсатади?
7. Тўлов балансини тузиш услубларини тушунтиринг.
8. Тўлов балансини бонқариш услубларини тушунтиринг.
9. Валюта сиёсати ва уни амалга ошириш асосларини келтиринг.
10. Европа ҳамжамияти тўғрисида нималар биласиз?
11. Европа валюта тизимининг ўзига хос хусусиятларини келтиринг.
12. Европа валюта иттифоқига қачон ўтилди?
13. «Евро» қачон муомалага киритилган?

**Талабага валюта тизими ва валюта муносабатлари мавзулари
бўйича қуйидаги адабиётларни қўшимча ўрганиш тавсия қилинади**

1. Блауч М. Экономическая мысль в Ретроспективе. М. Дело 1994 й, 5, 6, 16 боблар.
2. Джеффи Д. САКС, Фелипе, Ларрен Б. «Макроэкономика. Глобальный подход» М.Дело 1996 г. 3-4 қисмлар; 21-22 боблар (714-782 бетлар).
3. Джон Д. Дэниелс, Ли Х. Радеба Международный бизнес М.Дело ЛТД 1994 г. 7 боб. Хорижий валюта (224-252 бетлар); 8 боб. Валюта ресурсларини аниқлаш (253-280 бетлар); 9 боб. Халқаро операциялар учун молиявий бозорлар (286-320 бетлар);
4. Кемпбелл Р. Макконнелл, Стэнли Брю «Экономикс» М. 1997 й. 17-боб. Федерал резерв банклар ва пул-кредит сиёсати. (298-313-бетлар) 15-16 боблар (264-278 бетлар); 7 боб, (320-380 бетлар).
5. Банк тизимини янада эркинлаштирини ва ислоҳ қилиш борасидаги чора-тадбирлар тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони. 21 март 2000 й.
6. Ўзбекистон банк тизимини ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш бўйича қонунчилик ҳужжатлари тўплами. Тошкент, Ўзбекистон, 2000 й.
7. Рейзбер. Курс экономики М.Инфра 1999 й. 13-14 боблар. Кредит тизими ва банклар.
8. Экономическая энциклопедия для детей и взрослых. М. АЗОТ 1995 г.
9. Фишер Е. ва бошқалар. «Экономика». М. Дело 1997 й. 36 боб. Халқаро савдо ва тўлов баланси; 37 боб. Халқаро савдо ва у билан боғлиқ муаммолар (687-705 бетлар); 38 боб. Валюталарнинг алмашув курси ва халқаро молиялар (711-728 бетлар); 39 боб. Жаҳон иқтисодида ривожланаётган давлатлар (733-750 бетлар).

АДАБИЁТ

1. «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги қонун. Т.: 1996.
2. «Ўзбекистон Республикаси банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонун. Т.: 1996.
3. Каримов И. Ўзбекистон иқтисодий ислохатларни чуқурлаштириш йўлида. Т.: 1995.
4. Каримов И. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: 1997.
5. Муллажонов Ф. и др. Банковская система Узбекистана в годы независимости. Т.: «Узбекистан», 1996.
6. Абашина А. М., Симонова Н.Н. Кредит и займы. М.: 1997.
7. Абдуллаева Ш. З. Пул ва пул тизими. Т.: 1997.
8. Абашина Л. И др. Кредиты и займы. М.: Филинь, 1997.
9. Асалиев А. И. и др. Банки 95. 1-2 т. М.: 1997.
10. Аникин А. В. Защита банковских вкладчиков. М.: 1997.
11. Андросов А. Финансовая отчетность банка. М.: 1995.
12. Абрамова М. А., Александрова Л. С. Финансы, денежное обращение и кредит. М.: 1995.
13. Анулова Г. Н. Денежно-кредитное регулирование: опыт развивающихся стран. М.: Финансы и статистика, 1992.
14. Брызгалов А. В., Берник В.Р. Валютный контроль на предприятии. М.: 1997.
15. Бошарин Г. П. Начало финансовой математики. М.: 1997.
16. Бромвич Майки. Анализ экономической эффективности капитальных вложений. М.: 1995.
17. Банковский портфель 1,2,3 часть. М.: 1995.
18. Барлтон Дж. Д., Мак. Нотон. Банки на развивающихся рынках. т. 1,2. М.: 1994.
19. Банки, информация, анализ. Москва-вашигтон. 1996, 1-2 том.
20. Бланк А. И. Инвестиционный менеджмент. М.: 1996.
21. Бухвальд Б. Техника банковского дела. М.: 1995

22. Букадо В. И. и др. Банки и банковские операции. М.: 1996.
23. Балут М. Экономическая мысль в ретроспективе. М.: 1995.
24. Бункина М. К. Макроэкономика. М.: 1996.
25. Бухвальд Б. Техника банковского дела. М.: 1994.
26. Быкова Е. В., Стоянова Е. С. Финансовое искусство коммерции. М.: 1995.
27. Владимирская А. С. Валютные операции. М.: 1996.
28. Вачовая Д. Валютный рынок и его колебания. М.: 1996.
29. Вера Смит. Происхождения центральных банков. М.: 1996.
30. Велисова Т. Банковский маркетинг. М.: 1994.
31. Валовой В. И. История мепеджмента. М.: 1997.
32. Воронов П. Ю. Страницы истории денег. Новосибирск, 1986.
33. Горбунов А. Р. Оформленный бизнес. М.: 1997.
34. Гладкова И. Н. Наличные рубли и валюта. М.: 1997.
35. Грудков Ф. И. Инвестиции и ценные бумаги. М.: 1996.
36. Горемкин В. А. Лизинг. М.: 1997.
37. Глушенко Е. В. и др. Теория управления. М.: 1997.
38. Гиндин И. Р. Госбанк и экономическая политика царского правительства. М.: «Госфиниздат» 1960.
39. Гамидов Г. М. Банковское и кредитное дело. М.: 1994.
40. Дробозина Л. А. Финансы, денежное обращение, кредит. М.: «Финансы» 1997.
41. Деньги, кредит и банки. Под общ. ред. Г. И. Кравцовой. Минск, 1994.
42. Долан Э. Д. и др. Деньги, банковское дело и кредитно-денежная политика. М-Л, 1991.
43. Долан Э. Д. Макроэкономика. С-Пб. 1994.
44. Джарбеков С. М. Посреднические операции. М.: 1997.
45. Додонов В. И. и др. Финансовое и банковское право. Словарь-спраочник. М.: Инфра-М, 1997.
46. Ефимова Е. Т. Банки, ответственность за нарушение при расчётах. М.: 1996.
47. Ефимова О. В. Финансовый анализ. М.: Бухгалтерский учёт, 1996.
48. Жуков Е. Ф. Банки и банковские операции. М.: «Банки и биржи» 1997.

49. Иванов В. В. Как надёжно и выгодно вкладывать деньги в коммерческие банки. М.: 1996.
50. Иванов В. В. Анализ надёжности банка. М.: 1996.
51. Иванов В. Операционная работа в коммерческих банках. М.: 1996.
52. Иванов В. Кассовая работа в коммерческих банках. М.: 1996.
53. Клаус Р. Как вести дела с банками. М.: 1996.
54. Кернер Х. Х. Отмывание денег. М.: 1996.
55. Карпова Т. П. Основы управления учёта. М. 1997.
56. Казак Ю. А. Финансы и кредит. Екатеринбург, 1994.
57. Камаев В. Д. и коллектив авторов. Учебник по основам экономической теории. М.: 1994.
58. Кристофер А. Блумфилд. Как взять кредит в банке, Инфра-М, Москва, 1996.
59. Какое финансовое учреждение необходимо для Туркестанского края. Ташкент, 1871.
60. К устройству земельного банка. Ташкент, 1909.
61. Кесслер Г. В дни организации Госбанка в Туркестанском крае. М.: 1971.
62. Клем В. Современное состояние торговли в Бухаре. Л.: 1883.
63. Львов Ю. И. Банки и финансовый рынок. Санк-Петербург, 1995.
64. Лексин В. Кредит и банки. М.: 1996.
65. Лаврушин О. И. Банковские операции. ч. 1,2,3. 1995.
66. Лаврушин О. И. и др. Кредитный процесс коммерческого банка. М.: ДЕКА, 1995.
67. Лапуста М., Старостин Ю. Л. Малое предпринимательство. М.: 1997.
68. Лестер А., Пратт Обменные операции в банковском деле. М.: Перспектива, 1995.
69. Миркин Я. М. Банковские операции. Часть 1,2,3. М.: 1996.
70. Мединский В. Г., Шаршукова Л. Г. Малое предпринимательство. М.: 1997.
71. Медведов А.Н., Медведова Т. В. Практическая бухгалтерия от создания до ликвидации. М.: 1997.

72. Маманова И. Д. Банковский надзор и аудит. М.: 1995.
73. Мелкумов Я. С. и др. Кредитные ресурсы, расчёты и анализ. М.: 1996.
74. Маниловский Р. Г. Бизнес-план. М.: 1997.
75. Морозова Л. Л. Анализ типичных ошибок. Санкт-Петербург, 1997, 1,2 часть.
76. Масленченко Ю. С. Финансовый менеджмент в коммерческом банке. М.: 1996.
77. Нестерова Т. Н. Банковские операции. М.: 1996.
78. Наговицина Г., Иванов В. В. Валютный курс. М.: 1995.
79. Нечаева И. М. Финансовый и банковский менеджмент. М.: 1996.
80. Новые пластиковые деньги. Под. Ред. А. В. Спесивцева. М.: 1994.
81. Овсийчук М. Ф. и др. Финансовый менеджмент, методы инвестирования капитала. М.: 1996.
82. Парфинов К. Г., Парфинова Д. Я. Оперативно технический учёт в коммерческих банках. М.: 1997.
83. Панова Г. С. Анализ финансового состояния коммерческого банка. М.: 1996.
84. Питер Роуз. Банковский менеджмент. М.: 1995.
85. Панова Г. С. Банковское обслуживание частных лиц. М.: 1996.
86. Панова Г. С. Кредитная политика коммерческого банка. М.: 1997.
87. Рогожин Н. П. Средне Азиатский Коммерческий банк. М.: 1925.
88. Русинов Ф. М., Никулин А. Ф. Менеджмент и самодиректмент в системе рыночных отношений. М.: 1996.
89. Росс Кадор Е. А. Управления свободными ресурсами банка. М.: 1996.
90. Самуэльсон П. Экономика. М.: 1964.
91. Стоянова Е. С. Финансовый менеджмент. М.: Перспектива, 1993.
92. Тимотти У. Ках. Управление банком. 1-4 часть. М.: 1996.

93. Тагирбеков К. Р. Опыт развития технологии управления коммерческим банком. М.: Финансы и статистика, 1996.
94. Усоскин В. М. Современный коммерческий банк. Управление операциями. М.: ИПЦ «Вазор-Ферро» 1994.
95. Усоскин В. М. Банковские и пластиковые карточки. М.: ИПЦ, 1995.
96. Уайтинг Д. П. Осваиваем банковское дело. М.: ЮНИТИ, 1996.
97. Уткин Э. А., Морозова Г. И. Инновационный менеджмент. М.: 1996.
98. Уткин Э. А. Банковский маркетинг. М.: 1996.
99. Форд Ф., Полфренал Д. Основы банковского дела. М.: 1996.
100. Финансово-кредитный словарь. М.: 1983, 1984. 1-3 т.
101. Финансовый анализ деятельности фирмы. М.: «Ист-сервис» 1995.
102. Фридрих А. Хайек. Частные деньги. Институт Национальной модели экономики.
103. Фатхугдинов Р. А. Разработка управленческого решения. М.: 1997
104. Харрис Л. Денежные теории. М.: 1990.
105. Чжен В. И др. Деньги и финансовый рынок. Ташкент, 1996.
106. Шаров А. Н. Эволюция денег при капитализме. М.: Финансы и статистика, 1990.
107. Шерри де Ковин, К. Такки. Стратегия хеджирования. М.: 1996.
108. Яковлев Г. А. Кассовая работа в коммерческих банках. М.: АО Менатеп Информ, 1995.
109. «Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китобларни олиб бориш тўғрисида» 60-сонли қоида. Т.: 1996.
110. Ўзбекистон Республикаси Банк муассасаларида эмиссия, касса иши, пул тушумини инкассация қилиш ва бойтикларни ташишга доир йўриқнома. Т.: 1998.
111. Банк фаолиятининг норматив актлари. 1999 й. Т.: 1999.

МУЎДАРИЖА

Кириш.....	3
------------	---

I БЎЛИМ. ПУЛНИНГ МОҲИАТИ ВА ФУНКЦИЯЛАРИ

1-§.	Пулнинг зарурлиги ва моҳияти.	6
2-§.	Пулнинг функциялари.	9
3-§.	Пулнинг турлари.	20
4-§.	Пулнинг барқарорлигини таъминлаш асослари.	24

II БЎЛИМ. ПУЛ АЙЛАНИШИ

1-§.	Пул айланиши ва унинг моҳияти.....	27
2-§.	Пул айланишининг таркибий қисмлари ва уларнинг ўзаро боғлиқлиги.	31
3-§.	Нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ташкил қилишнинг асослари.....	35
4-§.	Нақд пулсиз ҳисоб-китоб шакллари.	37
5-§.	Аҳолининг пул даромади ва харажатлари баланси. Банкларнинг касса обороти прогнози.	53

III БЎЛИМ. ПУЛ МУОМАЛАСИ ҚОНУНИ, ПУЛ МАССАСИ ВА ПУЛНИНГ АЙЛАНИШ ТЕЗЛИГИ

1-§.	Пул муомаласи қонуни ва унинг моҳияти.	60
2-§.	Пул массаси ва пулнинг айланиш тезлиги.	62
3-§.	Пул муомаласини тартибга солиш усуллари.	65

IV БЎЛИМ. ПУЛ ТИЗИМЛАРИ

1-§.	Пул тизими ва унинг турлари.	69
2-§.	Ривожланган мамлакатларнинг ҳозирги замон пул тизими..	73
3-§.	Ўзбекистон Республикаси пул тизими.....	75

V БЎЛИМ. ПУЛ НАЗАРИЯСИ ВА ИНФЛЯЦИЯ

1-§.	Пул назарияларининг келиб чиқиши ва моҳияти.	83
2-§.	Металл пул назарияси.	84
3-§.	Номинал пул назарияси.	87
4-§.	Ҳозирги замон пул назариялари: миқдорий назария, монетаризм.	88
5-§.	Инфляция, унинг моҳияти ва сабаблари.	93
6-§.	Инфляциянинг турлари ва тоифалари.	96
7-§.	Инфляцияга қарши сиёсатнинг шакл ва усуллари.....	103

VI БЎЛИМ. КРЕДИТ ВА УНИНГ ТУРЛАРИ

1-§.	Ссуда капитали ҳаракати, унинг хусусиятлари, ссуда капитали бозори.....	108
2-§.	Кредит муносабат ривожланишининг асосий босқичлари.....	112
3-§.	Фондларнинг айланиши ва кредитнинг зарурлиги.....	113
4-§.	Кредитнинг моҳияти.....	119
5-§.	Кредитнинг функциялари.....	122
6-§.	Кредитнинг асосий тамойиллари.....	125
7-§.	Кредитнинг асосий шаклларига тавсифнома.....	135
8-§.	Бозор иқтисодиёти шароитида кредитнинг аҳамияти.....	148
9-§.	Ссуда капиталининг жаҳон бозори (СКЖБ) ҳақида тушунча ва унинг эволюцияси.....	151

VII БЎЛИМ. БАНКЛАР ВА БАНК ОПЕРАЦИЯЛАРИ

1-§.	Банкларнинг келиб чиқиши ва моҳияти.....	169
2-§.	Банкларнинг функциялари.....	171
3-§.	Кредит тизими, унинг таркибий қисмлари.....	173
4-§.	Марказий банк, унинг вазифалари ва функциялари.....	179
5-§.	Ўзбекистонда замонавий банк тизимининг ташкил қилиниши.....	191
6-§.	Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг вазифалари ва функциялари.....	197
7-§.	Тижорат банкларининг иқтисодиётдаги аҳамияти ва вазифалари.....	202
8-§.	Тижорат банклари фаолиятини ташкил қилиш асослари.....	205
9-§.	Тижорат банкларининг пассив операциялари.....	211
10-§.	Тижорат банкларининг актив операциялари.....	216
11-§.	Банкнинг комиссия (воситачилик) ва траст операциялари. Банклар ўртасидаги корреспондентлик муносабатлари.....	224
12-§.	Тижорат банкларнинг инвестицион фаолияти ва сиёсати.....	227
13-§.	Тижорат банкларнинг молиявий хизматлари.....	235
14-§.	Тижорат банкларининг халқаро операциялари.....	240
15-§.	Тижорат банкларининг ликвидлилиги.....	252

VIII БЎЛИМ. ВАЛЮТА ТИЗИМИ ВА ВАЛЮТА МУНОСОБАТЛАРИ

1-§.	Валюта тизими.....	264
2-§.	Жаҳон валюта тизими (ЖВТ) ва унинг эволюция- си.....	266
3-§.	Минтақавий валюта тизими (МВТ).....	269
4-§.	Халқаро ҳисоб-китоблар баланслари.....	270
5-§.	Тўлов балансини тузиш услуги.....	276
6-§.	Валюта сиёсати ва уни амалга ошириш асослари.....	278
7-§.	Европа ҳамжамияти ва унинг ташкил топиши.....	285
8-§.	Европа валюта тизими ташкил топишининг ўзига хос хусусиятлари.....	290
9-§.	Европа валюта иттифоқига ўтиш ва «Евро»нинг муома- лага киритилиши.....	295
	Адабиёт.....	304

ШАРБАТ АБДУЛЛАЕВА

ПУЛ, КРЕДИТ ВА БАНКЛАР

(Дарслик)

Тошкент — «Молия» нашриёти — 2000

Мухаррир

Техник муҳаррир

Компьютерда саҳифаловчи

Рассом

З. Т. Тоҳиров

А. Мойдинов

З. Мухамеджанова

М. Одилов

Теринга берилди 20.01.2000 й. Босишга рухсат этилди 07.06.2000 й.

Бичими 60x84 $\frac{1}{16}$. №1 қоғозга «ТаймсUZ» ҳарфида териблиб,
офсет усулида босилди. Босма табағи 19,5.

Нашриёт ҳисоб табағи 18,5. Адади 3000. Буюртма № 246
Баҳоси шартнома асосида

«Молия» нашриёти, 700000, Тошкент, Якуб Колас кўчаси, 16-уй.
Шартнома № 0015-2000

Андоза нусха Ўзбекистон Республикаси Банк-молия
академиясининг «Молия» нашриётида тайёрланди.

МЎИЖ «Matbaa tongi» босмахонасида чоп этилди.
Тошкент ш. У. Носир, 25 уй.